

Obidaxon FAYZULLAYEVA, Muzaffar MAMATQULOV,
Rayhon UBAYDULLAYEVA, Yulduz PARDAYEVA

ADABIYOT

I BOSQICH

83.3
Ad9

Obidaxon FAYZULLAYEVA, Muzaffar MAMATQULOV,
Rayhon UBAYDULLAYEVA, Yulduz PARDAYEVA

ADABIYOT

AKADEMIK LITSEYLAR UCHUN DARSLIK

Guliston – 2021

**Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi o'quv metodik birlashmalar faoliyatini
Muvofiqlashtiruvchi kengash nashrga tavsiya etgan**

KBK: 83.3.(50'zb.)

M:25

UO*K: 821.512.133.1

Mualliflar:

Obidaxon Fayzullayeva – filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Muzaffar Mamatqulov – filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

Rayhon Ubaydullayeva – akademik litsey bosh o'qituvchisi
Yulduz Pardayeva – akademik litsey bosh o'qituvchisi

Taqrizchilar:

Nasimxon Rahmonov – filologiya fanlari doktori, professor
Vahob Rahmonov – filologiya fanlari nomzodi, dotsent

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2021-yil
23-noyabrdagi 500-sonli buyrug'iga muvofiq nashr etishga ruxsat berildi.
(Guvohnom raqami – 500-023).*

I BOSQICH

I BOB. KIRISH

Adabiyot – ma'naviyatni yuksaltirish vositasi

ASSALOMU ALAYKUM, HURMATLI O'QUVCHI!

Siz akademik litsey o'quvchisi sifatida adabiyot darsi orqali badiiy ijod olamining yangi-yangi qirralarini kashf etish arafasida turibsiz. Badiiy adabiyot azaldan qanchadan qancha insonlarning ko'ngliga alohida bir surur va zavq baxsh etib kelgan. Badiiy adabiyotning ob'ekti inson ekanligi sizga yaxshi ayon. Shunday ekan, adabiyot darslari orqali insonni kashf etish, uning fazilat va nuqsonlarini ajratib olish qiyin emas. Odamlardagi mavjud kamchiliklarning tanqid etilishi, ibratli tomonlarining targ'ib qilinishi insonshunoslikning badiiy adabiyot bilan qay darajada bog'liq ekanligidan dalolat beradi.

Badiiy adabiyotning yoshlarning ma'naviy kamoloti taraqqiyotida ham tutgan o'rni nihoyatda katta. U yoshlarni mustaqil fikrlashga, hayotda o'z o'rini topishga va oq-u-qorani ajratishga ham yordam bera oladi. Shu jihatdan qaraganda uning vazifasidan kechish mumkin emas.

Badiiy adabiyot qadim zamonlardan dastlab og'zaki shaklda rivojlana boshlagan. Yozuvning paydo bo'lishi yozma adabiyotning shakllanishi uchun turtki bo'ldi. Natijada badiiy asarlarni keyingi avlodlar uchun ham qoldirish imkoniyati kengaydi. Bizning dastlabki yozma adabiyotimiz namunalari islomdan oldingi davrlarga borib taqaladi. Qadimgi turkiy moniylik, buddaviylik, shomonlik adabiyoti namunalari shundan guvohlik beradi.

Adabiyot qadim zamonlardan hozirga qadar «jamiyat», «ma'naviyat», «madaniyat» va «san'at» tushunchalari bilan birgalikda yashab keldi. Badiiy adabiyot har bir inson ma'naviy dunyosini bebaho insoniy fazilatlar, o'lmas milliy qadriyatlar bilan boyitadi. Ma'naviyati yuksak inson chinakam shaxs darajasiga ko'tarilishi mumkin. Odamning Vataniga sodiq fuqaro, ota-onasiga munosib farzand, yaqinlariga oqibatli do'st bo'lishi ma'naviy kamolotining darajasidan darak beradi. Shunday komillik yo'lida badiiy adabiyot Siz azizlarga beqiyos xizmat qiladi. Adabiyot xazinasidagi tilla sandiq bebaho dur-u javohir – injular bilan to'la; unda bitmas-tuganmas milliy-ma'naviy qadriyatlar zaxirasi jamlangan. Bu ma'naviyat xazinasidan bahramandlik ulkan hayot ostonasiga qadam qo'yayotgan siz kabi oqil-u dono yosh avlodning tafakkuriga qanot bag'ishlaydi, tasavvurini kengaytiradi.

Sharqda qadim-qadimdan shaxsning jamiyat va davlat bilan uyg'unlik darajasi e'tiborda turgan. Aytish mumkinki, har bir shaxs tabiatidagi o'ziga xos xislatlari inkor etilmagani holda, uning jamiyat bilan muvofiq bo'lishi rag'batlantirilgan. Badiiy adabiyot shaxsning jamiyatda o'z o'rnini topishga ko'maklashadi. Bu jarayon o'qilgan asarlarni o'qish, ulardan o'rinli xulosalar chiqarish, badiiy so'zdan ta'sirlanish, ko'ngilni poklash, o'ziga ma'qul kelgan eziguliklarni yaqinlariga ham ravo ko'rish, eng muhimi, badiiy asarlar vositasida odam o'z-o'zini kamol toptirishi orqali sodir bo'ladi.

Yoshlarni ozod ruhli, erkin fikrli, adolatli, xolis, kamolga yetkazishdek tabarruk vazifani badiiy adabiyot o'z so'zining quvvati va sehri bilan bajaradi. Hazrat Alisher Navoiy aytadi: "Qone" (qanoatli) darveshning quruq noni tome" (ta'magir, birovning narsasiga ko'z tikuvchi) shohning xitoyi xoni (dasturxoni)din xo'broqdur". "Nazm ul javohir"da shoir «Har kimsadaki bo'lsa qanoat, g'am yo'q» degan xulosani bildiradi.

Navoiy yaratgan qahramonlarning asosiy qismi ma'naviy jihatdan boy insonlardir. "Hayrat ul-abror"dagi qator hikoyatlar, "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Sab'ayi sayyor", "Saddi Iskandariy" va boshqa asarlarning qahramonlari shunday xislatga ega.

Bobur g'azallarida, "Boburnoma"da aks etgan hayot hodisalari ham kishini o'ziga toldiradi, insonning kuch va qudratiga, e'tiqodiga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi, kishining o'zida o'shanday xislatlar paydo qilishi uchun rag'bat uyg'otadi.

Ushbu darslikka kiritilgan barcha adiblarning ijodini o'qigan har bir o'quvchi ulardagi so'z sehriga, qahramonlarning jur'at va jasoratiga, insoniy mehr va muhabbatni tasvirlashdagi takrorlanmas mahoratiga tan berishlari shubhasiz.

ESLAB QOLING. Mahmudxo'ja Behbudiyning hurlikka, inson haq-huquqini tanishga undaydigan "Haq berilmas, olinur" yoki Abdulla Qodiriyning so'zlash va yozish odobiga doir "So'z so'zlashda va ulardan jumla tuzishda uzoq andisha kerak" degan hikmatlari ham inson ma'naviyatining qaysidir jihatini tarbiyalash uchun xizmat qiladi, albatta.

Adabiyotda har bir xalqning ona Vatani, tuprog'i, o'ziga xos milliy xarakteri, marosim va urf-odatlari tasvirlanib ulug'lanadi; barcha uchun birdek ardoqli bo'lgan umuminsoniy his-tuyg'ular tarannum etiladi. Shu ma'noda, turli millatlarni o'zaro birdamlikka chorlaydigan badiiy adabiyot geografik chegara bilmaydi. Bir millat adabiyotidagi go'zal asar boshqa bir xalqning ma'naviy mulkiga aylanishi mumkin. Shunga ko'ra, mazkur darslikda xalq og'zaki ijodi, qadimiy turkiy adabiyot, o'zbek mumtoz adabiyoti, yangi o'zbek adabiyoti hamda jahon adabiyotining eng sara namunalari tanlab olindi va siz azizlar hukmiga havola qilindi.

Ma'naviyat tushunchasini barcha milliy va umuminsoniy qadriyatlarning yuksak yaxlitligi tarzida talqin etish mumkin. Bu xislat odamning olamdagi moddiy va ma'naviy hodisalarga yaxlit munosabati tarzida namoyon bo'ladi.

Har bir insonning o'z ongi, tasavvuri, tafakkur tarzi, dunyoqarashi bilan belgilanadigan ichki dunyosi bor. Uning "yaxshi" yoki "yomon" deb nom olishi mana shu ichki dunyoning mazmun va mohiyatiga bog'liq. Agar u jamiyatning tegishli bosqichdagi talablariga, jamiyat a'zolarining umumiy axloqiy-madaniy qarashlariga uyg'un bo'lsa, yaxshi, aksincha holatda esa yomon degan nom olishi mumkin. Har bir inson jamiyat a'zolari bilan birga yashaydi. Demak, u atrofdagilar ta'sirini ham his qilib turadi. Badiiy adabiyot ana shunday ta'sir ko'rsatishda katta ahamiyat kasb etadi.

Badiiy adabiyotning din bilan aloqasi, xususan, tasavvufning badiiy adabiyotga ko'rsatgan ta'siri tufayli undagi insonparvarlik g'oyalarning yanada kuchli, jozibali va yorqinroq tarzda namoyon bo'lganini ta'kidlash joiz.

Unda insonning faqat o'ziga xos xususiyatlari emas, balki butun insoniyatga, jamiyatga, tabiatga, olam va odam munosabatlariga daxldorligi ham alohida e'tibor bilan tasvirlangan. Bu tasvirlarning birortasi kishini befarq qoldirmaydi. Ular insondagi yaxshi fazilatlarining ko'payishiga va, aksincha, yomon xususiyatlarning bartaraf etilishi, yo'qotilishiga undab turadi.

Inson ma'naviyatini boyitish uchun har qanday adabiyot emas, balki yuksak badiiyat talablariga javob bera oladigan asarlar zarur bo'ladi. Badiiy asar ta'sirli va yaxshi bo'lishi, u har qanday kitobxon qalbiga zavq-shavq bag'ishlashi bilan birga ezgu o'y hamda orzular yo'lga yaqinlashtirishi shart.

Savol va topshiriqlar

1. Badiiy adabiyotning hayotingizda tutgan o'rnini tushuntirib bering.
2. "Jamiyat", "ma'naviyat", "madaniyat" va "san'at" tushunchalarini o'tgan sinflarda o'qilgan asarlarga bog'lab tushuntira olasizmi?
3. Nega badiiy adabiyot chegara bilmaydi?
4. Alisher Navoiyning inson fazilatlari haqida aytgan yana qanday hikmatlarini bilasiz?
5. Behbudiy va Abdulla Qodiriy fikrlarini kengroq tushuntirib bering.
6. Respublikamizning Birinchi Prezidenti aytgan fikrga e'tibor bering.
7. Adabiyot tarixidan "ma'naviyati yuksak" hamda "ma'naviyati past" qahramonlar tasvirini eslang. Ularning asosiy belgilari qanday namoyon bo'lganini izohlab yozing.
8. Badiiy adabiyotning inson kamolotida asosiy vosita ekanligi haqidagi fikrlaringizni bayon qiling.
9. Insonning eng yaxshi fazilatlar sohibi, erkin shaxs sifatida shakllanishida, o'z-o'zini tarbiyalashida adabiyotning ahamiyati qanday ekanligini bayon qiling.
10. Qadimgi turkiy moniylik, buddaviylik adabiyoti haqida mustaqil ma'lumot toping va uni izohlang.

II BOB. XALQ OG'ZAKI IJODI

“Alpomish” dostoni

Xalq dostonlari qadimiyatning buyuk bir ehsoni, o'zlari yaratilgan davrning umumiy dunyoqarashi, ayni paytda jonli an'anaviy ijod va ijro sharoitlarida xalq ruhining obyektiv holatini davrlararo ifodalab, mazmun va shakl jihatidan goh kengayib, goh torayib, ajdodlardan avlodlarga og'zaki ravishda yetib kelgan adabiy yodgorliklar hisoblanadi. Zero, ular xalq milliy tarixining afsonalar qobig'iga o'ralgan qahramonlik voqealarining o'ziga xos badiiy ifodasidir.

O'zbek xalq qahramonlik dostonlari ham asrlar davomida yaratildi va ularning eng yaxshi namunalari xalq san'atkorlari – baxshilar tomonidan jonli epik an'analarda og'zaki ravishda bizgacha olib kelindi. Bunday dostonlarning qadimiy ildizlari saklar, massagetlar, sug'diylar, xorazmiylarga mansub urug' va qabilalarning afsona va rivoyatlariga borib taqalsa-da, ularning kattagina qismi o'zbeklarning yagona xalq sifatida shakllanishida asos bo'lgan urug' va qabilalarda patriarxal urug'chilik munosabatlarining yemirilishi va ilk feodal tuzumning yuzaga kela boshlashi davrlarida yaratilgan. Chunki ular xalqimizning o'zligini anglashining buyuk obidolari, uning yagona xalq sifatida shakllanish va birlashish sari tashlagan ulkan qadaminging she'riyat sohasidagi tengsiz namunalari sifatida yuzaga keldi. Dostonlar gultoji “Alpomish” xalqimiz yaratgan ana shunday epik she'riyat namunalaridan biri, balki birinchisidir. “Alpomish” dostonining o'zbek shoir va baxshilari tomonidan kuylanib kelgan va yozib olingan 30 dan ortiq varianti bor. Ana shu varintlari orasida eng mukammali va badiiy jihatdan pishiq ishlangani Fozil Yo'ldosh o'g'lidan yozib olingan variantdir. Bu variant 1939- yilda Hamid Olimjon so'zboshisi bilan nashr etildi. Turkman, qozoq, qoraqalpoq va boshqa xalqlarda ham “Alpomish” dostonining turli variantlari bor. “Alpomish” dostonining kurtaklari patriarxal qabilalar hayotiga borib taqaladi.

Dostonda ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi, sinfiy ziddiyatlarning chuqurlashuvi, qabila kambag'allarining qul qilinishi hamda feodal munosabatlarining shakllanishi tasvirlangan. Ilmiy adabiyotlarda “Alpomish” dostoni XVI asrda to'la shakllangan deb ko'rsatiladi. “Alpomish” turkiy xalqlarning mushtarak dostoni bo'lganligi uchun uning namunalari o'zbek, qoraqalpoq, qozoq, oltoy xalqlari epik an'analarda doston holida; tatar, boshqa xalqlari orasida esa, ertak va rivoyatlar tarzida, yana aniqrog'i, oraliq shaklda saqlanib qolgan hamda bu xalqlarning til xususiyatlariga ko'ra, “Alpomish”, “Alpamis”, “Alpamis botir”, “Alip-Manash”, “Alpamsha”, “Alpamisha va Barsin hiluv” kabi nomlar bilan yuritiladi. Shuningdek, Panjikent atroflari, Qashqadaryo viloyatining Vargonza, Jeynov qishloqlaridan o'zbek dostonchilik an'analari ta'sirida yuzaga kelgan hamda jiddiy transformatsiyaga uchragan tojikcha va arabcha variantlari ham yozib olingan.

Yozma manbalar orqali bizgacha yetib kelgan o'rta asr o'g'uz eposi “Dada Qo'rqut kitobi”ning uchinchi bo'yi (dostoni) – “Bamsi Bayrak” o'zining syujet voqealari jihatidan “Alpomish”ga ancha yaqin turadi. Millatni anglash uchun uning

ruhiyatini bilish lozim. "Alpomish" dostoni o'zbekning ruhiy olamini anglatish jihatidan tengsiz badiiy obidadir. Chunki, asarda o'zbekka xos o'ylash tarzi, ta'sirlanish yo'sini, qarorga kelish tutumi g'oyat nozik ilg'ab olingan. Juda ko'pchilik folklorshunoslar, odatda, markazlashgan davlat tuzish, bo'lingan yurtni birlashtirish, sevgi-muhabbat mavzulari "Alpomish" dostonining sujet rivojini ta'minlaydi deb tushuntirishadi. Bizning nazarimizda esa doston markazida ma'rifatsizlik, johillik va uning inson taqdiriga ta'siri turadi.

Asar qissadan hissa chiqarish uchun emas, balki "qissa" ning o'zi ko'lamli, miqyosli, yirik, ta'sirli bo'lgani uchun aytilgan. Chindan-da, "Alpomish" yaratilmagan, balki aytilgan yoki kuylangan. Chunki, doston qahramonlariga xos tuyg'ular, sezimlar, kechinmalar buyuk turkiylarning tomirida, qonida azaldan mavjud edi. Uzoq o'tmish zamonlarda biron yurtning mustaqilligi va daxlsizligi u yurtga qaram bo'lgan qaysidir mamlakatning boyligi bilan ham o'lganardi. Xalq ertaklari va dostonlarida asar qahramonining biror yurtga qilgan safari, o'sha yurtni o'ziga qarashli bo'lishini xohlashi bilan bog'liq ekan, bu masalaga alohida bosqinchilik siyosatini aralashtirish to'g'ri emas. Bu o'rinda ko'proq o'z yurtining mustaqilligini ta'minlash istagi kuchli ekanini ta'kidlash ma'qulroq bo'ladi. Shuning uchun — Alpomishi ijodkorlari atayin Boysaridagi o'jarlik xususiyatini bo'rttirib ko'rsatadilar va shu bilan uning Qalmoq yurtida qolishini asoslaydilar.

Aslida esa Boysarining o'zga elda qolishi Alpomishning ikkinchi safarini asoslaydi. Qizig'i shundaki, Alpomish qalmoq eli podshosi Toychixonning mamlakatini to'g'ridan-to'g'ri bosib olmaydi. U Boysariga o'tkazilgan zulm, o'ziga nisbatan amalga oshirilgan xiyonat uchun Toychixonni jazolaydi. Alpomishning bu tutgan yo'li o'zbek yigitining adolat yo'lida hech ikkilanmay, har qanday xavf-xatarga tayyor ekanligini ifodalaydi. Ayni paytda, Alpomish qalmoqlar (Kashal) yurtiga o'zining odamini podshoh qiladi. Shu asnoda, u go'yo o'z yurtining mustaqilligi uchun kurashgan bo'lib chiqadi.

Dono xalqimizning har bir tadbiriga ana shunday, bir qarashda ko'zga ko'rinmaydigan yechimlar vositasini topish mahoratiga ham qoyil qolsa bo'ladi. Alpomishning o'z yurtiga qaytishi va Qo'ng'iro't — Boysundagi adolatsizlikka chek qo'yishi tabiiy bir xulosa sifatida baholanishi mumkin. "Alpomish" dostonida juda ko'p lavhalar bir qarashda ahamiyatsizdek bo'lib ko'rinsa-da, aslida xalq ular vositasida o'zining turmush tajribalarini ifodalaganligini ta'kidlab o'tmog'i hamda misollar bilan tushuntirib ketmog'i lozim. Masalan, Barchinoydan Alpomishga kelgan xatni Boybo'ri berkitib qo'yadi. Bu bilan Boybo'riining o'zi boshlagan yo'ldan, ya'ni Barchinga o'g'lining uylanishi va Boysunning o'z vataniga qaytishidan voz kechgani ko'rsatiladi. Voqea rivojida Qaldirg'och hal qiluvchi vazifani bajara boshlaydi. U Barchinning xatini tasodifan sandiqdan topib oladi va akasini o'z qaylig'ini olib kelish safariga oltantiradi. Bunday safar xalq qahramonlik eposining asosiy xususiyatlaridan biri sifatida baholanadi. Alpomish qalmoqlar yurtiga borganida, Barchinning to'qson alp oldiga qo'yan shartini bajaruvchilardan biriga aylanadi. Masalan, uning Boychibor oti poygadagi to'rt yuz to'qson to'qqizta otga qo'shilib, besh yuzinchi tulpor bo'lib Barchin uchun boshlangan musobaqada qatnashadi. Bu bilan xalq Alpomishning hammadan baquvvat, hammadan mergan,

hammadan afzal ekanligini amalda ko'rsatadi. Shuning uchun oti poygada g'olib kelganidan so'ng u yoy tortish, tanga pulni ming qadamdan urish va to'qson alp bilan kurash tushish sinovlarida qatnashib o'zini ko'rsatadi. Bu sinov ham qahramonlik eposi xususiyatlariga mos keladi.

Dostondagi Barchinoy bilan bog'liq voqealar baxshilar tomonidan alohida mehr bilan tasvirlangan. U zukkoligi, tadbirkorligi jihatidan Alpomishdan qolishmaydi. Surxayl kampirning o'g'illari Barchinoyni zo'rlik bilan xotinlikka olmoqchi bo'lganlarida, qiz alplardan birini ko'tarib yerga shunday uradiki, polvonning og'zidan ko'pik sachrab ketadi. Shundan so'nggina alplar Barchinoyga Alpomishni kutish uchun olti oy muhlat berishga majbur bo'ladilar. Dostonda yana shunday bir lavha borki, unda Qaldirg'ochning bir so'zligi oqibatida keyingi voqealar davom etadi. Qaldirg'och sandiqdagi maktubni topib, Alpomishni Barchinni olib kelishga undaydi. Ammo Alpomish yoshligi tufayli Qultoydan ot ololmaydi. Chorasiz qolgan Alpomish Qalmoq yurtiga borishdan voz kechadi. Ana shu paytda Qaldirg'och akasining oriyatiga tegadigan gaplar aytadi va unga dalda beradi. Shundan so'nggina Alpomish Boychiborga ega bo'lib, safarga otlanadi. Ma'lum bo'ladiki, dostondagi voqealar rivojining eng nozik nuqtasida Qaldirg'ochning aralashuvi Alpomishga kuch bag'ishlaydi. Dostonni to'liq o'qib chiqsangiz, o'zbek xalqining qadim zamonlardan buyon o'ziga xos fazilatlarga ega ekaniga guvoh bo'lasiz. Jumladan, dostonda har qanday mushkul vaziyatda ham inson o'z aql-idrokini yo'qotmasligi, biror qarorga atroflicha mulohaza yuritgan holda kelishi lozimligi uqtiriladi. Insondagi mardlik va jasorat alohida qadrlanadi, aytilgan so'zning qimmatini yuqori baholanadi. Zero, o'z so'zining ustidan chiqadigan mard insongina bunday fazilatlarning qadriga yetishi mumkin.

Dostonning tasvir yo'sini rangin. Undagi birona obraz ham jo'n, oddiy tasvirlanmagan. Jumladan, hatto Boysari obrazi ham tasvir vaziyatiga qarab turli ko'rinishlar kasb etadi. U hamisha faqat mantiqqa zid o'jarlik bilangina band emas. Boysari tadqiqotchilar shu vaqtga qadar da'vo qilganlari kabi faqat o'zini o'ylaydigan, o'jar odamgina emas, nomus tuyg'usi o'tkir, otalik mas'uliyatini chuqur his qila biladigan shaxs ham. Bu jihat obrazning quyidagi so'zlarida to'liq namoyon bo'ladi:

*Tong otgancha muhlat olib turaman,
Qalmoqlarga qizim qanday beraman?!
Yuragim to'lgandir diydai g'amda,
Barchinoydi o'z tengiga qo'shmasam,
Mashhar kuni Barchin qo'li yoqamda...*

Uning Yortiboy maslahatidan so'nggi dardchil holati asarda juda ta'sirli berilgan bo'lib, o'qituvchi Boysarining ko'ngli yuz pora bo'lganligi lavhasini darslikdan ajratib, o'quvchilarga o'qib bermog'i lozim. Ishongan kishilaridan ko'ngli qolgan, ruhan yolg'iz ekanligini endi anglab yetgan chorasiz boy tushgan holatning izhori quyidagi so'zlarda ifodalangan deyish mumkin:

*Yuragimda ko'pdir alamli dardlar,
Mening qizim-sening singling, nomardlar.
Qizing ber deb mening ko'nglim bo'lasan,*

*Suyagimni yongan o'rga solasan,
Qalmoqlardan battar izza qilasan.*

Keltirilgan she'riy parchada nomusli ota iztiroblari nozik berilgan. Shu o'rinda o'qituvchi o'quvchilarga farzandining taqdiri haqida qayg'urayotgan ota timsoli vositasida o'zbek xalqida otaning oila va jamiyatda tutgan o'rini izohlab, qiyosiy tahlil asosida xalqimiz ruhiyatida otaning qay darajada yuksak mavqega ega ekanligini ta'kidlab o'tmog'i lozim. Dostonning ayni o'rmda qorin g'amidagi yaloqxo'rlarning holati ham e'tiborga loyiq tasvirlangan. Olijanob tuyg'ular, yuksak sezimlar tanti va mard odamlargagina tegishli. Bu sifatlar yuksak insoniy fazilatli kishilar qismati, nasibasi. Ular shu qismat dardida yashaydilar:

*Tong otgan so'ng bitar alplar muhlati,
Ziyodadir Boysarining kulfati,
Maslahat bermadi turgan ulfati,
Qolmadi Boysaribiyning toqati.*

Dostonda Barchin – ruhiyati g'oyat teran aks ettirilgan. Uning baland martaba, baland ruh, baland qadr egasi ekanligi, shu bois o'ziga ham, o'zgaga ham yuksak talablar bilan yondashishi juda ta'sirli ifodalangan. Ayni vaqtda odamni anglash, uning ruhiy holatini o'z vaqtda nozik hisobga ola bilishi asarda ortiqcha izoh-u tushuntirishsiz asosli tasvir etiladi. Barchin – barcha aqlli odamlar singari murakkab tabiatli. U – turlicha vaziyatlarda o'z tabiatining anvoyi jihatlarini namoyish eta oladigan favqulodda timsol. Bir vaziyatda u – mushtipar, chorasiz odam. Otasi Qalmoqqa ko'chmoqchi bo'lib, ularni og'ir ahvolga solganda, yoshgina Barchin onasidan yozg'irib deydi:

*Bul ko'chishing, ena, mening sho'rimdir,
Boy otamman biy boboma ne bo'ldi? .
..Xo'ja kelsa, chiqar murid naziri,
Xotin bo'lmasmikin erning vaziri?!
Er deganning aqlin olmas bo'lurmi?
Aldab-suldab yo'lga solmas bo'lurmi?!
Yoki yana bir o'rindagi holatga e'tibor qaratamiz: .
..Ot abzallab olib keling enajon,
Yana qaytib elni ko'rmagim gumon.
Yig'latding, enajon, menday sanamni,
Kelib ko'rolmayman maktab jo'ramni,
Bunda turmay Qalmoq elga borarsan,
Qalmoqlardan ko'p zulmni ko'rarsan,
Borib so'ngra ko'p pushaymon qilarsan*

Erka, hali turmush sinovlariga duch kelmagan, lekin tabiatan tiniq fikrli qiz kattalarning adashayotganliklarini, ularni bu yo'ldan ayol kishigina qaytarishi mumkinligini tuyadi. Shu bois botinib: – Xotin bo'lmasmikin erning vaziri, – deya onasiga iddao qiladi. Lekin o'zbekning qizi bo'lgani bois yurak yutib noroziligini otasiga bildirilmaydi. Chunki, u ota hamisha ulug' ko'riladigan, padardan kamchilik axtarilmaydigan o'zbek oilasida o'sgan. Shu bois otasining og'ir holatini hazm etolmaydi. Hech qachon shashti qaytmagan Boysarining qalmoqlarga javob berolmay

og'ir ahvolda qolganini ko'rib, mas'uliyatni o'z zimmasiga oladi va hech narsadan tap tortmaydigan jasur qiz ekanini ko'rsatadi. "Alpomish" dostoniga o'quvchilarda mehr-muhabbat tuyg'usini uyg'otish uchun dostonning badiiy-estetik xususiyati haqida ham alohida to'xtalish lozim. O'zbekning odobi dostonida yuksak maqomda namoyon bo'ladi. Quliga qarata: "O'zimga yor, bobo, senga xizmatkor!" keltiraman deyish faqat o'zbekning o'yiga kelishi mumkin. Chunki, bizda katta, ulug' yoshli odam – har narsadan-da katta va ulug'. Uni e'zozlash, hurmatlash lozimligi kunning yorug'ligi singari tabiiy hol. Qultoyning Alpomishga mehribon va ularning oilasiga sadoqatli, lekin darvesh tabiat, quvnoq, dali-g'uli va biroz hovliqmaroq kishi ekanligi asarda chuqur tasvirlangan. Boybo'rining gapi bilan yosh Alpomishga ot bermay, uni kaltaklab, kerilganda qanchalar samimiy bo'lsa, yetti yillik ayriliq vaqtida, Hakimbek yo'qligida azoblar ko'rib, "Armon bilan farzandimdan ayrildim",- deb yig'lab yurganda ham shunchalar astoydil. Alpomish unga o'g'il ekanligiga o'zi ham ishonib qolgan deyish mumkin. Qultoy na ishda va na so'zda me'yor tuyg'usini biladi. Dostonda betakror an'analar, ota-bola munosabati, farzand tarbiyasi, yoshlarning ishq-muhabbatga qarashi, taqdir tadbiri, do'stlik va unga turfa xil munosabat kabi g'oyalar badiiy lavhalarda kuylangan. Dostonning didaktik ahamiyati esa mana shu voqealarga qahramonlarning munosabati, ishq-muhabbat va do'stlikni qadrlashi, farzand tarbiyalash va uni tushuna bilish, taqdirda bosh egish va ayni paytda hayot uchun kurash kabi umuminsoniy va ayni paytda sof milliy xususiyatlarda namoyon bo'ladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Xalq dostonlaridan qaysilarini bilasiz?
2. Xalq og'zaki dostonlari bilan yozma dostonlarning farqlarini tushuntirib bering?
3. O'n ming uyli qo'ng'iroq elining Boysun-Qo'ng'iroq yurtidan bosh olib ketishiga nima sabab bo'ldi?
4. Otasining ra'yiga zid bo'lsa-da, akasini xatarli safarga undayotgan Qaldir'ochning xatti-harakatlariga qanday baho berasiz?
5. Zakot masalasida kim aybdor? Boybo'rimi yoki Boysari?
6. Barchin obrazidagi o'zbekona jo'mardlik belgilari qaysi voqealarda ko'zga tashlanadi?
7. Alpomishning Qultoyga qarab "O'zimga yor, senga xizmatkor keltiraman" jumlasini izohlab bering.
8. Sizningcha, kattalarning noto'g'ri qaror qabul qilayotganligini tuygan yosh Barchin nima sababdan otasiga noroziligini bildirgan bo'lsa?
9. "Alpomish" dostonining o'zgarishga uchragan tojikcha va arabcha variantlari qaysi hududlardan yozib olingan?
10. Islom mifologiyasiga xos avliyo yoki chiltonlar bilan bog'liq syujetlar yana qaysi dostonlarda uchraydi?
11. Dostondagi Alpomish va Qorajon do'stligi xususidagi fikrlaringizni bayon qiling.
12. Dostondagi milliy qadriyatlar aks ettirilgan o'rinlarni sharhlang.

Alpomish (dostondan parcha)

Burungi o'tgan zamonda, o'n olti urug' qo'ng'iro't elida Dobonbiy degan o'tdi. Dobonbiydan Alpinbiy degan o'g'il farzand paydo bo'ldi. Alpinbiydan tag'i ikki o'g'il paydo bo'ldi: kattakanining otini Boybo'ri qo'ydi, kichkinasining otini Boysari qo'ydi. Boybo'ri bilan Boysari – ikkovi katta bo'ldi. Boysari boy edi, Boybo'ri shoy edi. Bu ikkovi ham farzandsiz bo'ldi. Ana endi o'n olti urug' qo'ng'iro't elida bir chupronto'y bo'ldi. Xaloyiqlarni, elatyalarni to'yga xabar qildi. Shu to'yga barcha xaloyiqlar yig'ildi. Biylar ham to'yga keldi. To'ydagi kattalar ilgarigiday izzat qilib, qadimgiday otini ushlamadi. Biylar: "Mazmuni, bu odamlar bizning kelganimizdan bexabar qoldi", - deb otini o'z'lari bog'lab, ma'rakai majlisga kelib o'tira berdi. Biylarning ko'nglini xushlamadi, otini ushlamadi, ostiga libos tashlamadi. Osh tortdi – suzgan tovoqni choshlamadi, osh tortganda oshning ketini-betini tortdi. Bu qilgan xizmatni biylar ko'rib, ilgari izzat ko'rib yurgan odamlar aytdi: "Bizlar o'n olti urug' qo'ng'iro'tning boyi ham shoyi bo'lsak, bizlar kelsak, otimizni ushlar edinglar, ko'nglimizni xushlar edinglar, bu daf'a bizdan nima o'tdi, bizni bunday behurmat qildinglar?" Bu so'zni eshitib, o'n olti urug' qo'ng'iro't elida paygabetdan turib, bir chapanitob boyvachchasi aytdi: "Ey, Boybo'ri bilan Boysari! Bu to'y o'g'illining o'g'lidan qaytadi, qizining qizidan qaytadi, sening nimangdan qaytadi?! O'zing o'lsang, molingga har merosxo'r chiqadi, og'ziga odam kirib ketadi". Biylar bulardan bu gapni eshitib, xafa bo'ldi. Xafa bo'lib, sakson tillani chupronga tashlab, turib ketdi. Borib, chechib mindi bedov otti. Ikkovi uyga yetti. Ikkovi qildi maslahatti. Bu so'z ikkoviga juda botib ketdi. Boybo'ri turib aytdi: "Boysari uka, qariganda bizning molimiz besohibga chiqdi. Endi bizlar bir farzand taraddi qilmaymizmi?" Boysari turib aytdi: "Tortib olib bo'lmasa, sotib olib bo'lmasa, Xudo bermasa, qayoqdan qilamiz taraddi?!" Boybo'ri aytdi: "Shu yerdan Shohimardon pining ravzasi uch kunchalik yo'l kelar ekan, har kim borib tunar ekan: davlatalab davlat tilar ekan, farzandtalab farzand tilar ekan, oxirattalab iymon tilar ekan, qirq kun tunagan kishi murodiga yetib qaytar ekan. Biz ham borsak, nazr-u niyozimizni bersak, Shohimardon pining ravzasini tunlab, biz ham bir farzand tilab ko'rsak". Shunda bu gap boylarning ikkoviga ham ma'qul tushib, bir-biriga: "Rost aytasan", - deb nazr-u niyozni olib, biylar ikkovi Shohimardon pining ravzasiga qarab jo'namoqchi bo'lib, mindi bedov otdi, uch kun tinmay yo'l tortdi. Uch kun yo'l yurib, Shohimardon pining ravzasiga yetdi. Olib borgan nazr-u niyozini shayxlarga berib, biylar ravzani tunab yotdi.

Oradan bir kam qirq kun o'tdi. Bir kam qirq kun deganda ravzadan ovoz keldi: "Ey, Boybo'riman Boysari, sen bir kam qirq kundan beri tunab yotibsan. Xudoning yaratgan sheri men bo'lsam, bir kam qirq kundan beri bir oyog'im bilan turib, sizlar uchun oraga tushib, Xudodan farzand tilayman. Yaratgan farzand bermayman dedi". Biylar bu ovozni eshitib: "Bizlar bir kam qirq kundan beri kelib, sizni tunab yotsak, Xudoning yaratgan sheri siz bo'lsangiz Bizlar uchun oraga tushib, biror farzand tilab olib bermasangiz, bizga pirligingiz yolg'on, Xudoga sherlingingiz yolg'on. Bor, unday

bo'lsa, biz ham dunyoning bahridan o'tdik", – deb tappa tushib, ravzada, turbatning ostida yotdi. Qirq kun o'rtadan aniq o'tdi, boz ravzadan ovoz keldi:

"Boybo'ri, senga Xudoyim bir o'g'il, bir qiz berdi. Yolg'iz emas, egiz berdi. Boysari, senga Xudoyim bir qiz berdi. Egiz emas, yolg'iz berdi. Bundan borsang, farzandlarni ko'rsang, xaloyiqlarni yig'sang, to'y-tomoshalar bersang, to'yda qalandar bo'lib borib, bolalarining otini o'zim qo'yib kelaman".

...Oydan oy, kundan kun o'tib, to'qqiz oy, to'qqiz kun, to'qqiz soat oradan o'tib qoldi. Boybichalarning oy-kuni yaqin yetdi. Biylar ikkovi aytdi: "Bizlar ham bir shohlik shavkatini qilsak, ovga chiqib ketsak, farzandlar yer yuziga tushsa, suyunchi deb, bir nechalar oldimizga yo'lga chiqib, bizlardan tilla tanga in'om olsa", – deb bu o'ylarni o'ylab, biylar ovga jo'nab ketdi. Boybichalarga shunda to'lg'oq vaqti yaqin yetdi. Ne kampirlar kelib, tulkini inlatgan toziday bo'lib, boybichalarni angrib, o'rtaga olib turibdi. Biylar shu vaqtda ovdan qaytdi. Bu yoqdan farzandlar yer yuziga tushdi. Bir nechalar biylarning oldiga chiqib, suyunchi oldi. Biylar ziyoda vaqti xush bo'lib, mazgiliga kelib, joy olib, vaqti xushligidan har tarafa xabar yuborib, to'y-tomoshalar qilmoqchi bo'lib, chog'lanib, sozlanib, o'n olti urug' qo'ng'iro't elining katta-kichik biylarini, oqsoqol, arboblarni yig'dirib, "To'y qilamiz", – deb maslahat qildi. O'n olti urug' qo'ng'iro't elining odamlari, eshitgan xaloyiqlar gurros-gurros bo'lib kelaverdi. Shunda katta-kichiklar kelib, biylar og'zidan "To'y qilamiz", – deganini eshitib, to'yning asboblarini tuzab, qancha so'qim mollarni so'yib, osh-palovlarni damlab, fuqaro, beva bechoralar to'yib, shul alpозda o'n olti urug' qo'ng'iro'tning bor odami to'yni qilib, hammalari jam bo'lib, qirq kecha-yu qirq kunduz to'y qilib yotdi. ...To'y tarqaydigan kun bo'ldi. Bir vaqt, shunda biylar qarasa, uzoqdan bir qalandar ko'rinish kelaverdi. Xaloyiqlar ham ko'rdi: tarzi gul yuzli, shirin so'zli, bir siyosatli kishi qalandar bo'lib kelayotir. O'zga kishilarga u qalandarning holi-ahvoli ma'lum emas. Ravzadagi so'zlagan ovozni eshitgani sababli: "Shohimardon pirim shul kishi bo'lmasa", – deb biylar o'rnidan turib, oldiga peshvoz chiqib, salom berib, ziyorat qilib, majlisxonaga boshlab olib keldi. Shunda farzandlarning uchovini ham olib kelib, Shohimardon pirning etagiga soldi. Shohimardon pir Boybo'riining o'g'lining otini Hakimbek qo'ydi. O'ng kiftiga besh qo'lini urdi. Besh qo'lining o'rmi dog' bo'lib, besh panjaning o'rmi bilinib qoldi. Qizining otini Qaldirg'ochoyim qo'ydi. Boysarining qizining otini Oybachin qo'ydi. Ana shunda Shohimardon pir Hakimbekka Oybachinni unashtirib, beshikkerti qilib: "Bu ikkovi er-xotin bo'lsin, Hakimbek bilan hech bir kishi barobar bo'lolmasin. Omin, Allohu akbar", deb fotihani betiga torddi. Shohimardon pir turib, jo'nab ketdi, odamlarning ko'zidan g'oyib bo'lib ketdi. Ana shuytib, biylarning to'ylari ham tarqab ketdi.

Shunda bolalar kundan kun o'tib, oydan oy o'tib, birdan ikkiga kirib, ikkidan uchga kirib, ularning tili chiqib, elga enib, tili chiqqandan keyin, elga engandan keyin tutib, uchovini ham maktabga qo'ydi. Ular maktabda o'qib yurib, yetti yoshga kirdi. Burro savodi chiqib, xat o'qib, yozadigan mulla bo'ldi. Shunda Boybo'riy: "Endi o'g'lim savodi chiqib, mulla bo'ldi. O'g'limga endi shohlik, sipohlik ilmini o'rgatayin", – deb mulladan chiqarib oldi. Boysari ham Boybo'riga taassub qildi. Bul ham Oybachin qizini maktabdan chiqarib oldi. "Chiqarib

olib, qizimga Ko'qamish ko'lida qo'y sog'dirib, chorvadorlik ilmini o'rgatayin, qo'y sog'moqqa usta bo'lsin", — dedi. Shunda Hakimbek yetti yoshga kirgan. Alpinbiy bobosidan qolgan o'n to'rt botmon birinjdand bo'lgan parli yoyi bor edi. Ana shunda yetti yashar bola Hakimbek shul o'n to'rt botmon yoini qo'lga ushlab, ko'tarib tortdi, tortib qo'yib yubordi. Yoyning o'qi yashinday bo'lib ketdi. Asqar tog'ning katta cho'qqilarini yulib o'tdi, ovozası olamga ketdi. Shunda barcha xaloyiqlar yig'ilib kelib: "Dunyodan bir kam to'qson alp o'tdi. Alplarning boshlig'i Rustami doston edi, oxiri bu Alpomish alp bo'lsin. To'qson alpning biri bo'lib, sanaga o'tdi", — dedi.

Oxiri Alpomishbek alp bo'lib, to'qson alpning biri bo'lib, sanaga o'tib, alplik otini ko'tardi, yetti yoshida Alpomish ot qo'yildi. Kunlardan bir kun Hakimbek kitob o'qib o'tirib, baxildan, saxiydan gap chiqib qoldi. Boybo'ribyi shunda o'g'li Alpomishdan: "Kishi nimadan baxil bo'ladi, nimadan saxiy bo'ladi?" — deb so'radi. Shunda o'g'li turib aytdi: "Vaqtı-bevaqt birovnikiga mehmon kelsa, otini ushlab, joy bor bo'lsa, ko'nglini xushlab jo'natsa, bul ham saxiy; agar joy bor turib, joy yo'q, deb qo'ndirmay jo'natsa, bul odam baxil. Vaqtı bevaqt bir kishi mozorotning qabatidan o'tsa, chap oyog'ini uzangidan chiqarib, mozordagi odamlarning haqiga duo o'qib o'tsa, bul ham saxiylik; agar har kim mozordan o'tganda, chap oyog'ini uzangidan chiqarmay, mozorotning haqiga duo qilmay o'tsa, bul ham baxil. Kishining moli zakotga yetsa, zakot bersa, bul ham saxiy ekan. Agar zakot bermasa, bul ham baxil ekan". Bul so'zni Boybo'ribyi Hakimbekdan eshitib, fikr qilib: "Men o'n olti urug' qo'ng'iro't elining ham boyi bo'lsam, ham shoyi bo'lsam, men kimga zakot beraman. Mening davlatimda yolg'iz inim Boysari baxillikka chiqib ketmasin", — deb o'z ko'nglida: "Boysaribyi ukam menga zakot berishi kerak ekan", — deb o'yladi. O'ylab: "Boysariga boringlar, Boysari o'z rozichiligi bilan bir chichqoq uloqni zakot deb menga bersin. Zakot o'rniga o'tar-da, Boysari baxil bo'lib, baxillikka chiqib ketmasin", — deb o'n to'rt mahramni buyurdi. Boysaribyi o'n ming uyli qo'ng'iro't eli bilan ko'chib borib, Ko'qamish ko'lida eliboylik qilib, mollarini semirtirib, yaylovda joylab yotib edi. O'n ming uyli qo'ng'iro't elining boyvachchalari bilan yig'ilib, bir yerga jam bo'lib, baxmal o'tovni tikib, shu o'tovning ichida hamma boyvachchalar bilan qimiz ichib, shag'al (qattiq) mast bo'lib, o'z kayf-safosi bilan o'tirib edi. Ana shunda otining bo'yniga tilla qo'tos (oltin tumor) taqilgan o'n to'rt mahram Boybo'ridan Boysarini so'rab borib qoldi. Shundagi boyvachchalar bularning kelganini bilib, eshikka chiqib, mahramlarning otini ushlab qoldi. Mahramlarni ichkariga olib kirdi. Boysari bulardan yo'l bo'lsin, qilib savol so'radi. Mahramlar savolga javob berib aytdi: "Biz akangdan kelgan zakotchi bo'lamiz, bugun bizlar sening molingni zakot qilamiz. "Zakot qilinglar, bersa, zakotini olib kelinglar", deb yuborgan", — dedi. Bu so'zlarni mahramlardan eshitib, Boysari ko'ngliga og'ir olib, aytdi: "Ey, bizning molimiz shu vaqtgacha zakot bo'lmagan, endi akamiz o'g'illi kishi bo'lib, darrov bizning molimizni zakot qiladigan bo'libdi-da". Zakot degan gapni eshitib, bu gap botib ketib, oldidagi o'zining odamlariga buyurdi: "Ushla, bachchag'arlarni!" — dedi.

Boyvachchalar mahramlarni bitta-bitta ushlab qoldi. U yettovining quloq-burnini kesib, o'zlariga yegizib, otiga chappa mingizib, otning ustiga tortib boylab,

“Mana buni zakot deb aytadi”, – deb Qo’ng’irot tarafiga haydab yubordi. Shunchalik ishni qilsa ham, Boysaribiyga zakot degan gap nihoyatda o’tib ketgan ekan: “Endi biz o’z yurtimizda sig’indi bo’lib, o’z akamizga zakot berib yuradigan bo’lsak, bu elda bizning turgiligimiz qolmadi”, – deb, o’n ming uyli qo’ng’irot eliga qarab: “Endigi maslahat nima bo’ldi?” – deb turgan ekan:

Oh urganda ko’zdan oqar selob yosh,
Maslahat ber, o’n ming uyli qarindosh,
Qo’ng’irot eldan molga zakot kelibdi,
Maslahat ber, o’n ming uyli qarindosh!
Qursin, Hakimbegi mulla bo’libdi,
Bezakot mollarni harom bilibdi,
Qo’ng’irot eldan molga zakot kelibdi,
Maslahat ber, o’n ming uyli qarindosh.
Dardli qul dardimni kimga yoraman,
Ayriliq o’tiga bag’ri poraman,
Mina elda sig’indi bo’p turaman,
O’z akama qanday zakot beraman?!
Maslahat ber, o’n ming uyli qarindosh!
Mina elda men ham bekman, to’raman,
O’z akama qanday zakot beraman?!
O’z akama o’zim zakot berguncha,
Qalmoq borib juz’ya berib yuraman...

Ana shunda Boysaribiy bu so’zlarni aytdi. Shu turgan xaloyiqlardan hech bir sado chiqmadi. Shu majlisda bir Yartiboy oqsoqol degan bor edi. Majlisli kun bo’lsa, to’rdan joy tegmay, piyoladan choy tegmay, bo’sag’aning oldida kovushga joy bermay, kovush bilan aralashib, it yiqilish bo’lib, paygabetda yotar edi. To’rda o’tirgan kattaman deb yurganlarning hech qaysisidan gap, sazo chiqmagandan keyin paygabetdan Yartiboy o’rnidan turib, maslahat shul-da, – deb Boysarining so’ziga javob berib turibdi:

Maslahat bermaymiz Boysariboyga,
Osilmaymiz Boybo’rining doriga,
Biring – aka, biring – uka, Boysari,
Maslahatni, shohim, o’zing bilasan.
...Biz bilmaymiz Boybo’rining ishini,
Maslahatga yig’ib shuncha kishini,
Kim maslahat bersa, kesar boshini.
Maslahat bermaymiz Boysaribiyga,
Osilmaymiz Boybo’rining doriga.
Boysaribiy Yartiboydan bu so’zni eshitib, tag’i o’zi bu turgan odamlarga qarab, bir so’z dedi:

Quloq soling Boysarining tiliga,
Ko’chib ketay menam Kashal eliga.
Davlat qo’nsa bir chibinning boshiga,
Semurg’ qushlar salom berar qoshiga,

Quloq soling Boysari nolishiga,
Qalmoq borib qo'nsam Chilbir dashiga.
Kalma shahodat musulmonning tiliga,
Azamat bosh berar dinning yo'liga,
Turarim yo'q Boysin-Qo'ng'iro't eliga.
O'z elim deb yana bunda turgancha,
O'z akama o'zim zakot bergancha,
O'z akamdan bunday xo'rlik ko'rgancha,
Qalmoq borib juz'ya bersam bo'lmaymi?
Zakot degan gapni akam chiqarib,
Mening toza ulsizligim bildirdi

Boysaridan bu so'zni Yartiboy eshitib, Yartiboy ham Boysaribiyga qarab bir
so'z dedi:

Dam shu damdir, o'zga damni dam dema,
Boshing eson, davlatingni kam dema,
Sen ketar bo'lsang Qalmoq yurtiga,
Bul elatni qolar deb ham g'am yema.
Qayga ko'chsang, bizlar birga boramiz,
Bolalarni jahongashta qilamiz...

Yartiboy oqsoqolning aytgan gapi o'n ming uyli qo'ng'iro't eli katta-kichigining bariga ma'qul tushdi. Hammasi: "Boysari ko'chsa, bizlar ham ko'chib ketayik, Boysari o'lik yerda – o'lik, tirik bo'lsa – tirik; endi Boysin – Qo'ng'iro't yurtini Boybo'riga bo'shatib berayik, Boysin Qo'ng'iro't yurtini bir o'zi joylab olsin", – dedi. O'n olti urug' qo'ng'iro't elidan o'n ming uyli ekin ekmoqni bilmaydigan eliboylar ayrilib, Boysariga qo'shildi. Bular hammasi boy – qo'lyi, tuyali. Molining soni yo'q edi. Bularning ichida moli yo'q degan kambag'alining qirq ming tuyasi bor, qo'yining sonini, adadini o'zlari ham bilmas edi. Bir qo'ra, ikki qo'ra, o'n qo'ra deb, sanagani shul edi. Yilqi, mollarini bir uyur falon to'qayda yuribdi, ikki uyur falon to'qayda yuribdi, der edi. Sonini sanamoqni hech qaysisi bilmas edi. Bular qishdan yozga ekin ekmay, mol boylik qilar edi.

Shuning bilan ovqatlarini o'tkazar edi. Boysariboyning yilqisining soni shul edi: to'qson to'qay yilqisi bor edi. To'qson to'qay degani – yilqisi har yerlarda: to'qaylarda, tog'larning darasida, to'qayli yerlarda yoyilib yurar edi. To'qaylarda yilqisi yoyilib yurgani uchun Boysariboyning to'qson to'qay yilqisi bor, der edi. Lekin yilqisining, molining sonini hech bilmas edi.

...O'n ming uyli qo'ng'iro't talato'p bo'lib Kashal eliga, Qalmoq yurtiga qarab, "Ha!" – deb ko'cha berdi. Hammasi birdan ko'chib, o'n ming uyli el Boybo'ridan araz urib, ...Boysari bilan birga ko'chib jo'nay berdi. Ayollarga ham yaxshi otlarni olib kelib tortdi. Bu ayollar ham otlarni minib, chog'lanib, jo'namoqchi bo'lib, Barchinoyga, enasiga qarab turdi. Ana shunda enasi Barchinoyni ham jo'natmoqchi bo'lib, Barchinoy uchun to'riq yo'rg'a otni tabladan olib kelib, ustiga mayin, toza,

muloyim baxmal parquvlardan solib, tilla yuganlarni boshiga solib, juda choqlab, otning jilovidan ushlab olib keldi. Ana shunda enasining bul otni yetaklab olib kelganini ko'rib, Barchinoy shunday qarasa, o'n ming uyli qo'ng'irot elining hammasi ko'chib talato'p bo'lib, shovqin qilib borayotibdi.

...O'n ming uyli Boysin – Qo'ng'irot elining jo'nashini Fozil shoir Yo'ldosh o'g'li shunday tasvirleydi:

Chechanlar eplaydi gapning epini,
Shul zamonda oltmish norni cho'ktirib,
Orta berdi Barchin suluv sepini.
Qo'ng'irot elning shundaychaqa ko'pi bor,
Boysarining ikki jildam to'pi bor,
Har ko'chkanda to'p bo'shatib jo'nadi.
Qatorga tirkalgan lo'k bilan norcha,
Ustiga yuklangan qirmizi parcha.
Kamlikni ko'rmagan satta boybachcha,
Yo'l-yo'lakay uloq chopib boradi.
Oshiqning fahmidir qorong'u kecha,
Yig'lasam, holima yig'lar bir necha,
Xafa bo'lib borar Barchin oyimcha,
Jafo tortib borayotir bir necha.
G'am bilan sarg'ayib guldayin diydor,
Ko'rgani yo'q qanday edi qalmoqlar,
Orasida to'qson dovon tog'i bor,
Bellardan oshadi ul zamon boylar.
Qaba falak boshga soldi zulm deb,
Eliboylar bundan ko'chib boradi,
Qoldi endi o'ynab o'sgan elim deb.
Ayriliq o'tiga bag'rini dog'lab,
Borayotir qalmoq elni so'roqlab

Qo'ng'irotlarning Boysindan Qalmoqqa ko'chib borganlariga yetti yil bo'lganda, Oybachin bo'y yetib, suluv qizga aylanadi. Qizning ta'rifini Surxayil kampirdan eshitgan qalmoq alplari unga og'iz solishadi.

...Toychi viloyatinda, Qalmoq muzofotinda bir Surxayl degan kampir bor edi. Juda haddili zo'r kampir edi, bu kampirning yetti o'g'li bor edi. Yettovi ham nomdor alp edi. Kattasini Ko'kaldosh der edi, undan kichkinasini Ko'kaman der edi, Ko'kqashqa der edi, Boyqashqa, Toyqashqa, Qo'shquloq, kenjatoyini Qorajon der edi. Shu yettoviga tirlashgani qalmoqshoh har mamlakatdan alplarni olib kelib, Kashal g'oridan joy berib, bularni To'qayistonda boqib yotar edi. Ul alplar qanday alp: yoyandoz, mergan alp. Har qaysisi to'qson botmon temirdan sovt kiyyan, har kuniga to'qson shirbozning etini tatil qilgan, bosh-boshiga har qaysisi podshohlikdan har oyda besh yuz so'm moyana olgan xo'p zo'r polvonlar. Boysarining qizi Barchinni bular ko'rgani yo'q. Shul vaqtlarda Barchin ham barkamol, bo'yi yetgan, har yag'rini o'n besh qarich keladi. Bu ham alp. Orqavaron eshitib, shu musofir boylarda bir qiz bor emish, deb bular ham o'zavonda maslahat qiladi. Goh biri

olmoqchi bo'ladi, goh bari olmoqchi bo'ladi, goh hammasi o'rtada xotinli bo'lib qolmoqchi bo'ladi. Necha vaqlar ko'rmasi shu maslahatni qilib yurdi. Ko'kaldosh alp turib aytdi: "Bunday dalada chatoq qilib yurganimiz bo'lmas. Yuringlar, to'qsonimiz ham boraylik. O'zbekning qizini yo birimiz olaylik, yo barimiz olaylik. O'rtada javlik xotinli bo'lib qolaylik deb, javlik otlandi. Otini minib, Kashal g'oridan jo'nab, to'qayistonni oralab, Chilbir cho'liga chiqib, ko'p elga qarab, Boysarinikini so'rab, alplar borib qoldi. Hammasi Boysari uyining tevaragida jam bo'ldi. Alplar to'planib turdi. To'qson alpning zo'ri Ko'kaldosh: "Kelganboy!" – deb chaqirdi. Boysari uyda o'tirib edi: "Labbay", – deb uyidan chiqdi. To'qson alpning zo'ri Ko'kaldosh turib aytdi: "Kelganboy, sening bir qizing bor ekan. Qani, birimizga berasanmi, barimizga berasanmi? Birimiz olaylikmi yo barimiz olaylikmi? Shu so'zga nima javob aytasan?" Bu so'zni eshitib, Boysari nima javob aytarini bilmay, xayoli qochib, nash'asi uchib, o'ylanib: "Hoy alplar, ertan choshkagachayin muhlat beringizlar. Ertan choshkada aylanib kelinglar. Yo biringizga berayik, yo baringizga berayik, biz bir o'ylashib ko'rayik", – dedi. Ertan choshkagachayin muhlat berib, alplar qaytdi. ...Endi Boysari semiz qo'ylarni so'yib, o'n ming uyli qo'ng'iro't elining odamman deganini jiyib, sho'rvasiga to'yib, go'shtini korsonga sop, oldiga opkep qo'yib: "Burungi kunimiz ham tuzuk ekan, ishimiz sop zo'rga tushdi. Ertan choshka alplar kelsa, nima javob beramiz?" – deb, qarindoshlariga qarab, Boysari maslahat so'rab turgan ekan:

Oh tortganda ko'zdan oqar selob yosh,
Barchinoyim bo'y yetgandir qalamqosh.
Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh,
Alplar kelsa nima javob beraman?!
Tong otgancha muhlat olib turaman,
Qalmoqlarga qizim qanday beraman?!
Yuragim to'lgandir diydai g'amda,
Barchinoyini o'z tengiga qo'shmasam,
Mahshar kuni Barchin qo'li yoqamda.

Bu so'zni eshitib turgan xaloyiqlardan hech sado chiqmadi. Bir Yartiboy oqsoqol degani bor edi. Boysariga qarab, Yartiboy bir so'z deb turgan ekan:

Xon Boysari, eshit aytgan so'zimdi,
Bu ellarga boshlab kelgan o'zingdi.
Tortinmay beraber endi qizingdi,
Hazil bilma, mening aytgan so'zimdi.
Bu alplarni kuyov qilib olamiz,
Mina elga toza erkin bo'lamiz.
Bolalarni tog'a-jiyan qilamiz...

Bu so'zni Yartiboydan eshitib, Boysarining ko'ngli buzilib, bu ham bir so'z deb turgan ekan:

...Yuragimda ko'pdir alamli dardlar,
Mening qizim – sening singling, nomardlar.
Qizing ber, deb mening ko'nglim bo'lasan,
Suyagimni yongan o'tga solasan.

QDU QIRG'IZISTONASI

Qirg'iziston davlat universiteti

Ilm-fohroto resurs markazi

Isy 30 330143

Shu qarindoshlardan nima maslahat chiqar ekan deb, Barchin kelib, tinglab turib edi. Qarindoshlarning so'zlarini eshitib, otasining ko'ngli buzilganini bilib, Barchin ham bir so'z deb turgan ekan:

Juda ham gangidi, boy ota, boshing,
Maslahat berdi-ku qavm-u qardoshing,
Ko'p yig'lama, jonim otam, darvishim,
Eshitmagin qarindoshlar so'zini,
Qarindoshlar bera qolsin qizini!
Sen yig'lading, ota, ko'nglim buzildi,
Diyda giryon bo'lib bag'rim ezildi.
Xafa qilma, ota, menday qizingdi,
Qo'ya ber alplarga mening o'zimdi.

Bul so'zni Barchindan eshitib, o'n ming uyli qo'ng'irotdan hazar qildi: – "Bu ham o'zboshimcha juvormak, alplarga baland-past gapirar, buning kasofatiga hammamizni oyoqosti qip bosib ketar. Javob bergich bo'lsa, bizning ichimizdan chiqib, xolis yerda turib javob bersin", – dedi. O'n ming uyli qo'ng'irotdan chiqarib, Barchinning o'tovini ko'tarib, ho', anaday ovloq tepaning boshiga tikib qo'ydi. Bul o'tovda qirqin kanizlari bilan Barchin o'tirdi. Kunning burni bilan ...to'qson alp yig'ilib kep turibdi: "Qani, Kelganboy, maslahatni qayerga qo'yding?"

Birimizga bermoqchi bo'ldingmi, barimizga bermoqchi bo'ldingmi?" Boysari turib aytdi: "Biz maslahat qip, yil ag'darib ko'rdik, qizimizning yili chichqon ekan, yoshi o'n to'rtga chiqqan ekan. Biz o'zbekning rasmi shunday bo'ladi: qiz o'n to'rtga chiqqan so'ng o'z ixtiyori o'zida qoladi. Bizning aytganimizga ko'nmay, tepaning boshiga o'tovini tikib o'tiribdi. O'ziga boringizlar, o'zidan so'rangizlar". Shunda qalmoqlar do'g'ilib, Barchinning ustiga qarab bora berdi. To'qson alping zo'ri Ko'kaldosh: "Yo birimizga teg, yo barimizga teg. Bir javob ayt", – dedi. Barchin bir so'z deb turgan ekan:

Eshitgin, qalmoqlar, aytgan tilimnan,
Meni olar kelmas sening qo'lingnan.
Badbaxt qalmoq, qolma kelgan yo'lingnan,
Meni olmoqqa hadding bormi, qalmoqlar.
Mening to'ram bilsang, Boysinning xoni,
Unga qurbon menday oyimning joni,
Oti Hakimbekdir elda davroni,
Ko'p aylanma bunda, qalmoq, bema'ni.
Xabar yetsa, alp Alpomish kelmaymi?
Qalmoqlarga qiyomat kun bo'lmaymi?
Armon bilan senday alplar o'lmaymi?
Holing bilib, to'g'ri yursang bo'lmaymi?!

Bu so'zni eshitib, Ko'kaldosh alp turib aytdi: "Bu o'zbekning qizining dami baland ekan. Ko'kaman! Tushib sudrab chiq bu yoqqa!" Ko'kaman alp otdan tushib, otni uyning beldoviga ildirib, uyning ichkarisiga kirgan. Barchinning kanizlari qo'rqib, uyning to'rida to'planib turgan. Barchin ibo qilib,

teskari qarab turib edi, Ko'kaman alp Barchinning burumidan ushlab, poygaga torta boshladi. Barchin o'zini o'ng'arib qo'lini uzatdi. Bir qo'li Ko'kamanning yoqasiga yetdi, bir qo'li bilan belbog'idan tutdi. "Yo, Shohimardon pirim!", – deb ko'tarib, chalqaramon qilib yerga qo'ydi. Chap tizzasini ko'kragiga qo'ydi. Og'zi-burnidan dirak-dirak qon ketdi. Ko'kaldosh alp turib aytdi: Ko'kamanga qaranglar, bu ko'rinmay, bu yoqqa chiqmadi. O'zbakning qizi bilan aylanishib qoldimi?

Shunday kelib birov ot ustidan qarab, Ko'kamanni ko'rib: "Ey, o'zbakning qizi Ko'kamanni bosib o'ldirib qo'yibdi", – dedi. Bu so'zni eshitib, bir kam to'qson alp otdan tashlay berdi. Barchin alplarning achchiq bilan otdan tushganini bilib, qarab ko'rdi. Alplarning zo'ri Ko'kaldosh ekanini bildi: zo'rlik nomiga boshida tilla jig'asi bor, ostida suvoriga minib yuradigan saman yo'rg'asi bor. Boshidagi sarjig'ani ko'rib, alplarning zo'ri ekanini bilib, undan olti oyga muhlat so'rab, bir so'z deb turgan ekan:

Saman otli, sarjig'ali bek yigit,
Bir oltoygga sizdan muhlat so'rayin.
Qo'ng'iro't elga arza berib ko'rayin,
Oltoygacha men yo'liga qarayin,
Kelsa kelar qo'ng'iro't eldan Alpomish,
Kelmasa, men taqdirimdan ko'rayin.
...Olmadayin so'lgan gulday tarzim bor,
Mushtiparman, sizga aytar arzim bor.
...Muhlat so'rab turgan menday gajakdor,
Oltoy muhlat bergin, davlatli shunqor.
Bu gap endi Ko'kaldoshga xush kelar...

"Bizda ko'ngli bor ekan", – deb Ko'kaldosh alp vaqti xush bo'lib: "Alplarning ichida meni xohlaganday bo'ldi, balki mening zo'rligimni ham bildi, bizga ko'ngil qildi", – deb, – "Bor, olti oy muhlat!" – deb yubordi.

...Barchin o'n ming uyli qo'ng'iro'tning yigitidan o'n yigitni saylab oldi. Otasining to'qson to'qay yilqisidan o'n otni saylab oldi. Otlarni sovutib, tayyor qildi. Shunday arza yozdi Barchin: "Oltoychilik yo'lga keldim, qalmoqning eliga keldim. Zo'r yovning qo'lida qoldim. Olti oyga muhlat oldim, mendan umidi bo'lsa, Alpomish kelsin, bo'lmasa, javobimni bersin". Arzani o'n boybachchaga topshirdi. Otlarni egarlab, choqlab, yaxshi bor deb, duo qilib, bir so'z aytib turgan ekan:

Kechani munavvar qilgan to'lgan oy,
Savashli kun tortiladi parli yoy.
Bandam desin, rahm aylasin bir Xudoy,
Kashalda talashda qoldi Barchinoy.
Borsang, salom o'ynab-o'sgan ellara,
Ko'qamishday mazgil joyim, cho'llara.
Qalmoqlar yig'latdi menday sanamdi,
Yuragimga to'lgan dog'-u alamdi.
Albatta, so'ranglar maktab jo'ramdi.
Mug'oyib so'z aytar menday mushtipar,
Kecha-kunduz shabgir torting, xizmatkor,

Jilovdoring bo'lsin imom, chiltonlar.
...So'z aytar sizlarga mendayin sanam,
Qalmoqda qolmasin guldayin tanam,
Qalmoqning zulmidan yig'ladi enam.
Sen borib ko'rarsan qo'ng'irot elimdi,
Boshimdan ko'tarsin qayg'u zulmd...

...Otlar qorsoqday qotgan, to'qson kecha-kunduz yo'l tortgan, balki choparlar bilan bila bitgan. Qo'ng'irot eliga Boybo'ring davlatxonasiga yetgan. Ot ustida turib, salom berdi. Bularni ko'rib, Boybo'ri aytdi: "Bular qanday odam ekan, beadablik bilan salom berdi menga?" Choparlar bog'onog'i arzani chiqarib berdi. Arzani o'qib ko'rib, bildi: kelgan Barchinning chopari ekan. O'n mahramni buyurdi. Choparlarni bitta-bitta otdan ko'tarib oldi. Choparlarga xizmat qildi. Bul arzani hech kimga bildirmay, olib borib sandiqqa solib tashladi. Choparlar yigirma kun yotdi, xo'p izzat-ikrom qilib, qildi ziyofatti, ko'p qildi xizmatti. Bergan arzasidan hech shobir bo'madi. ...Boybo'ring Qultoy degan yilqichi quli bor edi. Alpomishga enchi biyasi bor edi. Bir yarg'oq qulun tug'di, bul tulpor deb, Boybo'riga opkep bergan edi. Necha yildan beri tablada boquvli turgan edi. Choparlar kelib ketgandan keyin tabladagi ot sag'risi toshib, yoli qulog'idan oshib, yulduzni ko'zlab, taraqqos boylab o'ynay berdi. Boybo'ri: "Shu yomonlagurning o'ynagani ham yaxshilik emas" deb sag'risiga uch-to'rt tayoq tushirib, tabladan chiqarib, Qultoyning qoshiga yilqilarga opporib, qo'shib yubordi.

Alpomishning Qaldirg'och degan singlisi bor edi. Qirquin kanizlari bilan bir sandiqni ochib ko'rayotib edi, bir xat chiqdi. Bul xatni o'qib ko'rdi: Barchin chechasining xati. – Tunovgi o'n chopar bul xatni olib kelgan ekan, buni bildirmay otam sandiqqa solib qo'ygan ekan. Yuringlar, bek akama borayik, bu xatni berayik. Qancha g'ayrati bor ekan sinayik, – deb Hakimbekning qoshiga keldi. Bu xatni shunday berdi. Shu vaqtlarda Hakimbek o'n to'rt yoshga kirgan, mast bo'lgan norday ko'pik sochib o'tirgan, necha mahramlar xizmatida turgan. Bu xatni o'qib ko'rdi. Xatda aytdi: "Oltoychilik yo'lga keldim. To'qson alpda toy talashda qoldim. Olti oyga muhlat oldim. Mendan umidi bo'lsa, Alpomish kelsin, bo'lmasa, javobimni bersin", – degan xat ekan. Bu xatni o'qib ko'rib: "Oltoychilik yo'l bo'lsa, qalmoqning elida bo'lsa, zo'r yovning qo'lida bo'lsa, bir xotin olamiz deb, sandirab o'lamizma", – deb xatni tizzasining ostiga bosib o'tirdi. Qaldirg'ochoyim akasiga qarab bir so'z aytib turgan ekan:

...Aka, senga aytadigan arzim bor,
Talash bo'pti biyning qizi – zulfakdor.
...Mard yigitning yori talash bo'lami,
Er yigitning yorin qalmoq olami?
...Umid tortib senga arza qilibdi,
Xat ko'tarib o'n boybachcha kelibdi.
Anglamay otama xatni beribdi,
Otam xatni bul sandiqqa solibdi.
Endi bilib, singling olib kelibdi,
Qalmoqlardan checham jabr ko'ribdi.

Aka, aytgan so'zim og'ir olmagin,
Narmoda ishini bunda qilmagin...

Bu so'zlarni eshitib, Hakimbek narmoda so'zini ko'ngliga og'ir olib: "Narmoda degan gapning ma'nisi nima?" – deb turgan ekan:

...Narmoda deb menga so'zladim so'zlar,
Narmoda ma'nisin aytgin, sen qizlar.
Narmoda deganga xafa bo'libman,
Nima gap ekanin bilmay turibman.
...Narmoda deganing ko'nglima keldi,
Ko'p qizlardan akang uyalib qoldi,
Emikdoshim, sening gaping ne bo'ldi?
Mendayin akangni xafa qilasan,
Narmoda deb meni silkib solasan,
Juda ham akangni nomard bilasan.

Buni akasidan eshitib, Qaldirg'ochoyim so'z aytib turgan ekan:

Har kim o'z elida bekmi, to'rami,
Narmodalar sendan kamroq bo'lami?
Mardning yori toy-talashda qolami?
Mard bo'lib maydonli kunda yurmagan,
Yilqichidan bedov saylab minmagan,
Olmos po'lat belga qayrab cholmagan,
Ot asbobin shaylab qalmoq bormagan,
Qalmoqlarga qattiq kunlar solmagan,
Toy-talashda qolgan yorin olmagan,
O'z elida bir xil gapni bilmagan,
Narmodalar sendan ortiq bo'lami?

Bu so'zni eshitib: "Yayov boramizmi esa?" – dedi. Qaldirg'ochoyim: "To'qson to'qay yilqing bor. Yayov borib, mingani oyoqulov topmay yotibsanmi? Egar-abzalingni olsang, Qultoyning qoshiga borsang, ko'nglingga yoqqanini xohlab minib keta bersang", – dedi. Bu so'zni eshitib: "Xayr esa", – dedi. Qaldirg'ochoyim egar-abzalni, sovut-qalqonni, yov yaroq, asbobni ayil-pushtanga solib, o'xshatib bo'g'ib, ko'tartirib yubordi. Boybo'ri o'g'li Alpomishni qalmoq yurtiga yuborgisi kelmaydi. O'g'lini niyatidan qaytarish uchun unga ot bermaslikni yilqichi Qultoyga tayinlab qo'yadi. Qultoyga aytdi: "Alpomish kelyapti, Kashaldan kelgan xabarni birov bildiribdi. Bul ish yomon bo'пти, lekin o'zi zo'r-ku, zo'r bo'lsa ham uda qo'rqqoq, sal do'qdan ham qo'rqqadi. Uriib-so'kib, yilqi bermay, do'qlab qaytarib yuborgin". ...Bul gapdan bexabar orqalanib Alpomish boryapti. Qultoyga yaqin yetdi. Qultoy Alpomishni ko'rib, ko'nglini xushlab, yilqi boqadigan qayqil tayog'ini qo'lga ushlab, juda shamiyon qaytarib, do'qlab, bu so'zni aytib, Alpomishga qarab aytib turgan so'zi:

Xazon bo'lib bog'da gullar so'ldimi,
Oblo sening aql-u hushing oldimi,
Boybo'ri o'lib, moli senga qoldimi?
Alpomish buni eshitib, Qultoyga bir so'z deb turgan ekan:
Bobo, sir-u holim ma'lum qilayin,
Sendan endi bir bedovni so'rayin,
...Sen eshitgin menday o'g'ling so'zini,
Ajratib kelayin biyning qizini.
Men sachratib borsam minib bir tulpor,
O'zima yor, bobo, senga xizmatkor...

Bu so'zni eshitib, Qultoy ham bir so'z deb turgan ekan:
...Tur yo'qol, enag'ar, tayin o'lasan,
Bu yerda serrayib, nima qilasan?
...Bu so'zdi aytib mardning aqlin oladi,
Uch-to'rt tayoq qayqaytirib soladi.
Yegan tayoqlaring – yilqi bo'ladi!
Hakimbekning ko'zi alanglab qoladi,
Shunday do'qlab Qultoy qildi siyosat,
Tayoq yegan bekda qolmadi toqat,
O'ldirar qaytmasam dedi vallamat.
...Bul bobosi ko'p siyosat qiladi,
Juda aylantirib, ancha uradi,
Bobom urdi dedi, qaytib jo'nadi,
Ko'tarinib qaytib ketdi yo'liga...

Alpomish Qultoyning qoshidan qaytdi, ko'tarinib borayotib edi. "Bulay-shulay deb Qultoy do'qlasa, akam qaytip kep qo'yardan ham toymas, o'z ko'zimiz bilan jo'natib yuboraylik", – deb qirquin kanizlari bilan Qaldirg'ochoyim kelayotib edi, oldidan chiqib qoldi. Alpomish yerga qarab borayotib edi. Shunday boshini ko'tarib qaradi: qarshi manglayiga kanizlari bilan singlisi kep qopti. Qizlarni ko'rib, uyalgan kishi bo'lib, egar-abzalni tashlab yuborib, yo'l ustida yonboshlab yotdi. Qaldirg'ochoyim ustiga borib, bu so'zni aytib turibdi:

Aytgan so'zning poyimini bilsang-chi,
Ko'z kuyugi, ey narmoda, o'lsang-chi.
Kecha-kunduz Haqqa fig'on etmagan,
O'z moliga o'zin vaji o'tmagan.
...Qultoyning do'qidan qaytib kelasan,
...Sen ham odamman deb qanday yurasan?..
Bilsang, Qultoy – yilqiboqar xizmatkor,
Ko'p do'qlabdi ahvolidan bexabar.
Sen so'rasang, ular senga javobgar,
Bu yurishing, bek aka, qanday bo'lar?
Odam ko'rsa, yurishingga kuladi,
Bu yurishing elga gap bo'p qoladi...

Bu soʻzlarni aytdi shunday mushtipar,
Oʻrmdan turgandir davlatli shunqor.
Egar-abzalini yigʻib ushladi,
Shul zamon egniga qoqib tashladi,
Qultoyqulga tagʻin yoʻlni boshladi.
Yoʻlga tushib, Qultoyqulga qaradi,
Urgan yerda hali Qultoy turadi.
Qaytay desa, bul singlisi keladi,
Tagʻi urarmikin deb, ketib boradi.
Bu qizlar bilmaydi Hakimbek oʻyin,
Hakimbek ilgari singlisi keyin...

Qultoyning qoshiga yaqinlashib bordi. Singlisi kanizlari bilan ancha keyin qoldi.
Qultoy ham Alpomishni koʻrdi. Bogʻonogʻi urgan yerda Qultoy zinkiyib turdi.
Yaqinlab bordi. Qultoy tagʻi doʻqlab, bu soʻzni aytib kela berdi:

Bobongning soʻzini hazil bilasan,
Sen gʻarbachcha, nega aynalib kelasan.
Sen enagʻar, bildim tayin oʻlasan,
Nimishing bor, tagʻi nega kelasan?
Yana birov yoʻlda koʻngling boʻldimi?
Tagʻi sening tayoq yeging keldimi?
Siyosat qip Qultoy yaqin keladi.
...Uzalib, Qultoyning belidan tutdi.
Chalqaramon qilib, yerga qoʻyibdi,
Tizzasini koʻkrakka qoʻyib turibdi.

“Bobo, qani ushlab bergin!” “Qoʻya ber, oʻgʻlim, ushlab berayin”, – dedi.
“Yoʻq, yotgan yeringda ushlab berasan!” – dedi.

“Turmasam, qaytib ushlab beraman”, – dedi. “Esa meni nimaga buncha urasan?” Qultoy ham zahar chol edi. Yotgan yerida bir “qur-hayt” tortdi: toʻqson toʻqaydagi yilqi yigʻilib qoshiga yetdi. Hamma yilqilar jam boʻlib turibdi. Dobonbiy bobosidan qolgan qoʻriqni Hakimbekning qoʻliga berdi. Hakimbek qoʻriqni qoʻliga oldi. Bu qoʻriqni yilqilarga solmoqchi boʻldi. “Saman soriga tush, yo olapocha toʻriga tush, shapaqning zoʻriga tush”, – deb qoʻriqni soldi. Yollari eshilgan ipakday bir chipor otning boʻyniga tushdi. Koʻnglidagi boʻlmay, otdan koʻngli toʻlmay: “Koʻp nozik uchradi”, – deb, bu otni qoʻyib yubordi. Yana qoʻriqni soldi – tagʻi shuning boʻyniga tushdi. “Taqdirdagi shul ekan-da”, – deb belbogʻini otning boʻyniga solib, egar-abzalining qoshiga yetaklab kela berdi. Egar-abzalining qoshiga borib, u yoq-bu yogʻini koʻra berdi. ...Qaldirgʻochoyim ham kanizlari bilan kela berdi. Akasining tarziga qaradi. Akasining ...otdan koʻngli toʻlmay, xafa boʻlib turganini bildi. Otning tizginini akasining qoʻlidan olib, sagʻrisini silab, u yoq-bu yogʻiga qarab: “Xafa boʻlma, bu oting, balki tulpor chiqar, yomon dema. Bul oting nazarkardadir. Buni mingan odam koʻp yerlarni koʻradi, maqsadini Haqdan topib qoladi”, deb akasining koʻnglini koʻtarib, “Qullu boʻlsin” qilib, bir soʻz aytib turgan ekan:

Oʻzi shunday kelgan ekan chovkar koʻk,
Quyrugʻidan berisinda kiri yoʻq,

Minganlarga bo'ladakan ko'ngil to'q,
Buni minsang, aka, senga dushman yo'q.
...Chibar ot o'ynatib bundan borasan,
Buni minsang aka, yo'lli bo'lasan.

...Shunday qilib, kiyintirib, keskir qilichlarni beliga boylab, Arpali ko'lidan otlana berdi. Alpomishning Alpinbiy bobosidan qolgan o'n to'rt botmon birinjdari bo'lgan parli yoyi bor edi. "Mabodo dushmanning yurtida yoy tortishadigan kun bo'lar, odam bilmaydi, kerak bo'p qolarmi", – deb yoyni egarning qoshiga solib oldi. Qaldirg'och akasini otlantirib, ot anjomini chog'lab, yaxshi bor deb, bul so'zni aytib turdi:

Qayda borsang, Shohimardon yor bo'lsin,
O'nikimom, chilton jilovdor bo'lsin.
Dushmanlaring ko'rsa, seni xor bo'lsin,
Sog' borib, salomat kelgin, bek og'a.
Eshitgin, quloq sop aytgan nidoga,
Ishingni solganman qodir Xudoga,
Sog' borib, salomat kelgin, bek og'a.
Xudoyim saqlagay bandani omon,
G'arib qulga egam bo'lgay mehribon.
Xolsanilla duo qildim bul zamon,
Sog' borib, salomat kelgin, Alpinjon.
El ko'chirib, Olatovdan oshirdim,
Ulug'lanib, ostonaga bosh urdim,
Borgin, emikdoshim, Haqqa topshirdim

Singlisi bilan xo'shlashib, yurtidan chiqqan Alpomishga Shohimardon pir va qirq chilton hamisha homiylik qiladi. Chiltonlar qalmoq yo'lidagi birinchi kechada charchab uxlab yotgan Alpomish ruhini Barchinniki bilan uchrashtiradilar. Alpomish, Qorajon va Barchinga tushlari vositasida taqdirlari bildiriladi.

...Alpomish cho'ponlarning qo'shxonasida uxlab yotdi. Fayzi sahar vaqtiga yetdi. Sahar vaqti cho'ponlarning qo'shxonasida yotib bir tush ko'rdi. Izlab borayotgan Barchin yori ham baxmal o'tovda yotib, subhi sodiq tuqqan vaqtda bir tush ko'rdi. Kashal g'orida, to'qson qalmoqning ichida Qorajon alp ham bir tush ko'rdi. Uchovining tushi oldin-keyin do'g'ilish ko'rdi (namoyon bo'ldi, ko'rindi). Avval Alpomishning tushi:

...Mast uyquda yotib edi bu shunqor,
Ko'ziga ko'rindi rasul payg'ambar.
Bu so'zlarni rasul payg'ambar aytdi:
"Adashgan ummatim, shafqatdoringman,
Tanib qolgin: rasul payg'ambaringman,
Ummatlarni mudom yo'lga solurman".
..."G'am yema, ummatim, – dedi payg'ambar,
– Ostida dulduli, belda zulfiqor,
Jilovida Bobo Qambar jilovdor,
G'amingda otlandi Shohimardon pirlar.

G'ayratingdan bo'zlab ketar qalmoqlar,
Hech kim bo'lmas, sening bilan barobar,
Senga taqdir qildi Barchin zulfakdor"...

Bu so'zni yotgan yerida ma'lum qilib ketdi. Erta-mertan tong otdi. Barchin ham ko'rgan tushini Suqsuroy kaniziga aytib turibdi:

Jon jasaddan bir beqaror bo'lganda,
Ziyon yotib, rahmat toshar bo'lganda,
Rahmat daryo ayni toshib kelganda,
Tush ko'ribman fayzi sahar bo'lganda.
Qibla betdan bir oy tug'ib keladi,
Oyning girdin to'rtta yulduz oladi,
Tushimning ta'biri qanday bo'ladi?
Bu tushni ko'rgandir menday mushtipar,
Yer yuzini tutib ketdi ajdahor...
Bul so'zni Barchindan eshitib,

Suqsuroy kanizi tushining tabgirini aytib turibdi:

Qibla betdan bir oy tug'ib kelsalar,
Oy emasdir, ul ham rasul payg'ambar.
Oy girdida to'rtta yorug' yulduz bor,
Yulduz emas, to'rt choriyor muqarrar.
Yer yuzini tutib ketsa Ajdahor,
Mag'ribdan Mashriqqa kulli eranla...

... "Bularning kelar muddatidan o'tdi", – deb Alpomish bir baland tepaning ustiga chiqib, durbinini olib, shunday yo'lga qaradi. Ko'rdi ikki ot yo'l talashib kelyapti. Birini durbin bilan tanidi: Ko'kdo'nan. Boychibor to'riqday bo'p ko'rindi. Tuyog'idagi mixlar ozor bergan, oppoq ko'pikka botgan, tuyog'idan chiqqan to'zon bilan to'riqday bo'p qotgan. Boychiborni tanimay: "Ham otimdan, ham yurtimdan ayrildim", – deb behush bo'lib yiqildi. Barchin kelib, Alpomishning holini ko'rib, boshini tizzasiga olib... Barchin ham durbin olib kelayotgan otlarga qarab, bir so'z aytib turgan ekan:

Qurruyo-qur, hayt-a, to'ramning oti,
Oq to'shim – yayloving, sochim shibirtki.
Kuyganimdan gapni gapga ulayin,
To o'lgancha sayising bo'p yurayin.
Egam rahm aylasin qonli yoshima,
Sabab bo'lib qo'shgin teng-u to'shima.
Qurruyo-qur, hayt-a, to'ramning oti!
"Qur, hayt!" – degan Barchinoyning dovushi
Boychiborning qulog'iga boradi.
Suvluq tishlab o'zin otdi Boychibor,
Kalta qantarib tashlagandi qalmoqlar,
Tizgini uzilib ketdi muqarrar,
Ustidagi alp Qorajon bexabar,
Ko'kdo'nandan o'tdi endi jonivor.

...Alp Ko'kaldosh otga qamchi uradi:

"Bul o'zbekning oti o'zib boradi,

Bul Qorajon bir baloni qiladi,

Ukam menga dushman bo'lib boradi".

Xonning Chibor oti poyganing oldini olib, shashti bilan kelib, baxmal o'tovni yetti marta aylanib, otning tizginini ushlab Qorajon to'xtatdi. Barchinning kanizlari yig'ilib yetdi. Qorajonni otning ustidan olib, gilamning ustiga solib, bardor-bardor qilib ko'tarib, baxmal uyga kirgizib ketdi. Qizlar otni yelpib sovutib turibdi, opkep yakkamixga boyladi, teri qotdi. Barchin kep otni ko'rdi, ko'zlarini ipak ro'mol bilan surtdi, changi, terini ushatdi. Oyog'idagi mixlar ozor berib, xonning Chibor oti tappa tushib yotdi. Tuyog'idagi mixlarni ko'rib, Barchin bir so'z deb turibdi:

Mening uchun hayvon azob ko'ribdi,

Shu mix bilan Boboxondan kelibdi,

Po'latni eritar qizlarning dami.

Barchinoyim ko'rib, o'ylab turadi,

Urgan mixi yalpoq tizga boradi

Chorsisini tuyoqqa yozib soladi,

Gulmixlarni tishlab sug'urib oladi...

...Bu so'zni aytib, otga mehribonliklar qilib, banot to'rvaga yemni ilib, ko'chib borgan qo'ng'irotlar jam bo'lib, yig'ilib, poygaga ketgan qalmoqlar ham kelib, bir kam to'qson alp gurullashib turib, "Alplar bilan o'zbekning polvoni yoy tortishar emish", – deb ovoza bo'lib, hamma tomoshamonlar yig'ilib, shunda Oyna ko'liga, Chilbir cho'liga yoyandozlik qilmoqchi bo'lib, yoy tortishmoqdagi so'zi:

...Olis yo'lga nishonani quradi,

Nishonani urgan odam oladi.

Qalmoq alplar bari qator bo'ladi,

Men urarman deydi, ko'ngil qiladi,

Shiqirlatib endi yoyni tortadi.

Yoyning o'qi bul g'uvullab ketadi,

Biri pastdan, biri baland ketadi...

Ko'kaldoshga endi navbat yetadi.

Yoyiga Ko'kaldosh o'qni soladi,

Nishonaga qarab to'g'ri qiladi.

"Bor urdim", – deb, endi yoyni tortadi,

Qo'lda yoyi cho'rtta sinib ketadi.

Endi navbat Alpomishga yetadi.

Parli yoyni shunday qo'lga oladi,

Ko'rgan qalmoq bari hayron qoladi.

"Rabbim!" – deydi, endi yoyni tortadi,

Nishonaga o'qi to'g'ri ketadi.

Ming qadam yerni qadamlab ko'radi,

Tanga puldan bul nishona qiladi,

Yoyni qo'yib, miltiq otmoq bo'ladi.

Ko'p deb qalmoqlarga navbat beradi.

Qalmoqlar nechovi miltiq otadi,
Saksonman to'qsonga o'qi yetadi,
Qaysi otsa, yo'lda qolib ketadi.
Alp Ko'kaldosh shunday ko'zlab ko'radi,
Besh yuz qadam yerga o'qi boradi.
Ko'kaldoshning ko'nglidagi bo'lmadi.
Alpomishga tag'in navbat keladi.
Bek Alpomish xasta ko'nglin xushladi,
Anjom, miltig'ini qo'lga ushladi,
Qarab nishonani otib tashladi.
Ko'rib, bul qalmoqlar hayron qoladi...

Uch shart o'tdi. Kurash taraddisini qip yotibdi. O'n ming uyli qo'ng'irotd odami, qancha qalmoqning odami yig'ilib, Chilbir cho'liga, Oyna ko'liga tomoshamon to'lib, qo'r tortib o'tirdi. ... Ko'kaldosh bosh bir kam to'qson alp bir tarafdin qator bo'lib o'tirdi. Alpomish bilan Qorajon bir tarafdin o'tirdi. Qalmoqlar aytdi: "O'zimizdan chiqib, Qorajon ham balo bo'ldi. Mudom o'zbekning yonini oldi". Bu yoqdan Qo'shquloq degan alp maydonga kirdi.

...Qorajonning bir akasi bo'ladi,
Taraf bo'p Qo'shquloq polvon jo'nadi.
Shomurti shoxalab har yoqqa ketgan,
Ichida chichqonlar bolalab yotgan.
Izdan tushgan pishak oltoyda yetgan,
Munday qalmoq qo'lin bulg'ab keladi.
Qorajonbek xasta ko'nglin xushladi,
Juppay qilib yoqasidan ushladi,
Dustaman1 qip uni qoqib tashladi.
Qo'shquloqning endi aqli shoshdi,
Qumni qopib, endi yerga yopishdi.
Yana ham bir qalmoq kirdi maydonga:
Odam tushmas buning aytgan tiliga,
Besh yuz quloch arqon yetmas beliga.
Bul qalmoqdir qalmoqlarning ravishi,
Oh ursa, olamni buzar dovushi.
To'qson molning terisidan kovushi,
Siyosatman kelib maydonga turdi.
Qorajon tavakkal Tangriga qildi,
Bu qalmoqqa endi yaqinlab qoldi.
Kurashmoq hadisini shunday biladi,
Alp Qorajon yotibotar qiladi.
Angl edi ul, sho'rli bilmay qoladi,
Boshidan oshirib yerga uradi.
Tushib yerga pora-pora2 bo'ladi.
Achchig'lanib, tag'i qalmoq keladi,
Qorajonning ishini bari ko'radi.

Qorajonga pirlar quvvat beradi,
"Xudo!" – deydi, bul maydonda turadi.
...G'urullashib, qolgani ko'tarilishdi,
Qorajonbek yolg'iz qiladi ishdi.
Ikkam to'qson alpni nobud qiladi,
Bul alplardan bir Ko'kaldosh qoladi.
Alp Ko'kaldosh yolg'iz o'zi qolibdi,
Qorajon bariga g'olib kelibdi,
Kun nomozgar, endi kech bo'p qolibdi,
Kurashga ul zamon javob bo'libdi.

Shunda ketgan tomoshamon bari yig'ilib: "Kechagidan ham bugun qiziq bo'lar, alplarning zo'ri olishar", – deb turdi. Kecha qanday bo'lsa, bugun ham shunday bo'p o'tirdi. Qorajonga Alpomish turib aytdi: "Bugun tushmaysanmi maydonga, bugun talab qilmay turibsan?" "Bugun ham tush desang, tushaman. Tushgan bilan bundan omon topmayman, lekin bu haddili zo'r. Bunga tushsam, ikki boshdan o'lamen", – deb turibdi. Alpomish chechinib: "Xayr, unday bo'lsa", – deb maydonga talab qila berdi. Ko'kaldosh alp turib aytdi: "O'zbek!

Sen bunday bo'yni yo'g'onlik qilma, g'aribi go'riston bo'lib o'lma. Hali ham qo'ygin. Halak bo'p kelgan yo'lingdan qolma..." Bu so'zni eshitib, Alpomish Ko'kaldoshga qarab bir so'z deb turgan ekan:

Har kim o'z eliga bekmi, to'rami,
O'zi o'lmay, kishi yorin berami?
Buncha so'zni lof urmagin, sen qalmoq,
Kel endi, maydonda turgin, ey ahmoq.
...Bog'bon bo'lsam, qizil gulni terayin,
Har na qismat yozilganin ko'rayin.
Kelgin, qalmoq, birga maydon qilayin,
Nasib etsa, sening doding berayin...
Bu so'zni Alpomish aytib turadi,
Achchiqlanib, bul Ko'kaldosh turadi.
Chechinib, shu zamon belini buvip,
Minorday bo'p bul maydonga kiradi.
O'n ming uyli qo'ng'irotning qizlari bilan, Barchin kanizlari bilan tomosha qilib, bularning olishganini ko'rib, Hakimbekka qarab bir so'z deb turgan ekan:
Qizlar sizni narmoda deb aytadi,
Qizlarning aytgani menga botadi.
Mardlar olishmaydi siltab otadi,
Maydon bo'lsa, ish ko'rsatib ketadi,
Bo'sh odamning ishi keyin ketadi.
...Yor so'ziman sherdil bo'lib ketadi,
Chirpib! Ko'kaldoshni ko'kka otadi,
Ancha yer havoga chiqib ketadi.
Xaloyiqlar ko'kka boqib qaradi,
Olchi-chikka bo'lib, shunday aylanib,

Alp Ko'kaldosh bul osmondan keladi,
Kallasiman kelib yerga uradi,
Shunday qilib Ko'kaldosh ham o'ladi.

...Baxmal o'tovda chimildiq tutib, kuyov navkarlari bilan kuyovni kirgizmoqchi bo'lib, bir necha xotinlar "kampir o'ldi" bo'lib, o'lganiga bir nima olib, "it irillar" degan rasmini qilib, bunda ham bir nima berib, har zamon salom solib, uydan ichkari kirib, chimildiqqa o'tirib, oldiga dasturxon solib, ...kuyov navkarlarga to'ppi, ro'mol, sarpoylar berib, kuyov navkarlar chiqib ketdi. Barchinni bekning... qoshiga olib kirib xotinlar rasmini qilib, "choch siypatar", "qo'l ushlata"rini qilib, bir necha yangalar har qaysisi o'z mazgiliga ketdi.

...Shunday bo'p bul orada qirq kun o'tdi. Qirq kungacha maslahat qip yotdi. Qirq kundan keyin maslahatni bir yerga qo'yib, Boysari qoldi. O'n ming uyli qo'ng'iro't Barchin bilan ketmoqchi bo'ldi. ...Bari ko'chib, yo'lga kirib, Boysari qaytib uyiga kelib, yolg'iz qolib, kallasi g'uvullab, musofirligi asar qilib qoldi...

DOSTON VA UNING TURLARI

Doston – xalq og'zaki ijodining eng yirik janri bo'lib, u qahramonlik, ishqiy-sarguzasht, fantastik mazmunga ega bo'lgan voqealarni bayon qiluvchi asar.

Qahramonlarning sarguzashtlari, o'zaro munosabatlari va kechinmalarini keng ko'lamda tasvirlovchi yirik hajmli liro-epik asar doston deyiladi.

Doston davr, tuzumdagi xalq ruhiyatini, xususiyatlarini aks ettiradi. Zamonlar o'tishi bilan ular yangi-yangi mavzular va g'oyaviy mazmun bilan boyib boradi. Dostonlar xalq tomonidan yaratilgach, ijodkor xalq ular orqali o'z maqsadlari, orzu-istaklari, his-tuyg'ularini ifodalaydi.

Odatda, dostonlarning birinchi ijodkori unutilib, ular nasldan naslga, avloddan avlodga o'tishi natijasida xalq mulkiga aylanadi.

Dostonlar mavzu jihatidan rang-barang, mazmunan xilma-xil bo'lganligi bois ularning quyidagi turlari mavjud: qahramonlik dostonlari, romantik – ishqiy-sarguzasht dostonlar.

Dostonlardagi asosiy qahramonlar qiyofasida insonparvarlik, vatanparvarlik, mardlik, jasurlik, do'stlik, vafodorlik, sadoqat kabi olijanob fazilatlar umumlashtiriladi.

Xalq og'zaki ijodidagi "Alpomish" qahramonlik dostoni bo'lsa, "Go'ro'g'li", "Ravshan", "Rustamxon", "Oshiq G'arib va Shohsanam" kabilar ishqiy-sarguzasht dostonlaridir.

"Rustamxon"da o'z davrining ijtimoiy-siyosiy munosabatlari, ishq-muhabbat sarguzashtlari, turli fantastik uydirmalar, ertaklarga xos voqealarning yuksak badiiyati bilan yo'g'rilgan tasvirlar kishini hayajonga soladi. Asar matnida xalqimizning qadimiy, boy tiliga xos fazilatlar, xalqona ibora va ifodalar, shu tilning imkoniyati, nafasoti, kuchi va qudrati ham yorqin namoyon bo'lgan.

Shu til vositasida asar qahramonlarining har biriga xos fazilatlar, o'rni bilan esa, ayrim qusurlar ham yorqin bo'yoqlarda ko'rsatib berilgan.

O'zbek folklorshunosligida Bulung'ur, Narpay, Qo'rg'on, Xorazm, Shahrisabz, Sherobod kabi yirik dostonchilik maktablariidan tashqari, Qamay, Piskent, Qulbuqon, o'zbeklaqay va boshqa shunday markazlar ham ma'lum.. Qamay

dostonchilaridan «Nuralining yoshligi» (1972, 1977), «Xonimoy» (1963) va b. dostonlar yozib olingan. Piskent dostonchilik maktabi Berdi baxshi nomi bilan bog'liq. Mazkur maktab lirik yo'nalishga moyil, ba'zi jihatdan Ergash Jumanbulbul o'g'lining ota-bobolari asos solgan Qo'rg'on dostonchilik maktabi baxshilariga yaqin poetik uslubga ega bo'lgan. Bu baxshilar repertuarining asosini «Go'ro'g'li» dostonlar turkumi tashkil qilgan. Ularning matni nihoyatda qisqa, ixcham. Namangan viloyati Yangiqo'rg'on tumani hududida Qo'lbuqon dostonchilik maktabi shakllangan. Haydar Boycha o'g'li, Razzoq Qozoq o'g'li, Usmon Mamatqul o'g'li, Bo'ri baxshi, Mallavoy Hoshimovlardan yozib olingan xalq og'zaki ijodi namunalari bu maktabga Bulung'ur dostonchilik maktabi ta'siri kuchli bo'lganligini ko'rsatadi.

Aziz o'quvchi! Xalq dostonlarini baxshilar ijrosida eshitganmisiz? Agar baxshilarning dostonni ichki ovoz bilan kuylashini, ming-ming misrani yoddan, ohangga solib ijro qilishini eshitsangiz, sizni, albatta, hayajonga soladi, tuyg'ularingizni jumbushga keltiradi, to'lqinlantiradi. Ayniqsa, bu siz bilgan, siz o'qigan dostonlarning ijrosi bo'lsa, uning ta'sir kuchi yanada ortiq bo'ladi. Shunda xalq o'z dostonlarini necha ming-ming yillardan beri nega saqlab, asrab-avaylab kelayotganining sabablarini anglaysiz.

Savol va topshiriqlar:

1. Xalq dostonlarining o'ziga xos jihatlarini ko'rsating.
2. Xalq dostonlarining turlarini ayting.
3. Dostondagi she'rlarda bo'g'inlar sonining oz-ko'pligi sababini aniqlang.
4. "Alpomish" dostonida tilga olingan qo'ng'iroq elida nechta urug' bor

edi?

5. Alpomish va Oybachinning necha yoshida savodi chiqib, xat yozadigan darajaga yetadi?

6. "Alpomish" da tilga olingan "to'qson alp" ning eng birinchisi kim edi?

7. "Alpomish" dostonida "Kelganboy" ta'rifi qaysi qahramonga qarata aytilgan?

8. Barchinoy qalmoqlik alp'lardan qancha muddat vaqt so'raydi?

9. Og'zaki ijod namunasi bo'lgan doston va yozma adabiyotdagi doston (poema) larning qanday farqli jihatlar bor?

10. Milliy dostonchilik maktablari haqida nimalar bilasiz?

III BOB. QADIMGI DAVR ADABIY YODGORLIKLARI. O'RXUN-ENASOY OBIDALARI

O'rta Osiyo qadimiy madaniyat beshiklaridan bo'lganidan, yozma yodgorliklar ham turli davrlarda ko'plab topilgan. Ayniqsa, o'z qadimiyligi bilan shuhrat qozongan O'rxun-Enasoy yodgorliklari bu jihatdan mo'tabardirlar.

Eramizdan oldingi oltinchi asr davomida bir qancha yirik davlatlar bo'lgan. Dog'istondan Kichik Osiyogacha cho'zilgan Sak-iskif turk davlati (asoschisi Alp Erto'ngani 626-yilda Kayxusrav ziyofat hiylasi bilan o'ldirdi). Bu davlatning davomi Bo'zqir davlati edi. Mangu obidalar bu tarix namunasi sifatida ko'plab saqlangan: Shimoliy Mo'g'iliston yodnomalari: Bilga xoqon, Kul tigin, Ungin, Kuli chur, Selenga, Karabalsagun, Suji yodnomalari. Bular O'rxun yodnomalari deyiladi. Enasoy yodnomalari: toshga, qoyaga, oltin va kumush idishlarga, tangalarga yozilgan yetmishdan ortiq yodnoma kiradi.

Eroniylar skiflarga «sak» otini berishgan. Eramizdan oldingi VIII-IV asrlarda bugungi O'rta Osiyo Qozog'iston hududidagi qabilalar hammasi sak nomi ostida yuritilgan. Eramizgacha VII – eramizning II asrlarida Janubiy Sibir, Enasoy daryosi va Irtish daryosi bo'ylari, hozirgi Mojariston (Vengriya) va Chexoslovakiya, Hazar dengizi bo'ylalarida Iskit imperiyasi barpo bo'lgan edi. Eramizgacha ikkinchi ming yillikdan eramizning beshinchi asri orasida Arshakiylar davlati gulladi. Bu davlat hozirgi Eronning sharqi, Turkmaniston, Anatoliya (Turkiya)ni o'z ichiga olgan. Arshak aslida turkiy so'z – er, shak, sak so'zidir. Mard sakdir.

Arshakiylar imi, imak, tatar, bayandir, qipchoq, xidxaz, az, island turkiy urug'lardan tashkil topgandir. Miloddan oldingi VII asrdan eramizning V asrigacha Kengaras davlati yashadi: Samarqand, Kesh, Kushon, Toshkent, Buxoro, Xorazmni o'z ichiga olgan edi. «Dada Qo'rqit» asari shu davr turkiy xalqlar asaridir. Sak–skif turklaridan so'ng Markaziy va O'rta Osiyoda xunlar hukmronlik qildilar. Osiyo xun imperiyasi miloddan oldin VII asrdan eramizning 48-yiligacha yashagan. Asoschisi Motun xoqondir. Uni Mochin deb atashadi. Bu davlat keyin ikki tarmoqqa : Shimoliy xun va sharqiy xun davlatlariga bo'lingan. Shimoliy xun davlati tarkibida O'rxun bo'ylari, Talas, G'arbiy Turkiston hududlari kirgan.

Sharqiy xun davlati. Bu davlat keyin ikki tarmoqqa: Shimoliy xun va sharqiy xun davlatlariga bo'lingan Shimoliy xun davlati tarkibida O'rxun bo'yari, Talas, Garbiy Turkiston hududlari kirgan. Sharqiy xun davlati 48-yildan 216-yilgacha Shimoliy chiziqqacha G'arbiy Chin hududlari, Orol bo'yari, Amudaryo bo'yari, Sibir cho'llari, Tangri tog'i hududlari, Tibet pasttekistliklari kirgan.

Shimoliy xunlar ham, Sharqiy xunlar ham Ko'k tangriga siginib, O'rxun alifbosidan foydalanganlar. Tabg'ach davlati asoschisi Shamoxon bo'lib, 386-557 yillarda hukm surgan: Shin-si, Kan-si, Yan-si daryosiga qadar hududlar, Koshgar, Turfon hududlari, O'rxun vodiysidagi joylar bu davlat hududiga kirgan.

Mangu obidalar bu tarix namunasi sifatida ko'plab saqlangan: Shimoliy Mo'g'uliston yodnomalari: Bilga xoqon, Kul tigin, Ungin, Kuli chur, Selenga, Karabalsagun, Suji yodnomalari. Bular O'rxun yodnomalari deyiladi.

Enasoy yodnomalari: toshga, qoyaga, oltin va kumush idishlarga, tangalarga yozilgan Yetmishdan ortiq yodnoma kiradi. Bitiktoshlar turkiylar tarixi uchun asosiy manba ham yozma adabiyotning ilk namunasidir. O'rxun bitiktoshlari: Kultigin, Bilga xoqon, To'nyuquq bitiktoshi, Kuli chor, Moyun chur bitiktoshlari. 1909- yili O'rxun daryosi bo'yidan yana bir bitiktosh topilgan: Ungin bitiktoshi. Kul tigin Bilga xoqonning ukasi bo'lgan. Yodnomalar bir – biridan bir chaqirim oraliqda.

Toshyo'nar yozuvchi Yo'llug' tigin Bilga Xoqon yodnomasida Bilganing to'rt tarafidagi xalqni birgalashtirib, qudratli davlat etganini uqtiradi. Turk xalqi parokanda bo'lmasligi uchun O'tukan urishishi kerak. O'tukan – turkiy davlatning markazi. Vatan tuyg'usi Bilga xoqonda juda yuksak. U turk xalqining vatani abadiy bo'lishi uchun kurashadi.

To'nyuquq bitiktoshi

Bu bitiktosh Ikkinchi turk xoqonligiga asos solgan Eltarish xoqonining maslahatchisi va sarkardasi To'nyuquqqa bag'ishlangan. Sarkarda tilidan yozilgan mazkur tosh matn Ulan Batordan oltmish kilometr janubiy sharqdagi Bain Tsokto manzilidan topilgan. 62 satrli. U turk zodagoni farzandi sifatida Tabg'ach Xitoy imperatorligida garovga saqlab turilgan va bu bitigtosh xitoychasiga shu ism tarjimasi (Tuenkuk – to'ng'ich gavhar) demakdir.

To'nyuquq bitiktoshidan parcha:

Bilga To'nyuquq Utukan yeriga ko'nibdi deb eshitib, janubdagi, shimoldagi xalq keldi. Biz ikki ming edik, ikki qo'shin bo'ldi. Turk xalki yer yuziga o'rnanishgandan beri Turk xoqoni taxtga o'rnanishgandan beri Shantung shahriga, dengiz, daryoga yetmagan edi. Xoqonimga arz qilib lashkar tortdim. Shantung shahriga, dengiz, daryoga yetkazdim, yigirma uch shahar mag'lub bo'ldi.

Kul tigin bitiktoshidan parcha:

«Oldinga – kunchiqarga, o'ngga kun yurishga, orqaga – kunbotarga, chapga tun o'rtasi (shimol)gacha bo'lgan yerdagi xalqlar hammasi menga qaraydi». Shuncha xalqni yig'dim. Turk xoqoni O'tukan yishda tursa, elda tashvish yo'q. Shimolga – Shantung cho'ligacha lashkar tortdim, dengizga biroz yetmadim. Janubga Tuqqizarsan qabilasigacha lashkar tortdim. Tibetga bir oz yetmadim. G'arbda Sirdaryoni kesib – Er Bayirku yerigacha lashkar tortdim. Shuncha joyga yurish qildim. Davlatni tutib turadigan yer Utukan yish ekan bu yerda o'mashib Tabg'ach xalqi bilan murosaga keldim».

Bilga xoqon bitiktoshi.

Bilga xoqon bitiktoshi O'rxun daryosi havzasidan topilgan. Bu bitiktoshning balandligi uch metr-u besh santimetr, kengligi bir metr-u yetmish to'rt santimetr, qalinligi yetmish ikki santimetr, bitiktosh sakson satr. Qirq besh satr toshning taroshlangan ikki qirrasidan, yetti satri orqa tomonga – xitoycha yozuvchan tomoniga bitilgan.

Buni ham Yullig' tigin yozgan. Bitiktosh Bilga xoqonning taxtga o'tirishini hikoya qilish bilan boshlanada. U taxtga o'tirib davlatlarni birlashtirib kengaytirdi. So'ngra Bilga xoqonning harbiy yurishlari tasvirlanadi: tang'ut qabilasini yengib asir oladi. O'n sakkiz yoshida Alti chub (olti viloyat) sug'd tomonga lashkar tortadi. Tabg'achlar turk ko'shinlariga qarshi besh tuman (ellik ming) qo'shin tortib, hujumga keldi. Idar boshda jang qilib, ularni tor-mor keltirdi. Yigirma yoshida idikut xalqini urushib qayta o'ziga qaratdi.

Yigirma ikki yoshida tabg'achlarning sakkiz tuman lashkari bilan urushib yana tor-mor qildi. Bilga 26 yoshida Kama daryosi bo'yida qirg'iz va chik xalqi bilan urushib, ularni bo'ysindirdi.

Bitiktoshning so'nggi misralarida Bilga xoqonning o'z xalqiga qilgan nasihatlar aks etgan: xalq xoqonidan, yer-suvidan, ya'ni vatanidan ayrilmasa, ezgulik ko'radi, betashvish yashaydi.

Bilga xoqonni 734-yilda o'z yaqinlaridan biri zaharlaydi. Undan so'ng taxtga o'g'illari Ichan xoqon va Tangri xoqon o'tiradilar. Tangri xoqon ham amakisi

tomonidan zaharlanadi (Kutlug' yabg'u – amaki). 745 -yilga kelib Kuk turklar hokimiyati tugab, uyg'ur xoqonligi kelib yuz yilga yaqin (840) hukm suradi.

Bilga xoqon bitiktoshidan parcha:

«Falakday tangri yaratgan Turk Bilga xoqon so'zim: otam turk dono xoqon taxtga o'tirganda to'qqiz o'g'iz qahramonlari, uning mashhur beklari va uning xalqi hurmat ko'rsatdilar.

O'n yetti yoshimda Tang'ut tarafga lashkar tortdim. Tang'ut xalqini yengdim... o'n sakkiz yoshimda Olti chub sug'da tomonga qo'shin tortdim... tor – mor qildim.

Tabg'ach o'ng tutkdan besh tuman qo'shin keldi. Idar boshda jang qildim. U qo'shinni o'sha yerda yo'q qildim».

Ko'rinib turibdiki, oddiy tarixiy hujjatlar o'z ko'tarinki, vatanparvarlik va jangovarlik ruhi bilan, xalk mustaqilligi uchun jasoratli kayfiyat va kurashlar ruhi bilan sug'orilgan bitiktoshlar talabalar, o'quvchilar ongiga turkiy millatlar istiqololini e'zozlash taqozosini ko'rsatadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Ilk turkiy davlatlar nechanchi asrlarda bunyod bo'lgan?
2. Eramizdan oldingi turk davlatlari haqida ma'lumot bering.
3. Alp Erto'nga kim edi?
4. Eramizdagi turk davlatlari haqida nimalarni bilasiz?
5. Bilga xoqon bitiktoshi qayerdan topilgan?
6. Bitiktoshni tasvirlang?
7. Bitiktosh mazmunini so'zlab bera olasizmi?
8. Bilga xoqon bitiktoshi tarixiy hujjatmi yoki adabiy yodgorlikmi?
9. Toshbitiklar nima uchun O'rxun-Enasoy obidalari nomini olgan?
10. Ular qachon topilgan?
11. Ular bilan shug'ullangan olimlar nomini bilasizmi?
12. Yodgorliklar qanday mavzularda yaratilgan?
13. To'nyuquq siymosiga tavsif bering. U qanday obraz?
14. To'nyuquqning buyuk shaxsga xos xislatlarini ko'rsatuvchi matn parchalarini belgilang. Ularni daftaringizga ko'chiring.
15. To'nyuquqning kuyunchakligi, o'z o'yini boshqalarga xavotir bilan yetkaza olishi matnda qay tarzda ifodalangan?
16. To'nyuquqning o'z vatani, qo'shini, xalqi bilan faxrlanishi, iftixori matnda qaysi so'zlar bilan tasvirlangan?
17. "Xoqoni bahodir ekan, maslahatchisi alloma ekan" degan baho kimlarga nisbatan qo'llangan? Uning dushmanga nisbatan qo'llanishida qanday ma'no bor?
18. "To'nyuquq" bitiktoshi matniga xos qiyin so'zlar lug'atini tuzing.
19. Yodgorlikdagi xalq mustaqilligi, ona yurt daxlsizligi, shaxs va erk g'oyasi ifodalangan o'rinlarni belgilang. Ularning qanday so'zlar bilan tasvirlanganiga e'tibor bering.
20. Matnda uchraydigan badiiy tasvir vositalarini aniqlang. "To'nyuquq – buyuk vatanparvar shaxs" mavzusida qisqa ijodiy matn yozing.

1. MAHMUD QOSHG'ARIY

Juda katta hududda islom xalifaligining maydonga kelishi, islomiy madaniyatning gullab-yashnashiga keng yo'l ochdi. To'rt yilda Bog'dod shahri qurilib, xalifalikning poytaxtiga aylantirildi. O'ziga xos fanlar akademiyasi bo'lgan "Bayt ul-hikma" (Donishmandlar uyi) va zamonasining eng boy kutubxonasi qurildi. Xalifalik doirasidagi ilm-fan vakillari poytaxtga jalb qilindi. Xalifalikdagi ikkinchi ilmiy-madaniy markaz Damashq (Shom) edi.

Maktab-madrasa ta'limi yo'lga qo'yildi. Nafis qog'oz ishlab chiqarish, xattotlik rivojlandi, kitob savdosi avj oldi.

Bu o'zgarish birgina poytaxt emas, xalifalikka qarashli barcha joylarga xos edi.

Islomning asosida "Qur'on" yotadi. Zamonning eng muhim xususiyatlaridan biri arab tilining Ispaniyadan Qoshqarga qadar bo'lgan, ulkan mintaqada yagona ilmiy tilga aylanishi bo'ldi.

Davlat va jamiyat islom qonunlari asosida yashashga o'tdi. Undagi tenglik, ozodlik, ilm va ma'rifat g'oyalari Turkiston turmushiga juda katta ta'sir ko'rsatdi. Ayni paytda turkistonliklar ham islom ravnaqiga juda katta hissa qo'shdilar. Imom Buxoriydan Mahmud Zamaxshariyga bo'lgan allomalar islomning chinakam jahoniy dinga aylanishida buyuk xizmat qildilar. Ilk madrasalar VIII-IX asrlarda faoliyat ko'rsatdi. Allohni ilm bilan tanish mumkinligini, mo'minlarni fan asoslarini egallashga undadi. Shuning uchun ham bu yillar Turkistonda ilm-u fanning shiddat bilan rivojlangan davri bo'ldi.

"Qur'on" – Muhammad payg'ambarga nozil qilingan ilohiy kitobdir. Kitobni payg'ambarning kotibi Zayid Ibn Sobid qog'ozga tushirgan. Xalifa Abu Bakr davrida u yaxlit holga keltirilgan. "Qur'on"ning 751 o'rnida "ilm" so'zi tilga olingan. Asrlar davomida davlat va huquq ishlarida, jamoat axloqini belgilashda "Qur'on" oyatlari qonun darajasida keladi.

Mahmud Qoshg'ariyning hayoti haqida juda oz ma'lumotga egamiz. Uning to'liq ismi Mahmud ibn Husayn ibn Muhammad – Al Qoshg'ariy. Mahmud Qoshg'ariyning tug'ilgan yili aniq emas, lekin "Devon"ining oxirida bu kitob umrining oxirida nihoyasiga yetkazganini quyidagi misrada bayon qiladi.

"Kuchandi bilagim, yeg'uvdi tilagim,

Tilandi bilagim, tegrab angar jartilur".

"Devonu lug'otit turk" asari esa hijriy 462-yilda yozilgan (milodiy 1072-1074). U Hoshimiylar sulolasidan, Abbosiylar avlodidan bo'lgan Abulqosim binni Muhammad Muqtadoga armug'on qilingan. Asarning yozilish tarixi lug'atda shunday bayon qilingan. "Nok yili" turklarning 12 yil nomlarining biridir. Bu kitobning yozilgan yili Nok yili edi. Lug'at yozilganda muallifning keksayib qolganligini hisobga olsak, u XI asr boshlarida tug'ilgan deb hisoblash mumkin. "Devonu lug'otit turk" asari 1915-1917-yillarda 3 tomlik kitob holida Istambulda nashr etildi. Bu kitob nemis sharqshunosi Brokkelman tomonidan 1928-yilda nemis tiliga tarjima etilib,

Leypsikda bosib chiqarildi. Bosim Atalay Usmonli turk tiliga tarjima qilib, 1939-yilda Anqarada chop etdi. Mushhur shuqshunos olim Solih Muttalibov tomonidan o'zbek tiliga tarjimi qilinib, 1960-1963-yillarda Toshkentda nashr qilindi. Solih Muttalibov ta'kidlaganidek, Mahmud Qoshg'ariy yaratgan "Devonu lug'otit turk" asari faqat o'sha davr uchungina katta voqea bo'lib qolmay bugungi turkologiya fani uchun o'z qimmatini saqlab kelmoqda. U haqli ravishda turkologiya fanining asoschisi hisoblanadi.

Afsuski, ana shunday buyuk tilshunosning ilmiy merosidan jahon ilmiy jamoatchiligi asrimiz boshlariga qadar bebahra bo'lib keldilar, chunki bu davrgacha Mahmud Qoshg'ariyning hayoti va uning "Devonu lug'otit turk" asari haqida ma'lumot yo'q edi. Arab fani shuhratini yoyishga sabab bo'lgan bibliografik va biografik asarlarda ham, Xo'ja Halifa lug'atidan boshqa birortasida bu olim haqida ma'lumot berilmadi. Faqat 1914-yilda Turkiyaning Diyorbakr shahrida istiqomat qiluvchi Al Amiriy tomonidan tasodif tufayli Mahmud Qoshg'ariyning "Devon"i topilib, lingvistika tarixida mo'jiza ro'y berdi. Chunki bu asar tilshunoslikning juda ko'p sohalarini qamrab olgan qomusiy asar edi.

"Devonu lug'atit turk" asaridagi maqollar

«Tulku o'z iniga ursa, ujuz bo'lur» («Tulki o'z uyasiga qarab ulisa qo'tir bo'ladi»). Mahmud Koshg'ariy izohlashicha, «bu maqol o'z elini, urug'ini va mamlakatini yomonlovchilarga qarata aytiladi».

«Erik erpi yag'lig', ermagu bashi qanlig'» («Tirishqoqning labi yog'lik, erinchoqning boshi qonlik»). Bu maqol yalqovlikni tashlashga, g'ayrat bilan ishlashga undab aytiladi.

«Suv ichirmasga sut ber». U senga yomonlik qilganga ham yaxshilik qil, degan ma'noda ishlatiladi.

«O'kuz azaqi bo'lg'inja, buzag'u bashi bo'lsa yik» («Ho'kizning oyog'i bo'lguncha, buzoqning boshi bo'lgan yaxshiroq»). U «mustaqillik bo'yusinishdan yaxshi» degan ma'noda qo'llanadi.

«Tavg'ach xanning to'rquasi telim, tenglamazib bichmas» («Qoraxitoy» xoqonining ipak gazmoli ko'p, lekin o'lchamay kesilmaydi). Bu maqol ishni boshida puxta o'ylab qilishga undab, isrofgarchilikka qarshi aytilgan.

«Uma kelsa, qut kelar» («Mehmon kelsa qut kelar»). Bunda «senga mehmon kelsa, u bilan birga baraka, qut-baxt keladi, qo'noqni yaxshi qarshi oladilar, malol olmaydilar» degan fikr ilgari surilgan.

«Qiz kishi savi yo'rig'li bo'lmas» («Baxil odam obro' topmaydi»). Bu maqol odamlarni yaxshi nom chiqarish, saxiy bo'lish uchun undab aytiladi.

«Erdam bashi til» («Odobning boshi til»).

«Tilin tug'mishin tishin yazmas» («Til bilan tug'ilganni, tish bilan yechib bo'lmas»)

Baytlar:

Olim kishi so'zidan olgil o'git,
Yaxshi so'zlar ta'siri dilga singar.

Olim kishini ezgu tutib so'zin eshit,
Hunarini o'rganibon amal qilg'il.

Qush ov ko'rsa yuksaklardan pastga tushar,
Olim kishi o'git bersa, darhol uqar.

Olimlarga yaqinlash, bahra olgil tutib dil.

Qo'ni-qo'shni, qarindosh,
Ko'rsin sevdan yaxshilik.

Kelsa birov yo'qlanib,
Bergil yaxshi ozuq, non.
Qarg'ab ketar mehmonlar,
O'tar bo'lsang gar yomon.

Undab ulug' chaqirsa,
Tezlik bilan chopib kel,
Ochlikda birga bo'lgil,
Ne holda bo'lsa yurt, el

Yashirin tutilgan sevgi
Ayrilgan kun bilinar.
Og'riq ko'zni berkitma,
Yoshi oshkora qilar.

Kulsa kishi yuzingga,
Ko'rklik bo'lib ko'ringil.
Shirin, ochiq so'z so'yla,
Yoqmoq uchun uringil.

Ulug'lig'ing oshsa xushxulq bo'lgil.

Yomonlikka o'tlanma,
Tildan chiqar ezgu so'z.

Baxil mezbon mehmonni o'g'ri ko'rar,
Berganini minnat qilib yuzga urar.

Mehmon kelsa o'tqazgil,
Hordiq olib tinch bo'lsin.
Oti ham yorug'likda
Arpa, somonga tuysin.

Mashaqqatsiz hayot yo'q bunda aslo,
Ezgulikni ko'rmasdan umr bitar.

Ko'rklik to'ning o'zingga,
Totlig' oshing o'zingga.
Qo'noqqa ko'rgiz izzat,
Yoysin sha'ning uzoqqa.

Boqmas jahon sovuq so'z,
Shilqim, yuzsiz baxilga,
Yoqimli bo'l, xushxulq bo'l,
Qolsin noming ko'p yilga.

Savol va topshiriqlar:

1. Islom xalifaligi davrida qanday ilmiy-madaniy markazlar qurilgan?
2. Ilmi hadis bilan shug'ullangan buyuk vatandoshimiz kim?
3. Qomusiy olimlar kimlar va ularning asarlari
4. Mahmud Qoshg'ariyning hayoti va ijodi haqida ma'lumot bering.
5. Mahmud Qopshg'ariyning mashhur asari va uning nashr qilingan vaqtlari?
6. "Devonu lug'atit turk" asari qanday asar?
7. "Devonu lug'atit turk" asarida berilgan maqollardan ayting va ma'nosini izohlang.
8. Sizningcha, asar nima uchun arab tilida yozilgan?
9. "Devonu lug'atit turk" asarida qanday adabiy istilohlar uchraydi?
10. Asar tarkibidagi she'rriy parchalar nima maqsadda keltirilgan?
11. Asardagi "Bahor madhi" she'riga hamohang yana qanday she'rlarni bilasiz?
12. "Devonu lug'atit turk" asaridagi "Alp Er To'nga" marsiyasini o'qing va ma'nosini sharhlang.

2. YUSUF XOS HOJIBNING «QUTADG'U BILIG» DOSTONI

Yusuf Xos Hojibning hayoti va faoliyati haqida ma'lumot beruvchi yagona manba uning «Qutadg'u bilig» («Saodatga yo'llovchi bilim») dostonidir. Bu doston hijriy yil hisobi bilan 462 (melodiy 1069/70) yilda yozilgan. Muallif dostonning muqaddimasida yoshi ellikdan oshganini ta'kidlaydi. Shunga qarab Yusuf Xos Hojib XI asrning 20-yillari arafasida tug'ilgan, deb ayta olamiz. Yusuf Xos Hojibning vatani – Bolasog'un (Quzo'rda) XI-XII asrlarning yirik savdo-sotiq hamda madaniy markazlaridan biri edi. Bu shahar ikki marta qoraxoniylarning poytaxti ham bo'lgan edi.

Atroflicha bilim olgan Yusuf Xos Hojib o'z davrining peshqadam donishmandlaridan biri bo'lib yetishdi. U fors-tojik va arab tillarini, badiiy adabiyotni, tarix, astronomiya, geometriya, matematika, tabiiyot, geografiya va boshqa fanlarni o'rgandi. U buyuk olimlarning ayrim axloqiy va falsafiy qarashlarini, meditsinaga doir mulohazalarini targ'ib qildi, zamondoshlarini geometriya kabi fanlarni o'rganishga chaqirdi va hokazo.

Shu bilan birga, Yusuf Xos Hojib o'z vatandoshi, ulug' olim Mahmud Qoshg'ariy singari, turkiy qabila va xalqlarning tilini o'rgandi, adabiy til uchun, turkiy tilning madaniy hayotda yanada kengroq o'rin olishi uchun kurashdi, xalq og'zaki adabiyoti va yozma adabiyotning boy tajriba va an'analardan ta'lim olib, mashhur «Qutadg'u bilig» dostonini yaratadi. Bu doston turkiy tildagi yozma adabiyotning ilk yirik asarlaridan biri edi.

Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig» dostonini Bolasog'unda yoza boshladi; uni Qashqarda yozib tugatdi va qoraxoniylar hukmdorlaridan bo'lgan Tavg'ach Bug'raxonga (Tavg'och ulug' Bug'ro Qoraxon abo Ali Hasan binni Arslonxon) taqdim qildi. Bug'raxon doston avtorini taqdirlab, unga «Xos Hojib» (muqarram, eshik og'osi) unvonini berdi. Shunday keyin u Yusuf Xos Hojib nomi bilan shuhrat qozondi.

«Qutadg'u bilig»ning muqaddimasida ko'rsatilishicha, doston o'z davrida keng shuhrat qozongan, turkiy tildagi eng yaxshi asar deb baholangan va turli joylarda turli nom bilan yuritilgan. Chinliklar «Adab ul-muluk» (deb) ot berdilar. Mochinliklar «Amin ul-mamlakat» (deb) atadilar, mashriqliklar «Ziynat ul-umaro» deb aytadilar, eronliklar «Shohnomayi turkiy» dedilar, shuningdek, ba'zilar «Pandnomayi muluk» debdilar, turonliklar «Qutadg'u bilig» deb aytibdilar.

«Qutadg'u bilig»ning qo'lyozma nusxalari va nashri. «Qutadg'u bilig»ning uch qo'lyozma nusxasi ma'lum. Bu nusxalar «Vena» (yoki «Hirob»), «Qohira» va «Namangan» nusxalari deb yuritiladi. «Qutadg'u bilig»ning birinchi nusxasi XIX asrning 20-yillarida Istanbulda topildi. Bu nusxa XV asrda-1439 yilda Hirotda Hasan Qara Sayil Shams tomonidan uyg'ur yozuvi bilan ko'chirilgan. Qo'l yozmani topgan olim Xammer Purgstall uni Venadagi Qirollik kutubxonasiga topshiradi. Shuning uchun bu nusxa «Hirob» yoki «Vena» nusxasi deb yuritiladi.

«Qutadg'u bilig»ning ikkinchi qo'lyozma nusxasi 1896 -yilda Qohirada topildi. Bu nusxa (XV asr) arab yozuvida ko'chirilgan bo'lib, u Hirot nusxasidan birmuncha farq qiladi. Tekstdagi juz'iy farqlardan tashqari, Qohira nusxasida Hirot nusxasidagi ayrim o'rinlar yo'q.

«Qutadg'u bilig» uchinchisi nusxasi 1913-yilda Namanganda topildi va 1914 -yilda ma'lumot e'lon qilindi. (Nusxa namanganlik Muhammadhoji Eshon Lolaresh degan kishining shaxsiy kutubxonasida sharqshunos olim A. Z. Validov tomonidan topilgan.) Bu nusxa ham Qohira nusxasi kabi arab yozuvida ko'chirilgan: «Qutadg'u bilig»ning Namangan nusxasi boshqa nusxalarga qaraganda birmuncha mukammalroq bo'lib, E.E. Bertelsning taxminicha, u XIII asrning oxiri yoki XIV asrning boshlarida ko'chirilgan bo'lishi kerak. Bu nodir nusxa O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanmoqda.

«Qutadg'u bilig»ning prozaik muqaddimasida ta'kidlanishicha, dostonda to'rt asosiy masala qo'yilgan va bu masalalar majoziy obrazlar qiyofasida mujassamlashtirilgan

«Qutadg'u bilig» jami Namangan nusxasida 6500 baytga 13000 misraga yaqin bo'lib, u 73 fasl – bobga bo'lingan. O'n bir bobi dostonning muqaddimasi bo'lib, muqaddima Allohga, Payg'ambar s.a.v.ga va to'rt xalifaga bag'ishlangan an'anaviy boblardan tashqari, yoz tavsifi va Bug'raxon madhi, 7 sayyora va 12 burj, til odobi va bilimning foydasi kabi masalalarga bag'ishlangan boblarni o'z ichiga oladi. Dostonning asosiy qismi 12-bobdan, Kuntug'di degan hukmdorning ta'rifi bilan boshlanadi. Dostonda quyidagi voqea hikoya qilinadi:

Kuntug'di degan odil podsho bo'lib, uning shon-shavkati va shuhrati yaqin va uzoq o'lkalarga yoyilgan ekan. Oyto'ldi degan oqil bir kishi uning xizmatiga kirish istagi bilan poytaxtga kelibdi. U musofirlikning azob-uqubatlarini chekibdi hamda yor-do'st, tanish-bilish orttiribdi. Oyto'ldi Ko'samish (Istanilgan) degan do'stiga musofir bo'lib Kuntug'di poytaxtiga kelishining sabablarini so'zlab beribdi. Ko'samish unga madad berib, Kuntug'dining Xos Hojibi bilan tanishtiribdi. Oyto'ldi Kuntug'dining saroyiga borib, uning suhbatida bo'libdi. Oyto'ldini yoqtirgan Kuntug'di uni saroyga xizmatga olibdi. Oyto'ldining mansab-martabasi kundan kun ziyod bo'lib, oxiri u vazir qilib tayinlanibdi. U saroyda uzoq vaqt xizmat qilib, aql-idroki va tadbirkorligi bilan Kuntug'dini mamnun qilibdi. Biroq yurti va oilasini sog'inib, Oyto'ldi hukmdordan ruxsat olib, o'z yurtiga qaytibdi va birmuncha vaqtdan keyin o'sha yerda vafot etibdi.

Oyto'ldining O'gdulmish degan o'g'li bor ekan. U otasining so'ziga amal qilib, Kuntug'dining dargohiga kelib, saroyga xizmatga kiribdi. O'gdulmish otasining izidan borib, davlat ishlaridagi faoliyati va donoligi bilan Kuntug'dini shod va mamnun qilibdi. Kuntug'di bilan O'gdulmish o'rtasida turli xil masalalarga doir suhbat va munozaralar bo'libdi. Oqil va olim kishilarning davlat ishlariga katta foyda keltirayotganini ko'rgan Kuntug'di donishmand O'zg'urmishni (O'dg'urmish ham yoziladi) saroyga taklif qilibdi. O'zgurmish tarkidunyo qilib, kishilar orasidan chiqib ketgan ekan. U bir necha xat-xabar va oqil O'gdulmish bilan bo'lgan suhbatlaridan keyin Kuntug'dining taklifini qabul qilib, saroyga kelibdi. O'zgurmish bilan

Kuntug'di davlat idora ishlari, axloq-odob va boshqa masalalar bo'yicha suhbat va munozaralar qilishibdi. O'zg'urmish Kuntug'diga ko'p o'gitva nasihatlar beribdi.

Yusuf Xos Hojibning ijtimoiy-siyosiy qarashlari. Hokimiyat va hukmdor haqida. Yusuf Xos Hojibning davlat hokimiyati haqidagi fikr-mulohazalari dastlab bek-hukmdor qiyofasida mujassamlashadi. Uning fikricha, bek davlatning yagona hukmdori bo'lib, uning amr-irodasi barcha uchun qonundir. Bek xudoning xohishi bilan beklik mansabiga erishgan kishidir. Xudo biror kishini bek qilmoqchi bo'lsa, avval unga beklik sifatleri va fazilatlarini ato qilar emish: bek «xudo ato qilgan» oliy mansabi bilan faxrlanishi, lekin, shu bilan birga o'z zimmasidagi katta va mas'uliyatli vazifalarni sharaf bilan amalga oshirishi kerak; bu vazifalar mamlakatni idora etish, uning osoyishtaligi va obodonchiligi uchun kurash, mamlakat ishi uchun foydali bo'lgan qonun-qoidalar ta'sis qilish va ularni amalga oshirish, ilm-ma'rifat ahllarini himoya qilish va boshqalardan iborat.

Agar bek ilmi va ma'rifatli bo'lsa, u olimlar va donishmandlar qadriga yetadi, ular bilan aloqada bo'lib, o'ziga yaqin tutadi. Bek mayxo'rlik va turli fisq-fasodga berilmasligi, ulardan hazar qilishi kerak. Zeroki, baxt-saodat ham mayxo'rlik va fisq-fasoddan hazar qiladi, ulardan qochadi.

Bo'r ichmas karak bag fasod qilmasa,

Bu ikki qiliqdin qochar qut basa.

(Beg ichimlik ichmaydigan, fasod qilmaydigan kishi bo'lishi kerak. Bu ikki qilmishdan zinhor qut-baxt qochadi).

Mayxo'rlik davlat ishlariga putur etkazadi, turli nojo'ya hatti-harakatlarga sabab bo'ladi.

Shoir: bekning o'zigina davlat ishlarini boshqara olmaydi. Buning uchun yordamchilar-saroy amaldorlari, ishning ko'zini biladigan er kishilar, donishmand, oqil va kishilarga bosh bo'lgan tanlangan odamlar kerak deydi. Vazirdan tortib oshpazga qadar saroy ahllarining har birini alohida-alohida ta'riflaydi, ularning sifati, burchi va vazifalarini ko'rsatadi hamda bekka o'git berib, bularga nisbatan, bir tomondan, qattiq talabchan, ikkinchi tomondan, otalarcha g'amxo'r bo'lish lozim deydi.

Yusuf Xos Hojib bek va uning amaldorlari haqidagi fikr-mulohazalarini Kuntug'di, Oyto'ldi, O'gdulmish va O'zgurmishlar qiyofasida mujassamlashtirilib, ularni o'z davrining saroy ahliga bir namuna qilib ko'rsatishga intiladi. Kuntug'di-adolatli hukmdor, jonishmand va ezgu xulq-atvorli kishi. U o'z atrofiga Oyto'ldi, O'gdulmish va O'zg'urmish kabi fazilatli odamlarni to'playdi, ular bilan kengashadi, maslahatlashadi, mmalakatda tartib-qoida o'rnatadi, zolimlarga tanbeh berib, mazlumlarni shod qiladi. Uning bunday faoliyati go'yo ziddiyatlarga barham berib, hatto qo'y bilan bo'rini ham inoqlashtiradi:

Elin etti, tuzdi, boyudi budun,

Bo'ri qo'y bila suvladi ul o'dun.

(Elida tartib o'rnatdi, uni tuzdi, xalq boyidi, u davrda bo'ri qo'y bilan birga suv ichdi).

O'gdulmish va O'zgurmishlar ham xuddi shunday kishilardir. O'gdulmish otasi Oyto'ldining ishi va faoliyatini davom ettiradi. O'zg'urmish, garchi saroyning

biror rasmiy lavozimini qabul qilmasa ham, o'giti va maslahatlari bilan davlat ishlariga yordam beradi. Shoir o'z fikr-mulohazalarini ko'proq O'zg'urmish tili bilan ifodalaydi. O'zg'urmish bek va uning amaldorlarini yaxshilikka yo'llaydi, ularni kibr-havoga, mag'rurlikka berilmaslikka undaydi, beva-bechoraparvar bo'lishga chaqiradi.

Ijtimoiy tabaqalar haqida. «Qutadg'u bilig» XI asrdagi qoraxoniylar davrining ijtimoiy hayoti haqida keng ma'lumot beruvchi asardir. Unda Yusuf Xos Hojib shahar va qishloq xalqini, o'troq va ko'chmanchi aholini ijtimoiy tabaqalarga ajratadi, dehqonlar, hunarmandlar, chorvadorlar, savdogarlar, olimlar, elchilar, qo'shin boshliqlari, munajjimlar, tush ta'bir qiluvchilar, tabiblar va boshqalar haqida so'zlab, ularning jamiyat hayotidagi o'rni va roli hamda o'zaro aloqalarini bayon etadi, burch va vazifasi, yurish-turishi va xulq-atvori haqida o'git berdi, turli kasb-korlarga, xususan, dehqonchilik, hunarmandchilik va chorvachilikka doir juda boy so'z va terminlarni ishlatadi.

Yusuf Xos Hojib hunarmandlar haqida so'zlar ekan, ular «Juda zarur kishilardir... temirchi, tikuvchi, etikchi, suvchi, egarchi, toshchi, o'qchi, kamonchilarning foydasi katta. Ularni sanay berib so'zim uzayib ketdi... Bu dunyoga ular yaxshilik keltiradilar. Ular juda ko'p ajoyib narsalarni ishlaydilar», deydi. Chorvadorlarni esa shoir qimiz, sut, jun, suzma, pishloq kabi mahsulotlarni yetishtirib beruvchi kishilar sifatida taqdirlaydi.

Modomiki, dehqonlar, hunarmandlar va chorvadorlar jamiyatning moddiy boyliklarini ishlab chiqarar ekanlar, albatta, hukmron doiralari ular bilan yaqinda aloqada bo'lishi, ularning mehnat faoliyatini qo'llab-quvvatlashi lozim. Hokim sinfning hayotiy manfaatlari ham shuni talab qiladi.

Yusuf Xos Hojibning hukmron tabaqalar oldiga qo'ygan qator talablari (o'qimishli bo'lish, ilm-fan ahllariga homiylik qilish, davlatning qonun-qoidalariga to'la amal qilish, halollik va boshqalar) hamda o'gitlari davlatni mustahkamlash, boshboshdoqlikka xotima berish, o'zaro feodal urushlarning oldini olish, xo'jalikni va madaniyatni rivojlantirish uchun muhim ahamiyatga ega edi. Masalan, Yusuf Xos Hojib, garchi savdogarlarni ko'klarga ko'tarib maqtasa va ularni xudo tomonidan «tijoratga yaratilgan» kishilar deb ideallashtirsa ham, savdogarlar haqidagi mulohazalari iqtisodiy va madaniy aloqalarni rivojlantirishda, shubhasiz ijobiy ahamiyatga ega edi.

Yusuf Xos Hojib XI asrning donishmandi, ilm-ma'rifatning jarchisi hamda homiysidir. U ilm-ma'rifatga saodatning kaliti deb qaraydi, shuning uchun ham o'z dostonini «Qutadg'u bilig» deb ataydi hamda unda ilm-ma'rifatni targ'ib qiladi, olimlarni ulug'laydi, davlat boshliqlarini, ilm-fan ahllarini saroyga jalb etishga, ulardan ta'lim olishga va ularning maslahatlari bilan ish ko'rishga chaqiradi.

Yusuf Xos Hojibning fikricha, hukmdor mamlakatni o'z qilichi va siyosati bilan boshqarsa, olimlar el-yurti aql va donish bilan boshqaradilar, unga yo'l ko'rsatadilar. Shunga ko'ra, shoir kishilarni podaga, olimlarni yo'l boshlovchiga o'xshatadi:

Bular ul suruk qo'yqa arkach soni,
Qoyuv boshlasa, sursa yo'lcha ko'ni.

(Bular qo'y suruki orasidagi serka kabitdirlar,
(Toki) qo'yni boshlasa, to'g'ri yo'l bo'ylab olib borsa.
Ilm-nur, olimlar mash'alдорlardir:

Ular ilmi bo'ldi budunqa yo'la,
Yorusa yo'la tunla ozmas yo'l-a,
(Ularning ilmi xalqqa mash'al bo'ldi,
Mash'al yorusa, tunda yo'ldan adashilmaydi.)

Binobarin, olimlarni sevmok, ularga hurmat bilan yondashmok va bilimlarini o'rganishga tirishmok zurar:

Ularni qatig' sav, og'irla so'zin,
Biliglarni o'gran, o'kush yo izin.
(Ularni qattiq sev, so'zlarini qadrla,
Ko'pmi yoki ozmi (ularning) bilimlarini o'rgan).

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» dostonida Markaziy Osiyo olimlarining ilmiy yutuqlari ham ma'lum darajada o'z ifodasini topdi. U, xususan, astronomiya va medisina fanlari yuzasidan kengroq mulohaza yuritadi. Dostonning muqaddimasida yetti sayyora (Sekantir – Zuhul – Saturn, O'ngay – Mushtariy-Yupiter, Ko'rud – Mirrix – Mars, Yashiq – Quyosh, Savit – Zuhra – Venera, Orzu – Utorid – Merkuriy, Yalchiq – Oy) va 12 burj haqida alohida-alohida she'riy parchalar bitadi.

Yusuf Xos Hojibning falsafiy qarashlari, xususan, uning medisina doir mulohazalari Abu Ali ibn Sinoning ilmiy merosi ta'sirida shakllangan bo'lishi kerak. Shoir «Toji Hakim» nomi ostida Abu Ali ibn Sinoni ko'zda tutgan bo'lishi mumkin.

Axloq va odob haqida. «Qutadg'u bilig» didaktik dostoni axloq va odobga doir qimmatli pand-nasihatlarni o'z ichiga oladi. Doston muallifi til odobi, sevgi va sadoqat, rostgo'ylik va halollik kabi masalalar haqida hikmatli so'zlar so'zlaydi, mayxo'rlik va mutakabbirlikni tanqid qiladi, kishining yurish-turishi, o'zini tutishi haqida o'git beradi. Bular dostonning butun mazmuni va mohiyatiga singdiriladi.

«Qutadg'u bilig»ning bir necha bobi bevosita axloq va odob masalalariga bag'ishlangan. Shunday boblardan biri «Til ardami» («Til odobi») deb atalgan 7-bob bo'lib, unda shoir o'qish va bilim olishda tilning ahamiyati, qisqa va mazmunli so'zlash, tilga ortiqcha erk bermaslik va boshqalar haqida ibratli o'gitlar beradi:

Uqushqa biligki, bu tilmachi til,
Yarutgachi arni yo'riq tilin bil.
Kishig til og'irlar bo'lur qut kishi,
Kishig til ujuzlar yarir ar bashi.
Til arslan turur, ko'r eshikda yatur,
Aya avlug orsiq boshingni yatur.
Tilin emgamish er naku ter eshit,
Bu so'z ishqa tutg'il o'zunga ish et.
Mani emgatur til ezi o'g talim,
Boshim kasmauni kasayin tilim.
(Uquvga, bilimga tilmoch-bu til,

Kishini ro'shnolikka chiqargan ravon til deb bilgin.

Kishini til e'zozlaydi, kishi u tufayli baxtga erishadi,
Kishini til qadrsiz qiladi, er boshini yoradi.

Til hovlida [ya'ni qafasda] yotgan arslon kabidir,

Ey, qafasdagi (makkor) vahshiy boshingni yeydi.

Tili tufayli ozor topgan kishi nima deydi, eshit,

Bu so'zga amal qilgin, o'z foydangga ishlat:

Til meni juda ko'p kulfatlarga soladi,

(U) boshimni kesmasin, (men) tilimni kesayin.

U uylanish va bola tarbiyasi haqidagi 53-bobda oila va bola tarbiyasining murakkab ekanini ta'kidlab, bolani yoshlik chog'idan boshlab yaxshi xulqli qilib yetishtirish zarurligini aytadi. Ziyofatlar va ularda ishtirok etish, o'zini tutish odobiga bag'ishlangan 55-56-boblarda saroy ahllariga o'git beradi. Boshqa boblarda ham axloq va odobning turli masalalari to'g'risida fikr-mulohaza yuritadi.

Yusuf Xos Hojib kishi tezda tug'ilib, tezda o'tib ketuvchi his-tuyg'uga asir bo'lmasligi kerak, deb hisoblaydi hamda sevgini ko'z bilan emas, balki kishining qalbi bilan bog'laydi.

Yusuf Xos Hojib mansabi va mol-davlati bilan takabburlashib ketgan zodagonlarni tanqid qilib, baxt-tolega ortiq darajada berilib ketmaslik kerak, baxt keladi ham, ketadi ham deb ularni ogohlantiradi

Quvanma qivi qutqa, qutlug' kishi,

Sanma o'zung qutqa, atlig' kishi!

Oqar suv, yo'riq til, bu qut turmadi,

Ajun tazginurlar, yurib tinmadi.

(Ey) baxtli kishi, baxt va davlatga quvonma,

(Ey) nomdor kishi, baxt, davlat bilan bo'lib o'zing g'aflatda qolma.

Oqar suv, ravon til, baxt-davlat bu erda turmaydi,

Jahon kezuvchilar yurib tinmaydi.

«Qutadg'u bilig» va xalq og'zaki ijodi

Doston qahramonlarining nomi ham xalq ijodi an'analari bilan bog'langan. O'zbek, uyg'ur, qozoq, qirg'iz va boshqa turkiy xalqlarida «kun» va «oy» so'zlari bilan birga ishlatiladigan nomlar keng tarqalgan va xalq eposidan o'rin olgan. Bunga, jumladan, o'zbek xalq dostonlaridan «Oysuluv»dagi Oysuluv va uning o'g'li Kunbotir, «Kuntug'mish» dostonining bosh qahramoni Kuntug'mish, «Yusuf va Ahmad» dostonidagi Kunxon va Oyxon, «Oygul» ertagidagi Oygul, qahramonlarning nomiga qo'shib aytiladigan «oy» qo'shimchasi («Alpomish»dagi Barchinoy kabi), «oy desang oy, kun desang kun» kabi obrazli iboralar, «Oy bastina Oybarcha qiz, kun ostida Kunakay qiz» kabi misralarni yaratgan qozoq xalq og'zaki ijodidagi «Oymon-Sho'lpon» dostoni, «Kunekey qiz» ertagi va boshqa asarlarning «Oy» va «Kun» nomlari bilan atalishi; qirg'iz xalq qahramoni Manasning «Kundan va Oydan paydo bo'lishi», «Manas»dagi Oychurek, Oykanish, To'lg'anoy obrazlari, qoraqalpoq xalq og'zaki ijodidagi Oysanam («G'arib Oshiq»), Oysuluv («Qirg'iz») va boshqalar yaqqol misol bo'la oladi. O'zbeklarda xotin-qizlarning nomiga «oy» so'zini qo'shib aytish hozir ham keng qo'llaniladi. «Kun» va «Oy» bilan bog'liq nomlarning tarixiy ildizi totemlarga borib taqaladi.

Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig»da juda ko'p xalq maqollari va hikmatli so'zlarini ishlatadi va «turkcha masab», «turklar so'zi» deb ularning xalq og'zaki ijodidan olinganini ochiq-oydin ta'kidlaydi. U maqol va hikmatli so'zlarni ba'zan aynan va ba'zan she'riy misralarning poetik talabiga qarab o'zgartirib qo'llaydi. Maqol va hikmatli so'zlar dostonning g'oyaviy mazmunini boyitadi, badiiy qimmatini oshiradi. Misollar:

Adi kachki so'z-ul masalda kalir,
Ota o'rni oti o'g'ulqa qolir.
(Masalda keladigan juda eski ta'bir bor:
Otaning o'rni (va) oti o'g'ilga qoladi.)
Qilichdan itikrak bularning tili.
(Til qilichdan ham o'tkirroqdir).
Yo'la ul uqush, ko'r, qarog'uqa ko'z,
O'luk tanga jon ul, og'in tilga so'z.
(Aql mash'aldir, qara (u) ko'rga-ko'z,
O'lik tanga-jon, soqovga tildir).
Qarinda turmush qilinch o'gratik,
Yag'iz er qatinda ketar, ey tetik.
(Ona qornida paydo bo'lgan qiliq,
(Ey) tetik (kishi), faqat qora er ostida yo'qoladi.)
O'g'il-qiz soqinchi bu tubsiz tangiz.
(O'g'il-qiz tashvishi-bu tubsiz dengiz).
Ilm-aql chirog'i.
(Yo'la ul uqush, ko'r, qarog'uqa ko'z...)
Ko'p so'zlama, oz so'zla,
Oz so'zlasang ham soz so'zla.
(Uqush so'zlama so'z, biror so'zla oz,
Tumon so'z tuguvnin bu bir so'zda yoz.)

«Qutadg'u bilig»ning badiiy qimmatini va tili

«Qutadg'u bilig» XI asr adabiyotining muhim yodgorligidir. U turkiy tildagi yozma adabiyot hali u qadar boy tajribaga ega bo'lmagan bir davrda vujudga keldi. Shoir fors-tojik tilida ijod etish an'anasi izidan bormadi, balki katt jur'at bilan o'z ona tilida yirik badiiy asar yaratishga kirishdi va uni muvaffaqiyat bilan tugatdi. U xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotining tajriba va traditsiyalaridan foydalandi, xalq og'zaki ijodining maqol va hikmatli so'z kabi injulari bilan o'z asarini boyitdi, fors-tojik tilidagi pandnomalardan ilhomlandi. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari bilan o'zbek, uyg'ur va boshqa turkiy xalqlarning klassik adabiyotida aruz vazni chuqur ildiz ota boshladi va yozma poeziyaning yetakchi vazni bo'lib qoldi.

Yusuf Xos Hojib o'xshatish, sifatlash, mubolag'a va kinoya kabi badiiy til vositalariga kam murojaat qiladi.

Bilimsiz kishi ko'ngli qumtak turur,
O'kuz kirs to'lmaz ob o'tim unur
(Nodonning aqli qumga o'xshaydi,
Agar unga daryo oqib kirs ham to'lmaydi)

va boshqalar.

«Qutadg'u bilig» XI asrdagi Markaziy Osiyo va Sharqiy Turkistondagi turkiy xalqlar va qabilalar tilining yodgorligidir. U «Devonu lug'otit turk»dagi qadimgi qo'shiqlar va ayniqsa «O'rxo'n-Enasoy» yodgorliklari tilidan xiyala farq qiladi hamda turkiy tillarning adabiy til sifatida taraqqiy etish prosesini ko'rsatadi. «Qutadg'u bilig»da biz ko'pgina arxaik so'zlarning iste'moldan chiqib ketganini, biroq «y» va «z» tovushlari o'rnida «d» tovushini qo'llash kabi arxaik formaning davom etib kelganini hamda endi arabcha va fors-tojikcha so'zlar ancha ko'p ishlatila boshlaganini ko'ramiz.

Savol va topshiriqlar.

1. Yusuf Xos Hojibning hayoti va faoliyati haqida gapiring.
2. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» dostonida ilgari surilgan g'oyalar bugun uchun qanday ahamiya kasb etadi.
3. «Qutadg'u bilig» dostonining qo'lyozma nusxalari haqida nimalarni bilasiz?
4. «Qutadg'u bilig»ni qaysi olimlar o'rgangan?
5. Doston sujetining o'ziga xosligi haqida gapiring.
6. Asarda qaysi ijtimoiy guruhlar haqida gap boradi?
7. «Qutadg'u bilig»da ilmiy-ma'rifiy va axloqiy-ta'limiy qarashlari aks etgan o'rinlarni qayta o'qing va fikringizni o'g'zaki ayting.
8. «Qutadg'u bilig»ning badiiy xususiyatlari haqida gapiring.
9. «Qutadg'u bilig» asaridagi asosiy qahramonlar qanday ramziy ma'nolarni bildiradi?
10. «Tanni emas, ruhni boyitish lozim», degan fikrni sharhlang.
11. Asardagi boblarni tavsiflang.
12. Asardagi ijtimoiy tabaqalarga shoir bergan tavsiflarni izohlang.

3. AHMAD YASSAVIY. «DEVONI HIKMAT»

Ahmad Yassaviy – turkiy tasavvuf she'riyatining asoschisi, atoqli mutasavvuf shoir, “shayxul-mashoyix”, “sultonul-orifin” unvonlari bilan ulug'langan buyuk ma'rifiy zotdir. Uning hikmatlari turkiy xalqlar tomonidan necha yuz yillardan beri sevilib mutolaa qilinadi.

Ahmad Yassaviyning tug'ilgan yili ma'lum emas. Manbalarda shoirning vafoti 1166-yil tarzida ko'rsatiladi. Ulug' shoir bolalikdan payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom sunnatlariga qat'iy amal qilgan. Allohning so'nggi rasuli Muhammad alayhissalom 63 yoshlarida bu foni dunyodan o'tganliklari bois Ahmad Yassaviy o'ziga yer ostidan makon qiladi. Xonaqohning bir tarafida bir joy qazdirib, xom g'isht bilan lahad shaklida hujra barpo etadi va umrining qolgan qismini mana shu chillaxonada riyozat va ibodat, irshod va

mujohada bilan o'tkazadi. Rivoyatlarda bayon etilishicha, shoir o'sha yerda 120, 125 yoki 133 yil (yana oltmish yildan ko'proq) umr ko'rgan. Ko'rsatilgan ushbu raqamlar shoirning tug'ilgan yilini belgilashda ma'lum qo'nimga kelish imkoniyatini bermaydi. Jumladan, Ahmad Yassaviy hikmatlarining yangi topilgan Turkiston nusxasida (A.Bozorov, T.Qorayev, Ahmad Yassaviy. Sharq yulduzi, 1994, 1-son, 3-9-betlar) shoirning 125 yoshda ham hayot bo'lganligini e'tirof etgan misralar mavjud:

*Yer ostiga o'lmas burun tirik o'ldim,
Oltmish uchda sunnat dedi yerga kirdim.
Yer ostiga jonim bilan qulluq qildim,
Eshitib, o'qub, yerga kirdi Xoja Ahmad.
Yuz yigirma beshga kirdim, bilolmadim,
Haq Mustaf o sunnatlarin qilolmadim,
Odamlardan fayz-u futur ololmadim,
Yuz yigirma beshga kirdim, bilolmadim.*

Ahmad Yassaviy Sayram mavzesida shayx Ibrohim xonadonida tug'iladi. Uning otasi shayx Ibrohim Yassi va Sayramning eng mashhur mashoyixlaridan bo'lgan. U o'z halifalaridan biri Muso Shayxning qizi Oyshaga uylanadi va undan ikki farzand ko'radi. Farzandlarining kattasi Gavhari Shahnoz ismli qiz, ikkinchisi esa Ahmaddir. Ahmad Yassaviy yetti yoshga to'lganda otasi Shayx Ibrohim vafot etadi. Ota vasiyatiga ko'ra, shoir onasi va opasi bilan birgalikda Yassiga ko'chib kelishadi. Shundan so'ng haqsevar shoir hamda ilohiy-irfoni murshidga Arslonbob degan orif shayx ustozlik qilgan. Bu haqda Ahmad Yassaviy hikmatlarida ma'lumotlar keltirilgan. Jumladan, quyida ko'chiradigan parchamizda o'sha haqda o'qiymiz:

*Yetti yoshda Arslon bobom izlab topdi,
Har sir ko'rib parda birla bukib yopti.
Bihamdulloh ko'rdim dedi, izim o'pti,
Ul sababdin oltmish uchda kirdim yerga.*

Yetti yoshda Arslon bobom izlab topdi,- misrasi Ahmad Yassaviy haqidagi yana bir rivoyatga murojaat qilishga undaydi. Unda hikoya qilinishicha, Muhammad alayhissalomga Ahmad ismli ummatning tug'ilishi oldindan ma'lum bo'lgan ekan. Alloh rasuli sahobalari bilan bir joyga borishganda, och qolishadi. Rasululloh duosi bilan hazrat Jabroyil jannatdan bir taboq xurmo keltiradi. O'sha xurmolardan bir donasi yerga tushadi. Shunda payg'ambari akram: "Bu xurmo sizning ummatingizdan Ahmad Yassaviy otli birining qismatidir", - dedi. Har omonatning egasiga berilmog'i tabiiy bo'lgani uchun hazrat payg'ambar sahobalaridan biriga bu vazifani bajarishni taklif etadi, Rasuli Xudoning ashobidan hech biri javob bermadi. Faqat Arslonbobo Alloh elchisining inoyati bilan ushbu ishni bajara bilajagini so'zlaydi. O'sha bir dona xurmo ustida bir parda zohir bo'ladi. Shunda hazrat payg'ambar Arslon boboga Sulton Ahmad Yassaviyning qanday bo'lajagini ta'rif etib, uning tarbiyasi bilan shug'ullanishni amr qiladi.

Mazkur rivoyatni shoir Tohir Qahhor turk olimi Fuod Ko'prulizodadan, u esa Said Hasan Xoja naqibul-sharaf Buxoriyning «Muzakkir al-ahbob» asari qo'lyozmasidan olganligini yozadi. Yana Tohir Qahhorning ma'lumotiga ko'ra, Ahmad y yetti yoshda ekan, Arslonbob Sayramga (ba'zi manbalarda Yassiga deyiladi) kelgan. U uzoqdan, maktabdan qaytayotgan Ahmadni ko'rarkan, tanib unga salom beradi. Ahmad javob qaytarib, omonatni so'raydi. Shunda Arslonbob uning valiyligiga, Allohning irodasiga qoyil qoladi. Ahmad Yassaviyning hikmatlarida ushbu rivoyatni tasdiqlovchi misralar mavjud:

Xurmo berib, boshim silab, nazar qildi,

Bir fursatda uqbo sari safar qildi.

Alvido, deb bu olamdan guzar qildi,

Maktab borib, qaynab, to'lib, tandim mano.

Ahmad Yassaviyning Arslonbob tarbiyasini o'z zimmasiga olishi uzoqqa cho'zilmaydi. Ko'p o'tmay ustozi ma'naviy vafot etadi. Aslida yuqorida keltirilgan rivoyatdagi voqealarni aynan o'z ma'nosida qabul qilish yaramaydi. Avvalo, voqealar bayonining rivoyat tarkibida kelganligini esdan chiqarmaslik lozim. Ikkinchidan, bunday lavhalar manoqib asarlarning xos xususiyati bo'lib, ular zamirida majoz, voqea-hodisalarni ilohiylashtirish, asar qahramonini bo'rttirib ko'rsatish mayli (masalan, y yetti gazlik sag'analarni olib ko'ring, tarix bunday qad-u qomatga ega odam yashab o'tganligini bilmaydi-ku?!) baland ekanligini esdan chiqarmasligimiz zarur.

Keyinchalik shoir Buxoroga borib, Yusuf Hamadoniyan tasvvuf sirlarini o'rganadi. Ma'lumotlarga ko'ra, ulug' mashoyix Yusuf Hamadoniyning Buxoroyi Sharifda to'rt xalifasi (o'rinbosari, izdoshi) bo'lgan. Bulan Xoja Abdulla Barqiy, Xoja Hasan Andoqiy, Xoja Abduxoliq G'ijduvoni va Xoja Ahmad Yassaviylardir. Shoir ilohiyot va tasvvuf sirlarini shu qadar teran o'rganganki, xalq orasida «Madinada Muhammad, Turkistonda Xoja Ahmad» naqlining paydo bo'lishi zamirida o'sha bilimdonlik yotadi.

Alisher Navoiy «Nasoyim ul-muhabbat»da Yusuf Hamadoniyan keyin bu to'rt kishidan har biri irshod va da'vat maqomiga erishganliklarini yozadi. Shunday qilib, Xoja Ahmad Yassaviy bir muddat Buxorodagi muqaddas xonaqohda raislik qilib, keyin Turkistonga qaytadi.

Ahmad Yassaviydan «Devoni hikmat» nomli she'rlar kitobi bizgacha yetib kelgan. Unda jami 240ga yaqin she'rlar-hikmatlar jamlangan. «Devoni hikmat»ning bir necha qo'lyozma nusxalari mavjud bo'lib, ularning eng qadimgisi XVII asrga mansubdir. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Toshkent, Qozon va Istambulda uning toshbosma nusxalari nashr etildi. 1991-yilda I.Haqqulov, 1992-yilda esa N.Hasan say'-harakatlari bilan «Devoni hikmat» qayta chop etildi. Unda Ahmad Yassaviy nomi «Qul Xoja Ahmad», «Xoja Ahmad Yassaviy», «Ahmad ibn Ibrohim», «Sulton Xoja Ahmad Yassaviy», «Ahmad», «Ahmadiy», «Qul Ahmad», «Miskin Ahmad» tarzida qo'llanganligi kuzatiladi. Ahmad Yassaviy hikmatlari tarixiy zarurat va davrning ma'naviy ehtiyoji tufayli vujudga keldi. Shoir hikmatlarining birida qo'yidagi satrlar uchraydi:

*Xushlamaydur olimlar bizni oyg'on turkini,
Oriflardan eshitsang, ochar ko'ngil mulkini.
Oyat, hadis ma'nosi turkiy bo'lsa muvofiq,
Ma'nisiga yetganlar yerga qo'yar bo'rkini.*

Ko'rinadiki, shoir turkiy til mavqeini tiklash va islom dinini sodda tilda keng xalq ommasiga targ'ib qilishdek juda muhim vazifani o'z oldida maqsad qilib qo'yadi va shu yo'lda tinmay izlanadi. Ahmad Yassaviy "Qur'oni karim", "Hadisi sharif" va tasavvuf ta'limotidan ilhomlanib o'z g'oyaviy niyatlarini xalqqa yetkazish uchun o'sha sarchashmalarga tez-tez murojaat qiladi. Shoir o'zi yashagan davrdagi urush-taloshlar, zulm va zo'ravonliklar, munofiqlik va jaholat sabablarini zamondoshlarining dindan yuz o'g'irishlarida, iymon-e'tiqodlarining sustligida deb biladi:

*Na onoda rahm qoldi, na otoda,
Og'a-ini bir-biriga mojaroda,
Musulmonlik da'vo qilur, ichar boda,
Mastlig' bila qarindoshdan tondi, ko'ring.
Nokas, xasis, bediyonat qullar hokim,
Moumanlik haddin oshib bo'ldi zolim,
Xalq ichinda xor boldilar darvesh, olim,
Nihoyati xalqi kofir bo'ldi, ko'rung...*

Ahmad Yassaviy hikmatlarida ilohiy muhabbat, haqsevarlik va insonsevarlik kabi olijanob insoniy fazilatlar ulug'lanadi. Shoir oshiqlar deganda haq ishq bilan yongan soliklarni nazarda tutadi. U «Dardsiz odam odam emas» derkan, shubhasiz, Yaratganning buyuk qudrati va sifatlarini anglamagan, uning mo'jizalaridan hayratlanmagan kishilar haqida fikr yuritadi. Muhabbatsiz xaloyiqdan yiroq bo'lish ham ijodkor hikmatlarida tez-tez ta'kidlanadi. Shoirning fikricha, shunga qat'iy amal qilinib, ishq yo'lida har qanday riyozat bosqichlaridan mardonavor o'tgan oshiq, albatta, Tangrining lutf-u karamidan benasib qolmaydi:

*Muhabbatsiz xaloyiqdan har kim qochsa,
Oriflarni suhbatida javion qilur.
O'rtab, kuyub ishq yo'lida yoshin sochsa,
Subhon egam arsh ustida mehmon qilur.*

Ahmad Yassaviy hikmatlarida ishq yo'liga kirgan Odam Ato farzandlarining eng katta dushmani bo'lgan nafsga nisbatan murosasiz bo'lishga undash g'oyalari yetakchilik qiladi. Shuningdek, shoir she'rlarida yolg'onchilik, munofiqlik, hirs, ta'magirlik, kibrilik singari nomunosib insoniy illatlar qattiq qoralanadi hamda o'tkinchi hoy-u havaslar-u mol-u mulkka berilmaslikka da'vat etiladi.

*Dunyo tepib haqni suygan topdi murod,
Haq sharobin ichkan oshiq shavqi ziyod.
Qiyomat kun kazzoblarning yuzi uyot,
Yolg'onchilar haq yodini etkoni yo'q.*

«Devoni hikmat»dagi she'rlar kishini sergaklantiruvchi, hushyorlikka chaqiruvchi da'vatkor satrlardir. Unda insonni komillikka yetaklovchi, ruhini yomon

illatlardan forig' qiluvchi yuksak fazilatlar xususida fikr yuritiladi. Hikmatlardagi nafsini jilovlagan oshiqlar obrazi alohida ahamiyatga ega. Ular Alloh diydoriga yetishdek ezgu maqsad sari intiladi. Ahmad Yassaviy she'riyatidagi ma'shuqa yagona Alloh bo'lsa, oshiqlar esa barcha «diydor talablar»dir. Ularning qat'iyatligi, mustahkam irodasi, so'zida sobitligi barchaga ibrat bo'larlidir. Oshiqlar do'zaxga kirsalar ham parvo qilmaydilar. Chunki ular uchun ishq qismat, shu yo'lda duch keladigan barcha azob-u iztiroblarni qabul qilish va kechirishga ular tayyor turishadi:

*Do'zax Ichra kirs a oshiq, parvo qilmas,
Ko'rib, bilib, mol-u mulkin qo'lga olmas.
Hur-u qusur g'ulmonlarni ko'zga ilmas,
Faryod etib g'avg'o qilib yurar bo'lgay.*

Oshiqlar mol-u mulkni ko'zga ilmaydi. Dunyoviy ziynatlarga hirs qo'ygan kishilar esa shoir nazarida gumroh, badkirdor, g'ofil kimsalardir:

*Nafs yo'liga kirgan kishi rasvo bo'lur,
Yo'ldin ozib, toyib, to'zib gumroh bo'lur.
Yotsa, qo'psa shayton bila hamroh bo'lur,
Nafsnı tepkil, nafsnı tepkil, ey badkirdor.*

Ahmad Yassaviy hikmatlarining aksariyati murabba' shaklida yozilgan bo'lib, ular nafaqat g'oyaviy jihatdan, balki badiiy salohiyati nuqtai nazaridan ham mumtoz she'riyatimizning eng sara durdonalaridan sanaladi. Shoir ijodidagi oshiq, darvesh, eranlar, murid, murshid, piri mug'on singari obrazlar hamda Fir'avn, Qoran, Faridun, Muso, Vomiq, Uzro, Yusuf, Farhod, Majnun, Od, Mansur, Shibli, Boyazid, Junayd, Zunnun, Ya'qub, Zulayho, Zol, Arslonbob, Zikriyo, Ayyub kabi juda ko'p afsonaviy va tarixiy shaxslar timisollarining qo'llanishida o'ziga xos teran falsafiy ma'no mujassamlashganligi kuzatiladi. Shoir ana shunday badiiy timsollar vositasida o'z maqsad-muddaosini o'quvchiga ravshan va badiiy bo'yoqdor tarzda yetkazadi. Hikmatlarda qo'llangan badiiy timsollar bilan bog'liq afsona va rivoyatlar xalqimiz orasida keng tarqalganligi hamda ko'pchilikka tanish ekanligi shoir she'riyati ta'sir doirasining yanada kengayishiga sabab bo'lgan:

*Tinmayin men hasratingda Olloh desam,
Zor ingrabon zokir bo'lib, rabbim desam.
Quli bo'lib, qulligingda bo'yin sunsam,
Bu ish birla, yorab, seni topg'aymumen?
Zikriyodek bu boshimga arra qo'ysam,
Ayyubdek ham bu tanimga qurtini solsam.
Musodek ham Tur tog'iga toat qilsam,
Bu ish birla, yorab, seni topg'aymumen?
Yumusdek ham daryo ichra baliq bo'lsam,
Yusufdek ham quduq ichra vatan qilsam.
Yoqubdek ham Yusuf uchun ko'p yiglasam,
Bu ish birla, yorab, seni topg'aymumen?
Shibliдек ham oshiq bo'lib samo ursam,
Boyaziddek tun-kun tinmay Ka'ba borsam.
Ka'ba ichra yuzum surtib zor ingrasam.*

*Bu ish birla, yorab, seni topg'aymumen?
 Ma 'rufdek ham ushbu yo'lga qadam qo'ysam,
 Mansurdek ham jondin kechib dorga qo'nsam.
 Dor uzra shavqlanibon haqni aysam,
 Bu ish birla, yorab, seni topg'aymumen?
 Qul Xoja Ahmad, qulluq ichra sobit bo'lsam,
 Zokir bo'lib, zikrin aytib rabbim desam,
 Zikrinda shavqlanibon kuyib yonsam,
 Bu ish birla, yorab, seni topg'aymumen?*

Ahmad Yassaviy yuqorida keitirganimiz iqtibosda kuzatilgani singari insoniyat tarixida g'oyatda muhim ahamiyatga ega bo'lgan tarixiy va afsonaviy shaxsiar timsollaridan mahorat bilan foydalangan hamda she'rdagi asosiy g'oya tavhid-Alloh bilan birlashish yo'li haqida o'zining nihoyatda teran mulohazalarini badiiylashtirishga muvaffaq bo'lgan. Satrlarda talmeh asosi bo'lib kelgan diniy arbob, tarixiy va afsonaviy shaxsiar ulug' shoir ifodalamoqchi bo'lgan g'oyalarni she'rxonga qabariq hamda bo'liq yetkazish uchun beminnat xizmat qilgan. Shoir turkiy, jumladan, o'zbek tasavvuf adabiyoti taraqqiyotiga o'zining ana shunday purma'no hikmatlari bilan ulushini qo'shib, avlodlarga muhim axloqiy-ta'limiy mohiyat kasb etuvchi adabiy meros qoldirdi.

Savol va topshiriqlar:

1. Nima uchun Ahmad Yassaviy tasavvuf she'riyatining asoschisi hisoblanadi?
2. Shoir qanday unvonlar bilan ulug'langan?
3. Shoirga kimlar ustozlik qilgan?
4. Ahmad Yassaviy haqida qanday rivoyatlarni bilasiz?
5. «Devoni hikmat» ning tarkibi haqida nimalarni bilasiz?
6. «Devoni hikmat» qachon va kimlar tomonidan qayta

to'liq chop etildi?

7. Ahmad Yassaviy hikmatlarining mavzusi haqida gapiring
8. «Devon»dagi she'rlar qaysi vaznda yozilganligini aniqlang.
9. Ahmad Yassaviyning «Devoni hikmat»da keltirilgan taxalluslarini sanab o'ting.
10. Shoirning «Dardsiz odam odam emas» jumlasiga izoh bering.
11. Hikmatlardagi ulug'langan fazilatlar va qoralangan illatlar qaysilar?
12. Adib xalq o'g'zaki ijodidan qay darajada foydalangan?

2. JALOLIDDIN RUMIY (1207-1273)

Jaloliddin Rumi (جلال الدین محمد بلخی) – jahon adabiyotining muazzam siymalaridan biri. U o'zidan keyingi Sharq va G'arb so'z san'atiga katta ta'sir o'tkazdi. Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Mirzo Abdulqodir Bedil kabi buyuk so'z ustalari Mavlononi o'zlariga ustoz deb bilishgan.

Buyuk Hyote Abulqosim Firdavsiy, Shayx Sa'diy, Xo'ja Hofizlar qatorida Jaloliddin Rumi ijodini ham «Xizr chashmasi» deb atagan. Mashhurlikda Firdavsiyning «Shohnoma»si, Sa'diyning «Guliston»i, Hofizning «Devon»i bilan bir qatorda turgan, forsiy Qur'on nomi bilan shuhrat qozongan «Masnaviyi ma'naviy»ni inson ma'naviy hayotining qomusi sifatida nafaqat Sharqda, balki G'arbda ham ixlos bilan o'rganishgan. «Dekameron» asaridagi ko'plab syujet va motivlarni Sharq og'zaki va yozma adabiyotidan olgan Jovani Bokkachecho «Masnaviyi ma'naviy»dagi qator hikoyatlar asosida ham novellalar yaratganligi ma'lum.

Mavlon 1207- yilda qadimiy Balx shahrida o'z davrining mashhur mutasavvuf donishmandi, yirik xatib va voizi bo'lgan Bahovuddin Valad oilasida dunyoga keladi. Bahovuddin Valad aslida Shayx Najmiddin Kubro (1135 – 1221) ning Majdiddin Bag'dodiy, Sa'duddin Hamaviy, Raziuddin Aliyi Lolo, Sayfuddin Boxarziy, Bobo Kamol Jandiy kabi 300 ga yaqin zabardast shogirdlaridan biri hisoblanardi. Jaloliddin 12 yoshida uning ota-onasi ham mo'g'ul bosqini xataridan qochish, ham haj farizasini ado etish niyatida Balxni tark etadilar.

1230- yildan bu oila Kuniyada qo'nim topadi. Yosh Jaloliddin Shom, Halab, Damashq, Qaysariya va boshqa yirik ilm markazlarida 7 yil ta'lim oladi, o'z davrining etuk donishmandi bo'lib etishadi. Taniqli rumiyshunos Zarrinkub ta'biri bilan aytganda, «Mavlononing 68 yillik ajoyib umri boshdan oyoq bir she'r, go'zal, betakror, tug'yoni ash'or jarayoni, sadosi va bongi bilan yo'g'rilib o'tdi». Mavlon 1207- yilda qadimiy Balx shahrida o'z davrining mashhur mutasavvuf donishmandi, yirik xatib va voizi bo'lgan Bahovuddin Valad oilasida dunyoga keladi. Bahovuddin Valad aslida Shayx Najmiddin Kubro (1135 – 1221) ning Majdiddin Bag'dodiy, Sa'duddin Hamaviy, Raziuddin Aliyi Lolo, Sayfuddin Boxarziy, Bobo Kamol Jandiy kabi 300 ga yaqin zabardast shogirdlaridan biri hisoblanardi. Jaloliddin 12 yoshida uning ota-onasi ham mo'g'ul bosqini xataridan qochish, ham haj farizasini ado etish niyatida Balxni tark etadilar.

1230- yildan bu oila Kuniyada qo'nim topadi. Yosh Jaloliddin Shom, Halab, Damashq, Qaysariya va boshqa yirik ilm markazlarida 7 yil ta'lim oladi, o'z davrining etuk donishmandi bo'lib etishadi. Taniqli rumiyshunos Zarrinkub ta'biri bilan aytganda, «Mavlononing 68 yillik ajoyib umri boshdan oyoq bir she'r, go'zal, betakror, tug'yoni ash'or jarayoni, sadosi va bongi bilan yo'g'rilib o'tdi». Mavlon 1207- yilda qadimiy Balx shahrida o'z davrining mashhur mutasavvuf donishmandi, yirik xatib va voizi bo'lgan Bahovuddin Valad oilasida dunyoga keladi. Bahovuddin Valad aslida Shayx Najmiddin Kubro (1135 – 1221) ning Majdiddin Bag'dodiy, Sa'duddin Hamaviy, Raziuddin Aliyi Lolo, Sayfuddin Boxarziy, Bobo Kamol Jandiy kabi 300 ga yaqin zabardast shogirdlaridan biri hisoblanardi. Jaloliddin 12 yoshida uning ota-onasi ham mo'g'ul bosqini xataridan qochish, ham haj farizasini ado etish niyatida Balxni tark etadilar.

1. «Devoni kabir», «Devoni shamsi tabriziy», «Devoni shamsul haqoyiq» degan nomlar bilan mashhur devon. yevon g'azal va ruboiylardan iborat.

2. «Masnaviyi ma'naviy» – 25700 baytdan iborat bebaho tasavvufiy-ishqiy asar. Songgi yillarda taniqli o'zbek shoiri Jamol Kamol tomonidan I-II jildlari, shoir Asqar Mahkam tomonidan I jildi o'zbek tilida nashr etildi.

3. «Fiyhi ma fiyhi» («Ichingdagi ichingdadir») – Mavlononing suhbatlaridan iborat falsafiy kitob. 1998 yilda Toshkentda o'zbek tilida nashr etildi.

4. «Mavoizi majolisi sab'a» – bu asar Rumiyning yetti o'git va pand-nasihatlaridan iborat.

5. «Maktubot» – Mavlononing turli davrlarda zamondoshlariga yozgan maktublaridan tashkil topgan to'plam.

Jaloliddin Rumiy ijodi yuksak badiiyati bilangina emas, balki mantiq kuchi, falsafiy fikrlarga boyligi bilan ham katta ta'sir quvvatiga ega. Taniqli olim va adib Radiy Fish so'zlari bilan aytganda, shoirning «mavhum mantiqiy kategoriyalarda emas, balki otashin shoirona timsollar vositasida» talqin etilgan tabiat va jamiyat hodisalarining doimiy o'sish, o'zgarishda ekani, eskining yo'qolib, yangining paydo bo'lishi – «dunyoning ziddiyatlar birligidagi ziddiyatlar jangi»dan iboratligi to'g'risidagi qarashlari buyuk nemis faylasufi Gegel e'tiroficha, o'nta dialektik metod yaratishga yordam bergan. Yoki ulug' mutafakkir Husn va Ishq tortilishi misolida birinchi bo'lib olamning asosida o'zaro tortishish kuchlari yotishi haqidagi fikrni o'rta tashlaydiki, mazkur qonunning chindan-da amal qilishini bir necha asrdan keyin ingliz olimi Nyuton kashf etdi. Jaloliddin Rumiy ijodi usmonli turk adabiyotining sarchashmasi hisoblanadi. Zero, shoirning millati – turk, kelib chiqishi – xorazmlik. Uning buvisi Alo'iddin Muhammad Xorazmshohning qizi bo'lgan. Mavlono tavallud topgan Balx shahri u davrda Xorazmshoxlar davlatiga qarar edi. Hozirda Afg'oniston hududida bo'lgan bu qadimiy va dongdor shahar aslida uzoq asrlar mobaynida Turon mulkinging mashhur shaharlaridan biri sanalib kelgan.

Jaloliddin Rumiy she'riyatini, asosan, ilohiy ishq bilan bog'lashadi. Bu bejiz emas. Zero, Mavlono o'zining 53 mingdan ortiq misrani o'z ichiga olgan «Masnaviyi ma'naviy»si, 84 ming misradan iborat «Devoni Kabir» («Ulug' devon»)ida yeru ko'kning sarvari bo'lmish Ollohi karimni va uning zamindagi xalifasi Hazrati insonni ulug'laydi.

Ma'lumki, Jaloliddin Rumiy o'z davrining an'anaviy adabiy tili bo'lmish forsiyda ijod qilgan. Bizda shoir ijodini o'rganish va targ'ib etish Radiy Fishning «Jaloliddin Rumiy» deb nomlangan tarixiy-biografik romanini tarjima qilish bilan bonshandi (Ruschadan J.Kamol tarjimasini). Shundan keyin Sh.Shomuhamedov Rumiy g'azallari, ruboiylari va masnaviylaridan bir nechtasini o'zbekchaga o'girib, forstojik mumtoz shoirlari asarlaridan tashkil topgan «Injular ummoni» kitobida e'lon qildi. J.Kamol esa avval Rumiy ruboiylari va masnaviylaridan namunalari tarjima qilib, «Uchmoqqa qanot yo'q vale uchgayman» nomi bilan alohida kitobcha holda nashr ettirgan bo'lsa, yaqinda buyuk «Masnaviyi ma'naviy» tarjimasini nihoyasiga yetkazildi. Jami olti kitobdan iborat bu ulug' asarning 4 tasi bosmadan chiqdi. A.Mahkam «Masnaviy»ning birinchi kitobi bir qismini sharhlari bilan o'zbekchalashtirib, nashr qildirdi.

Hazrat Alisher Navoiy «Ustozlar ustozini» deb sharaflagan, Abdurahmon Jomiy esa «U payg'ambar emas, ammo payg'ambarlik kitobi bor» deb ulug'lagan Mavlono Jaloliddin Balxiy-Rumiy 1273- yilning izg'irinli qish kunlarining birida vafot etgan.

Jaloliddin Rumiy ruboiy janrida samarali ijod qildi. Uning ruboiylari o'zining ohangdorligi, mazmuniy teranligi, ilohiy ishq ila yo'g'rilganligi bilan ajralib turadi. Rumiy o'z ruboiylarida insoniyatni birlashtiruvchi yagona ilohiy g'oyalarni ilgari suradi, kishillarni bir-biriga yaqin qiluvchi imon va e'tiqod, ilohiy ishq va sig'inish, insonning ruhiy va jismoniy pokligi, tavba va istig'for haqida so'z ochadi.

Rumiy o'z ruboiylarida boshqalarni o'zi bosib o'tmagan yo'ldan yurishga undamaydi, u avvalambor, o'zi to'g'ri yo'ldan yuradi va uning so'zlari haqiqat bilan uyg'unlik kasb etadi.

Sharqda keng tarqalgan tasavvufiy g'oyalar eng avvalo insonning axloqiy pokligini tarannum etgan, shu tufayli tasavvufni har doim axloq husni deb bilishgan. Tasavvufiy asar barcha ijodkorlar komil axloq targ'ibotchilari sanaladi. Rumiy ham islom dinidagi ustvor g'oyalar: Yagona Ollohga ibodat qilish, ruhiy va jismoniy poklikka intilish, insonlarga muhabbatli bo'lish, dunyo tashvishlari oldida sarosimaga tushmaslikni va hamisha yurakda Yor, ya'ni Ollohga bo'lgan muhabbatni ziyoda qilishga chaqiradi.

Kun o'tdi-yu kun keldi, xarobmen, xarob

Qo'y har neki andishani, ol qo'lga rubob

Yuz qatla namoz durur soz qatla sujud

Gar do'st jamoli senga ersa mehrob.

Bu ruboiyda ham shoir insonlarga umrning qisqaligini, dunyoning o'tkinchiligi haqida; har ishini qo'yib ibodatga ulgurish kerakligi, yuz qayta namoz va sajdalar qilib Ollohga ibodat qilsagina Do'st, ya'ni Yor jamoliga erishishi haqida aytmoqda.

Tasavvufiy asar yozgan barcha shoirlarni "Komil axloq targ'ibotchilari" deb atadik. Adabning o'zi nima? Adab – bu xulqni go'zal qilmoq, nafsni tarbiya qilmoqlikdir. Nafs tasavvuf adabiyotida insonning birinchi dushmani sifatida namoyon bo'ladi. So'fiylar fikricha, ilm aqlga, irfon tuyg'ularga asoslanadi.

"Jaloliddin Rumiy bir ruboiysida meni ona tug'magan, ishq tuqqan. Shu volidaga ming-ming rahmat-u ofarin bo'lsin, deydi. Ishqdan tug'ilgan va ishq dardi bilan yashab o'tgan ko'ngilga albatta haq sirlari ochiladi".

Ey, lola yuzimga termulib rang o'rgan

Ey zuhro, dilim taloshidan jang o'rgan

Ul laxzaki yangroq yana oxanggi visol

Ey baxti abad kelgilu oxat o'rgan

Poetik qahramon yorning visolini eshitib shunchalik baxtiyorki, hatto abadiy baxt ham qahramondan baxtiyorlik taronasini o'rganish kerak bo'ladi¹. Rumiyning aksariyat ruboiylarida shu ilohiy sirlarni idrok qilish, haqiqiy dunyoning abadiyligini tarannum etiladi. Shoir shu darajada ishqqa muhtalo bo'lganki, hatto lola ham qizillikda shoirming ishq o'tidan qizargan yuzidan rangsiz, Zuhro yulduzining chaqnashi esa shoir yuragidagi ishqdan yonayotgan kabob bo'layotgan qalbidan ko'ra nursizdir.

RUBOIYLAR

Man zarra-u, xurshidliqo sensan,

Man xasta-u, ayni davo sensan.

Qanotim yo'q, poyingda ucharman zor,

Man qadahman, yor, qahrabo sensan.

* * *

Agar o'lsam tanimni keltiring, do'stlar,
Vujudimni nigoringa bering, do'stlar.
Labimdin bo'sa olsa ul masihim,
Tirilsam gar – yaqo tutmay turing, do'stlar.

* * *

Voh, dilimni g'amga bandi qildi yor,
Kech-kunduz dilni tig'siz tildi yor.
Kecha-kunduz nola cheksam qayg'irib,
Pinhon-pinhon, shirin-shirin kuldi yor.

* Daryuza – gado, hech narsasiz odam

Forschadan Xurshid Davron tarjimalari

G'AZALLAR

Dilimning dardini hargiz huvaydo aylayub bo'lmas,
Bu ko'ksim ichra bir sir bor, ki paydo aylayub bo'lmas.
Sening husning bizim ko'zlarga toki tola nur bermas,
Jamoling bog'ida aslo tamosho aylayub bo'lmas.
Seni to so'ylamaskan til, umrlar o'tsa hamki bil,
Sening la'li labingdan bir tamanno aylayub bo'lmas.
Bu olamda faqat tanho senga yuz burmaguncha to,
Sening chehrang bilan dilni musaffo aylayub bo'lmas.
Mehr nuring qilib ifsho, kishi zarrangga yetmas to,
Masiho dahrining tarkini aslo aylayub bo'lmas.
Butun olam tiniq ko'zgu, ki ishq mayxonasidir bu
Mayu ishq mastligin bir joyda barpo aylayub bo'lmas.
Agar oshiq dilidan kim xabarsizdir, shuni bilkim,
U shaydolikni bilmaydur va shaydo aylayub bo'lmas.
Bu olam uzra gar lyso chiqib kelmas ekandir to,
Bu gumbaz uzra bir sayru tamosho aylayub bo'lmas.
Labining bodasidinikim quyibdir Shams qalbiga,
Bu kun bir qatrasini ham huvaydo aylayub bo'lmas.

* * *

Kel ey, jonimga jononim, uying qayda, uying qayda?
Kel ey, dardimga darmonim, uying qayda, uying qayda?
O'zing manzursanu nozir, o'zing pinhonu ham hozir,
Sen ey, paydoyu pinhonim, uying qayda, uying qayda?
Meni mahjur etursan yor, g'am ichra yig'layursan zor,
Sen ey, sen mohitobonim, uying qayda, uying qayda?
O'zing jonsan, o'zing jonon, o'zing husn ahliga sulton,
Seni derman, seni jonim, uying qayda, uying qayda?
Musalsal* zulflaring, hayhot, dilimni ayladi barbod,
O'zing shoh birla sultonim, uying qayda, uying qayda?
Kel ey, sen Shamsi Tabreziy, tun oqshom yo sahar kezi,

Daf ayla fitna burhonim,* uying qayda, uying qayda?
Qara, arsh tomiga ketdim, sening zavqing hadis etdim,
O'zing jon birla jononim, uying qayda, uying qayda?

* Musalsal (arab.) – zanjir-zanjir, halqa-halqa soch.

* Burhon (arab.) – dalil, hujjat, guvoh.

“DEVONI KABIR”DAN

Ey yuzimni dahr aro misli qamar qilgan o'zing,
Band-bandim so'ylatib, ahli nazar qilgan ko'zing.
Ey shamolingdan daraxtim raqs aylab, o'ynagan,
Noming aytsam, og'zimi shahdu shakar qilgan so'zing.
Sen bilursanki daraxtim ne uchun raqs aylagay,
Barg berdingmi samar yo besamar qilgan o'zing?
Bargidin ham bir nishon yo'q, mevasidin – bir nishon,
Ey daraxtim sabrini zeru zabar qilgan o'zing.

* * *

Gul kabi gulshan tomon ketmoqdasan,
Sendaman men, sen qayon ketmoqdasan?
Lolu gung bo'ldi seni savsan ko'rib,
Gulruxim, savsan tomon ketmoqdasan.
Mayfurush ikki labingdin, ey sanam,
Bergali mastlarga jon, ketmoqdasan.
Dilrabolar ortingda yulduz misol,
Sen to'lin oysan, jahon ketmoqdasan.
O'zga bir otash yoqursan har kima,
Toshmi temirdil – nihon ketmoqdasan.
Men sening zarrang bo'lib raqs aylagum,
Ey quyosh, ravzan tomon ketmoqdasan.
Surma yanglig' ko'zga solgayman seni,
Ey dil, ey dil, beomon ketmoqdasan.

* * *

Bir soniyada meni guliston qiladir,
Bir soniyada yana zimiston qiladir.
Bir soniyada fozilu ustod aylar,
Yosh bola misoli yana nodon qiladir.
Birpasda urib tosh, meni sindiradir,
Birpasda yana misoli sulton qiladir.
Birpasda oftob bila teng aylar,
Birpasda qaro tunu shabiston qiladir.
Tutdim etagidin ikki qo'lim birlan,
Toki ko'royin deb, ne doston qiladir.
Xush dardining mayiga menman qadah,

Garchi meni mastlarga xon qiladir.
Shul-chun shakaridan oladirman tun-kun,
Toki laqabimni shakariston qiladir.

Forsiydan Sirojiddin Sayyid tarjimalari

"NAYNOMA"

("Masnaviy" dagi ilk o'n sakkiz bayt)
Bishnav az nay chun hikoyat mekunad,
Az judoyiho shikoyat mekunad.
Tingla bu nay ne hikoyat aylagay,
Ul judoliqdin shikoyat aylagay.
K-az nayiston to maro buridand,
Az nafiyrarn mardu zan nolidand.
Aylagach ayro nayistondin bu dam,
Tingladi erkak-ayol hasrat-la g'am.
Siyna xoham sharha-sharha az firoq,
To bigo'yam sharhi dardi ishtiyoq.
Ayriqliqdin pora siyna istaram,
Toki dardim shavqidin sharh aylaram.
Har kase ki dur mond az asli xesh,
Boz jo'yad ro'zg'ori vasli xesh.
Kimki ayrilgan erur o'z aslidin,
Istagay takror nishon ul vaslidin.
Man ba har jam'iyate nolon shudam,
Jufti xushholonu badholon shudam.
Men bu odam qavmi ichra nay edim,
Shodu g'amgin ilkida birday edim.
Har kase az zanni xud shud yori man,
Az daruni man najust asrori man.
Har biri o'z shubhasidin yor edi,
Bilmagay lek ichda ne asror edi.
Sirri man az nolai man dur nest,
Lek chashmu go'shro on nur nest.
Sirlarim ermas fig'onimdin yiroq,
Yo'q erur ko'zlar ichinda nur biroq.
Tan zi jonu jon zi tan mastur nest,
Lek kasro diydi jon dastur nest.
Bir-biridan tan va jon pinhon emas,
Kimsaga jon ko'rmagi farmon emas.
Otash ast in bongi noyu, nest bod,
Har, ki in otash nadorad nest bod.
Nay ovozi g'am erurkim yel emas,
Kimda ul g'am bo'lmasa, ul el emas...
...Tilga tolibdir – quloqdin o'zgamas.
Dar g'ami mo ro'zho begoh shud,

Ro'zho bo so'zho hamroh shud.
 Bo'ldi tun, g'am birla kun bizlar uchun,
 Erdi hamroh, so'z bilan kunlar junun.
 Ro'zho gar raft go': "Rav, bok nest,
 Tu bimon, ey on, ki chun tu pok nest".
 O'tsa kunlar aytki: "Parvo bo'lmagay,
 Sen faqat qol, Sendayin pok o'lmagay".
 Har ky, chuz mohy zi obash ser shud,
 Har ky bero'zist, ro'zash der shud.
 Qonadir suv birla kas, mohdin bo'lak,
 Benasib, kun o'tmog'in kutmoq kerak.
 Dar nayobad holi puxta hech xom,
 Pas suxan ko'toh boyad, vassalom.
 Topmasa gar puxtadan hech narsa xom,
 Kalta qilgin so'zni endi, vassalom.

Fors tilidan Kavsar tarjimasi

RUBOIYLAR

Man zarra-u, xurshidliqo sensan,
 Man xasta-u, ayni davo sensan.
 Qanotim yo'q, poyingda ucharman zor,
 Man qadahman, yor, qahrabo sensan.

Agar o'lsam tanimni keltiring, do'stlar,
 Vujudimni nigoringa bering, do'stlar.
 Labimdin bo'sa olsa ul masihim,
 Tirilsam gar – yaqo tutmay turing, do'stlar.

Voh, dilimni g'amga bandi qildi yor,
 Kech-kunduz dilni tig'siz tildi yor.
 Kecha-kunduz nola cheksam qayg'irib,
 Pinhon-pinhon, shirin-shirin kuldi yor.

* Daryuza – gado, hech narsasiz odam

Forschadan Xurshid Davron tarjimalari

Savol va topshiriqlar:

1. Jaloliddin Rumi hayoti va faoliyati bilan bog'liq ma'lumotlarni ayting.
2. Ijodkorning qanday asarlarini bilasiz?
3. Shoir ruboiylarining mazmun-mohiyati qanday?
4. "Masnaviyi ma'naviy" asari nima haqida?
5. "Naynoma" qanday xarakterdagi asar hisoblanadi?

6. "Masnaviyi ma'naviy" asaridagi rivoyat va hikoyatlarning mazmun-mohiyatida nimalar yotadi?
7. Asardagi tasavvufiy talqinlarni sharhlang?
8. Jaloliddin Rumi ijodini kim "Xizr chashmasi" deb atagan?
9. Sizningcha nima sababdan tasavvufni axloq husni deb atashgan?
10. Nafsning insonning birinchi dushmani deyilishini izohlang.
11. "Masnaviyi ma'naviy" kimlar tomonidan o'zbek tiliga o'girilganligini ayting.
12. "Komil axloq targ'ibotchilari deyilganda kimlar nazarda tutiladi?

3. PAHLAVON MAHMUD

XIII-XIV asr adabiyotining ko'zga ko'ringan yirik vakillaridan yana biri Pahlavon Mahmud. Adib haqidagi ma'lumotlar Shamsiddin Somiyning "Qomus ul-a'lam" Lutf Alibek Ozarning "Otashkada Ozariy", Kamoliddin Husayn Fanoyning "Majolis ul-ushshoq" singari asarlarida keltirilgan. Ularda ta'kidlashicha, adibning "Pahlavon" unvoni bilan mashhur bo'lishiga sabab Mahmudning jismoniy jihatdan baquvvatligi, Sharqona kurashning yirik vakili bo'lganligidir. XIII asrning 2-yarmi XIV asr boshlarida yashab ijod etgan faylasuf shoirlardan biri Pahlavon Mahmud. Shoir 645 (1248-49) yilda Xiva yaqinida dunyoga keladi. U jismoniy jihatdan chiniquqan, baquvvat bo'lib o'sadi va keyinchalik pahlavonlik bilan ham shug'ullanadi.

Xorazm va uning atrof shaharlaridan tortib Hindistongacha borib kurash tushadi. Ammo uning asosiy kabi-po'stindo'zlik bo'lgan. Bu hunarda ham juda mohir bo'lib, ko'plab ixlosmand shogirdlari bo'lgan. Shoir 726 -yil (1326)da 79 yil umr ko'rib vafot etadi.

Pahlavon Mahmudning nomiga hamisha bir-ikki laqab qo'shib aytiladi. Uni Xorazmda «Pahlavon Mahmud», «Pahlavonpir» deb atasalar, ayrim tarixiy va tazkira kitoblarda «Hazrat Pahlavon», «Mahmud Piryorvali», «Mahmud Puryorvali» deb tilga oladilar. Lutf Alibek Ozarning «Otashkada», Shamsiddin Somibekning «Qomusul a'lom» asarlarida «jangovar», «harbiy», «urushqoq» ma'nosida «Qitoli» laqabi bilan tilga oladilar.

Manoqiblardan birida aytilishicha, Pahlavon Mahmud Hindistonda ekan chog'ida hindlar tarafini olib urushga qatnashadi. Hind podshohi Roy Ropoy Cho'nani o'limdan qutqazadi. Bundan mamnun bo'lgan shoh Pahlavon Mahmuddan «tila tilagingni» deb so'raganida, shoir oltin-kumush, mol-u dunyo emas, bir vaqtlar hindlarga asir tushgan xorazmliklarni ozod qilishini so'ragan ekan. Podshoh shoir iltimosini bajo keltirib, xorazmlik tutqunlarni ozod qilib, yo'l harajatlarigacha berib Xorazmga qaytargan ekan.

Shuningdek, Pahlavon Mahmud Xiva yaqinida Chingizga qarshi urushda halok bo'lgan pahlavonlar qabri ustiga maqbara qurdirgan ekan. Pahlavon Mahmud

jismonan qudratli bo'lish bilan birga zako va iste'dodli, olijanob, sog'lom aql va tafakkur egasi ekanligi ijodiy merosida bir butun holda namoyon bo'ladi.

Uning "Puryoyvaliy" va "Puryorvaliy" taxalluslari ham bo'lgan. Hassos shoir, yengilmas pahlavon va mashhur avliyoning ovozi uzoq-uzoqlarga ketgan, Eron, Hind kabi ko'plab Sharq mamlakatlaridagi kurash musobaqalarida qatnashib, hamisha zafar quchgan, bir umr kuragi yerga tegmay, mamlakatning birinchi polvoni, pahlavonlar peshvosi bo'lgan. Pahlavon Mahmud asosan, po'stindo'zlik, telpakdo'zlik bilan shug'ullangan.

Pahlavon Mahmudning vasiyatiga ko'ra, shogirdlari uni o'zining po'stindo'zlik do'koni atrofida dafn etganlar. Keyinchalik u qabr ustiga maqbara tiklanib, avliyo poyiga Qo'ng'iro't urug'idan bo'lgan Xiva xonlari ko'milgan. Adebning bir qancha ruboiylari ana shu maqbara devorlariga badiiy naqsh sifatida tushirilgan.

Pahlavon Mahmud Xivadagi futuvvatchilar jamoasining boshlig'i, javonmardlar peshvosi bo'lgan. Uning o'zi ham mardlik va sahovatning eng oliy namunalarini ko'rsatib, boshqalarga ibrat bo'lgan. Ruboiylarida futuvvatning nazariy qoidalarini bayon qilgan.

Ma'lumki, javonmardlikka ko'proq pahlavonlar talabgor bo'lganlar. Shu jihatdan, Pahlavon Mahmud pahlavonlarni tarbiyalovchi ustozigina bo'lib qolmay, balki javonmardlik odobini o'rgatuvchi pir ham edi. Javonmardlarning shiori dunyodagi yovuzlikning barcha ko'rinishlariga qarshi hamisha, hamma yerda ezgulikni targ'ib qilish, himoya etish va qo'llab-quvvatlashdan iborat. Bu g'oyalar Pahlavon Mahmudning ko'pgina ruboiylarida o'z aksini topgan.

Taniqli adabiyotshunos olim Najmiddin Komilov: "Pahlavon Mahmud ruboiylarini 4 guruhga bo'lish mumkin: 1. Zamona ahlidan nolish, ijtimoiy tengsizlikni ifodalovchi ruboiylar, 2. Tariqat suluki haqida yozilgan ruboiylar, 3. Vahdati vujud falsafasi asoslarini tushuntiruvchi ruboiylar, 4. Ilohiy ishqni tarannum etgan ruboiylar" – deb yozgan edi.

Pahlavon Mahmud ruboiylari badiiy jihatdan pishiq va go'zalligi, falsafiy teranligi bilan ajralib turadi. Bu ruboiylar badiiy tasvir vositalariga boy, xalqona sodda va yengil uslubda, ifoda tarzi aniq, lo'nda, oynoqi, sershiddat tuyg'ularga yo'g'rilgan.

Ijodi. Ma'lumki, o'z adabiy faoliyatida faqat ruboiy janrida ijod qilib, butun falsafiy qarashlarini shu janr bag'riga joylab, uning tematik doirasini belgilab bergan olim va shoir Umar Xayyom bo'lgan. Pahlavon Mahmud esa she'riyatda ham, falsafada ham Xayyomning zakovatli davomchisidir. Chunki, fors adabiyotida ham turkiy adabiyotda, ham Xayyomdan so'ng P.Mahmuddek faqat ruboiy yozgan shoir uchramaydi. Alohida qayd etish joizki, Pahlavon Mahmud Xayyomning shunchaki bir taqlidiy davomchisi bo'libgina qolmay, balki bu janrni yangi mazmun va o'ziga xos yangi ruh bilan boyitganini ko'ramiz.

Xayyom:

Loyni mushtlab turgan anovi kulol,
Qilsaydi aql ila chuqurroq xayol,
Hech qachon bunchalik tepkilamasdi,
Ota tuprog'idan yasarkan sopol.

Pahlavon Mahmud:

Gurkiragan olov – dilim yo'ldoshi,
To'lqin urgan daryo – ko'zlarim yoshi,
Ko'zagarlar yasayotgan har ko'za,
Ko'hna do'stlar xoki – qo'li yo boshi.

Ko'rinib turibdiki, bu ruboiylar mantiqan bir-biriga o'xshaydi. Biroq ularni aynan bir xil deb bo'lmaydi. Avvalgi ruboiyda Xayyom har bir insonni o'gmishga, bugunga va kelajakka aql ko'zi bilan teran nazar tashlashga undab, inson umrining mazmuni faqat bugundan iborat emasligini qayd etadi. Lekin bunda achinish, kuyunchaklik sezilmaydi. Pahlavon Mahmud ruboiysida ham shu mohiyat aks etadi. Biroq, bunda shu holatning o'zi emas, unga achinish, kuyunchaklik hissi bo'rtib ko'rinadi. Boshqacha aytganda har ikki ruboiy ikki xil munosabatning biri «aqliy» ikkinchisi «hissiy» munosabat mevasidir.

Pahlavon Mahmud ruboiylari bilan yaqindan izchil tanishilsa uning mavzu qamrovi juda keng ekanligini ko'ramiz. An'anaviy ishq-muhabbat, odob-axloq, mardlik va shijoat, to'g'rilik va olijanoblik, inson umri va uning bir butun mohiyati, ilm-ma'rifat, ochiq tanqidiy munosabat va h.k. Qaysi mavzuda bo'lishidan qat'i nazar shoirning har bir ruboiysi o'ta jozibadordir. Bu joziba ruboiylarni o'qigan kishiga o'ziga xos ulug'vor ruhiy tetiklik bag'ishlaydi.

VII-VIII asrlardan e'tiboran maydonga kelgan «so'fiy»lar harakati vaqtlar o'tishi bilan ham shakllan, ham mazmunan qamrovi kengayib boradi. Futuvvatchilik yoki javonmardlik harakati ana shu negizda yuzaga kelgan o'ziga xos harakat bo'lib, X asrlardan qadimiy Xuroson va Movarounnahr shaharlarida keng yoyilgan edi. Javonmardlar o'zlari uchun maxsus qoida-talablarni ishlab chiqqan bo'lib, bunga og'ishmay rioya etar, qayerda bo'lmasin, qanday ish bilan shug'ullanmasinlar, mardlik va olijanoblik namunasini ko'rsatar, zulm va haqsizlikka qarshi kurashib kelganlar. Ular nazdida dunyo boyligi mol-dunyo emas, inson va uning qadri ustun turgan. Oltin-kumushni ular nazar-pisand qilmaganlar, balki yashash uchun, taraqqiyot uchun bir vosita deb bilganlar.

Butun umrini hayrixohlar va do'stlar xizmatiga bag'ishlash, faqat yaxshilikni o'ylash va yaxshilik qilishdan charchamaslik, ezgu xulq-atvorga ega bo'lish, borini o'zgalar bilan baham ko'rish, muhtojlarga yordam berish, piru ustozlar, do'st-birodarlar nomusi va sharafini himoya etish, zohiran va botinan pok yurib, pokiza insonlar suhbatida bo'lish va hakazolar javonmardlarning amaliy axloqi, kundalik hayot tarzi hisoblangan. «Javonmard»lar aslida kimlar edi? Javonmardlar o'z davrining bir qadar uyushgan tabaqasi oddiy xalq orasidan chiqqan turli kasb egalari – temirchi, qurolsoz, duradgor va tikuvchi-to'quvchilar, pahlavon va qiziqchilar shuning boshqa toifa vakillari edilar. Ularning har birini o'z jamoasi, piri, ta'lim beruvchi ustozlari, yig'iladigan joylari bo'lgan. Jamoaga qabul qilish Pir boshchiligida ahd-paymon bilan qabul qilingan. Jamoaga qabul qilingan kishi «javonmard» yoki «fatiy» deb atalgan (har ikkisi «yosh yigit» ma'nosini beradi) – «farzand», pir esa – «ota» deyilgan. Bir butun jamoa shu tariqa bir-birining aka-uka, birodarlariga aylanganlar. Bir birlari uchun jon fido bo'lganlar.

Pahlavon Mahmud esa bevosita Xorazm javonmard Nosiriylarining rahnamo-pirlaridan biri edi. Uning «Pahlavonpir», «Piryorvali», «Puryorvali» laqablarini qo'shib aytilishi ham shundandir. Eron olimlaridan biri Said Norisiy «Sarchashmai tasavvuf dar Eron» asarida: «Futuvvat-javonmarddik ulug' peshvolaridan biri mashhur shoir P.M.Xorazmiydir», – deydi. Qolaversa, shoir ruboiylarining bir butun mazmun mohiyati ham buni har jihatdan tasdiqlaydi. Ayni paytda shoir ruboiylarining joziba tarovati, sehr kuchining boisi ham shundadir.

O'z nafsingga bo'lg'in amir shunda mardsan,
O'zgalarga bo'lma haqir shunda mardsan.
Yiqilganni tepib o'tish mardlik emas,
Aftodaga bo'lsang dastgir shunda mardsan.

Nafs ustidan o'z hukmini o'rnatish, birovga hech qachon qaram bo'lib qolmaslik, aftodaga dastgirlik qilish – javonmardlarga aynan xos xususiyatdir.

Ko'nglim oppoq na kek va na kinam bor,
Dushmanim ko'p va lekin men hammaga yor.
Mevali daraxtman har bir o'tkinchi,
Tosh otib o'tsa ham menga bo'lmas or.

Ko'rinib turibdiki, shoir ruboyisida javonmard pirlarga xos fazilatni qayd etayotir, demak, bu shoiming o'zi uchun ham xos fazilatdir.

RUBOIYLAR

Ey dil, yana dilbarga asir tushdingmi?
Dildori sitamgarga asir tushdingmi?
Alhol, qutulolmay qo'lidan bittasining,
Boz bir pari paykarga asir tushdingmi?

Gul qo'lda, qadah bongi quloqda bo'lsin!
Dunyo g'amidan kech — u uzoqda bo'lsin!
Suv nag'masi ostida, bulut soyasida
Jom qo'lda mudom, qo'za quchoqda bo'lsin!

Dildor so'radi: «So'yla, nechun qayg'uda dil?
Yo bir pari tal'atmi kulib oldi ko'ngil?»
Tutdim qo'lga ko'zgu-yu, qildimki javob:
«Oyinada ko'rganing g'amim boisi bil!»

Harchandki, ishqdan gahi begona esam,
Oshnoyu halovat bila hamxona esam,

Bo'lmang sira hayron yana bir hur uchrab,
Ahdim unutib, ko'yida devona esam.

Vaqif ekanimda kelishingdan, dilbar,
Sochgan bo'lar erdim qadamishta gullar.
Sochib, yana tergay edi kiprik muhtar,
Noki qadaming ko'zimga aylab gavhar...

Sen deb bu ko'ngil tiyg'i malomatga ko'nar,
Bitmas yarasi garchi qiyomatga qadar.
Hech kimsa omonlik tilamas, sen tug'ilib —
Hajringda faromush etdi sog'likni bashar.

Kimni qarama, katta gapirgay so'zni,
Tortishni tilar guldek o'ziga ko'zni.
O'z soyam ila so'zlashaman men tunu kun,
Ko'rgan kabi oyinada go'dak o'zni.

Noz bobida yor ko'ziga kim kelgay teng?
Soz bo'lsa karashma, g'amzalar — mizrob* deng!
Ovlaydi baliq kabi ko'ngillar qushini,
Boq: ham ipu ham qarmoqdir zulfi uning!

* Mizrob — tanbur, rubob chalinadigan tirnoq, noxunak.

Qoldirma meni yo'limdan, ey olifta,
Qo'y, qilma meni shamol kabi oshufta.
Yo'linga muattar gul isini sochma,
Bunda bari tuproq hidiga og'ushta.

Orif kishilarni sen bashar gavhari bil,
Har mahdudlik — ko'tohnazarlikka³ dalil.
Ishqsiz kamol bo'lmas bu olamda,
Asli ko'zadan murod kuloldir butkul.

³ Ko'tohnazar — kaltabin, fikri mahdud, aqli qisqa.

Sof oltinman el ichida ardoqli,
Mis yo jez emasman yaltiroq, aldoqli.
Oftob nuridek o'zimni sof qilganman,
Bas, oydek emasman: ham sovuq, ham dog'li.

Tolib, menga qilma shikoyat aflokdan,
Xok bo'lgach o'zim, men nega qo'rqay xoqdan?
Bir xasni bu daryodan ololmas hech kim,
Gavxar senga, qo'ymasin meni xoshoqdan.

Bu charx mudom fitna o'tini qo'zg'ar,
Bu charx osoyishing balo birla buzar,
Bu charx vafo-la bog'lamas mehr ipini,
Bu charx adovat qilichini tezlar.

Hamma meni bir og'izda qilgay g'iybat,
Tinchimni buzar bu hol, bo'lar toq toqat.
Bu toifa goh yaxshi deyar, gohi yomon,
Chunki bir-ikki fanda topibman shuhrat.

Savdo guli yuz ochdi dimog'imda, mana,
Qarshimda junun pardasi ochildi yana.
Dog' bor edi ko'ksimda bu oshiqlikdan,
Ul gulladi-yu, gul ila chulg'andi tana.

Hal qilsa edi dunyo ishini kuchu jang,
Nomard boshidan mard chiqarar erdi chang.
Dunyo ishi ammo misoli nard o'yin:
Nomard firibidan mard holi bo'lgay tang.

Bir dardki ajal — unga sira yo'q darmon,
Sulton gadoga o'tkazar u farmon.
Kirmon shoxi Kirmonni yegandi ul kun,
Bu kun uning o'zini yemoqda kirmon...*

* Bu yerda shoir Kirmon — shahar va kirmon — qurtlar so'zlari vositasida so'z o'yini qilgan.

Bir kun u sanamgakim, misoli g'uncha,
Dedim: «Nega siniqdir ovozing muncha?»
Ul qildi javob: «Kichkina bo'lgach og'zim,
Ovozim, axir, sinadi-da chiqquncha!»

Oshiq bo'laman gohi yuzi gulgunga,
Oshiq bo'laman gohi sochi mushkinga.
Topsam nimada rangu bo'yingni, xullas,
Oshiq bo'laman men shu zahoti unga.

Savol va topshiriqlar:

1. Pahlavon Mahmud hayoti va faoliyati bilan bog'liq qanday ma'lumotlarni bilasiz?
 1. 2. Pahlavon Mahmud qaysi kasb bilan shug'ullangan?
 2. Shoir ijodiy merosining mazmun-mohiyati haqida so'zlang.
3. Shoir ruboiylarining mazmun-mohiyati qanday?
4. Mo'g'ullar istilosi davridagi xalq ozodlik harakati ishtirokchilaridan kimlarni bilasiz?
5. Pahlavon Mahmud haqidagi ma'lumotlar qaysi manbalarda uchraydi?
6. Shoir vijodida qaysi janr yetakchilik qiladi?
7. Pahlavon Mahmud taxalluslari ma'nosini sharhlang.
8. Adabiyotshunos olim Najmiddin Komilovning fikricha, shoir ruboiylarini mavzu jihatdan qanday guruhlariga bo'lish mumkin?
9. "Pahlavon Mahmud Umar Xayyomning zakovatli davomchisi" deyilishiga sizning munosabatingiz qanday?
10. Shoir ruboiylarida qaysi obrazlar yetakchilik qiladi?
11. Shoir ruboiylaridan yod oling.

SAYFI SAROYI

Sayfi Saroyi XIV asrda yashab ijod qilgan va o'sha davr adabiyotidagi epik janr taraqqiyotida sezilarli iz qoldirgan adibdir. Manbalardan ma'lum bo'lishicha, Sayfi Saroyi 1321-yilda tug'ilib, 1396-yilda vafot etgan. Sayfi Saroyining yashab ijod qilib o'tgan davri tarixida O'zbekxon o'g'li Tinibek va Jonibeklarning hukmronligi davriga to'g'ri keladi. Ma'lumki, XIII asrning o'rtalarida Sharq xalqlarining boshiga og'ir kulfatlar tushgan. Chingizxon askarlarining dahshatli bosqini O'rta Osiyo shaharlarini vayron qiladi. Taxt talashishlar natijasida mamlakat hayoti izdan chiqadi. Shunday bir sharoitda yashagan shoir, albatta, bunday dahshatlardan qutilish uchun ko'plar qatori o'z vatanini tashlab, boshpana topishga majbur bo'ladi. Shuning uchun ham shoir Sayfi Saroyi:

*O'sib tuprog'im uzra nayzalar, men evdan ayrildim,
Vatandan benishon o'ldimda, o'zga yurtga evrildim.
Nechun menga falak javr ayladi qanday gunohim*

Iloho ayla kam jabring, men elga sodiq ul erdim, deb yozgan edi. Demak, Sayfi Saroyi urush-talashlar, behuda qon to'kilishlar sababli o'z tug'ilgan yurtida tinch hayot ke-chirolmay darbadarlikda yurgan. U Movarounnahrda, Oltin O'rda davlatining poytaxti Saroyda yashab ijod qilgan, Misr va Turkiyada ham yashagan, Sayfi Saroyi shahar-o'lkalarni kezar ekan, hamma joyda odamlarning og'ir mehnatlarini, ochlik, qashshoqlik bilan hayot kechirishlarini, hokimlarning esa o'zgalar-ning mehnati tufayli aysh-ishratlarini ko'radi va bu taassurotni she'riy satrlarga kiritadi.

Sayfi Saroyining lirik she'rlari miqdor jihatdan juda oz devon tariqasida tartib etilib yozib qoldirilmagan. Bizgacha undan faqat «Gulistoni bit-turkiy» asarining kirish qismidagi so'ngi varaqlaridagi «Ko'ngil», «Topulmas», «Ko'zlaring», «Taolalloh zebi surat», «Ul yuzi oy», «Yangi oy», «Qamar yuzingdin», «Erur», «Tutar», «Meningtek nechalar hayron», «Ko'rinur» kabi g'azallari va bir «Bahor tasviri» she'ri yetib kelgan. Garchi bular shoirning to'liq poetik bisotini to'liq aks ettirmasa-da, uning lirik ijodi to'g'risida ma'lum tushuncha beradi. Shoirning lirik merosini ko'zdan kechirsak, uning mavzu jihatdan turililigini ko'ramiz. Ba'zan ijtimoiy mazmundagi she'rlarga duch kelsak, ba'zan do'stlik taronasini tinglaymiz. Uning ijodida odamiylik, inson qadr-qimmatini masalasi ham katta o'rin egallaydi. Shuning bilan birga Sayfi Saroyi g'azallarida samimiy, haqqoniy muhabbat motivlari: vafodorlik, sodiqlik kabi olijanob insoniy tuyg'ularning mavjini ko'ramiz. Sayfi Saroyi ijodi vazn, qofiyalarining turiligi va o'ziga xos so'z o'yinlari bilan ajralib turadi. Quyidagi she'riy satrlar shoir «Gulzor erur» - gul zor erur, «asror erur – asror erur» kabi so'z o'yinlari yaratadiki, bunda gulzorga o'xshatib, sifatlash vositasidan, so'nggi satrdagi «gulzor erur» so'zida sevgilisining yuzini ko'rishga gul ham zorligi holatini anglatadi.

So'nggi satrlardagi birinchi "voqifi asror"da sirlardan xabardorlikni ma'lum etsa, ikkinchi "asror erur"da asrash m'anosini ifoda etadi:

*Dilbarimning zulfi sunbul, chehrasi gulzor erur,
Bo'yina oshiq sanubar, yuzina gul, zor erur.*

Shoir g'azallarida go'zalning ta'rifini beribgina qolmagan. Sayfi Saroyi asarlari bilan yaqindan tanishgan o'quvchi buning zamirida "sevgilining shunday fazilatlariga ega bo'lmog'i kerakligi shart", deyilgan fikrni ochiq va ravshan ifodalanganligini ko'radi.

Sayfi Saroyining "Yangi oy", "Qamar yuzingdin", "Ul yuzi oy" kabi g'azallarida go'zalning real tasviri berilib, oshiq-shoirning yurak sirlari rang-barang poetik lavhalar orqali ochib ko'rsatiladi:

*Yangi oydir qoshing, ey ko'rka boyim,
Qilur tazim yuzungni ko'rsa oyim.*

Shoir lirikasida tabiat obrazi ham uchraydi. Bunday she'rlarda biz Sayfi Saroyining hayotga nisbatan bo'lgan muhabbatining, hayotga bo'lgan ishonch tuyg'ularining tabiatning serjilo, serhayajon ajoyib lavhalariga qorishib ketganligini ko'ramiz. Shu jihatdan shoir hayotining eng go'zal mavsumi bahor va tongni tasvirlagan quyidagi she'ri xarakterlidir:

*Yana kiydi yangi ashjor xil'at,
Bezonib bog'u bo'ston tavi ziynat.*

Sayfi Saroyining bizgacha yetib kelgan she'rlari ichida bir ruboiysi va bir chistoni ham bor. Garchi shoirning birgina ruboiysi bilan ruboiychilikdagi mahoratini belgilab bo'lmasa-da, ammo u Sayfi Saroyining ruboiylar ham yozganligidan dalolat beruvchi xarakterli faktdir:

*Kim kelda esa jahong'a, shak yo'qki, ketar,
Oqil kelibon bu erda ko'p xayr etar.
Sen ezgulik et, dag'i tengizg'a solg'il,
Ezida senga yaqin bil, ul xair etar.*

Sayfi Saroyi bu misralarda kishilarni dunyo ishlaridan qo'l siltamaslikka, yaxshi ishlar qilib kelajak uchun yodgorlik qoldirishga chaqiradi.

*Nedur ulkim so'kub, tartib bungalmas,
Boshi zahmi davo birlan o'ngalmas.*

Ma'lumki, chiston Sharq xalqlari og'zaki adabiyotida keng tarqalgan janr bo'lib, kishilar tafakkurining kengayishi uchun xizmat qiladi. Ayniqsa, bolalar-tarbiyasining muhim vositalaridan bo'lgan badiiy adabiyotning ko'pgina janrlariga ham qo'l urganligidan darak beradi.

Sayfi Saroyi shoir Xorazmiyning tabiat go'zalligini madh qilgan bir g'azaliga nazira tariqasida 24 baytli qasida ham yozgan. Uning bu qasidasi Iskandariya hokimiga bag'ishlangan. Bu qasida Sayfi Saroyi badiiy mahoratining yorqin dalili bo'la oladi.

U bizgacha yetib kelgan o'zbek tilida yozilgan XIV asr qasidasining ilk namunasi hamdir. Umuman olganda, Sayfi Saroyi o'z lirikasi bilan Xorazmiy, Qutb kabilarni yetishtirgan dunyoviy adabiyotning taraqqiyotiga o'z hissasini qo'sha olgan shoiridir. U sevgili yor tasviri, samimiy muhabbat kabi inson qalbiga xos bo'lgan

barcha tuyg'u va hislarni chuqur badiiy tasvirlar vositasi bilan original ifodalab beradi.

Sayfi Saroyining «Suhayl va Guldursun» dostoni haqida Sharq adabiyotida yozilgan tazkiralalar va boshqa adabiy manbalarda biror so'z, ma'lumot yo'q. Adabiyotshunosligimiz ham shoirning shunday dostoni, bor ekanligidan bexabar edi. Faqat 1966-67- yillar mobaynida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar natijasida Farg'ona viloyati O'zbekiston tumanida yashovchi Kamolxon Sultonov qo'lida saqlangan bir kichik qo'lyozma-yodgorlik kitobchani topishga muvassar bo'lindi. Bu kitobchada Sayfi Saroyi qalamiga mansub «Suhayl va Guldursun» dostoni mavjud bo'lib, u biz uchun Sayfi Saroyi ijodining keng qamrovi haqida tasavvur hosil qilishga imkon beradi.

So'z borayotgan qo'lyozma muqaddimadan Sayfi Saroyiga salaf sanalgan yoki unga zamondosh bo'lib yashayotgan Tug'lixoja Xorazmiy, Mavlono Ishoq Xorazmiy, Mavlono Ahmad Urganjiy kabi shoirlarning bir necha g'azallari berilgan. Bularning so'ngida Sayfi Saroyining ikki bayti, uch qitasi va 82 baytdan iborat bo'lgan dostoni liro-epik asardir. So'z borayotgan qo'lyozma muqaddimadan Sayfi Saroyiga salaf sanalgan yoki unga zamondosh bo'lib yashayotgan Tug'lixoja Xorazmiy, Mavlono Ishoq Xorazmiy, Mavlono Ahmad Urganjiy kabi shoirlarning bir necha g'azallari berilgan. Bularning so'ngida Sayfi Saroyining ikki bayti, uch qitasi va 82 baytdan iborat bo'lgan dostoni liro-epik asardir. Doston mundarijasida asosan dunyoviy ishq yotadi. Sevgiga vafodorlik, fidokorlik, mardlik tarannum etilgan.

Syujet va kompazitsiya jihatdan olib qaralganda bu doston ko'proq Nizomiyning «Xusrav va Shirin»i, Navoiyning «Sabai sayyor» dostonida kuylangan «Suhayl va Mehr» hikoyasini ham eslatadi.

Dostonning qisqacha syujeti shunday: Amir Temurning Urganj shahriga qilgan hujumi natijasida hammayoq vayronlikka yuz tutadi. Ko'plab odamlar o'ldiriladi, ko'p odamlar asirga olinib, zanjirband qilinadi. Shular qatorida bir go'zal, kuchli Suhayl degan yigit ham bo'ladi. Amir Temurning qizi Guldursun uni sevib qoladi. Suhayl zindonband qilingan edi» Guldursun zindon qoravullarini mast qilib qo'yib, Suhaylni banddan ozod qiladi va ular birgalikda qochadilar. Qumli sahrolardan o'tadilar, yo'lda suvsizlik va ochlikdan holsizlangan Guldursun yotib qoladi. Suhayl uzoqda ko'ringan qishloqqa suv va non izlab ketadi. Qaytib kelsa qiz o'lgan bo'ladi. Bu holatdan nihoyat iztirob va dahshatga tushgan Suhayl:

Menga yaxshi bukun yor birla o'lmak,

Na lozim g'am bilan dunyoda qolmak

deb, o'ziga o'zi tig' sanchib, halok bo'ladi. Shu dam bo'ron boshlanib, Suhayl va Guldursun jasadini ko'chma qumlar ko'madi. Bu manzara shoir tomonidan g'oyat katta badiiy mahorat bilan tasvir etilgan. Quyidagi misralar shoirning «o'z davridagi urush-janjallarga, hukmron tabaqalarning zulmiga * qarshi qaratilgan nafratini bildiruvchi v lirik chekinishdir.

Sayfi Saroyining «Gulistoni bit-turkiy» asari ulug' fors-tojik shoiri Sa'diy «Guliston» ining o'zbek tilidagi ijodiy tarjimasidir. Sayfi Saroyi «Guliston» asarining asosiy mag'zini olib, uni o'z zamonasi ruhini aks ettiruvchi yangi hikoyatlar, qit'a va

baytlar bilan to'ldirib, ona tilida o'z xalqiga taqdim etdi. Sayfi Saroyi «Guliston»idagi hikoyatlar quyidagi boblarga bo'linadi:

Birinchi bob – sultonlar haqidagi hikoyatlar.

Ikkinchi bob – faqirlar axloqi haqidagi hikoyatlar.

Uchinchi bob – qanoatning foydasi haqidagi hikoyatlar.

To'rtinchi bob – sukutning foydasi haqidagi hikoyatlar.

Beshinchi bob – ishqdagi yigitlik sifati haqidagi hikoyatlar.

Oltinchi bob – qarilikdagi zaiflik sifatlari haqida.

Yettinchi bob – tarbiyaning ta'siri haqida.

Sakkizinchi bob – suhbat odoblari haqida.

Bu boblar har birida ma'lum miqdorda hikoyalar bor. Har hikoyaning ohirida g'asal yoki falsafiy chekinishlar mavjud. Masalan, to'rtlik va baytlar yozuvchining mulohazalarini tasdiqlash uchun xizmat qiladi. «Gulistoni bit-turkiy» asaridagi hikoyatlarda xilma-xil obrazlar va xarakterlar mavjuddir. Bunda turli ijtimoiy tabaqalar ishtirok etadi: shohlar, vazirlar, amaldorlar, ruhoniylar, olimlar, hunarmandlar toifasi, dehqonlar, cho'ponlar, darvishlar, o'g'rilar, pahlavonlar, savdogarlar va boshqalar.

Sayfi Saroyi har bir hikoyatni boshlashda fors-tojik adabiyotini bebaho falsafiy axloqiy obida bilan boyitgan Sa'diyni ehtirom bilan tilga oladi. So'ngra o'z g'oyaviy niyati asosida muayyan sarguzashtni izchil mantiq bilan bayon etishga o'tadi. Tom manosi bilan olganda barcha hikoyatlar ham didaktik mazmundagi hiqoyalardir. Bunda Sayfi Saroyi bazan Sa'diy tilidan, bazan avtor (men) tilidan so'zlash usulini qo'llaydi va biror kichik voqeani hikoya qilish orqali qissadan hissa bilan kishilarga pand nasihatlar o'qishadi, o'gitlar beradi, ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-ta'limiy masalalarga doir xulosalar chiqaradi.

Butun asar g'oyaviy mundarijasidan ko'rinishicha, shoir pand-nasihat qilish yo'li bilan adolat va osoyishtalik o'rnatish, zolim podsho va amaldorlarni jilovlash, davlatni qat'iy qonun-qoidalar asosida boshqarish, kishilarning xulq-atvoridagi kamchiliklarni tugatish mumkin deb o'ylaydi. U shu maqsadda hikoyatlarda to'g'rilik, rostgo'ylik, sadoqat va marhamat kabi olijanob insoniy fazilatlarini targ'ib etadi. Yaxshilak va yomonlikning nimaligini, boylik va qashshoqlik, podsho kim, gado, darvish kim, ular qanday muomalada bo'lmog'i kerak, yaxshi hokim qanday bo'lmog'i dorkor, odamlar nimaga intilmoqliklari zarur, bular ustod Sa'diyning fikrlari edi. Ayni choqda esa Sayfi Saroyi ham shu g'oyalarga qo'shiladi va buni o'z ona tilida keng xalq ommasiga tarqatadi.

G'AZALLAR

Ul yuzi oykim, jahonning jonidur,
Bu zamona xo'blarining xonidur.

Yosamin tan, qomati sarvi ravon,
Zulfi jannat bog'ining rayhonidur.

G'amzasining oltina olam asir,
Ko'zlari davri qamar fattonidur.

Kirpugining o'qina jonlar nishon,
Qoshi yosining jahon qurbonidur.

Shams aning har kun yoqosindan tug'ar,
Ul sababdan bu jahon nuroniydur.

Beslasin ushshoq jonin, chun bukun
Ko'z qamar, yuz husnining davronidur.

Ko'rgali Sayfi Saroyi qul ani
Haq taolo sun'ining hayronidur.

* * *

Topulmas husn mulkinda senga teng bir qamar manzar,
Na manzar, manzari shohid, na shohid, shohidi dilbar.

Bu kun Yusuf jamolini qilibtur haq sanga baxshish,
Na baxshish, baxshishi davlat, na davlat, davlati mafxar.

So'zung durru javohirdur, ko'ngullar ganjina loyiq,
Na loyiq, loyiqi xisrav, na xisrav, xisravi kishvar.

Shakardan totlidur xulqung, karamda xotiring matlab,
Na matlab, matlabi ma'dan, na ma'dan, madani javhar.

Zihi davlatli oshiqkim, sening birlan qilur ishrat,
Na ishrat, ishrati jannat, na jannat, jannati kavsar.

Bu husnung shavqi zavqinda ko'ngul to'tilari tobtı,
Na tobtı, tobtı xush lazzat, na lazzat, lazzati shakkar.

Jamoling naqshina Sayfi Saroyi bag'ladi surat
Na surat, surati hasno, na hasno, husni jonparvar.

* * *

Qamar yuzungdin bo'lur munavvar,
Shakar so'zungdan kelur mukarrar.

Gunash yuzungni ko'rub xaloyiq,
Bo'lub tururlar sanga musaxxar.

Ko'ngulga doyım farah berurga
Kelib xayoling bo'dur musavvar.

Tugandi umrum firoq elinda,
Qachon visoling bo'lur muyassar.

O'qur sifoting bu Sayfi shaydo,
Yozib dafotir uza mufassar.

FI AVSOFI SHUARO

Jahon shoirlari, ey gulshani bog*,
Kimi bulbul durur so'zda, kimi zog*

Kimi to'ti bekin chaynar shakarni,
Kimi lafzi bilan o'rtar dararni.

Kimining so'zlari mavzunu shirin,
Kimining loyiqi tashrifu tahsin.

Kimi o'zganing ash'orin benim der,
Kimi halvo kibi shalg'am cho'bin yer.

Kimi ma'niy qo'yub lafzin tuzotur,
Kimi vaznin buzub san'at kuzotur.

Alarning o'sh biri Sayfi Saroyi,
Jahon oriflarining xoki poyi.

Ani sen jumla shoir kamtari bil,
Qamar yuzga hamisha mushtari bil.

QIT'ALAR

Nedur ul kim so'qub tartib bungalmas,
Boshi zaxmi davo birlan o'ngalmas.

Kim keldi esa jahong'a, shak yo'qki, ketar,
Oqil kelibon bu yerda ko'p xayr etar,
Sen eguluk et dag'i tengizga solg'il,
Yozida sanga yaqin bil ul xayr yetar.

«SUHAYL VA GULDURSUN»

Doston

Emas afsona chin ushbu bitilmish,
Bu chin afsonatek ishqda yetilmish.

Ayittim og'labon davrim jafosin,
Bir erning qissayi ahdu vafosin.

Temur Urganja tortib keldi lashkar,
Ko'rub ko'z – ko'r, bo'lib qoldi quloq – kar.

Qo'zutti l jang bilan olamda to'fon,
Oqitti suv tekin yer uzra ko'p qon.

Ekinchi evlari yoqildi o'tqa,
Buday sovruldi, tuproq bo'ldi bo'tqa.

O'lib katti so'g'ishda6 To'xtamishxon,
Tiri ayrildi tuvq'ondin tug'ushg'on.

Suhayli alpni eltilar asirga,
Hama qoldi bo'lub ojiz bu sirga.

Sipohiyar qilolmay qoldi chora,
Faqat qondirdi bu g'am dilda yora.

Suhayl husni erur Yusufdin oliy,
Etar mot olmani yuzining oli.

Biyik ardamlari bor, so'zi shirin,
Bo'lur oshiq ani ko'rganda Shirin.

Vale javr toshi yog'ib boshi uzra,
Etioti boshini xam qoshi uzra.

Una yo'qtur zulmkorlarda parvo,
Kima mungaysin etib darda davo?

Faqat holini ko'rganlar etur oh,
Uchar atrofda qushlar – dardli hamroh.

Bo'lub mutrib gulistonlarda bulbul,
Qilur ming turli nag'ma birla g'ulg'ul.

Boshin egmish yetib oltin boshhoqlar,
Boshhoqlarni ekinchilar mashhoqlar.

Yig'or don el uchun shundan ekinchi,
Erur bor ekmagidindur ilinji.

Og'ochlarda shakar tekin yemishlar.
Bu yerni ellari ujmoh6 demishlar.

Suhayl shu yo'l uzar bormoqda g'amgin,
Sevinchi qora kiygan, ko'zi namgin.

Uning ko'nglinda so'lg'inliq hamisha,
Ko'rinmas unga gulzoru na besha.

Suhaylning chohda yotmishi

Poyu ilkin etib zanjir bilan band,
Og'ochnida anga ettilar poband.

Va oni tashladilar katta chohga,
Sira osmay alar go'sh ohu vohga.

Gunash dunyo yuzindin chohg'a botti,
Uzulgan gul tekin tuproqda yotti.

U yotgan choh ichi yo'q shu'layi nur,
O'langamas tiriga erdi bir go'r.

Va lekin erdami bor, suv o'lmas,
Qavilarg'a hech anda qo'rquv bo'lmas.

Falak aylanmasi-la davr yetgay,
Adolat urlug'undin baxt bitgay.

Suhaylning tush ko'rmishi

Azob ichra yotib zindonda Suhayl,
Etardi horg'onida uyquni mayl.

Ko'rub uyquda ham qo'rquvli tushdin,
Qolurdi ayrilib har damda hushdin.

Bu tushda: bir pari bog'da yurarmish,
Yurub bog' ichra u gullar terarmish.

Deyub anga Suhayl: «Ne gul terursen?
O'zing gulshanda ko'rkli gul erursen.

Nedur zoting, pari yo odamizod?
Manga ayt, odingi doim etay yod,

Shukurlar etoyin allog'a ming bor,
Ki yetkurdi manga sentek gunash yor».

Javob kutti bo'lub u ish aro mast,
Vale taqdir kulub tez bermadi dast.

G'azoldek silkinib qochti parivash,
Suhayl ko'nglig'a tashlab katta otash.

Suhayl yurdi pari qochg'an sorig'a,
Yetay deb mahvashi – dilkash parig'a.

Yetolmay ko'rgoni ruxsori mohg'a,
Yiqildi yugrubon6 poy uzra chohg'a.

Uyonib bildi shunda tush ekonin,
Va sezdi botg'anin anduh tikonin.

Shoh qizi Guldursun Suhaylni ko'rgoni va uni sevib qolg'anin bayoni

O'lan uzra qurulg'an xaymada shoh,
Zafardan shod bo'lub yotmishdi ogoh.

Bor erdi shoh qizi, Guldursun oti,
Tilim evrilmas aytmog'a sifoti(n).

Emas gul yuzi Guldursundin ortuq,
Aning ko'nglinda ishq tengizdin ortuq.

Eturdi fasli gul sayri xiyobon,
Necha mahramlari birlan xiromon.

Shu on kelturdilar chohga Suhaylni,
Guldursun boqibon to'xtatti saylni.

Suhaylni ko'rdiyu, aylandi birtek
Kunash girdinda yurgan misli – yertek.

O'zin gul bildiyu, bulbul – Suhaylni,
Uni sevdiyu, taslim etti maylni.

Va ne chora qisin bulbul qafasda,
Kerak gul g'unchasi ozod nafasda.

Sevar bulbul gulin, gul bulbulin ham,
Nechun gul aylasin bulbul ko'zin nam?

Kelib Guldursun ko'nglina bu so'zlar,
Kejib kunlarki, bunga chora izlar.

U izlab chora, yaxshi chora topti,
Solib ichina g'urniq evi yopti.

Evini istadi posbong'a bermak,
Kechin borib Suhaylni o'ldi ko'rmak.

Guldursunning chohg'a tushub Suhayl bilan so'zlashg'oni

Kechin bo'lg'ach, borib posbong'a o'tru,
O'zin xohishin aytti anda o'tru.

Epi yeb, isrigach bir onda posbon,
Choh ichra boqti tez xurshidi tobon.

Ne ko'rsunkim, bo'lub tuproqda behol,
Suhayl yotur, toptolmish yang'li gul ol.

Ko'rub Guldursun og'lab holig'a yuz,
Choh ichra kirdi, qo'ydi yuzina yuz.

Suhayl boshin ko'torib ko'rdi qizni,
Qul ermas, podshoh deb sezdi o'zni.

O'nginda tushdakin ko'rganga u shod,
Alam toshi sinib, dil bo'ldi ozod.

Alar yuz qo'yishib bir-bir yuzina,
Uzoq boqishtilar bir-bir ko'zina.

Guldursun aytti anga: Men fidoying.
Suhayl aytti anga: O'ldim gadoying.

Seningsiz manga olamdur qarong'u,
O'limda solmag'ay bizlara g'ulg'u.

Agar ming jonim o'lsa senga tortiq,
Bo'lurmu do'stu yorliq shundan ortiq?

**Suhayl bilan Guldursunning chohdin
chiqib qochg'onlari bayoni**

Bu kech sengayu menga keldi bir gez,
Dedi Suhaylg'a Guldursun: «Turub tez

Chiqib chohdin uzoqlarg'a qochaylik,
Bu yerda ag'lamay ko'ngil ochaylik».

Suhayl kiydi turub arvad qumoshin,
Chiqarsa kimsa yo'q, chohdin u boshin.

Alar qo'ydi ikkisi yo'l sari poy,
Boqib turg'onda yo'lg'a zar sochib oy.

Birikib ketti oshiqlar uzoqqa,
Ilinmay yo'l uza qo'yg'on tuzoqqa.

Alar ko'p yurdiyu sahrog'a kirdi,
Gunashdin sahro ichra do'zax erdi.

Yo'q erdi suv, yemakka anda o'tmak,
Agar bo'lganda ham aqchasi lak-lak.

Uchib kelmas edi qushlar bu yerga,
Topilmas erdi suv, tashna har erg'a.

Yiqildi tashna Guldursun ochindin,
Ko'mak kimdin kelur, cho'l ichra kimdin?!

Suhayl bordi topurg'a suvg'a, dong'a,
Vale darmon berolmay qoldi jong'a,

U yolg'iz sahro ichra qoldi yolg'iz,
Bo'lub tashna, qurub qolg'ontek ildiz.

Menga yaxshi dedi yor birla o'lmak,
Na lozim g'am bilan dunyoda qolmak!

Shu so'zni aytti, tig' urdi o'zig'a,
Ko'rinmay qoldi keng olam ko'zig'a.

Suhayl ohidin shu dam qo'pti bo'ron,
Aningtekkim, buzuldi charxi davron.

Alar uzra to'kildi, ko'mdi tuproq,
Bu sirni tanho sahro bildi ko'proq.

Anga keldi sharaf mard o'lmagindin,
Na kelgay erdi qo'rquq qolmagindin?!

O'lurmu sevgi ham bil, shundin ortuq,
Ki ikkisi qilur jonini tortuq.

Xotin sodiq, ani sevgil, aziz er,
Har og'ir ishda ham doim seni der.

Unga do'st bo'l, uni sevgil, ko'ngul ber,
Uning so'z bahridan gavharlarin ter!

Kelib ko'nglima Majnun, Layli yodi,
Dafotir ustina so'z seli yog'di.

Bo'lur bu bitikkim, tarixga yodgor,
Bu yodgorimda yolg'on yo'g'u chin bor.

Bitilgan nomani ellar o'qug'ay,
Suhaylning tarixini toza bilg'ay.

Iloho, asragin Sayfi Saroying,
Xalos aylab zulmdin keng saroying.

Edi yuz to'qson olti, navro'z oyi,
Xatm etti buni Sayfi Saroyi.

«GULISTONI BIT-TURKIY»DAN

Hikoyat

No'shiravoni odilga ovda kiyik shishladilar. Tuz yo'q edi. Bir qul kentga bordikim, tuz keturgay. No'shiravon anga aytti: «Tuzni qiymat bilan olgilkim, rasm qolib kent xarob bo'lmasun». Ul qul aytti: «Bu qadar tuz olmoq bilan ne xalal kelgay?» Aytti: «Zulmning asosi avval oz edi. Har kim keldi mazid qildi, to bu g'oyatqa yetti».

She'r

*Raiyat bog'ining sulton olib yesa bir olmasin,
Yuzor mundin yegay bir qul barini ilmayin tishka.
Buyursa besh yumurtqani olurg'a kuch bila sulton,
Navkarlari tutub sanchar yigirma g'ozni bir shishka.*

Hikoyat

Bir kurashchi pahlavon uch yuz oltmish turli kurash ilmin bilur erdi. Tekma bir kun bir turli ilm bilan kurashur edi. Shogirdlaridan bir sohibjamol o'g'lon bilan sotiri mutaalliq bo'lub, uch yuz elli to'qquz turli kurash ilmin anga o'rgatti; o'g'lon ul g'oyatqa yettikim, bu viloyatda ne qadar kurashchi bor edi, barchasin bosti. Bir kun sulton xidmatina kelib, yer o'pub aytti: «Ustodimning menim uza tarbiyat haqqi bor, yo'qsa quvvatda va san'atda men andan ortuqman». Bu so'z sultonga xush kelmadi. Buyurdikim kurashsunlar. Maqom tartib qildilar. Arkoni davlat va ayoni hazrat umaro va vuzaro hozir bo'ldilar. O'g'lon usruk fil kabi maydona kirib, tasavvur ettikim, temurdan tog' bo'lsa, yerindan qo'porg'ayman. Ustodi dag'i bildikim, o'zindan ortuq turur. Ul bir ilmnikim mundane kizlab edi, ani amalga keturdi. O'g'lon dav eta bilmadi. O'g'lonni ko'tarib, havodan yerga urdi. Xalqdan g'irev qo'pti.

Sulton buyurdi: Ustodina xil'at va ne'mat berdilar. Dag'i o'g'lonni malomat qildilarkim, sen o'z ustoding bilan da'vo qilding, da'vong botil bo'ldi. O'g'lon aytti: «Ula menim uza quvvat bilan g'olib bo'lmadi, balki kurash ta'limindan bir daqiqani kizlamish, ani bila g'olib bo'ldi».

Ustodi aytti: «Bali, ul daqiqani bukun uchun kizlab edim».

Oqillar masali turur: «Do'stqa ul qadar yori qilg'ilkim, dushman bo'lsa zafar topmag'ay».

She'r

Yo vaf o yo'q turur bu olamda,
Yo kishi qilmadi jahonda ani.
Mendan o'q ilmin o'granib ketkan,
Oqibat qildi ul nishona mani.

Savol va topshiriqlar:

1. Sayfi Saroyi qaysi davrda yashab, ijod etgan?
2. Shoirning avval Saroyga, so'ng Iskandariyaga hijratining boisi nima?
3. Sayfi Saroyi asli qayerlik edi?
4. Iskandariyada muhojir o'zbek shoirlari ijodining gullab, yashnashi sabablarini ayta olasizmi?
5. Tayxasbek kim edi?
6. Shoirning iqromnomasi: "Elga sodiq ul erdim" deganini qanday tushundingiz?
7. Nega "Suhayl va Guldursun"ni tarixiy doston deb atadik?
8. Shoir mahoratini biz ko'proq qaysi janrdagi she'rlarida ko'ramiz?
9. "Sayfi Saroyi – lirik shoir" tushunchasini izohlang.
10. "Suhayl va Guldursun" dostonidagi hayot haqiqati bilan afsonaviylikning mutanosibligini qanday izohlaysiz?
11. Sayfi Saroyi tarjimonchilik faoliyati haqida nimalarni bilasiz?
12. "Gunash dunyo yuzindin chohg'a botdi" misrasining o'z va ko'chma ma'nolarida izohlang.
13. Guldursun tavsifi uchu shoir keltirgan ifodalarni daftaringizga ko'chiring.

ATOYI

Mavlono Atoyi XV asrning birinchi yarmida Balx adabiy muhitida etishgan iste'dodli mumtoz lirik shoiridir. Navoiyning «Majolis un-nafois» tazkirasida: «Ismoil ota farzandlaridandur» degan ma'lumot bori, bu shaxs xaqida Navoiyning «Nasoyim ul-muhabbat»... asarida quyidagicha ma'lumotlar saqlangan:

«... Ismoil ota... zohiran Xo'ja Ahmad Yassaviy, ... ning Ibrohim ota otlig' inisining o'g'lidur ... «Yoshi yuzga yaqin va avlodi yetti yo un sakkiz bor erdi. Avlodi orasidin Ishoq otani o'z qoyim maqomi qilib olamdin o'tubdur».

Manbalar Atoyi kasb-kori haqida ma'lumot bermaydi. Har qalay uning bir shaharda yashamagani, badiiy ijod uning umriy ishi ekanligini tasavvur qilish mumkin. Chunki uning quyidagi bayti shoirning bir shaharda muqim tura olmaganiga biroz ishora qilganday tuyuladi.

*Chun siflalar nasibi bulubdur Xirotu Tun chun,
Kel, xirka kiy, Atoyi, ravon bul, Xirottin.*

Uning faqirona hayot tarzi shoirning talay baytlaridan yaqqol seziladi:

*Ayb etma agar qilsa ko'ngil nolau zori,
Vasling havasinda chu mening zo'ru zarim yuk.*

Atoyiining Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutining Leningrad bo'limida saqlanayotgan yagona yozma devoni XVI asrda safaviylar davrida yashagan ozarbayjonlik kotib tomonidan ko'chirilgan deb taxmin qilinadi (matndagi ayrim so'zlarning ozar laxjasidagi ifodasi bunga asos bo'lgan: boxti – boqdi, dushdi – tushti). Kitob Tabriz begi Fath Alixon kutubxonasida saqlangan. Bunda 260 g'azal joylashtirilgan. Atoyi she'riyati akademik A.N.Samaylovich (Чаргайский поэт XIV века Атаи. Записи коллегии востоковедов. П.Вип.2. Ленинград. 1927), Ergash Rustamov «Узбекская поэзия в первой половине XIV века, ИВЛ Москва. 1963» va Sayfiddin Rafiddinov («Majoz va haqiqat» Fan. 1995) va boshqalar tomonidan o'rganilgan.

Atoyi g'azallarining asosiy qismi ikki ma'noda oshiqonadir. Dunyoviy adabiyotnig ajoyib namunalari bo'lgan shoir she'riyatida haqiqiy oshiqona tarannumlar jaranglaydi. Muhabbat she'ryurak yigitni ham ojiz-u notavon qiladi:

*Buyun sunsam g'amingga ayb emaskim
Zabun aylar muhabbat she'ri narni.*

Sevgifurush mahbubalar Atoyi idealiga yot:

*Oshiq emas ul mahvash, kim zar birla vasl, tilar
Oshiq uldur, kim visoling naqdin istar zoridin.*

Muhabbat mol-davlat va mansab-martabaga qaramaydi. Shunga ko'ra oshiq – shoir deydi:

*Gadomen vaslingga, ne chora aylay
Ki sultonlar bu ish bechorasidir.*

Yor samoviy parilardan ham, jannat hurlaridan ham ko'rkliroq. Uning xulq-atvori undan ham go'zal. U tabiat va hayotning husniga husn qo'shadi.

Kel, ey sanam, ki bo'ldi yana navbahor-u iyd,

*Kim: hushturur kishiga visol-u nigor-u iyd.
Bir lahza ol niqob yuzungdin quyosh bikin,
Jam ayta anjumanda gul-u lolazor-u iyd.
Muhabbatda asosiy narsa vafu va sadoqatdir:
Vafosiz dilrabodin tangri bezor
Agar husn ichra jannat huri bo'lsa.*

Atoyi she'riyatining ilohiy timsoli bir tomondan emas, hamma tomondan siqilgan, baxtsizliklar girdobida qolgan boyaqish jonzod:

*Yo ishq balosi manga, yo javri zamona,
Yo yor jafosi manga, yo gussai ag'yor.*

Yor rubobiy timsol talqinicha qadimiy hamdam, u hayot ekan, oshiq yordan ko'ngil uzolmaydi:

*«Yor g'amin tark et, Atoyi!» - dersan, ey nosih, vale
Tark etarmu odami hargiz kadimiy hamdamin?!*

Tubi daraxti «jannat daraxti» orzubobdir. Rubobiy timsol tilidan so'z borar ekan, u mahbubasi qomatini undanda yuqori qo'yadi:

*Tubi yig'ochi eski yig'ochtur tuman illik,
Uxshatman oni, kim senga, navbar yetilibsen.*

*Navbar – navnihol, yosh niholdir.
Uchmoqda yuz qatla qiyomat bo'ulur erdi,
Tubida agar bo'lsa, bu qomat ila raftor.*

Atoyi haqidagi eng muhim fikrlaridan biri: «Turkiygo'y erdi. Uz zamonida she'ri atrok orasida ko'p shuhrat tutti». Bunday ko'tarinki ruhdagi, shoir ijodining atrok (turkiy tilda so'zlashuvchilar regioni – mintaqasi) orasida ko'p shuhrat tutganini boshqa biror shoir haqida aytmagan.

Ikkinchi muhim ijodiy fazilatiga daho shoirimiz ahamiyat bergan: «Mavloni ko'p turkona aytur erdi». Bu gapni ravon va sho'xchan ma'nosida idrok etsak to'g'ri bo'ladi.

Navoiy tazkirasida o'zi sevib keltirgan baytida «aybginasi bor»ligiga ishora qilishni lozim topgan. Buning sababi bor: mumtoz she'riyati she'r texnikasi, mazmun-mantigi temir qonuni bo'lib, ulardan biroz chekinish ham nuqson hisoblangan. Har qalay Navoiy «ayb» demagan «aybgina» degan. Gap shundaki, usha baytdagi qofiyadosh so'zlarda qofiya tayanchi bo'lgan raviy talabi buzilgan. Yaxshi, to'laqonli qofiyadosh so'zlarda raviy o'zak oxiridagi bir xil harf (tovush) hisoblangan. «O'lturur va bo'lur» so'zlarida esa, oxirgi «r»lar omonatgina raviysimondir. Bu hol she'riyatida ma'qul emas. Shuning uchun Navoiy qofiyadagi aybginani hisobga olgan. Raviy haqida tasavvurimizni mustahkamlash uchun Mavloni Atoyi ijodidan misollar kuzataylik:

*G'aming kuydi kungulga ishq dog'in,
Mushavvash ayladi aqlim dimog'in.*

Baytda «dog'in-dimog'in» so'zlari qofiyadosh, qofiyalarning tayanch – raviy harfi «g'»dir.

*Agarchi husn ichida dilrabosen,
Jafo bobinda ham, bas, muntaxosen.*

Baytidagi «dilarabosen-muntaxosen» qofiyadosh soʻzlaridagi raviy «o» harfidir. Maʼlumot, biz raviy izlaganda qoʻshimchalarni nazardan soqit qilamiz. Koʻrinayaptiki, raviy qofiya baytida muhim rol oʻynaydi. Navoiy nazari tushgan Atoyi gʻazali yakpora gʻazal boʻlib, sheʼrni oʻqiganimizda ixcham lirik hikoyaga duch kelganday boʻlamiz. «Yakpora soʻzi yaxlit degan maʼnoni bildiradi». Yakpora gʻazallarda har baytning mazmuni oʻzidan oldingi yak keyingi baytlarga izchil bogʻlangan boʻladi. Yakpora gʻazalning mazmuni matlada koʻtarilgan bir mavzuni izchil yoritish jarayonida vujudga keladi». (Nusratulla Jumaxoʻja) 10 sinf «Oʻzbek adabiyoti» darsligi, 1999, 80 - bet.

*Ul sanamkim, suv yaqosinda paritek oʻltirur,
Gʻoyati nozikligindin suv birla yutsa boʻlur.
To magarkim salsabil obina javlone qila,
Keldi jannat ravzosindin obi kavsari sori xur.
Ul ilikkim suvidin oriqtur, yumas oni suda,
Balki suvni pok bulsun deb iligi birla yur.
Emdi bildim rost ermish, balki kurdim kuz bila,
Ulki derlar, suv qizi goh-goh koʻzga koʻrinur.
Qoshlaring yosin Atoyi kurgali husn ichra togʻ,
Subhidam mehroblarda surai yosin oʻqilur. (352-bet)*

Birinchi bayt nafosatini taʼbir sanʼati belgilagan. Chunki bir qoshiq suv bilan yutgulik iborasidan shoir sanʼatkorona foydalangan.

Atoyi – mumtoz shoir. (mumtozlik belgilaridan biri sheʼriyatida maʼnaviy va lafziy sanʼatlarni oʻrinli, ijodkorona qoʻllay bilishdir). Husni taʼlil sanʼatidagi eng qiziqarli va nozik sanʼatdir. Buning lugʻati: husn – koʻrk, chiroy; talil – asoslash, demakdir. Demak husni taʼlil – chiroyli asoslash, shoirona asoslashdir. Mohiyatiga kelsak: shoir bir fikrni aytib, uni asoslash uchun juda chiroyli dalil keltiradi. Biroq shu dalilning voqeaga mutlaqo daxli boʻlmaydi, yani mantiqiy asos boʻla olmaydi:

*Jamoling vasfini qildim chamanda,
Qizordi gul uyattin anjumanda.*

Baytdagi voqea: gulning qizarib ochilishi. Goʻzal asos: shoirning boqqa kirib, sevgilisi yuzini maqtangani. Yani shoir demoqchiki: men boqqa kirib yuzingni maqtaganim uchun gullar qizarib ochilishdi. Aniqki: shoir boqqa kirmasa ham gullar ochilaveradi...

*Yo rab, ul orazmudur yo lola ar ustina?
Yo shakoyik bargidur sarvi sanubar ustina?*

Tamsil – misol keltirish sanʼatining ham Atoyi mohir ustasidir:

*Yigʻlab yuzingizdin olayin zulf niqobin,
Gul yaxshi ochilmas kechalar yogʻmasa yomgʻir.*

Mubolagʻa:

*Qilni ikki yormishu qilmish azalda bir qalam,
Belingiz tasvirini qilgʻonda naqqoshing, belgim.*

Kitobat namunasi:

*Kim ogʻzi bila zulfu qadi lom, alifidin,
Ey voy, netay, xasta koʻngul qoldi alamga.*

Ikkinchi misradagi "amal" so'zi birinchi misradagi og'iz mim, zulf, lom, ova, alif so'zlari birikuvidan hosil bo'lgani uchun istixroj san'ati ham qo'llanilgani ma'lum bo'ldi.

Savol-u javob san'ati:

So'rsa malakul mavt: «Sanga hur kerak?» deb,

«Yo'q, yo'q! Menga dilxoh!» degumdur, dag'i o'lgum.

Tubandagi baytda ham talmeh, ham husni ta'lil san'atlari qo'llanilgan:

Og'zingda mo'jaz oyatin ko'rub ziyod,

Bizdan qochib yoshurundi ko'k ichra uyottin.

Atoyi g'azallari

Ul sanamkim su(v) yaqosinda paritek o'lturur,
G'oyati nozukligidin suv bila yutsa bo'lur.
To magarkim salsabil obina javlani qila,
Keldi jannat ravzasindin obi Kavsar sori hur.
Ul ilikkim suvdin oriqtur, yumas oni suda,
Balki suvni pok bo'lsun deb iligi birla yur.
Emdi bildim rost ermish, balki ko'rdim ko'z bila,
Ulki derlar suv qizi goh-goh ko'zga ko'runur.
Qoshlaring yosin Atoyi ko'rgali husn ichra toq,
Subhidam mehroblarda surayi yosin o'qir.
- V - - / - V - - / - V - - / - V -
foilotun / foilotun / foilotun / foilun
Ramali musammami mahzuf

Jamoling vasfini qildim chamanda,
Qizordi gul uyottin anjumanda.
Tamanno qilg'ali la'lingni ko'nglum,
Kishi bilmas oni kim qoldi qanda.
Chu jonimdin aziz jonona sensan,
Kerakmas jon manga sensiz badanda.
Manga ul dunyoda jannat ne hojat,
Eshiging tuprog'i basdur kafanda.
Solib borma meni, ey Yusufi husn,
Bukun Ya'qubtek bayt ul-hazanda.
Uzun sochingdin uzmasmen ko'ngulni,
Ayog'ing qanda bo'lsa boshim anda
Tilar el mansabi oliy, va lekin
Atoyi sarvi ozodingg'a banda.
V - - - / V - - - / V - -
mafoilun / mafoilun / mafoil
Hazaji musaddasi mahzuf

Sensiz bu jahon ayshi alamdur manga, ey do'st,
 Shodlig'i ham mehnat-u g'amdur manga, ey do'st.
 Lutf-u karamingni sen agar mendin ayasang,
 Javr-u sitaming lutf-u karamdur manga, ey do'st.
 Diydor ila qoni' emas erdim esa, hajring
 Bisyor jafo ayladi, kamdur manga, ey do'st.
 Ko'nglum yuzini javr ila chun sendin uyurmon,
 Oxir necha bu javr-u sitamdur manga, ey do'st.
 Odamg'a seni o'xshata bilmonki, parisen,
 Nortek yanoqing bog'i Iramdur manga, ey do'st.
 Qo'y qissayi Jamshedni jomi ilgingdin,
 Gar bo'lsa dame mulkati Jamdur manga, ey do'st.
 Og'zingg'a fido jonki, tabassum qilib aytur:
 "Har lahza Atoyi ne adamdur manga, ey do'st".

-- V / V -- V / V -- V / V --

maf'uvlu / mafoiylu / mafoiylu / mafoiyl

Hazaji musammani axrabi makfufi maqsur

Savol va topshiriqlar:

1. Atoyi taxallusi ma'nosini sharhlang.
2. Atoyi devoni tarkibi haqida nimani bilasiz?
3. Atoyining yagona devoni qayerda saqlangan?
4. Atoyining ijtimoiy ahvoli nechuk kechgan?
5. Atoyi she'riyatini kimlar o'rganishgan?
6. Atoyi rubobiy timsoli haqida nima deya olasiz?
7. Majoziy ishq nima degani?
8. Navoiy ta'biricha, "Suv yaqosinda" deb boshlanadigan g'azalidagi aybg'ina deb atalgan xato qaysi?
9. Nega Atoyini san'atkor shoir deymiz?
10. Navoiyning Atoyi haqida bildirgan fikrlari qaysi asarida uchraydi?
11. Tajnis san'ati qanaqa usul?
12. Atoyi ijodidagi tajohuli orifona san'atini tushuntiring.
13. Atoyi g'azallarida qo'llanilgan talmeh san'atiga misollar keltiring.
14. Atoyi g'azallaridagi eskirgan so'zlar lug'atini tuzing va daftaringizga ko'chiring.

IV BOB. TEMURIYLAR DAVRI ADABIYOTI

Temur va temuriylar davrida xalq og'zaki ijodi namunalari yaratildi. Adabiyot badiiy uslub jihatidan takomillashdi, adabiyotshunoslik va tilshunoslikka oid ilmiy asarlar yaratildi. O'zbek tarjima adabiyoti vujudga keldi.

Bu davrda yetuk ijodkorlar Qutb, Sayfi Saroyi, Haydar Xorazmiy, Durbek, Amiriy, Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy, Bobur, Muhammad Solih va boshqalar yashab ijod qildi. Ayniqsa, o'zbek yozma adabiyotining dunyoviy ko'lamini Alisher Navoiyning ijodi kamolot bosqichiga

ko'tardi.

Movarounnahr va Xurosonda o'zbek tili, adabiyoti va madaniyatining mavqei orta bordi. Xurosondagi turkiyzabon xalqlar va ularning ziyolilari Samarqand, Buxoro, Turkiston va boshqa shaharlardagi olimlar shoirlar va san'atkorlar bilan o'zaro juda yaqin munosabatda bo'la boshladilar. Qaysi ijodkor o'ziga qaysi mamlakat yoki shaharni qulay deb bilsa, yosha yerda yashab ijod qildi.

Masalan, xorazmlik shoirlar Haydar va Hofiz Xorazmiylar Sherozga, Ismoil Ota avlodlaridan bo'lgan shoir Shayx Atoiy Turbatdan (Toshkent yaqinidan) Balxga, Mavlono Lutfiy ham asli Toshkentdan bo'lib Hirot yaqiniga borib yashab qolganlar.

Temur va uning avlodlari adabiyot va san'atga, ilm-fanga yaqin kishilar edi. Temuriylardan 22 ta ijodkor-shoir bo'lib, ular o'zlari she'r yozish bilan birga ijodkorlarga homiylik ham qilgan. Xalil Sulton, Husayn Boyqaro kabilar o'z she'rlaridan devon tuzganlar.

Xuroson va Movarounnahrda forsiy va turkiyda ham ikkala tilda ijod qiluvchi shoirlar ko'p bo'lib, adabiy hayot yuksaladi. Sharq mumtoz adabiyoti tarjimalariga ham e'tibor kuchayadi. "Chahor manqola" kabi adabiyot nazariyasiga oid asarlar yaratilgan. Badiiy ijodning g'azal, ruboiy, tuyuq kabi turlari rivoj topgan. Adabiy jarayonda shohlar ham, oddiy kosib va hunarmandlar ham, olim va fozillar ham qatnashgan.

Xurosondagi adabiy hayotning rivojida Boysunqur Mirzo (Shohruhning o'g'li)ning o'rni beqiyos bo'lib, u o'z tashabbusi bilan fanlarning barcha sohalariga va san'at rivojiga katta hissa qo'shgan. Uning rahbarligida Firdavsiy «Shohnomasi»ning ko'p qo'lyozmalarni qiyoslash asosida ishonchli ilmiy matni yaratildi. Boysunqurning o'zi ham forsiy va turkiyda she'rlar yozgan. Xullas, XV asr o'rtalarida Xurosonda o'zbek adabiyotining yangi maktabi yuzaga keldi.

Movarounnahrda Ulug'bek davrida ko'plab forsiy va turkiy ijodkorlar to'plandi. Adabiy muhitni bevosita Ulug'bekning o'zi boshqarar, Samarqandda o'sha davrning eng yaxshi shoirlari yig'ilgan edilar. Shoirlarning sardori («Malik ul-kalom») qilib Mavlono Kamol Baraxshiy tayinlangan edi. Sakkokiy o'z qasidalaridan birida Ulug'bekning she'r yozishini va uning she'r haqidagi tushunchasi yuqori bo'lganligi ta'kidlab o'tgan. Ulug'bek Xurosondagi ijodkorlar bilan ham do'stona munosabatda bo'lgan. U Lutfiy she'rlarini XV asrning mashhur shoiri Salmon

Sovajiy she'rlari bilan teng ko'rgan. Mumtoz shoir bilan tenglashtirish Lutfiy uchun katta sharaf edi.

Ulug'bek saroyidagi eng obro'li o'zbek shoiri Sakkokiyning lirik she'rlari bilan birga o'zbek tilidagi qasidalari ham bu she'riy janrning sezilarli yutug'i bo'ldi.

Navoiy "Majolisun-nafois" tazkirasida ko'proq xurosonlik shoirlar haqida ma'lumotlar bersa, Davlatshoh Samarqandiy "Tazkirat ush-shuaro" asarida o'tmishda o'tgan ijodkorlarga to'xtaladi. Yaqinda ma'lum bo'lgan Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziyning "Funun-ul-balog'a" (1437-y.) asari temuriylar davri Movarounnahrdaqi adabiy hayotni o'rganish imkoniyatlarini ochdi.

Shayx Ahmad Taroziy asarida she'r nazariyasiga doir ilmiy masalalarni yoritish bilan birga, shu paytgacha noma'lum bo'lgan o'zbek va forsiyzabon shoirlarning she'rlaridan misollar keltiradi. Shayx Taroziy o'z asarida bizga ma'lum bo'lgan mashhur shoirlardan tashqari, bizga noma'lum bo'lgan Muhammad Temur Buzoning tuyuqlarini, Shams Qisoriyning «al-maqlubul-ba'z» she'riy san'ati namunalarini, Jaloliy degan shoirning ishqiy mazmundagi baytlarini, «mutasalsal» she'riy san'atiga o'zining g'azalidan namunalar keltiradi.

«Mutasalsal» san'ati qofiya bo'lib kelgan so'zlarning yoki uning bir bo'lagining keyingi bayt boshlanishida takrorlanishi bilan baytlarni bir-biriga bog'lashni anglatadi. Taroziyning «Funun ul-balog'a» asari o'sha davr o'zbek adabiyoti tarixini yanada chuqurroq o'rganishda qimmatlidir.

XV asrning ikkinchi yarmi o'zbek adabiyotining eng rivojlangan davri bo'lib, bu yuksaklik Temuriy Boyqaro va o'zbek adabiyotining porloq quyoshi Navoiy nomlari bilan bog'liq. Boyqaro hukmronligi davrida adabiyot, san'at va fanning ko'p sohaları rivojiga katta ahamiyat bergan. «Husayniy» taxallusi bilan she'rlar yozgan, bu ulug' zot o'z hukmronligi davomida Navoiyga «muqarrabi hazrati sultoni» mansablarini berib birgalikda madaniyatning rivojlanishiga homiylik qilishgan. Navoiy ustoz Jomiy bilan hamkorlikda ma'naviyat taraqqiyotiga rahnamolik qildi. Ular timsolida badiiy adabiyot eng buyuk yutuqlarga erishdi. Navoiyning «Xamsa» va «Xazoyin-ul-maoniyy» devoni, Jomiyning «Haft avrang» va she'riy devonlari shu davr adabiyotining eng buyuk namunalari bo'ldi. Husayn Boyqaro o'z "Risola"sida uning hukmronligi davrida shunday asarlar yaratilganidan cheksiz faxrlangani bejiz emas.

Bu boy adabiy meros o'zbek adabiyotining keyingi taraqqiyotiga ham o'zining chuqur ta'sirini ko'rsatdi. Boburning «Boburnoma» asari shu davr o'zbek adabiyoti va ilmining hayotbaxsh an'analari asosida yuzaga kelgan edi.

XV asrda o'zbek adabiyoti, ayniqsa, Navoiy ijodi misolida adabiy janrlar rang-barangligi nuqtai nazaridan ham eng yuksak cho'qqiga ko'tarildi. O'zbek adabiy tili shakllandi. O'zbek nazmi va nasridagi adabiy uslubning xususiyatlaridan biri adabiy va ilmiy asarlarda fikr ifodasida forsiy va arabiy so'z va iboralardan, atamalardan, forsiy tilga xos jumla tuzilish qoidalaridan keng foydalandilar.

Temuriylarning adabiyot va madaniyat sohasidagi an'analari keyinchalik boburiylar tomonidan Afg'oniston va Hindistonda, XVIII-XIX asrlarda Xorazm va Qo'qon xonligida rivojlantirildi.

Temuriylar davri adabiyoti o'zbek adabiyoti rivojida o'ziga xos alohida bir bosqichni tashkil etadi. Undagi ulug'vor insonparvarlik va xalqchilik, adolatparvarlik va ma'rifatparvarlik g'oyalari hamon o'z tarovatini yo'qotgani yo'q. Bu adabiy meros O'zbekistonda hali asrlar davomida o'zining boy mazmuni bilan, g'oyaviy-mafkuraviy teranligi va ilohiyligi bilan komil insonni tarbiyalashda katta ahamiyat kasb etadi.

Temuriylar davrida yaratilgan adabiyot tasavvuf adabiyoti darajasini belgiladi. Adabiyot tasavvufning g'oyaviy mazmunida ilohiy masalalarni qamrab olib umuinsoniy tafakkurni ifodaladi.

Movarounnahr va Xurosonda XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asrda ro'y bergan madaniy yuksaklik butun musulmon Sharqigina emas, Ovro'pa mamlakatlarini ham hayratga soldi. Bu yuksaklik Markaziy Osiyoning so'nggi madaniy-ma'naviy rivojinigina belgilab bermay, qo'shni mamlakatlardagi madaniy taraqqiyotga ham katta turtki berdi.

ALISHER NAVOIY

Alisher Navoiyning hasbi holi bilan bog'liq masalalar avvalo shoirning o'z asarlarida, shuningdek zamondoshlari Abdurazzoq Samarqandiyning "Matla'i sa'dayn" va "Majmai bahrain", Mirxondning "Ravzat us-safo", Xondamirning "Xulosat ul-axbor", "Makorim ul-axloq", "Habib us-siyar", Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye'", Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro", Muiniddin Muhammad al-Zamjiy al-Isfizoriyning "Ravzat ul-jinnot", Abdurahmon Jomiyning "Bahoriston", Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" kabi tarixiy va tazkira asarlarida

uchraydi.

Alisher Navoiy 1441-yil 9-fevralda Amir Temurning o'g'li Shohruh Mirzo hukmronligi davrida Hirotda tug'ildi. Xondamirning "Makorim ul-axloq" asarida ma'lumot berilishicha, shoirning tug'ilgan sanasi hijriy 844-yil ramazon oyining 17-kunida bo'lib, tovuq yiliga to'g'ri keladi. Uning otasi G'iyosiddin Muhammad (uni G'iyosiddin Kichkina deb ham atashgan)¹ temuriylar saroyining amaldorlaridan, onasi (ismi ma'lum emas) Kobul amirzodalaridan Shayx Abu Said Changning qizi bo'lgan².

Abdurazzoq Samarqandiyning "Matla'i sa'dayn" va Mirxondning "Ravzat us-safo" asarlarida keltirilishicha, Alisherning bobosi Amir Temurning o'g'li Umarshayx bilan emikdosh (ko'kaldosh) bo'lgan. Navoiy "Badoye' ul-bidoya"ning debochasi, "Munshaot" hamda "Vaqqfiya" asarida otasi Temuriylar saltanatining

¹ Amir Temurning Umarshayx ismli o'g'liga rahira bo'lgan shahzoda G'iyosiddin (Sulton Husayn Boyqaroning otasi)dan farqlash uchun Alisherning otasini G'iyosiddin Kichkina deb ataganlar.

² Ayrim manbalarda Navoiy onasining ismi Salima yo Salimahibi deb ko'rsatiladi. A.Hayitmetov bu ma'lumot ilk marta XIX asrdagi qo'lyozmalardan birida kelganini qayd etgan. Ammo bu versiya to'liq ilmiy asoslanmaganligi uchun farazligicha qolmoqda (Bu haqda qarang: A.Hayitmetov. Meros va ixlos. - T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981; Ma'naviyat: asosiy tushuncha va tamoyillar lug'ati. - T.: G'G'ulom nomidagi NMIU, 2010. - S.430).

sadoqatli va yaqin kishisi bo'lganligini alohida ta'kidlab o'tadi. Jumladan, "Vaqfiya" asarida o'z ota-bobolarining temuriylar saroyida yuqori mavqeda bo'lganliklari haqida shunday yozadi: "...*bu xokisorning ota-bobosi ul hazrat (Sulton Husayn Boyqaro)ning bobo va ajdodi xizmatlarida... ulug' marotibqa sazovor va biyik manosibqa komgor bo'lg'on erdilar*"³. "Majolis un-nafois" hamda "Nasoyim ul-muhabbat" tazkiralarda otasini she'rsevar va darveshparvar, ijod va irfon ahliga muhabbatli inson sifatida xotirlaydi. Alisherning tog'alari Mirsaid Kobuliy va Muhammad Ali G'aribiylar ham tab'i nazmga ega bo'lib, zullisonayn shoir bo'lishgan. Bo'lajak Shoir ana shunday muhitda, alohida tarbiya va nazoratda o'sadi. Kichiklik chog'idan o'z davrining mashhur olimu fozillari davrasida bo'ladi. Uchto'rt yoshlarida mashhur shoir Qosim Anvorning

Rindem-u oshiqem-u qahonso'z-u qomachok,

Bo davlati g'ami tu zi fikri qahon chi bok

(Mazmuni: Rindmiz, oshiqmiz, jahon o'rtovchi va yoqavayronlarmiz, Sening g'aming turganda dunyo fikridan ne foyda) baytini yod aytib, mehmonlarni hayratga soladi. Bu haqda keyinchalik "Majolis un-nafois"ning birinchi majlisida eslab o'tadi. Bir yildan so'ng, ya'ni 1445-yilda maktabga boradi va temuriy shahzoda Husayn Boyqaro bilan birga o'qiydi.

Manbalarda Alisherning ota bir, onasi boshqa Shayx Bahlulbek ismli akasi hamda Darveshali ismli tug'ishgan ukasi ham bo'lganligi haqida ma'lumot berilgan.

1447-yilda Shohruh Mirzo vafot etadi va temuriy shahzodalar – Alouddavla va uning homiysi Gavharshodbegim, Mirzo Ulug'bek, Abdullatif Mirzo, Mirzo Abulqosim Bobur orasida Xuroson taxti uchun kurash boshlanadi. Hirotida ro'y bergan notinchlik sababli Alisherlar oilasi Sherozga yo'l oladi. Yo'lda, Taft shahrida yosh Alisher zamonasining mashhur tarixchisi, "Zafarnoma"ning muallifi Sharafiddin Ali Yazdiy bilan uchrashadi va ulug' tarixchi 6 yoshli Alisherning haqqiga duo o'qiydi. Bu haqda Navoiyning o'zi keyinchalik "Majolis un-nafois" va "Nasoyim ul-muhabbat" asarlarida ma'lumotlar keltiradi.

1451-yilda Xuroson ancha tinchib, Alisherlar xonadoni Hirotga qaytadi. Tarixchi Xondamir o'zining "Makorim ul-axloq" asarida yozishicha, karvon Yazd cho'li orqali Hirotga qaytar ekan, kunduzi issiq bo'lganligi uchun kechasi yurilgan. Tungi yurishlardan birida Alisher egar ustidan yerga tushib qoladi va uyqu zo'ridan bexabar yotaveradi. Quyosh yer-u ko'kni yoritgandan keyin uyg'ongan bola yig'lash va dod-voy solishdan foyda yo'qligini tushunib, otga minadi va zo'r diqqat bilan Xurosonga eltuvchi yo'lni topib, ilgariga harakat qiladi. Bir oz yurgandan keyin havo qattiq qizib, tashnaligi ortadi va holdan ketishiga oz qoladi. Shu paytda uzoqdan gunbazga o'xshash bir qora nuqta ko'rinadi. O'sha joyga yetib, shirin suv to'la bir idishni topadi. Yazddan beri shirin suv ichmagan Alisher suvdan serob bo'lib, yana

³Alisher Navoiy o'zining biror asarida ota-onasi haqida aniq ma'lumot keltirmaydi. Navoiy davrida yaratilgan manbalarda ham ulug' shoirning ota-onasi bilan bog'liq yetarli ma'lumot uchramasligini kuzatish mumkin. Hazrat Navoiy g'oyat kamtarlik yuzasidan o'z ajdodi borasidagi tafsilotlarning keltirilishini lozim topmagan va zamondoshlarining ham bu masalada shunday yo'l tutishlarini istagan. Alisher Navoiy vafotidan so'ng yaratilgan manbalarda bu ma'lumotlar adadi bir oz kengayadi (Bu haqda to'liqroq ma'lumot olish uchun qarang: Sirojiddinov Sh. Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili. – T.: Akadennashr, 2011. – B. 30-32).

yo'lida davom etadi. Bolaning yo'qolganini manzilga qo'nib bilgan ota-ona bir mulozimni Yazd tomonga jo'natadilar va Alisherni topib oladilar.

1452-yilda Abulqosim Bobur Mirzo Xuroson taxtiga o'tiradi va notinchliklar ancha bosiladi. Abulqosim Bobur ma'rifatli hukmdor bo'lib, tasavvuf ilmidan xabardor, tab'i nazmga moyil shaxs edi. Navoiy bu haqda keyinchalik o'z tazkirasida shunday ma'lumot beradi: "*Bobir Mirzo – darveshvash va foniysifat va karim ul-axloq kishi erdi. Himmati olida oltunning dag'i kumushning tosh va tufrog'cha hisobi yo'q erdi. Tasavvuf risolalaridin "Lama'ot" bila "Gulshani roz" g'a ko'p mash'uf erdi. Tab'i dag'i nazm g'a muloyim erdi...*"

1453-yili Abulqosim Bobur Alisherning otasi G'iyosiddin Muhammadni Sabzavorga hokim qilib tayinlaydi. G'iyosiddin Muhammad o'z oilasi bilan shu shaharga ko'chib o'tadi. Alisher Sabzavorda o'qishini davom ettirib, o'z davrining shoir-u fozillaridan Xoja Ahmad Mustavfiy, Mavlono Yahyo Sebak, Darvesh Mansur, Hofiz Ali Jomiy, Xoja Mahmud, Mavlono Nomiylar bilan tanishadi, Darvesh Mansurdan aruz ilmini o'rganadi. Sa'diy Sheroziyning "Guliston", "Bo'ston" asarlarini o'qiydi, Fariddin Attorning "Mantiq ut-tayr" dostonini yod oladi. Bu haqda keyinchalik "Lison ut-tayr" dostonida shunday yozadi:

*Istabon tashxisi xotir ustod,
Nazm o'quturkim ravon bo'lsun savod.
Nasrdin ba'zi o'qur ham doston,
Bu "Guliston" yanglig'-u ul "Bo'ston".
Menga ul holatda tab'i bulhavas
"Mantiq ut-tayr" aylab erdi multamas.
Topti sokin-sokin ul takrordin,
Soda ko'nglum bahra ul guftordin.*

1457-yilda Abulqosim Bobur Mirzo Xurosonda Shohruх Mirzo vafotidan keyingi boshboshdoqlik yana hukm sura boshlaydi: dastlab Mirzo Sulton Ibrohim, keyin esa Movarounnahr hukmdori Abu Sa'id Mirzo Hirotni egallaydilar. O'sha yili Hirot aholisiga uch marta og'ir soliq solinganidan shahar aholisi ko'p aziyatlar chekadi. Husayn Boyqaro taxt uchun kurashga kirishib ketadi.

Bu davrga kelib, endi Navoiy ikki tilda she'rlar bituvchi – zullisonayn shoir sifatida ancha tanilib qolgan edi. Xondamirning ma'lumot berishicha, bir kuni Alisher Navoiy Lutfiy huzuriga borganida, "malik ul-kalom" undan yangi yozilgan bir g'azalini o'qib berishni so'raydi. Navoiy o'zining

*Orazin yopqoch, ko'zimdin sochilur har lahza yosh,
Bo'ylakim, paydo bo'lur yulduz, nihon bo'lg'och quyosh*

matla'si bilan boshlanuvchi g'azalini o'qiydi. Shunda Lutfiy agar imkoni bo'lganida, o'zining 10-12 ming forsiy va turkiy tilda bitilgan baytlarini shu g'azalga almashtirishini aytib, shoirning iste'dodiga yuksak baho beradi.

"Holoti Sayyid Hasan Ardasher"da berilishicha, Mirzo Sulton Ibrohim Hirotni egallagan davrlarda (1457-yil 31-may–18-iyul) Navoiy Sayyid Hasan Ardasher bilan ilk bor uchrashadi. Dastlabki muloqotdanoq bu ikki pok niyatli inson o'rtasida ota va farzand orasida bo'ladigan muhabbat va ruhiy yaqinlik paydo bo'ladi. Alisherni o'zining xoksorligi, saxovatpeshaligi, donishmandligi va qadrshunosligi bilan maftun

etgan Sayyid Hasan Ardasher ham tez orada yosh shoirning muxlisiga aylanadi. Navoiyning o'zi bu haqda keyinchalik shunday xotirlaydi: *"Chun ul avqotda faqirning nazmlari Xurosonda shuhrat tutub erdi, alar dag'i iltifot qilib, ba'zi abyotni ko'p o'qurlar erdi va majolisda xushvaqt bo'lurlar erdi. Ul jumladin bu matla'durkim, fard:*

*Furqatingdin za'faron uzra to'karmen lolalar,
Lolalar ermasksi bag'rimdin erur pargolalar..."*

1457-yili Hirot Sulton Abu Said mirzo qo'liga o'tib, jabr-u zulm va siyosiy beqarorlik yanada kuchayadi. Navoiy o'z ona shahrini tark etishga majbur bo'ladi. Mashhad shahriga borib, tahsilini davom ettirmoqchi bo'lgan yosh shoir mafosil (bo'g'imlardagi og'riq, bod kasali) dardiga chalinadi. Alisher Navoiy va davrining mashhur shoiri Kamol Turbatiy o'rtasidagi uchrashuv shu paytda yuz beradi.

Mashhadda Navoiy yana bir sadoqatli do'st va maslakdosh inson bilan birodarlik ahдини bog'laydi. Bu kishi – keyinchalik "Pahlavoni Olam" laqabi bilan shuhrat topgan zabardast pahlavon va donishmand zot, insoniylik bobida benazir do'st Pahlavon Muhammad edi.

Alisher Navoiy 60-yillarning boshlarida Hirotga qaytadi. Bu davrda Alisherning tog'alari Mirsaid Kobuliy va Muhammad Ali G'aribiylar Husayn Boyqaroning sipohiylari sifatida Sulton Abu Sa'id mirzoga qarshi jangda halok bo'lgan edilar. Shoir Hirotida uzoq qololmaydi va Samarqandga yo'l oladi. Abdurazzoq Samarqandiy, Mirxond va Xondamir shoirning Samarqandga borish sabablarini ilm o'rganishga intilish bilan bog'lasalar, Zahiriddin Muhammad Bobur "ixroj" (surgun) deb ataydi. Alisher Navoiyning o'zi Sayyid Hasan Ardasheriga yozgan "Masnaviy" maktubida Samarqandga ketishining bir necha sabablarini ko'rsatadi, ya'ni Navoiy bu o'rinda vatandan ketish sabablaridan biri sifatida Hirotida ijod qilish uchun imkoniyat yo'qligini keltiradi. Nazmda qobiliyat jihatidan Nizomiyya teng ekanligi, Firdavsiy va Nizomiylar 30 yil vaqt sarflab yozgan "Shohnoma"yu "Xamsa"ni 30 oyda yoza olishga o'zida quvvat sezayotganligi, lekin buning uchun sharoit va fursat yo'qligini ta'kidlaydi.

Shu tariqa Alisher Navoiy 1465–69-yillarda Samarqandda yashaydi. Shoir Samarqandda dastlab moddiy qiyinchilikda hayot kechiradi. Keyinroq, unga shahar hokimi Ahmad Hojibek homiylik ko'rsatadi. Ahmad Hojibek fozil va shoirta'b hukmdor bo'lib, "Vafoiy" taxallusi bilan she'rlar bitgan.

Alisher Navoiy Samarqandda mashhur olim Xoja Fazlulloh Abullays huzurida fiqh ilmidan saboq oladi. Bu haqda keyinchalik "Majolis un-nafois"da shunday yozadi: *"Faqir ikki yil ularning qoshida sabaq o'qub erdim, ancha iltifotlari bor erdikim, "farzand" der erdilar".*

Alisher Navoiy Samarqandda Mavlono Uloyi Shoshiy, Xoja Xurd, Mavlono Muhammad Olim, Mavlono Soyiliy, Darvesh Ahmad Samarqandiy, Mirzobek, Yusufshoh Safoiy kabi olim va shoirlar bilan tanishadi. She'riyat va adabiyotshunoslikka doir ko'plab asarlarni o'qib chiqadi, salaf va zamondoshlarining baytlarini yod oladi.

Alisher Navoiy shu yillari shoir sifatida katta shuhrat qozonadi. 1465–1466 yillarda muxlislari uning she'rlarini to'plab, Mashhadda "Devon" tuzadilar va uni

oqqa ko'chirishni mashhur xattot Sultonali Mashhadiyga topshiradilar. Bu devon bugun fanda "Ilk devon" nomi bilan mashhurdir.

Alisher Navoiy she'rlarining dovrug'i Sheroz-u Tabrizga ham yoyiladi. "Ilk devon" tuzilishidan so'ng oradan 5 yil o'tgach, 1471-yilda Oqquyunlilar saltanatida ham Alisher Navoiy she'rlaridan tarkib topgan yana bir devon tuziladi. Mazkur devon Oqquyunlilar saroyida faoliyat yuritgan mashhur xattot va shoir Abdurahim ibn Abdurahmon Xorazmiy (taxallusi Anisiy) tomonidan ko'chiriladi. Demak, shoirning o'zi hali rasmiy devon tartib berishga ulgurmay, uning she'rlari kiritilgan ikki devon: biri Mashhadda, biri Sherozda ko'chirilib, Navoiy ixlosmandlarining ehtiyojini qondirishga xizmat qiladi.

1468-yil Xuroson hukmdori Abu Sa'id Mirzo Eron uchun bo'lgan jangda halok bo'ladi va 1469-yilning boshida Husayn Boyqaro taxtni egallaydi. U Samarqandga maktub yo'llab, Navoiyni o'z yoniga chaqiradi va Navoiy Hirotga qaytadi. Shu yilning aprelida ramazon hayiti kunlarida shoir unga bag'ishlab "Hiloliya" qasidasini yozadi. U Husayn Boyqaroning taxtga chiqishini yangi oy – hilolga qiyos qiladi:

Yangi oy-u iyd iki qullug'ching o'lsun, aylagan

Sen hilol aning otin, bayram bu yerning kunyatini.

Husayn Boyqaro Navoiyni davlat ishlariga jalb qiladi. Shoir dastlab 1469–1472-yillarda muhrdor lavozimida, 1472–1476-yillarda esa amir (vazir) davozimida xizmat qiladi. Alisher Navoiy vazir lavozimida ishlab yurgan paytlarida o'zining butun kuch-quvvatini mamlakat obodonchiligi, el farovonligi uchun sarf qiladi. Mamlakatda zulm va haqsizlikka chek qo'yadi, ilm va san'at ahliga rahnamolik qiladi, bunyodkorlik va obodonchilik ishlariga keng e'tibor qaratadi. "Makorim ul-axloq"da berilishicha, Navoiyning shaxsiy mablag'i va tashabbusi bilan Hirot va mamlakatning boshqa shaharlarida bir necha madrasa, 52 rabot, 20 hovuz, 16 ko'prik va to'g'on va juda ko'p masjidlar bunyod etilgan. Ayniqsa, shaharning eng xushhavo joyi – Marg'aniy mavzeida "Ixlosiya" nomidagi katta madrasa (bu madrasada o'z zamonasining zabardast olimlari – Amir Burhoniddin Atoulloh Nishopuriy, Qozi Ixtiyoriddin Turbatiy, Amir Murtoz, Mavlono Fasihiddin Muhammad Nizomiylar dars berishgan) barpo qilingan. "Xalosiya" nomi bilan mashhur bo'lgan xonaqoh o'z davrining eng yirik ilmiy markazlardan biriga aylangan. Navoiy qurgan madrasalarda mudarris va talabalarga vaqf yerlarining daromadlari hisobidan maosh va idror (stipendiya) belgilangan bo'lib, miqdori va moliyalashtirish manbalari "Vaqfiya" asarida batafsil bayon etilgan. Zamondosh tarixchilarning guvohlik berishlaricha, Navoiy katta mol-mulk egasi bo'lgan. Ammo umri davomida biror marta shaxsiy daromadi zakot nisobiga yetmagan – hosildor yer va bog'lar, savdo va hunarmandchilik do'konlari va boshqa mulklaridan olinadigan daromaddan o'zi uchun yashashga kifoya qilgulik qismini olib, qolgan qismining barchasini mamlakat obodonchiligi va boshqa xayriya amallariga sarflagan. Navoiyning sadoqati va to'g'riligiga to'liq ishongan Husayn Boyqaro unga katta imtiyoz va huquqlar bergan. Saroyda faqat Navoiygina bir iltimos bilan to'qqiz martagacha podshoh huzuriga kirishiga ruxsat berilgan. Navoiy bu imtiyozdan faqat raiyat tinchligi va adolat barqarorligi yo'lidagina foydalangan.

Bu davrda Navoiy zamonasining eng mashhur kishilaridan biri, tojik mutafakkiri, shoir va orif Mavlono Abdurahmon Jomiy bilan yaqindan tanishadi.

Bu davrda Sulton Husayn Boyqaro, Jomiy va Navoiy Hirot adabiy muhiti markazida turganlar va ular siymosida adabiyot va xalq, ma'naviyat va davlat uyg'unlashgan edi. Ularning bir-birini qo'llashi, ilhomlantirib turishi ulug'vor bir madaniyatning, so'z san'ati namunalari bo'lgan o'lmas obidalarining yaratilishiga sabab bo'ldi.

Alisher Navoiyning mamlakatdagi katta huquqlari va el orasidagi yuksak e'tibori saroy amaldorlari, ayniqsa, Majididdin va uning tarafdorlarining keskin noroziligiga sabab bo'ladi va saroyda fisq-fasod kuchaya boradi. 1476-yilda Navoiy vazirlik lavozimidan iste'fo beradi va badiiy ijod bilan shug'ullanadi.

Husayn Boyqaro uni o'ziga g'oyat yaqin tutar, har bir narsada u bilan maslahatlashar va shoirning fikrini nihoyatda qadrlar edi. Bu holat ulug' shoir va saroy amaldorlari orasidagi nizoning oshishiga olib keladi. Husayn Boyqaro Navoiyni Astrobodga hokim qilib yuborish bilan saroydagi nizolarga chek qo'ymoqchi bo'ladi.

Alisher Navoiy 1487–1488-yillarda Astrobodda hokimlik qiladi. 1489-yilda Alisher Navoiy Hirotga qaytgach, o'rniga Astrobod hokimi qilib shahzoda Badiuzzamon tayinlangan edi. Bu orada Balxda Darveshali qo'zg'oloni boshlanadi. Husayn Boyqaro Navoiyni olib, Balxga jo'naydi. Darveshali bilan sulh tuziladi, lekin Hisorda Abu Sa'idning o'g'li Sulton Mahmud Husayn Boyqaroga qarshi kurash boshlaydi. Shoh Navoiyni Balxda qoldirib, o'g'li Badiuzzamonni olib, Hisorga otlanadi. U bilan ham murosaga kelishib, orqaga qaytadi va Balxni Badiuzzamon tasarrufiga beradi. Badiuzzamon o'n uch yoshli o'g'li Mo'min Mirzoni Astrobodda qoldirib, Balxga keladi. Husayn Boyqaroning suyuqli ayoli Xadichabegim bilan Majididdinning o'rniga vazir qilib tayinlangan Nizomulmulk Astrobodga Muzaffar Mirzoni hokim qilib tayinlashga erishadilar. Xadichabegim shohning mastlik chog'ida Mo'min Mirzoni o'ldirish haqidagi farmonga imzo qo'ydirib, uning zudlik bilan ijro qilinishiga erishadi. Husayn Boyqaro hushiga kelib, yangi farmon jo'natadi. Lekin vaqt o'tib bo'lgan edi.

Bu hodisa Alisher Navoiyga qattiq ta'sir ko'rsatadi. Shoir ko'pdan buyon orzu qilgani haj safariga tayyorgarlik ko'ra boshlaydi. Shohdan ijizat olib, yo'lga otlanadi. 1499-yilda Marvda Husayn Boyqaroning yana bir o'g'li Abulmuhsin otasiga qarshi bosh ko'taradi. Shoh isyonni bartaraf qilish uchun qo'shin bilan Marvga otlanadi. Shoh Mashhad ostonalariga yetib qolgan Alisher Navoiyga tez chopar yuboradi. Alisher Navoiy Mashhad ulug'lari va hamrohlari bilan maslahatlashadi. Ular mamlakatning tinchligi har narsadan ustun ekanligini aytib, hajga borishni kechiktirishni maslahat beradilar. Alisher Navoiy ortga qaytadi va ota-o'g'il orasida sulh imzolanaadi.

1500-yil dekabrining oxirlarida Husayn Boyqaro Astrobod yurishidan qaytadi. An'anaga ko'ra, saroyning barcha e'tiborli kishilari shohni kutib olishga yo'lga chiqadilar. Ular orasida hazrat Navoiy ham bor edi. Sog'lig'i juda yomonlashganiga qaramay, shoir safardan qaytgan sulton huzuriga yetib keladi va hamrohlari yordamida uning ko'ksiga bosh qo'yib, hushidan ketadi. Shoirmi og'ir ahvolda uyga olib keladilar. Uch kun hushsiz yotgan Alisher Navoiy 1501-yilning 3-yanvarida sakt kasalligi tufayli vafot etadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Temuriylar saltanatida ijod ahliga e'tibor qanday edi?
2. Temuriylar davrida ijodkorlaridan kimlarni bilasiz?
3. Bk davrda qanday asarlar yaratildi va qaysi mumtoz janrlar taraqqiy etdi?
4. Hazrat Navoiyning qaysi asarlarida o'zi bilan bog'liq ma'lumotlar bayon etilgan?
5. Navoiy haqida zamondoshlari tomonidan yozilgan yoki zikr etilgan asarlar nomlarini ayting.
6. Alisher Navoiyning bolalik yillari haqida so'zlab bering.
7. Navoiy hayoti va faoliyatiga doir ma'lumotlar beruvchi qanday asarlarni bilasiz?
8. Samarqandga ketar chog'ida Alisher Navoiy Sayyid Hasan Ardasherga yozgan masnaviysida "Xamsa"ni o'ttiz oyda yoza olishini aytadi. Bu holatni qanday baholagan bo'lardingiz? Navoiy bunday da'vo qilishga haqli edimi?
9. Sayyid Hasan Ardasherga yozilgan masnaviy matniga tayanib, Alisher Navoiyning Samarqandga ketish sabablarini aytib bering.
10. Alisher Navoiyning davlat arbobi sifatida amalga oshirgan ishlari haqida to'xtaling.
11. Hazrat Navoiyning haj safaridan qolishiga qaysi voqealar sabab bo'ladi?
12. Alisher Navoiy va Husayn Boyqaro do'stligi xususida fikr yuriting

ALISHER NAVOIY LIRIKASI

Musulmon Sharqi she'riyati tarixini Alisher Navoiy lirikasisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Uning lirik merosi o'zigacha yaratilgan fors-tojik va turkiy she'riyatning davomi bo'lish bilan birga barcha zamonlardagi o'zbek she'riyatining eng yuksak cho'qqisi hamdir. Har ikkala tilda yuksak badiiy asarlar yarata olish qobiliyatiga ega bo'lgan hassos sho'ir 45 ming misraga yaqin turkiy tildagi she'rlari va 12 ming misradan ortiq fors-tojik tilidagi nazmiy merosi bilan o'sha davr she'riyati rivojiga katta hissa qo'shdi.

Alisher Navoiy bolalik yillaridanoq badiiy ijod bilan shug'ullana boshlagan. "Uch yosh bila to'rt yoshning orasida" forsigo'y adib Qosim Anvonning baytini yod o'qib, yig'ilganlarni hayratda qoldirgan ("Majolis-un nafois") Alisher 15 yoshlarida "malik ul-kalom" Lutfiyning tahsiniga sazovor bo'ladi. Adabiyot ixlosmandlari undan devon tuzishni iltimos qilganlarida, u g'oyat kamtarlik yuzasidan devon tuzish uchun hali vaqt erta deb hisoblaydi. Shunda sho'irning muxlislari 1465-66 yillarda uning she'rlarini to'plab, devon tuzadilar va bu devon o'z davrida "xattotlar sultoni" nomi bilan mashhur bo'lgan Sultonali Mashhadiy tomonidan nasta'liq xatida ko'chiriladi. Navoiyning o'zi "Badoye' ul-bidoya"ga yozgan debochasida "...ammo xaloyiq arosida ming bayt-ikki ming bayt ortug'roq, o'ksukrakkim o'zlari jam" qilib

erdilar, bag'oyat mashhur bo'lib erdi", – deb yozadi. Devon uni nashrga tayyorlagan adabiyotshunos olim Hamid Sulaymonov tomonidan shartli ravishda "Ilk devon" deb nomlangan bo'lib; 391 g'azal, 41 ruboiy, 1 mustazod, 1 muxammas – jami 434 she'rdan tashkil topgan. "Ilk devon" musulmon Sharqida mavjud an'anaga muvofiq hamd g'azal bilan ibtido topadi.

Iloho, podshoho, kirdigoro,

Sanga ochug' nihonu oshkoro, –

matla'si bilan boshlanuvchi ushbu g'azal shoirning dastlabki rasmiy devonlaridan o'rin olmagan bo'lsa-da, "Xazoyin ul-maoniy"ning birinchi devoni "G'aroyib us-sig'ar"ga kiritilgan. Devondagi g'azallarni kuzatar ekanmiz, bugungi kunda xalq orasida mashhur bo'lgan quyidagi g'azallar ham aynan shoir ijodining ilk davrida yaratilganligiga guvoh bo'lamiz:

Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulro' kelmadi,

Ko'zlarimg'a kecha tong otquncha uyqu kelmadi...

Ko'rgali husnuningni zoru muftalo bo'ldum sango,

Ne balolig' kun edikim oshno bo'ldum sango...

"Ilk devon"ga g'azal janridan so'ng

Ne vo'smavu ne kesmadur ul zulfi sumansoy,

ne g'amzai jodu

Mashshota sanga zoli falakdur magar, ey oy,

xurshid anga ko'zgu

deb boshlanuvchi bitta mustazod joylashtirilgan bo'lib, bu mustazod Alisher Navoiy tomonidan dastlab "Badoye' ul-bidoya", keyinchalik "Badoye' ul-vasat" devoni tarkibiga kiritilgan.

"Ilk devon" ruboiy janridagi she'rlar bilan intiho topadi. Devondan jami 41 ta ruboiy o'rin olgan bo'lib, ular ham g'azal singari arab alifbosi tartibida joylashtirilgan.

"Ilk devon"dagi barcha she'rlarning keyinchalik "Xazoyin ul-maoniy"ga kiritilganligi ularning Alisher Navoiy uchun ham qadrli bo'lganligini ko'rsatadi. Devondagi she'rlar kulliyot tarkibidagi devonlarga quyidagicha taqsimlangan:

"G'aroyib us-sig'ar"ga – 156, "Navodir ush- shabob"ga – 0, "Badoye' ul-vasat"ga – 132, "Favoyid ul-kibar"ga – 146 ta she'r.

"Ilk devon"ning fanga hozirgacha ikki qo'lyozma nusxasi ma'lum:

- 1) Sultonali Mashhadiy tomonidan 870/1465-66 yilda ko'chirilgan qo'lyozma Sankt-Peterburg shahrida, Rossiya Milliy kutubxonasida Dorn 564 inventar raqami ostida saqlanadi.
- 2) Qozon shahrida saqlanuvchi qo'lyozma 976/1567-68 yilda Mahmud kotib tomonidan ko'chirilgan bo'lib, Qozon davlat universitetining ilmiy kutubxonasida 1742-inventar raqami ostida saqlanadi.

Navoiyshunos olim, filologiya fanlari doktori Aftondil Erkinov jahon qo'lyozma fondlarida saqlanayotgan nusxalarni o'rganish asnosida Alisher Navoiyning ixlosmandlari tomonidan tuzilgan yana bir devoni qo'lyozmasini aniqlab, 2012-yilda fanga ma'lum qildi. Mazkur devon shoirning Oqquyunlilar sulolasi (Ozarbayjon va

G'arbiy Eron hududida 1378–1508-yillarda hukmronlik qilgan o'g'uz turklari) hukmronligi hududidagi muxlisarlari tomonidan tuzilgan bo'lib, hozircha fanda shartli ravishda "Oqquyunli muxlislar devoni" nomi bilan yuritilmoqda.

Devon 1471-yil 25-dekabrda Anisiy taxallusi bilan she'rlar yozgan shoir va xattot Abdurahim ibn Abdurahmon Xorazmiy tomonidan Oqquyunlilar saltanatining markazlaridan biri bo'lgan Sheroz shahrida ko'chirilgan. Devonda jami 229 ta she'r bor: 224 g'azal, 1 mustazod, 3 muxammas va 1 tarji'band. Bu majmuadagi 224 g'azaldan 217 tasi "Badoye' ul-bidoya"ga va faqat bittasigina "Navodir un-nihoya"ga o'tgan. Devondagi 85% g'azal "Ilk devon"da uchramaydi. Bu holat mazkur g'azallarning katta qismi 1466-yildan keyingi 5 yil orasida (1471 yilgacha) yaratilganligini ko'rsatadi.

"Oqquyunli muxlislar devoni" qo'lyozmasi

Ey, safhayi ruxsoring azal xattidin insho,

Debochayi husmunga abad muqtasi tug'ro, –

matla'li g'azal bilan boshlanadi. Devondagi g'azallarning aksariyat qismi besh yoki yetti baytdan tarkib topgan. Unda "Ilk devon"dan o'tgan kattaroq hajmdagi g'azallar ham besh yoki yetti baytdan iborat tarzda, ya'ni qisqartirib berilgan.

Devondagi 3 muxammas Lutfiy g'azallariga yozilgan bo'lib, ular ham keyinchalik "Xazoyin ul-maoniy" tarkibidagi devonlardan o'rin olgan.

"Oqquyunli muxlislar devoni" devondagi so'nggi janr – tarji'bandning

Yodingni qilay harifi majlis,

Fikringni etay ko'ngulga munis

bayti bilan yakun topgan.

Avvallari Alisher Navoiyning turkiy tildagi she'riyati 4 bosqichda: "Ilk devon", "Badoye' ul-bidoya", "Navodir un-nihoya", "Xazoyin ul-maoniy" tarzida o'rganilib kelinardi. Endilikda mazkur devon topilgandan so'ng Alisher Navoiy she'riyatini besh bosqichda o'rganishga zarurat seziladi. Buni quyidagi jadvalda ko'rish mumkin:

Bosqichlar	Navoiy devonlari	Tuzilish muddati
I	"Ilk devon"	1465-66
II	"Oqquyunli muxlislar devoni"	1471
III	"Badoye' ul-bidoya"	1470-80
IV	"Navodir un-nihoya"	1480-87
V	"Xazoyin ul-maoniy"	1492-98

Oqquyunlilar saltanatining asosiy aholisi o'g'uz turklari bo'lgani uchun mazkur qo'lyozmada Alisher Navoiy she'rlari o'g'uz lahjasiga moslashtirilib ko'chirilgan. Masalan, *quyosh* so'zi *gunash*, *tosh-dosh*, *ber-ver*, *yig'lar-ag'lar*, *bor-vor*, *emas-emas*, *sarg'arib-sararub*, *yo'q-yo'x* tarzida berilgan va hokazo. Navoiyning mashhur g'azali matla'si ushbu devonda quyidagi holatda uchraydi:

Mehr cho'x go'rsatdim, ammo mehribone dopmadim,

Jon base qildim fido, oromi jone dopmadim.

“Oqquyunli muxlislar devoni”ning hozirga qadar faqat bitta qo‘lyozmasi ma‘lum bo‘lib, u Kohira shahridagi Misr milliy kutubxonasida Lit. Turc. 68 raqami ostida saqlanmoqda.

Alisher Navoiy Husayn Boyqaro taxtga chiqqanidan keyin uning topshirig‘i bilan o‘zining birinchi rasmiy devoni “Badoye’ ul-bidoya” (“Badiiylarning boshlanishi”)ni tartib beradi. Devonning Alisher Navoiy hayotlik davrida (1480-, 1482- va 1486-yillarda) ko‘chirilgan nusxalari Parij Milliy kutubxonasida (1480- yil, inv. № 746), Britaniya muzeyida (1482-yil, inv. № 401) va Toshkent shahrida (1486-yil, inv. № 216, asos nusxa) saqlanadi. Devon mazkur nusxalar asosida filologiya fanlari nomzodlari Sh.Sharipov va M.Rahmatullayevlar tomonidan nashrga tayyorlangan (MAT, 1-jild).

Alisher Navoiyning mazkur devoni aynan yuqoridagi qonun-qoidalarga amal qilingan holda tartib berilgan bo‘lib, unda 11 janrga oid jami 1046 ta she‘r mavjud. Devonga she‘rlar quyidagi tartibda joylashtirilgan: g‘azal – 777 ta, mustazod – 3 ta, muxammas – 5 ta, musaddas – 2 ta, tarji‘band – 3 ta, qit‘a – 46 ta, ruboiy – 85 ta, lug‘z – 10 ta, muammo – 52 ta, tuyuq – 10 ta, fard – 53 ta.

Alisher Navoiy tartib bergan ikkinchi rasmiy devon “Navodir un-nihoya” (“Behad nodirliklar”) deb atalib, 1480–1487-yillar oralig‘ida tuzilgan. Devonning 1487-yilda Hirotda mashhur xattot Abdujamil kotib tomonidan ko‘chirilgan nodir qo‘lyozma nusxasi hozirda O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida (inv. №11675, asos nusxa) saqlanmoqda. Aslida “Navodir un-nihoya”ning Sultonali Mashhadiy tomonidan ko‘chirilgan nusxasida g‘azaldan tashqari, yana mustazod, tarji‘band, qit‘a, ruboiy, lug‘z, muammo va tuyuq kabi janrlar ham mavjud bo‘lib, ular jami 693 ta she‘rni tashkil qiladi.

Ushbu janrlarning joylashish o‘rni, miqdori va qo‘lyozmadagi sahifasini quyidagi jadvalda ko‘rish mumkin:

T/r	Janr nomi	Miqdori	Sahifasi
1.	G‘azal	628	1b -184 b
2.	Mustazod	3	184b-188 a
3.	Tarji‘band	3	188a -198b
4.	Qit‘a	5	198b -199 b
5.	Ruboiy	46	199b -204a
6.	Lug‘z	1	204b
7.	Muammo	6	204b -205a
8.	Tuyuq	1	205a
	Jami	693	

Bu janrlar tarkibini o‘rganib, ularni avvalgi rasmiy devondagi she‘rlar bilan qiyoslasak, quyidagi natija paydo bo‘ladi: devondagi she‘rlarning aksariyati, ya‘ni 65 she‘rdan 63 tasi avvalgi rasmiy devon “Badoye’ ul-bidoya”da ham mavjud (bir qit‘a va ruboiydan tashqari).

“Navodir un-nihoya”dagi g‘azallar keyinchalik “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotiga quyidagi miqdorda joylashtirilgan: 64 g‘azal “G‘aroyib us-sig‘ar”ga, 331 g‘azal “Navodir ush-shabob”ga, 213 g‘azal “Badoye’ ul-vasat”ga va 196 g‘azal “Favoyid ul-kibar”ga kiritilgan. Hazrat Navoiy “Navodir un-nihoya”dagi g‘azallarni “Xazoyin

ul-maoniy"ga kiritganda ko'pincha ularni tahrir qilgan, ba'zi g'azallarning faqat matla'sini saqlab qolib, qolgan baytlarini butunlay o'zgartirgan.

Devon Navoiyning hamd mazmunidagi mashhur g'azali bilan boshlanadi:

Zihi zuhuri jamoling quyosh kibi paydo,

Yuzung quyoshig'a zarroti kavn o'lub shaydo.

Alisher Navoiy 1492–1498-yillarda Husayn Boyqaroning taklifi bilan o'zining barcha she'rlari, jumladan, avvalgi rasmiy devonlariga kirgan she'rlarini ham to'plab, "Xazoyin ul-maoniy" ("Ma'nolar xazinasi") nomli yirik kulliyot yaratadi. Kulliyot to'rt devonni o'z ichiga olganligi uchun "Chor devon" deb ham yuritiladi. Kulliyotning Sankt-Peterburg (1498-99, inv. Xanikov-55; 1592-96, inv. Dorn-558), Istanbul (1495-97, xattot Darvesh Muhammad Toqiy ko'chirgan, inv. № 808), Parij (1525-27, kotib al-Hijroniy ko'chirgan, inv. № 316-317) nusxalari mavjud bo'lib, ular asosida professor H.Sulaymonov kulliyotning ilmiy-tanqidiy matnini yaratdi (1959-60). Mazkur matn MATning 3–6-jildlarini tashkil etuvchi devonlar uchun asos bo'lgan.

Alisher Navoiy to'rt devonning har biriga inson umrining fasllariga moslab nom berdi. Shu ma'noda 7–8 yoshdan 20 yoshgacha bo'lgan davrni inson umrining bahori deb atadi va kulliyotning birinchi devonini "G'aroyib us-sig'ar" ("Bolalik g'aroyibotlari") deb nomladi.

20 yoshdan 35 yoshgacha bo'lgan davrni inson umrining yoz deb belgiladi va "Navodir ush-shabob" ("Yigitlik nodirliklari") deb atadi. 35–45 yoshni umrning kuziga qiyos etdi va «Badoye' ul-vasat» («O'rta yosh go'zalliklari») deb nomladi. 45–60 yoshini umrining qishiga o'xshatib, «Favoyid ul-kibar» («Keksalik foydalari») deb atadi. Har bir devonga 650 tadan g'azal kiritdi, shunga muvofiq boshqa she'riy janrlarga (jami 16 janr) ham joy ajratdi.

Mazkur janrlarning kulliyotdagi tartibi va o'zaro nisbatini H.Sulaymonov tuzgan quyidagi jadvalda ko'rish mumkin:

№	Navoiy foydalangan lirik janrlar	"G'aroyib us-sig'ar" devonida	"Navodir ush-shabob" devonida	"Badoye' ul-vasat" devonida	"Favoyid ul-kibar" devonida	Jami to'rt devonda
1	G'azal	650 ta (4975 bayt)	650 ta (4998 bayt)	650 ta (5001 bayt)	650 ta (5029 ta)	2600 ta (20003 bayt)
2	Mustazod	1 ta (7 bayt)	1 ta (7 bayt)	1 ta (7 bayt)	1 ta (7 bayt)	4 ta (28 bayt)
3	Muxammas	3 ta (57,5 bayt)	3 ta (52,5 bayt)	2 ta (30 bayt)	2 ta (37,5 bayt)	10 ta (177,5 bayt)
4	Musaddas	1 ta (27 bayt)	1 ta (27 bayt)	2 ta (42 bayt)	1 ta (21 bayt)	5 ta (117 bayt)
5	Musamman				1 ta (28 bayt)	1 ta (28 bayt)
6	Tarji'band	1 ta (100 bayt)	1 ta (103 bayt)	1 ta (56 bayt)	1 ta (110 bayt)	4 ta (369 bayt)
7	Tarkibband		1 ta (56 bayt)			1 ta (56 bayt)

8	Masnaviy	1 ta (148 bayt)				1 ta (148 bayt)
9	Qasida			1 ta (91 bayt)		1 ta (91 bayt)
10	Soqiynoma				1 ta (458 bayt)	1 ta (458 bayt)
11	Qit'a	50 ta (138 bayt)	50 ta (126 bayt)	60 ta (127 bayt)	50 ta (112 bayt)	210 ta (503 bayt)
12	Ruboiy	133 ta (266 bayt)				133 ta (266 bayt)
13	Muammo		52 ta (54 bayt)			52 ta (54 bayt)
14	Lug'z			10 ta (40 bayt)		10 ta (40 bayt)
15	Tuyuq			13 ta (26 bayt)		13 ta (26 bayt)
16	Fard				86 ta (86 bayt)	86 ta (86 bayt)
Jami		840 ta (5718,5 bayt)	759 ta (5423,5 bayt)	740 ta (5420 bayt)	793 ta (5888,5 bayt)	3132 ta (22450,5 bayt)

Shoir kulliyot uchun maxsus debocha ham yozgan. Debocha "G'aroyib us-sig'ar" devonining boshlanish qismidan o'rin olgan bo'lib, unda an'anaviy hamd va na't qismlaridan so'ng zamona hukmdori Husayn Boyqaro madh etiladi va uning ushbu kulliyotni tartib berish borasidagi rag'batlari va farmoni bayon qilinadi. Debochada kulliyotning yaratilish tarixi, tarkibidagi devonlar, ularning mazmun mohiyati, shoirning badiiy ijod bilan bog'liq qarashlari hamda buyuk mutafakkirning muayyan tarzidagi hasbi holi o'z ifodasini topgan. Shoir o'z fikrlarini umumlashtirish, xulosalash paytida ruboiy janridan unumli foydalangan. Debochada jami 30 ta ruboiy keltirilgan bo'lib, ularning barchasi taronayi ruboiy shaklida.

"G'aroyib us-sig'ar" devonidagi dastlabki g'azal

"Ashrafat min aksi shamsil ka'si anvor ul-hudo

Yor aksin mayda ko'r deb jomdin chiqdi sado

matla'i bilan boshlanadi. Ushbu g'azal Alibek Rustamov tomonidan *fotiha (ochuvchi)* g'azal deb baholangan edi. Chunki g'azalda aks etgan mazmun faqatgina "G'aroyib us-sig'ar" emas, balki butun kulliyotga xosdir. Yoki boshqacha aytganda, bu g'azalni "Xazoyin ul-maoniyy"ga *kirish yo'li* deb atashimiz mumkin. G'azalda ulug' shoir dunyoqarashining asosiy yo'nalishi aks etgan va u keyingi she'rlarda ham davom ettirilgan. Shu ma'noda mazkur g'azal Navoiy devonlaridagi boshqa g'azallarni ham anglab yetishga yordam beradi va biz ushbu g'azal orqali umuman Alisher Navoiy kulliyotining mazmunini mundarijasini, g'oyaviy yo'nalishini, shoirning umumshe'riyatiga xos bo'lgan konseptual ildizni topamiz.

G'azalda insonning yaratilishi, uning hayotdagi vazifasi, borliq va yo'qlikning hikmati, qisqacha aytganda, inson va Haq o'rtasidagi abadiy muammo ko'tarilgan. Shoir g'azal orqali insonning Haqqa bog'lanishi, Unga tobeligi, Haqning marhamati bilan bog'liq masalalar xususida so'z yuritgan.

“Navodir ush shabob” devonining ilk gʻazali

Zihi zuhuri jamoling quyosh kibi paydo,

Yuzung quyoshigʻa zarroti kavn oʻlub shaydo

tarzida boshlanib, unda ishq hodisasi maxsus talqin qilinadi va Haqning husni mazohiriga oshiq boʻlishdek sirli va xos jarayonning bayoni beriladi.

“Badoyeʼul vasat” devonidagi birinchi gʻazal esa mutlaq muhabbat mazharining “navbahori oraz”i tavsifi bilan boshlanib, unda shoir olamning goʻzalligi, tabiatdagi yaralish va ijod jarayonining asl ijodkoriga sano yoʻllashda eng nozik iboralar, eng chiroyli tashbihlarni qoʻllaydi:

Ey navbahori orazing subhiga jonparvar havo,

Andin gul-u bulbul topib yuz barg birla ming navo

“Favoyidul kibar” devoni

Ey yetti manzar tarhigʻa meʼmori sunʼingdin bino

Masnuʼlari foni, vale maslub soniʼdan fano

matlaʼli gʻazal bilan ochilgan.

Kulliyotdagi qolgan gʻazallar oshiqona, orifona, rindona kabi turlarga boʻlinsada, ular devonlar nomi va oʻrnidan kelib chiqib, muayyan ruh bilan sugʻorilgan. Xususan, dastlabki devonlardan yoshlikka xos joʻshqinlik va shijoat ruhi yetakchi gʻazallar oʻrin olgan boʻlsa, “Favoyid ul-kibar”da ijtimoiy ruh yetakchi boʻlgan gʻazallar koʻpchilikni tashkil etadi. Murakkab hayot yoʻlini bosib oʻtgan shoir oʻzining uzoq kuzatish va mushohadalar natijasida hosil boʻlgan xulosalarini, davr ahli haqidagi achchiq mulohazalarini keksalik devonidagi gʻazallarida yuksak ehtiros bilan ifodalaydi:

Dahrda yoʻqtur karam, dahrning ahlida ham,

Qilmagʻasen, ey koʻngil, fikri muhol oʻzgacha (548-gʻazal).

“Xazoyin ul-maoni”ga kiritilgan toʻrtta mustazod ham mavzu jihatdan rang-barang. Shoir devonlardagi janrlarni qoʻllashda muayyan tartibga rioya qilganidek, sheʼrlarni mazmun-mavzusi asosida taqdim etishda ham muayyan izchillikni saqlab qoladi. Shu bois birinchi devon “Gʻaroyib us-sigʻar”ga hamd mazmunidagi mustazod (*Ey husmunga zarroti jahon ichra tajalliy, mazhar sanga ashyo // Sen lutf bila kavnu makon ichida mavliy, olam sanga mavlo*), “Navodir ush-shabob”ga rindona (*Din ofati bir mugʻachai mohyuliqodur, mayxoravu bebok // Kim ishqidin oning vatanim dayri fanodur, sarmastu yaqom chok*), “Badoyeʼ ul-vasat”ga oshiqona (*Ne voʻsmavu ne kesmadur ul zulfi sumansoy, ne gʻamzai jodu // Mashshota sanga zoli falakdur magar, ey oy, xurshid anga koʻzgu*)

va soʻnggi devonga orifona mazmundagi (*Bordim bu sahar dayri fano sori urub gom, maxmuri shabona, // Tortar edi har lahza sabuh ahli ichib jom, noqusi mugʻona*) mustazodni kiritadi.

Kulliyotdan jami oʻnta muxammas oʻrin olgan boʻlib, ular asosan taxmis yoʻnalishida: uchta taxmis “malik ul-kalom” Lutfiy gʻazallarini beshlantirish asosida vujudga kelgan boʻlsa, qolgan yetti taxmis shoirning oʻz gʻazallariga bitilgandir. Musaddas janridagi sheʼrlari misolida Navoiy oʻz zamondoshlari Lutfiy va Husayniy sheʼrlarini qayta jonlantirdi: kulliyotdagi beshta musaddasdan ikkitasi Lutfiyga, bittasi Husayniy gʻazaliga bogʻlangan. Qolgan ikki musaddasdan biri oʻz gʻazaliga

tasdis, ikkinchisi – shoirning o'z tab'ida yaratilgan musaddasidir. Navoiy o'zigacha turkiy tilda faqat Yusuf Amiriy she'riyatida qo'llanilgan janr – musammanga ham murojaat qildi. Har bir bandi sakkiz misradan iborat yetti bandlik, jami ellik olti misradan iborat bu musamman "Favoyid ul-kibar" devoniga kiritilgan. Devonlarning har biridan o'rin olgan to'rtta tarji'bandning dastlabki ikkitasi tasavvufiy-falsafiy, qolgan ikkitasi ishqiy mavzuda.

Kulliyotda yagona hisoblangan, "Navodir ush-shabob"dan o'rin olgan tarkibband Sayyid Hasan Ardasher xotirasiga bag'ishlangan bo'lib, marsiya yo'nalishida. Hajman 7 band, 56 baytdan iborat bu tarkibband quyidagicha boshlanadi:

Dahr bog'iki jaf o shoriidur har chamani,

Juz vaf o ahlig'a sonchilmadi aning tikani...

"Xazoyin ul-maoniy"dan o'rin olgan bitta masnaviy ham Sayyid Hasan Ardasher nomi bilan bog'liq. Masnaviy hajman 148 baytdan iborat bo'lib, yosh shoirning safar oldidan ustoz va do'stiga yozgan she'riy maktubini o'z ichiga oladi.

Kulliyotga kiritilgan yana bir yirik janr qasida bo'lib, hajman 91 baytdan iborat. Qasida 1469-yilning 14-aprelida ramazon hayiti kuni yozib tugallangan va Husayn Boyqaroning taxtga chiqishi munosabati bilan o'tkazilgan marosimda shohga taqdim etilgan.

Turkiy adabiyotga soqiynoma janri ham Navoiy ijodi bilan birga kirib keldi. "Favoyid ul-kibar" devonidagi kichik dostonga qiyoslash mumkin bo'lgan soqiynoma hajman 458 baytdan iborat bo'lib, Navoiy yashagan davrdagi tarixiy shaxslar, davr muammolari, eng avvalo, Navoiy shaxsi bilan bog'liq bo'lgan masalalarni o'zida aks ettirganligi bilan ham ahamiyatlidir.

Kulliyotdan 210 ta qit'a ham o'rin olgan bo'lib, "Badoye' ul-vasat"ga 60 ta, qolgan devonlarga 50 tadan qit'alar joylashtirilgan. Kulliyot devonlaridagi qit'alar ham an'anaviy hamd va na't mavzusi bilan boshlanib, ijtimoiy hayot masalalari, muayyan davr voqea-hodisalari hamda u yoki bu guruh vakillari faoliyati haqidagi mazmun bilan davom etadi.

"Xazoyin ul-maoniy" kulliyotidagi barcha devonlar muayyan kichik lirik janrlar bilan ziynatlangan. "G'aroyib us-sig'ar"da bu holat ruboiy janri vositasida namoyon qilingan bo'lsa, "Navodir ush-shabob" muammo, "Badoye' ul-vasat" lug'z va tuyuq janrlari joylashtirilganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi, "Favoyid ul-kibar" esa xulosalovchi janr hisoblanmish fard bilan yakunlangan. "Badoye' ul-vasat"da kelgan lug'z janriga oid she'rlar topqirlikni, tuyuqlar esa hassoslikni, sezgirlikni talab qiladi.

"Xazoyin ul-maoniy" kulliyotining ichki tuzilishi jihatidan nihoyatda mustahkam tarzda tartib berilganligini shundan tasavvur qilish mumkinki, Alisher Navoiy undagi to'rt devonning har biriga teng miqdorda 650 tadan g'azal joylashtirgagina emas, balki shu bilan birga, ushbu g'azallarning qo'fiyalanishiga ko'ra ham har bir devonda o'zaro teng va qat'iy mutanosib bo'lishiga jiddiy ahamiyat bergan. Ya'ni, "alif" harfi bilan tugallanuvchi qo'fiya va radifli g'azallar to'rtala devonda ham 39 tadan, "be" harfi bilan tugallanuvchi qo'fiya va radifli g'azallar 27 tadan va h.k. teng tarzda uchraydi.

Alisher Navoiy "Xazoyin ul-maoniy" kulliyoti takmilini 1498-yilda tugatgandan so'ng bu sanadan keyingi yillarda ham yuksak ijodiy sur'at bilan ishlashda davom etgan. Shoirning o'zi kulliyot debochasida guvohlik berishicha, bir kunda bir-ikki, ba'zan uch-to'rt g'azal yozgan paytlari ham bo'lgan:

*Kun bor ediki bir g'azal-u ikki g'azal,
Bal uch g'azal-u to'rt g'azal ba'zi mahal...*

Alisher Navoiy forsiy tilda bitgan she'rlarini ham yig'ib, «Devoni Foni» nomli to'plam tuzdi. Bizgacha devonning bir necha qo'lyozma nusxalari yetib kelgan. Bulardan 2 tasi Parij (inv. № 285, 1345), 2 tasi Turkiya (inv. № 3850, 1952), va bir nusxa Tehron (inv. № 15002) kutubxonalarida saqlanadi. Bu nusxalar orasida Parijdagi 285-raqamli qo'lyozma nisbatan to'liqroq hisoblanadi⁴. Akademik B.Valixojayev "Devoni Foni" nusxalarini o'rganib chiqib, ulardagi she'riy janrlar miqdorini quyidagicha deb ko'rsatadi: 10 qasida, 554 g'azal, 1 musaddas, 1 marsiya, 72 qit'a, 73 ruboiy, 16 ta'rix, 266 muammo, 9 lug'z. Olim ularning miqdorini 1109 ta deb belgilab, umumiy hajmi 6179 bayt ekanligini ta'kidlaydi.

Mukammal asarlar to'plamining 18-, 19- va 20-jildlari "Devoni Foni"ni o'z ichiga oladi. Mazkur nashrda 552 g'azal, 1 musaddas, 1 tarkibband – marsiya, 64 qit'a, 72 ruboiy, 16 ta'rix, 266 muammo, 10 qasida, 9 lug'z kabi janrlardan tashkil topgan 991 she'r mavjud bo'lib, nusxalardagi har xilliklar ushbu devonning mukammal nusxasi hali topilmaganligini ko'rsatadi.

Ko'ringanidek, Alisher Navoiyning barcha she'riy merosi 9 devonda jamlangan bo'lib, ularning ikkitasi muxlislari tomonidan tuzilganligi Navoiy she'rlariga hamma davrlarda, xususan, o'z davrida ham yuqori baholangan.

Savol va topshiriqlar:

1. Shoir sifatida ancha tanilib qolgan bo'lsa-da, Alisher Navoiy yigitlik davrida nima uchun devon tartib berishga rag'bat ko'rsatmagan deb o'ylaysiz?

2. Alisher Navoiygacha va Alisher Navoiydan keyin muxlislari tomonidan devoni tuzilgan yana qaysi shoir nomini keltira olasiz?

3. Alisher Navoiyning muxlislari tuzgan devonlari haqida aytib bering.

4. Alisher Navoiyning mukammal she'riy devon uchun qo'ygan talablarini sharhlang.

5. "Navodir un-nihoya"ning qo'lyozma nusxalari va ulardagi janrlar miqdori haqida ma'humot bering.

6. "Xazoyin ul-maoniy" kulliyotining yaratilish tarixi haqida nimalarni bilasiz?

7. "Xazoyin ul-maoniy"dagi she'rlarning aniq matematik tartibda joylashtirilganligidan qanday xulosaga kelish mumkin?

8. Mazkur kulliyotning o'zbek she'riyati taraqqiyotiga ko'rsatgan ijobiy ta'siri haqida qanday tasavvurga egasiz?

⁴ Professor H.Sulaymon "Devoni Foni" nusxalarini o'rganish asosida shunday xulosaga kelgan.

9. Alisher Navoiyning fors tilida yaratilgan yagona devoni qaysi?
10. Navoiy "Xazoyin ul-maoniyy" devoni tarkibidagi janrlarni izohlang.
11. Alisher Navoiy adabiyotshunoslikka oid asarlari qaysilar?
12. Alisher Navoiyning tarixiy asarlaridagi tarixiy shaxslar haqidagi ma'lumotlarni daftaringizga ko'chiring.
13. Navoiy g'azallaridan yod oling.

NAVOIYNING EPIK ASARLARI. XAMSACHILIK TARIXI

Musulmon Sharqi epik poeziyasi tarixi xamsachilik an'anasi bilan chambarchas bog'liq. Dastavval XII asrda vujudga kelgan xamsa janri sakkiz asrga yaqin vaqt davomida yuzlab javob dostonlarga ega bo'ldi. Sharq adabiyotida birinchi bo'lib "Xamsa" yozgan shaxs buyuk ozarbayjon shoiri *Nizomiy Ganjaviy*dir. U 1170–1204-yillar oralig'ida birin-ketin 5 ta doston yaratdi, bu dostonlar shoir vafotidan so'ng yaxlit bir to'plamga birlashtirilib, "Panj ganj" ("Besh xazina") deb atala boshlandi va keyinchalik xamsa nomi bilan mashhur bo'ldi.

Nizomiy beshligidagi birinchi doston "Maxzan ul-asror" ("Sirlar xazinasi") deb atalib, 1180-yilda yaratilgan. Nizomiy bu dostonini g'aznaviylar hukmdori Bahromshoh (XII asr)ga bag'ishlaydi. "Maxzan ul-asror"ning vujudga kelishida XII asr klassigi Hakim Sanoiy "Hadiqat ul-haqoyiq" ("Haqiqatlar bog'i") dostonining ta'siri bor. Umuman, musulmon Sharqida falsafiy-didaktik yo'nalishdagi dostonlarning ibtidosi ham bevosita shu doston bilan aloqadordir.

Nizomiy beshligidagi ikkinchi doston "Xusrav va Shirin" deb atalib, taxminan 1181-yilda yozib tugallangan. Shoir bu dostonini saljuqiylar hukmdori To'g'ri II (1174–1194) topshirig'iga ko'ra yaratadi. Doston hajmi manbalarda 6139 baytdan 6500 baytgacha deb ko'rsatiladi.

Dehlaviy "Xamsa"sidagi uchinchi doston "Layli va Majnun" 1188–89-yillarda Shirvonshoh Axsitan ibn Manuchehr topshirig'iga ko'ra yaratiladi. Hajman 4022 baytdan iborat. Dostonda an'anaviy muqaddimadan so'ng asosiy qism boshlanadi.

Nizomiy beshligidagi to'rtinchi doston "Haft paykar" ("Yetti go'zal") 1197-yilda yozib tugallanadi. Doston 4600 baytdan iborat bo'lib, hukmdor Alouddin Ko'rpa Arslon (1174–1207) topshirig'i bilan yaratilgan. Manbalarda "Bahromnoma" deb ham yuritiladi. "Haft paykar" an'anaviy muqaddima, asosiy qism va xotimadan iborat. Asosiy qism Bahrom sarguzashtlarini o'z ichiga oluvchi qoliplovchi hikoya va yetti malika tomonidan aytilgan yetti qissadan tashkil topgan.

Nizomiy beshligidagi so'nggi – beshinchi doston "Iskandarnoma" deb atalib, ikki qism: "Sharafnoma" va "Iqbolnoma"dan iborat. Doston hajman 10500 bayt bo'lib, 1197–1204-yillar oralig'ida yozilgan. Doston uchun Sharq adabiyotida keng tarqalgan Iskandar Zulqarnayn timsoli bosh qahramon sifatida olingan.

"Sharafnoma"da Iskandarning harbiy yurishlari va jahongirliги tasvirlansa, "Iqbolnoma"da Iskandar donishmandligi va payg'ambarligi bilan namoyon bo'ladi.

Nizomiy beshligi yaratilgandan keyin oradan bir asr vaqt o'tib, *Xusrav Dehlaviy* (1253–1325) unga javob yozdi va shu bilan xamsanavislik an'anasini boshlab berdi. Uning 1299–1302-yillarda yozilib, Alouddin Xiljiyga bag'ishlangan "Xamsa"si quyidagi dostonlardan iborat: 1) "Matla' ul-anvor" ("Nurlarning chiqish joyi"); 2) "Shirin va Xusrav"; 3) "Majnun va Layli"; 4) "Oyinai Iskandariy" ("Iskandar ko'zgusi"); 5) "Hasht behisht" ("Sakkiz janat"). Xusrav Dehlaviy Nizomiy dostonlarining shakli va syujeti, obrazlar tizimini asosan saqlagan holda, ularni o'ziga xos talqin etdi va yangi mazmun bilan boyitdi. Jomiyning "Bahoriston"ida e'tirof etilishicha, hech kim Nizomiy "Xamsa"siga Dehlaviydan o'tkazib javob yoza olmagan.

Xusrav Dehlaviy "Xamsa"sining birinchi dostoni "Matla' ul-anvor" 1299- yilda Nizomiy Ganjaviyning "Maxzan ul-asror"iga javob tarzida yozilgan. Doston tasavvufiy-falsafiy masalalarga bag'ishlangan bo'lib, 3310 baytdan iborat.

"Shirin va Xusrav" Xusrav Dehlaviy "Xamsa"sidagi ikkinchi doston bo'lib, 1299-yilda yozilgan. Hajman 4124 baytdan iborat.

"Majnun va Layli" Xusrav Dehlaviy "Xamsa"sidagi uchinchi doston bo'lib, 1299-yilda yaratilgan. Hajman 2650 baytdan iborat.

"Hasht behisht" ("Sakkiz jannat") Xusrav Dehlaviy "Xamsa"sidagi to'rtinchi doston bo'lib, 1302-yilda yozilgan, hajman 3352 baytni o'z ichiga oladi.

Dehlaviydan keyin xamsanavislik an'ana kasb etdi va butun Sharq dunyosiga tarqaldi. Juda ko'p xalqlarda Nizomiy dostonlari mavzusi va syujeti asosida asarlar paydo bo'ldi. Ozarbayjon olimi G'. Aliev jahon kutubxonalarida saqlanayotgan qo'lyozma va manbalarni o'rganib chiqish asosida Nizomiy beshligiga muayyan tarzda javob yozgan 300 ga yaqin ijodkorni aniqladi va ular haqidagi ma'lumotlarni umumlashtirib, "Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока" nomli monografiyasini yaratdi.

Ijodkorlar guruhini xamsanavislikka bildirgan munosabatiga ko'ra shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin:

1. To'liq xamsa mualliflari.
2. "Xamsa"ning ba'zi dostonlariga javob yozgan ijodkorlar.
3. Bitta dostonga javob yozgan ijodkorlar.

To'liq xamsa mualliflari Jamoliy

Temur va Shohruh zamonida yashagan bu ijodkorning tavallud va vafot etgan sanalari haqida aniq ma'lumot yo'q. Faqat G'. Aliev o'zining "Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока" nomli monografiyasida uning beshligi 1402–1417 yillar oralig'ida yaratilgan degan fikrni bildiradi.

Jamoliy "Xamsa"si quyidagi dostonlardan iborat:

1. "Tuhfat ul-abror" ("Maxzan ul-asror"ga javob).
2. "Mehr-u Nigor" ("Xusrav va Shirin"ga tatabbu').
3. "Mahzun va Mahbub" ("Layli va Majnun"ga tatabbu').
4. "Haft avrang" ("Haft paykar"ga tatabbu').

5. Dostonning nomlanishi aniq emas. Lekin voqealar mazmuni va qo'llanilgan vazn Nizomiy "Iskandarnoma"ni eslatgani uchun uni Nizomiy beshligidagi so'nggi dostonga javob tarzida yozilgan deb hisoblash mumkin.

Ashraf Maro'iy. Shohruh zamonida yashaganligi va 1450-yilda vafot etganligi ma'lum. Uning beshligi 1428–1444 yillar oralig'ida yaratilgan bo'lib, 5 dostonlardan iborat.

"Xamsa"ning ba'zi dostonlariga javob yozgan ijodkorlar: Kotibi Turshizi, Abdulloh Hotifiy, Badriddin Hiloliy, Shahobiddin Jomiylar.

Xamsachilik tarixida fors-tojik adabiyotining yirik namoyandalardan biri **Abdurahmon Jomiy** (1414–1492) beshligi alohida o'rin tutadi. Jomiy ijodkor bo'lish bilan birga naqshbandiya suluki vakili ham edi, bu holat u yaratgan asarlarda ham namoyon bo'ladi.

Ayrim adabiyotshunoslar Jomiy dostonlariga "Xamsa" tarzida emas, balki yettilik – "Haft avrang" ("Salomon va Absol" hamda "Silsilat uz-zahab" dostonlarini ham qo'shgan holda) shaklida qarash zarurligini ta'kidlaydilar. Lekin Jomiyning o'zi "Xiradnomai Iskandariy" xotimasida o'z asarini "Panj ganj" deb ataganligi uchun Jomiyning "Xamsa" yaratgan ijodkorlar qatoriga kiritish to'g'riroq bo'ladi.

Abdurahmon Jomiy "Xamsa"sining birinchi dostoni "Tuhfat ul-ahror" 1481-yilda yaratilgan. Falsafiy-axloqiy masalalarga bag'ishlangan bu doston Nizomiy "Maxzan ul-asror"i hamda Amir Xusravning "Matla' ul-anvor" dostonlariga javob tarzida vujudga keldi. Dostonlar nomlanishidagi ohangdoshlik, kompozitsion qurilishdagi o'xshashlik va qo'llanilgan she'riy o'lchov bu fikrni tasdiqlaydi. Doston 1707 baytdan iborat bo'lib, muqaddima qismi basmala bobi, beshta hamd, beshta na't, Xoja Bahouddin Naqshband haqidagi fasl, Xoja Ahror Valiy tavsifidagi fasl, so'z ta'rifidagi uchta bob hamda ko'ngil ta'rifidagi alohida bob hamda ilm-ul-yaqin, aynul yaqin va haqqul yaqin haqidagi uchta suhbatdan iborat. Salafllari – Nizomiy va Amir Xusravdan farqli o'laroq, Jomiyning dostonida zamon podshohi madhiga bag'ishlangan bob yo'q. Asarning nomlanishi, umumiy ruhi, Xoja Ahror Valiyga bag'ishlangan bobning ma'no-mazmunidan kelib chiqib, bu dostonni Jomiy o'z piri – Xoja Ahror Valiyga bag'ishlab yozgan, degan xulosa kelib chiqadi.

1482–83-yillarda "Xamsa"ning ikkinchi dostoni "Subhat ul-abror" ("Yaxshi kishilarning tasbehi") maydonga keldi. An'anaga muvofiq, xamsaning ikkinchi dostoni ishqiy mavzuga bag'ishlanishi kerak edi. Lekin Jomiy bu o'rinda an'anadan butunlay chekinib, falsafiy yo'nalishdagi yana bir doston yaratadi. Lekin u birinchi doston kabi 20 ta maqolatdan emas, balki 40 ta bo'lim – "iqd" (tasbeh donasi)dan iborat bo'lib, har bir nazariy qismdan keyin alohida hikoyat va munajat ilova qilib boriladi. Doston hajman 2870 baytdan iborat bo'lib, qisqacha nasriy so'zboshi, basmala bobi, hamd, na't, munajat mavzusidagi an'anaviy boblar bilan boshlanadi.

"Subhat ul-abror" ramali musaddasi maxbuni maqsur vaznida yozilgan bo'lib, Navoiyning guvohlik berishicha, Jomiygacha hech kim bu vaznda doston yozmagan. "Xamsat ul-mutahayyirin"ning uchinchi maqolatida Navoiy "Subhat ul-abror"ni "Haft avrang" tarkibidagi to'rtinchi doston sifatida qayd qilib, "Saddi Iskandariy"da bu dostonni Jomiy "Xamsa"si tarkibidagi ikkinchi doston sifatida qayd qilib o'tadi:

Yana «Subha» jon rishtasin tor etib

Ki, har muhra bir durri shahvor etib ("Saddi Iskandariy", 7-bob).

Abdurahmon Jomiy beshligidagi uchinchi doston "Yusuf va Zulayho" deb atalib, 1483-yilda yaratilgan. Nizomiy beshligida bunday mavzu va syujetdagi doston uchramaydi. Jomiy "Xusrav va Shirin" mavzusidagi an'anaviy doston yaratishdan voz kechib, Qur'onda "ahsan ul-qisas" – "qissalarning sarasi" deb ta'riflangan Yusuf qissasi bayoniga bag'ishlangan "Yusuf va Zulayho" dostonini yaratadi. Dostonning umumiy hajmi 4000 baytdan iborat bo'lib, xutba, hamd, na't, me'roj, Xoja Ahror Valiy va Sulton Husayn Boyqaro madhidagi muqaddimaviy boblar bilan boshlanadi.

Abdurahmon Jomiy "Xamsa"sidagi to'rtinchi doston "Layli va Majnun" mavzusiga bag'ishlangan bo'lib, 1483-yilda yaratilgan. Hajman 3680 baytdan iborat. Asar salafar dostonlaridan tasavvufiy bo'yoqlarning quyuqligi va ramziylikning kuchli ifodasi bilan ajralib turadi.

"Xamsa"dagi so'nggi – beshinchi doston "Xiradnomai Iskandariy" ham Jomiyning an'anaga rioya etishi bilan xarakterlanadi. Ko'rinadiki, Abdurahmon Jomiy yaratgan masnaviy-dostonlar orasida falsafiy yo'nalishdagi dostonlar yetakchi o'rinda turishi bilan xarakterlanar ekan.

Fors adabiyotida Nizomiy beshligiga birinchi javob bitgan ijodkor Xusrav Dehlaviy bo'lsa, Navoiy bu vazifani turkiy tilda ado etdi. Navoiy beshligida xamsanavislikning barcha shartlariga qat'iy amal qilinganligini ko'ramiz.

O'zbek mumtoz adabiyotining cho'qqisi bo'lgan Alisher Navoiy "Xamsa"si jahon adabiyotining noyob va o'lmas durdonasidir.

"XAMSA". "HAYRATUL ABROR" DOSTONI

"Hayrat ul-abror. Alisher Navoiy "Xamsa"sidagi birinchi doston "Hayrat ul-abror" («Yaxshi kishilarning hayratlanishi») 1483-yilda yaratilgan edi. Doston 3988 baytdan iborat bo'lib, Nizomiy Ganjaviyning "Maxzan ul-asror", Amir Xusrav Dehlaviyning "Matla' ul-anvor" hamda Abdurahmon Jomiyning "Tuhfat ul-ahror" dostonlariga javob tariqasida yozilgan. "Hayrat ul-abror" 63 bob, 20 maqolat va 20 hikoyatdan tashkil topgan. Shundan muqaddima 21 bobni o'z ichiga oladi.

Dostonning birinchi bobi "Bismillohir rahmonir rahim" ("Mehribon va rahmli Olloh nomi bilan boshlayman") oyatining shoirona talqiniga bag'ishlanganligi uchun "basmala bobi" deb ham ataladi. Bu bob nafaqat "Hayrat ul-abror" uchun, balki umuman "Xamsa" uchun ham kirish vazifasini o'taydi, chunki keyingi dostonlarda biz bu ilohiy jumlaning uchratmaymiz.

Umuman, salaflarda "Xamsa"ni "bismilloh" oyati bilan boshlash an'ana tusiga kirgan bo'lib, Nizomiydan boshlab barcha xamsanavislar o'z so'zlarini ana shu oyat bilan boshlaganlar. Faqat Navoiyga kelibgina bu bob mustaqil basmala bobiga aylandi, ya'ni ushbu bob to'lig'icha "bismilloh" oyati asosida qurildi.

Hazrat Navoiy dastlabki 12 baytni "bismilloh" oyatining umumiy tavsifiga bag'ishlaydi: oyat o'z shakli va mohiyatiga ko'ra butun Borliqning nizomini ushlab turuvchi "jahon rishtasi", tiriklik asosi bo'lmish "jon rishtasi", abadiylik xazinasiga

eltuvchi sinoatli tasbih, ham dunyo, ham oxirat saodatini sayd etuvchi arqon, obihayot oquvchi ariq, Arshi a'loni yorituvchi qandilga o'xshatiladi. Keyingi baytlarda vahdat (Birlik, Alloh taoloning Bir-u Borligi) xazinasiga eltuvchi yo'l sifatida ta'riflangan "bismilloh"dagi har bir harfga ikki toifa – "ahli qabul" (qabul etganlar) va "ahli rad" (inkor qilganlar) uchun alohida-alohida ma'no yuklatiladi. Dastlab rad etuvchilarga to'xtalinar ekan, ushbu jumladagi har bir harfning bu toifa kishilarini jazolantirishga xizmat qildirilganligini ko'ramiz. Xususan, "س" – "sin" harfi haqida gapirilganda, uning shakli nahang balig'ining umurtqa suyagidagi arradek bo'lib, rad etuvchilar uchun ofatdek; "م" – "mim" harfi ilon nafasidek o't sochib, yo'l boshida og'zini ochgan holda yotadi, degan tashbehlardan foydalaniladi. Shu tariqa Navoiy ushbu jumladagi qolgan harflarni ham mazkur maqsadga xizmat qildiradi va kitobat (harf) san'atining betakror namunasini yaratadi.

Ikkinchi toifa, ya'ni qabul qiluvchilarga to'xtalinda endi bu harflarning ijobiy ma'no kasb etishini kuzatamiz. Xususan, "س" – "sin" harfi endi salomatlik yo'lining zinasiga o'xshatilsa, "م" – "mim" harfining maqsad manzilidagi buloq boshiga nisbat berilganligini ko'rish mumkin. Bularning barchasida Navoiyning yuksak badiiy salohiyati namoyon bo'ladi.

Dostonning ikkinchi bobidan boshlab Navoiy "Xamsa"sining yana bir o'ziga xos jihatiga duch kelamiz. Navoiygacha yozilgan "Xamsa"larda boblarga alohida sarlavha qo'yilmagan. "Hayrat ul-abror"ning ikkinchi bobidan boshlab Navoiy saj'ning go'zal namunasi bo'lmish jumlar orqali bobning umumiy mazmun-mohiyatini ochib beruvchi nasriy sarlavhalardan foydalanadi. Shoir sarlavhalar tuzishda hamisha ham bir xil andozadan kelib chiqmagan: zarur paytlarda murakkab shakllarni qo'llagan, ayrim o'rinlarda oddiy ifoda usullaridan foydalanish bilan cheklangan.

Ikkinchi bob Xoliq, ya'ni Olloh hamdiga bag'ishlanadi. Mazkur bobda shoir hamma narsani yaratgan Xoliqning osmon va quyoshdan tortib har bir zarrani, butun o'simliklar va hayvonot olamini, kishilik jamiyatini bir-biriga bog'lab harakatlantirib turishini cheksiz hayrat bilan tasvirlaydi. Alisher Navoiy "Uning zoti lutf va safodan iborat, lekin vaf o'zi unga begona" degan fikrlarni ilgari surar ekan, bu o'rinda tasavvuf ta'limoti asosida fikr yuritilayotganligi ma'lum bo'ladi.

Dostonning 3-6 boblari (to'rt bob) munojotlarni o'z ichiga oladi. Birinchi munojotda Alloh taoloning Bir-u Borligi, jamiyki maxluqot unga sano aytisalar ham, uning hamdini ado etolmasliklari, Haq taolo o'z Zotiga mazhar – ko'zgu yaratish maqsadida olamni yo'qdan bor qilgani haqida so'z yuritiladi.

Ikkinchi munojotda esa, Alloh olamdagi jamiyki mavjudotning yaralish va foniylikka yuz tutish jarayoni davomida sodir bo'lishi mumkin bo'lgan jamiyki voqea va hodisalarni o'z ilmi, irodasi va qudrati bilan tasarruf etishi, azaliylik va abadiylik faqat Xudoga xos ekanligi, haqiqiy iloh faqat Alloh taoloning O'zi bo'lib, olamdagi jamiyki mavjudot faqat Unga sajda va itoat qilishlari lozimligini bayon etib, o'z iltijolarida ilohiy g'azabdan qo'rqib, rahmatidan umidvor holda yashayotganini, imon gavharidan ayru qoldirmaslikni yalvorib so'raydi.

Uchinchi munojotda olam ahlining qiyomat kunidagi ahvoli tasvirga tortilib, o'sha kuni oxirzamon payg'ambari – Muhammad Mustafo (s.a.v) Haq taolo izni bilan

musulmon ummatini shifoat qilishi, Navoiy ham bu shifoatdan umidvor ekanligi haqida so'z yuritiladi. To'rtinchi munajat esa, Alloh taoloning karami kengligi, jamiyki bandalariga mehribon va rahmli ekanligi haqida so'z yuritiladi.

Adabiy an'anaga ko'ra, munajotdan so'ng payg'ambar madhiga, ya'ni na'tga o'tiladi. Dostonda 5 ta na't keltirilgan. Ushbu na'tlarning dastlabki to'rttasi vasf yo'nalishida bo'lsa, beshinchi na't me'roj haqida. Dostonda Navoiy Payg'ambar (s.a.v.)ni komil inson deb talqin etar ekan, ul Zotning insoniyat taqdiridagi o'rnini – bu dunyoning yaratilishidan maqsad Rasulullohdek komil inson ekanligini ta'kidlaydi, u Zotni alohida mehr-muhabbat bilan madh etadi.

Birinchi na'tda tasavvuf ta'limotidagi "Nuri Muhammadiya" nazariyasiga to'xtalinar ekan, ushbu nazariyadagi "Odam Ato unga ham o'g'il, ham ota" degan tushuncha ta'rifi beriladi. "Nuri Muhammadiya"ga ko'ra, Alloh barcha olamlarni yaratishdan oldin Muhammad nurini yaratgan bo'lib, shu nur tufayli olamni va odamni yaratgan. Demak, Odam Ato ham Muhammad nuridan bino qilingan. Shuning uchun hazrati Muhammad (s.a.v) Odam Atoga ham ota, ham o'g'ildir:

Bo'ldi sanga Odami sabqatnamo,

Avval o'g'ul, so'ngra gar o'lsa ota.

Ikkinchi na'tda Payg'ambar (s.a.v.)ning tug'ilishlari, bolalik paytlarida otadan yetim qolishlari, savdogarlik bilan shug'ullanishlari, hali payg'ambarlik maqomiga yetishmagan zamonlarida ham qabiladoshlari orasida yuksak axloqlari bilan nufuz topganlari, payg'ambarlikning dastlabki yillarida ayrim mushrik qabiladoshlari tomonidan ko'p aziyatlar chekkan bo'lsalar hamki, ularni duoi xayr qilganliklari haqida so'z yuritilsa, uchinchi na'tda Muhammad alayhissalomning payg'ambarliklariga dalil bo'lgan mo'jizalar – u Zotning soyasiz bo'lganliklari, Oyni ishorat barmog'i bilan ikkiga bo'lganliklari, xat-savodsiz bo'lganlari holda olamning jamiyki hikmatlaridan boxabar, butun olamlarga rahmat qilib yuborilgan payg'ambar ekanliklari haqida so'z yuritiladi. To'rtinchi na'tda esa, Navoiy ahli sunnat va jamoat e'tiqodiga ko'ra, Payg'ambar (s.a.v.)ning sifatlarini bayon etib, u Zotning ahli bayti va jamiyki sahobalar, ayniqsa to'rt xalifa – Abubakr Siddiq, Umar Foruq, Usmon Zinnurayn va Ali Murtazoga salovot yuboradi.

Beshinchi na't esa an'anaga muvofiq, me'roj kechasining ta'rifiga bag'ishlangan. Oxirzamon payg'ambarining mo'jizalari ko'p bo'lsa hamki, u Zotning ikki mo'jizasi – me'roj va shifoat hodisasi badiiy adabiyotda alohida tilga olinadigan mavzu hisoblanadi. Aynan me'roj hodisasi sodir bo'lganidan keyin kufr va imon chegarasi aniq bo'ldi – bu hodisaga ishonganlar musulmon, ishonmaganlar kofir degan ilohiy hukm nozil bo'ldi. Shifoat masalasi esa, islom payg'ambarining mo'jizalari qiyomatgacha davom etishi, ummatining gunohini shifoat qilish imkoniyati faqat Muhammad alayhissalomga berilganining isboti hisoblanadi.

Dostonning 12-bobi ulug' salaflar Nizomiy Ganjaviy va Amir Xusrav Dehlaviy madhiga bag'ishlangan. Dastlab Nizomiyga ta'rif berilar ekan, uning ismidagi harflar abjad hisobiga ko'ra 1001 soniga teng kelishi jihatidan Xudoning 1001 ismiga hamohang ekanligi aytiladi. Ishtiqoq (o'zakdosh so'zlarni keltirish) va iyhom (baytda ikki xil ma'noni qo'llash) san'atlari vositasida u yaratgan xazina ("Xamsa")ga ta'rif beriladi:

*Ganja vatan, ko'ngli aning ganjhez,
Xotiri ganjur-u tili ganjrez.*

Xusrav Dehlaviy madhi keltirilganda esa uning ismidagi "xusrav" so'zining podsho ma'nosini bildirishi Dehlaviyning so'z podshosi sifatida hind mulkini obod qilganligi, uning har bir dostoni Hindistonning bir o'lkasiga teng ekanligi bilan izohlanadi:

*Nazmi savodi aro har doston,
O'ylaki, bir kishvari Hinduston.*

13-bob Nuriddin Abdurahmon Jomiy madhini o'z ichiga oladi. Navoiy Nizomiy va Dehlaviyini bir bobda ta'riflagani holda ustoz va do'sti Abdurahmon Jomiyga alohida bob bag'ishlaydi. Uni o'sha davrning "qutbi tariqati" deb atar ekan, o'zining unga nisbatan ojiz va muhtojligini g'oyat kamtarlik bilan bayon qilsa, Jomiyning yangi yozgan biror asarini o'zidan oldin hech kim ko'rmasligini faxr bilan ta'kidlaydi:

*Nomag'akim roqim etib xomasin,
Ko'rmadi men ko'rmayin el nomasin.*

Dostonning 14-15-boblari so'z ta'rifiga bag'ishlangan. Shoir ushbu boblarda so'zni tavsif etar ekan, nazmning qimmatini, so'zdagi ma'no, uning shakliga muvofiqligi, shakl va mazmun masalasi, umuman, ijod haqidagi masalalarga e'tibor qaratadi.

Alisher Navoiy bu o'rinda so'zning mahsuli bo'lgan adabiy turlar haqida ham to'xtalar ekan, nazm va nasrga alohida ta'rif beradi, nazmni nasrdan ustun qo'yib, gulshanda gullarning saf tortib turishini nazmga, sochilib, to'kilib yerda yotishini nasrga o'xshatadi.

Dostonning 16-bobi zamona sultoni Husayn Boyqaro madhini o'z ichiga oladi. Alisher Navoiy bu bobda talmeh san'ati vositasida Husayn Boyqaroni kuch-qudratda Firdavsiy qahramoni Rustamga, adolat va fazl-u kamolda Eronning afsonaviy podshosi Jamshidga o'xshatadi.

17-bob "Ko'ngul ta'rifida" deb nomlanadi. Bobning ilk baytlarida shoir Xudoni dehqonga, insonni vujudini gulistonga qiyoslaydi.

Muqaddimaning qolgan uch bobi (18-20-boblar) hayrat ta'rifiga bag'ishlangan. Bu boblarda Xoja, ya'ni ko'ngulning avval mulk (narsalar) olamiga, keyin malakut (farishtalar) olamiga va nihoyat so'ngida "ajoyib bir shahar" (inson tanasi)ga sayohati bayoni keltiriladi va bu sayohat ko'ngulning o'zligini tanib, inson tanasiga kirgani tasviri bilan yakunlanadi.

Alisher Navoiyning muqaddimadagi so'nggi bobni aynan shu shayxlarga bag'ishlashi shoirming naqshbandiya suluki vakili ekanligiga ishora edi. Bob o'z ichida ikki qismga ajratiladi, birinchi qism 15 baytdan iborat bo'lib, uning deyarli har bir baytida *naqsh* so'zining turli holat va shakllarda ishtiyoq (o'zakkodosh so'zlarni keltirish) va tanosub (ma'no va mohiyat jihatidan bir-biriga yaqin so'zlarni keltirish) san'atlari vositasida qo'llanilganligini ko'ramiz.

Bobning ikkinchi qismi naqshbandiya tariqatining o'sha davrdagi mashhur pirlaridan biri Xoja Ubaydulloh Ahror madhiga bag'ishlangan.

Dostonning 22-bobidan asosiy qism boshlanadi. Asosiy qism maqolat va hikoyatlardan tashkil topgan 40 bobni o'z ichiga oladi. Maqolatlar muayyan bir axloqiy-falsafiy mavzuga bag'ishlangan bo'lib, shoir dastlab ushbu mavzuga munosabat bildiradi, mavzu yuzasidan o'z fikr-mulohazalarini bayon qiladi, so'ngra shu mavzuga mos ibratli hikoya keltiradi. Maqolatlarning barchasi, ularga ilova qilingan hikoyatlar ham bir-biri bilan izchil bog'langan, mazmunan biri ikkinchisini davom ettiradi, to'ldiradi, rivojlantiradi.

Shu tariqa asosiy qism 20 maqolat va unga ilova tarzida keltirilgan hikoyatlar bayoni tarzida davom etadi. Buni quyidagi jadvalda ko'rish mumkin:

Maqolat nomi	Hikoyat
Iymon sharhida	Shayx Boyazid Bistomiy va uning muridi haqidagi hikoyat
Islom bobida	Ibrohim Adham va Robiya Adviya haqidagi hikoyat
Salotin (sultonlar) zikrida	Shoh G'oziy hikoyati
Xirqa kiygan riyokor shayxlar xususida	Abdulla Ansoriy haqidagi hikoyat
Karam (xayru ehson) vasfida	Hotami Toyi hikoyati
Adablilik to'g'risida	No'shiravon va Nargis haqidagi hikoyat
Qanoat bobida	Qanoatli va qanoatsiz ikki do'st haqidagi hikoyat
Vafo bobida	Ikki vafoli yor hikoyati
Ishq o'ti ta'rifida	Shayx Iroqiy haqidagi hikoyat
Rostliq ta'rifida	Sher bilan Durroj hikoyati
Ilm osmonining yulduzlardek baland martabaliligi haqida	Imom Roziy va Xorazmshoh haqidagi hikoyat
Qalam va qalam ahlari haqida	Yoqut haqidagi hikoyat
Bulutdek foyda keltiruvchi odamlar haqida	Ayyub va o'g'ri haqidagi hikoyat
Osmon tuzilishida shikoyat	Iskandar haqidagi hikoyat
Jaholat mayining quyqasini ichadiganlar haqida	Isroiliy rind haqidagi hikoyat
Xunasasifat oliftalar haqida	Abdulloh Muborak haqidagi hikoyat
Bahor yigittligining sofligi haqida	Zaynobbiddin va uning o'g'li haqidagi hikoyat
Falak g'amxonasi haqida	Go'zal malika va uning oshig'i haqidagi hikoyat
Xurosonning misli yo'q viloyati bayonida	Bahrom va bog' haqidagi hikoyat
Maqsadning o'talgani haqida	Xoja Muhammad Porso haqidagi hikoyat

Eng avvalgi maqolat iymon sharhiga bag'ishlanadi. Bu bejiz emas, zero dostonning bosh g'oyasi komil inson timsolini vasf etishdir, komillikning bosh belgisi esa iymondir.

Ikkinchi maqolatda esa, islom dinining mohiyati va arkonlari haqida so'z yuritiladi. Maqolat avvalida Navoiy basmala bobidagi "ahli qabul" va "ahli rad" tushunchalariga yanada oydinlik kiritib, shunday yozadi.

Navoiy keyingi maqolatda sultonlar ta'rifiga o'tadi. Navoiy bu bobda podshohlikning mezoni – asosi adolatda ekanligini sarlavhadayoq bayon etadi. Navoiyning talqini bo'yicha, podshoh ham boshqa insonlar kabi tuproqdan yaralgan oddiy banda. Podshohlik – imtiyoz emas, balki vazifa, uni halol bajarish uchun haqni nohaqdan ajratib, adolat tamoyiliga so'zsiz rioya qilish shart. Maqolatdan keyingi hikoyatda Sulton Husayn Boyqaroning faoliyatiga bog'liq hikoyatni keltiradi.

To'rtinchi maqolatda jamiyatning quyi tabaqasi – darveshlar haqida fikr yuritiladi. Ushbu maqolatning uchdan ikki qismi riyokor shayxlar hajviga bag'ishlangan bo'lib, qolgan o'ttiz besh bayti chin so'fiylar ta'rifidadir.

Beshinchi maqolat karam va saxovat haqida. Unda berilishicha, Xudo kimga mol-davlat bergan bo'lsa, saxovat va qo'li ochqlik uning qismatiga aylanishi kerak. Eng yomon sifatlardan biri baxillik bo'lsa, eng yaxshi xislatlardan biri saxovat hisoblanadi. Navoiy ushbu maqolatda saxovatning quyidagi shartlarini keltiradi: 1) saxovatda isrofgarchilikka yo'l qo'ymaslik; 2) shuhratparastlik yuzasidan xayr-saxovat qilmaslik; 3) faqat muhtoj kishigagina xayr qilish; 4) befoyda ehson oshlari va xayriya tadbirlarini o'tkazish uchun xalq molini talon-toraj qilmaslik; 5) xayr-u ehson qilishda sababchini Xudo, o'zini bor-yo'g'i bir vosita deb bilish, saxovatni Alloh yo'lida qilish. Maqolat so'ngida hazrat Alining "Haqiqiy karam diram sochish emas, balki ta'ma tarkidir" mazmunidagi hikmatini keltirib, Hotam Toyi haqidagi hikoyatni ilova qiladi.

Navoiyning odob, hayo va xoksorlik haqidagi qarashlari oltinchi maqolatda o'z ifodasini topgan. Bobning sarlavhasida shoir adabni baxtiyorlik kaliti, eng ko'p qadrlanadigan insoniy fazilat, hayo bilan xushtavozelikni esa odobning asosiy shartlaridan deb ta'kidlagan.

Qanoat ta'rifidagi yettinchi maqolat badiiy timsollarga boyligi bilan alohida ajralib turadi. Navoiyning fikricha, kimki qanoatni o'ziga kasb qilgan bo'lsa, u eng boy insondir.

Sakkizinchi maqolat vafu haqida bo'lib, shoir bu axloqiy kategoriyanı do'stlik tushunchasiga bog'liq holda talqin qiladi. Yor-do'sti yo'q kishi dursiz sadaf kabi qiymatsizdir, burgutning bir qanoti sinsa qulab tushadi, bitta o'tindan gulxan yoqib bo'lmaydi, bitta ustun uy tomini ko'tarolmaydi.

Keyingi baytlarda haqiqiy oshiqning sifatlari keltiriladi. Unga ko'ra, haqiqiy oshiqning "ham tili, ham ko'zi-yu ham ko'ngli pok", u o'zgalar xayolidan begona, ishq yo'lida hatto o'zlikdan ham voz kechgan dardkash inson.

O'ninchi maqolat to'g'rilik ta'rifida va egrilik inkorida bo'lib, unda Navoiy rostlik, to'g'riso'zlik, to'g'ri yashash, odamlarga to'g'ri munosabatda bo'lish kabi

fazilatlarini birma-bir sanab chiqib, uning ziddi bo'lmish egrilik, yolg'onchilikning ofatlarini ham birma-bir keltirib o'tadi.

O'n birinchi maqolatda ilm o'rganish, olimning jamiyatdagi mavqeyi, ilm talabidagi riyozatlar haqida so'z yuritiladi. Navoiyning ilm va olimlik haqidagi fikrlari asosan quyidagilardan iborat.

O'n ikkinchi maqolat qalam va qalam ahli haqida bo'lib, bu bobda Navoiy oldingi maqolatda bildirgan fikrlarini mantiqiy izchillik bilan davom ettiradi.

Navoiyning yaxshilik va yomonlik haqidagi qarashlari o'n uchinchi maqolatda yanada aniqroq, yorqinroq o'z ifodasini topgan.

Yaxshilik va yomonlik tushunchalari 14-maqolatda yanada kengroq ko'lam kasb etadi. Navoiy ushbu maqolatda olam va odam, davr va shaxs, ko'ngil istaklari va falak evrilishlari haqida dunyo va uning asl mohiyatini tushuntirish orqali mulohaza yuritadi.

Navoiy 15-maqolatda mayparastlik va mayxo'rlik zararlari haqida fikr yuritadi. Uning nazarida mayga ruju qo'yish jaholat va nodonlikning nishonasi bo'lib, insoniy fazilatlardan mahrum, irodasiz, o'z qadr-u qimmatini bilmagan kishigina bu yo'lga kirishi mumkin.

O'n oltinchi maqolatda Alisher Navoiy o'zining jismoniy kuch-quvvatiga aldanib qolib, o'zini davlat tayanchi va barqarorlik posboni deb o'ylaydigan takabbur bahodir va beklarni tanqid qiladi.

O'n yettinchi maqolat umming ikki asosiy bosqichi hisoblanmish yoshlik va qarilik haqida. Bu maqolatda ham Navoiy falsafiy mushohadakorlik bilan so'zni bog' tasviridan boshlab, ko'klam, yoz, xazon va qish fasllaridagi peyzajni katta mahorat bilan chizadi.

O'n to'qqizinchi maqolatni Navoiy Xuroson mintaqasi hamda mamlakat poytaxti Hirot shahrining ta'rifiga bag'ishlaydi. Ushbu maqolatni Navoiyning Vatan haqidagi madhiyasi, deyish mumkin.

"Hayrat ul-abror"ning valiahd shahzoda Badiuzzamonga bag'ishlangan yigirmanchi maqolatida Navoiyning davlatchilik bobidagi qarashlari yaxlit bir konsepsiya tarzida bayon etilgan bo'lib, unda bayon eilgan tavsiyalar Amir Temur tomonidan o'z vorislariga vasiyat qilib qoldirgan o'n ikkita tuzukka to'la-to'kis mos tushadi.

"Hayrat ul-abror" dostonida xotima o'ziga xos o'ringa ega. Dostonning 62-63-boblari hazrat Navoiyning xulosa va yakuniy fikrlarini o'z ichiga oladi. 62-bobda Navoiy dostonni yaratish orzusidan boshlab uni tugatgunicha bo'lgan jarayon haqida yozar ekan, dostonni yozish xayoli unga tinchlik bermagani, el-u yurt xizmati, xalq arz-dodini tinglash uni asosiy maqsaddan chalg'itsa-da, Xudoning o'zi unga marhamat ko'rsatib, nihoyat bu ulug' muddaoni poyoniga yetkazganini betakror tashbehtar vositasida bayon qilib beradi. Bob so'ngida Navoiy g'oyat nazokat va kamtarlik bilan agar yozganlari elga manzur bo'lmasa, uni afv etishlarini so'rab, Allohga iltijo qiladi:

*Jilva ber el ko'ziga ham xo'b ani,
Qilg'il ulus ko'ngliga marg'ub ani.
Har nechakim, jurmum erur pech-pech,
Lekin erur rahmating olinda hech.*

63-bobda oyog'i toyib ketib, kosadagi oshni shohning boshiga to'kib yuborgan va olijanob shohning xijolatdan o'lar holatga yetgan bu qulni afv etgani haqidagi hikoyat beriladi va bu hikoyat bevosita 62-bobga hamohang tarzda, unga ilovadek keltiriladi. Navoiy Allohni olijanob shohga, o'zini oyog'i toyib ketgan qulga o'xshatar ekan, shunday yozadi:

Har necha ko'p bo'lsa gunohim mening.

Shukrki, bor sendek ilohim mening.

Xijlat ila qolmadi xud jom manga,

Yeri durur aylasang ehson manga.

"Hayrat ul-abror" dostonida kun tartibiga qo'yilgan masalalar bevosita "Xamsa"ning keyingi dostonlarida ham davom etadi, xususan, komil insonga xos adab, qanoat, karam va saxovat, futuvvat, rostlik, vafo kabi xislatlar bilan bog'liq masalalar "Farhod va Shirin" dostoni, "Sab'ai sayyor" tarkibidagi hikoyatlar, "Saddi Iskandariy" dostonlarida yangicha talqin topganligini ko'ramiz.

Doston aruz tizimining sari' bahri – sari'i musaddasi matviyi makshuf (ruknlari va taqti'i: muftailun muftailun foilun – VV – / – V V – / – V –) vaznida yozilgan.

Bu vazn pand-u nasihat mazmunidagi fikrlarni bayon qilishga nihoyatda qulay bo'lganligi sababli doston uchun asosiy she'riy o'lchov vazifasini o'tagan.

Savol va topshiriqlar

1. Xamsanavislik an'anasiga asos solgan shoir sifatida qaysi ijodkorni ko'rsatish mumkin deb o'ylaysiz: Nizomiy Ganjaviy yoki Xusrav Dehlaviy? Va qaysi asoslarga ko'ra?
2. Xamsa yaratgan ijodkorlarni shartli ravishda qay shaklda guruhlash mumkin?
3. Nima uchun Xusrav Dehlaviy hamda Navoiy xamsachilikning barcha shartlariga amal qilishgan?
4. Abdurahmon Jomiyning xamsa yaratgan yoki yaratmagani to'g'risida nima uchun yakdil fikr yo'q?
5. Sizningcha, nima uchun Abdurahmon Jomiy "Xusrav va Shirin" mavzusida doston yozishdan voz kechgan?
6. Alisher Navoiy "Xamsa"sining adabiyotimizda tugan o'rni haqida qanday mustaqil xulosalaringiz bor?
7. "Hayrat ul-abror" tipida yozilgan boshqa yana qanday dostonlar nomlarini ayta olasiz?
8. "Hayrat ul-abror" umumiy "Xamsa" uchun kirish vazifasini o'tashini dostondagi qaysi xususiyat orqali bilish mumkin?
9. Dostonning kirish qismida Navoiy qanday fikr va g'oyalarni ilgari surgan?
10. Dostondagi maqolot va hikoyatlarning o'zaro bog'liqligini aniq misollar bilan asoslang
11. "Salotin bobida" maqolatida keltirilgan "Shoh G'oziy hikoyati"dagi tilla kampir atamasiga izoh bering.
12. Dostondagi hikoyatlarning didaktik xususiyatlarini tavsiflang.

“FARHOD VA SHIRIN” DOSTONI

Alisher Navoiy “Xamsa”sidagi ikkinchi doston “Farhod va Shirin” deb atalib, 1484-yilda yozib tugallangan. Navoiygacha bu mavzu «Xusrav va Shirin» shaklida mashhur edi. Afsonaning bosh qahramoni Xusrav Parvez aslida tarixiy shaxs bo‘lib, milodiy 590-yilda taxtga chiqib, 628-yilda o‘z o‘g‘li Sheruaniyning buyrug‘i bilan o‘ldirilgan Eron shohidir. Uning oromiy yoki arman qizi Shiringa bo‘lgan muhabbati ko‘pgina tarixiy asarlarda qayd etilgan. Xususan, Alisher Navoiyning o‘zi ham “Tarixi muluki Ajam” asarining sosoniylar tarixiga bag‘ishlangan qismida Xusrav Parvez haqida ma‘lumot beradi. Badiiy adabiyotda Xusrav va Shirin muhabbati haqida birinchi bo‘lib Firdavsiy o‘zining «Shohnoma» dostonida yozib qoldiradi, Nizomiy esa uni alohida ishqiy-sarguzasht doston holiga keltiradi. Nizomiyning «Xusrav va Shirin» dostoni 1340-yilda Qutb Xorazmiy tomonidan turkiy tilga tarjima qilingan.

Alisher Navoiy bu mavzudagi dostoni uchun avvalgi dostonlarda ikkinchi darajali timsol tarzida talqin qilingan Farhodni bosh qahramon qilib oladi. Aslida Farhodning bosh qahramon qilib olinishi adabiyotda ilk bor XIV asrda Ozarbayjonda yashab faoliyat yuritgan Orif Ardabiliyning “Farhodnoma” (1369) nomli fors-tojik tilida yozilgan dostoni bilan boshlanadi. Lekin unda tasvirlangan voqealar Navoiy dostonidan butunlay farq qiladi. Navoiy “Farhod va Shirin” dostonida bu mavzuda qalam tebratgan ijodkorlar sifatida Nizomiy, Dehlaviy, Ashraf Marog‘iylarni eslab o‘tar ekan, yana bir noma‘lum ijodkorga ham ishora qilib o‘tadi:

Yana bo‘lg‘on ekan bu noma marqum,

Vale roqim emastur yaxshi ma‘lum.

Adabiyotshunoslikda ushbu noma‘lum ijodkor aynan Orif Ardabiliy bo‘lishi mumkin degan fikrlar mavjud.

Farhod obrazining ildizlari xalq og‘zaki ijodiga borib taqaladi. O‘z asarining manbalarini xalq og‘zaki ijodidan olgan Firdavsiy “Shohnoma”sida Farhod pahlavon (Afrosiyobning jangovar sipohsolori) sifatida tilga olingan. Bu obraz Nizomiyning “Xusrav va Shirin” dostonida epik planda talqin etila boshladi. Nizomiyning dostonidagi Farhod xalq orasidan chiqqan toshyo‘nar usta. U oqil va insonparvar, g‘oyat savodli va pahlavon. Farhod garchi doston syujeti rivojida asosiy rol o‘ynamasa-da, muallifning yetakchi g‘oyasini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Xusrav Dehlaviyning “Shirin va Xusrav” dostonida esa Farhod oliynasab shahzoda, taqdirga tan beruvchi baxtsiz oshiq sifatida tasvirlanadi.

Navoiyning “Farhod va Shirin” dostoni 54 bob, 5782 baytdan iborat. Shundan muqaddima 11 bobni o‘z ichiga oladi. Doston an‘anaviy hamd – Allohning maqtovi bilan boshlanadi. Dostonda ikkita hamd mavjud. Birinchi hamdda Alisher Navoiy yaratuvchining qudratini ta‘riflab, uning irodasi bilan qalamga olmoqchi bo‘lgan g‘oyaviy niyati haqida so‘z yuritir ekan, birinchi misrani arabcha kalima bilan boshlaydi:

Bihamdik fath avbob ul maoniy,

Nasib et ko‘ngluma fath o‘lmak oni.

*Nizomiy panjasig'a panja urmoq.
Tutaykim qildi o'z changini ranja,
Nekim urdi aning changiga panja.
Kerak sher ollida ham sheri jangi
Agar sher o'lmasa, bori palangi.*

Aynan shu bobdan boshlab 2-3 baytli soqiynomalar berib boriladi. Ko'pincha bu soqiynomalarda shoir keyingi bobda qalamga olinadigan voqea yoki masalalarga ishora qilinadi:

*Kel ey soqiyki, tushmish jonima jo'sh,
Ketur bu ikki yodi birla bir qo'sh.
Alar ishqida no'sh aylab iki jom,
Tutay Jomiy mayi madhin saranjom.*

7-bob "hazrati shayx ul-islomiy mavlono Nuriddin Abdurahmon Jomiy" madhidadir. Alisher Navoiy Nizomiy va Dehlaviyni ikkita filga o'xshatgani holda, Jomiyi yuz filga o'xshatadi. So'z o'yini vositasida uni XI-XII asrlarda yashagan mashhur so'fiy Zindapili Jomiyga qiyoslaydi, "fano timsoli", "jahoni begaron" (cheksiz jahon), "olami kubro" (ulug' olam) deb ataydi. Bob Jomiy qo'lidan bir jom ichish umidi bilan yakunlanadi:

*Keturgil, soqiy ul jomi kiromiy
Ki, tutsun rindlar sarxayli Jomiy.
Chu piri dayr may qildi havola,
Icharmen gar erur gardun piyola.*

Navbatdagi bob dostonning yozilish sababi haqida. Bu bobda shoir dostonni yaratish orzusi paydo bo'lgach, bepoyon durru gavharlar dengiziga cho'mganligini, ya'ni ko'p mutolaa qilganligini, tinmay o'ylaganligini aytadi. Dostonni yozishga undagan sabablardan biri o'zining muhabbati, bu ishqning alam va iztiroblari ekangligini aytib, u tufayli o'ziga yetishgan azob-u uqubatlarni bayon qiladi. Shunda unga g'oyibdan nido kelib, hotif (g'oyibdan oq fotiha beruvchi) uni yangi bir asarni yozishga ilhomlantirganini, keyin Jomiyning oldiga borganida u ham shoirni duo qilib, bu ishda unga oq yo'l tilaganini yozadi.

9-bob asar rejasini tuzib olgani, turli afsonalar, tarixiy manbalarni ko'rib chiqqani, shu mavzuda yozilgan dostonlarda yo'l qo'yilgan xatolarni tuzatib, o'z g'oyalarini qay tarzda ifoda etmoqni niyat qilgani bayonidadir. Bunda Navoiy yozilajak asari yangi bo'lishi lozimligini, avval shu mavzuda yaratilgan dostonlarni takrorlamaslik kerakligini ta'kidlaydi:

*Ani nazm etki, tarhing toza bo'lg'ay,
Ulusqa mayli beandoza bo'lg'ay.
Yo'q ersa nazm qilg'onni xaloyiq,
Mukarrar aylamak sendin ne loyiq.
Xush ermas el so'ngincha raxsh surmak,
Yo'likim, el yugurmishur yugurmak.*

Dostonning 10-bobi Sulton Husayn Boyqaro ta'rifiga bag'ishlangan. Navoiy uni sultonlar ichida Shoh G'oziy, g'azot maydonida Ali ibn Abu Tolib, shariat

rivojida payg'ambar singaridir deb ulug'laydi va uni adolatli, saxovatli hukmdor sifatida madh qiladi.

11-bob shahzoda Badiuzzamon Bahodir madhiga bag'ishlangan. Navoiy uni "Badi ud-dahru Doroi zamon" deb atab, uning ismini kitobot (harf) san'ati asosida sharhlab o'tadi. Shahzodaning ismi 10 harfdan iborat bo'lib, Navoiy uning har bir harfiga alohida ma'no yuklaydi:

"ب" – "be" ehsonda birlik, yagonalikning dalilidir, "د" – "dol" davlatdan nishona bo'lib, din-u diyonat undan iqbol topadi. "ی" – "yo" harfi yumn (baxt, omad)dan darak berib, uning qadami bilan zamona tinchiydi. To'rtinchi harf "ع" – "ayn" bo'lib, adolatdan olingandir. "ا" – "alif" harfi o'z shakli bilan uning to'g'riligi, rostgo'yligini bildiradi. "ل" – "lom" harfi lutfdan voqif etib, latofat gulshanidan bahramand etadi. "ز" – "ze" harfi abjad hisobiga ko'ra 7 raqamini anglatadi, bu Alloh unga 7 iqlimni nasib aylashiga ishoradir. "م" – "mim" harfi millat kiromi, musulmonlik nizomi undan ekanligini anglatadi. "ا" – "alif" harfi Alloh uning yori ekanligiga dalolat bo'lsa, so'nggi harf "ن" – "nun" nasr (madad) Alloh dandir degan ma'noni bildiradi.

Navoiy yuqorida dostonni yaratishdan maqsad "ishq, ya'ni ilohiy ishq dardini kuylash" ekanligini aytib o'tgan edi:

Bu rangin sahfa bilkim, dard bog'i,

Ayon har lolasida ishq dog'i.

Bundan ma'lum bo'ladiki, dostondan bosh maqsad ilohiy ishq dardiga muhtalo bo'lgan solik (tariqat yo'lga kirgan oshiq)ning sarguzashtlarini tasvirlashdan iboratdir.

Dostonning asosiy qismi 12-bobdan boshlanadi. Voqealar Chin xoqonining farzandsizligi va uning iztiroblari tasviri bilan ibtido topadi. Shoirning maqsadi "ishq dardi"ni kuylash ekanligi muqaddimalardayoq ayon bo'lgan edi. Bu ruh, ohang asar voqealari bilan bog'liq o'rinlarda ham ta'kidlanadi. Nihoyat uning iltijolari qabul bo'lib, Tangri unga bir o'g'il in'om etadi. Navoiy go'dakning tug'ilishidan tortib ulg'ayishigacha bo'lgan har bir jarayonni alohida tasvirlaydi, hatto go'dakka qo'yilgan ismga ham alohida ma'no yuklaydi. "Farhod" so'zining ma'nosi nurli siymo, baxti o'ziga yo'l boshchi demak. Shoir esa bu nomning arab yozuvidagi harflariga ramziy ma'no berib, ularni firoq, rashk, hajr, oh va dard deb talqin etadi. Bu bilan Navoiy o'z qahramonining hayot yo'lini, u chekadigan iztiroblarni, uning ilohiy ishq dardiga muhtalo bo'lib tug'ilganiga ishora qiladi:

Anga farzona Farhod ism qo'ydi,

Hurufi ma'xazin besh qism qo'ydi.

Firoq-u rashk-u hajr-u oh ila dard,

Biror harf ibtidodin aylabon fard.

Farhod bolaligidan favqulodda xislatlari bilan atrofdagilarni hayratga soladi. O'n yasharligida:

Jahonda qolmadi ul yetmagan ilm,

Bilib tahqiqini kash etmagan ilm

darajasiga erishadi. Asarda Farhod ham cheksiz jismoniy qudrat, benazir iste'dod egasi, ham yuksak fazilatlar sohibi sifatida tasvirlanadi.

Farhod yoshi ulg'aygani sari hazin va xastadil bo'lib bo'lib boradi. Xoqon Farhodning ko'nglini ochish, hazin kayfiyatini ko'tarish uchun yilning to'rt fasliga moslab to'rt qasr qurdiradi. Shu asnoda Farhod Qorandan tosh yo'nish, Boniydan me'morlik, Moniydan naqqoshlik sirlarini o'rganadi. Lekin u egallagan bilimlar, o'rgangan hunarlar zo'hiriy (dunyoviy) bilimlar bo'lib, ilohiy sir-u asromi ochishga kifoya qilmaydi. Endi u piri komil ta'limini olishi kerak edi.

Farhoddagi hazinlikning tarqamaganini ko'rgan xoqon unga taxtni taklif qiladi va shu bilan go'yoki o'g'lining dardiga davo topmoqchi bo'ladi. Aslida esa Farhoddagi bu holat zaminii, dunyoviy bo'lmay, ilohiy ishqning nishonasi edi. Shu o'rinda Navoiy ilohiy ishq dardida yongan inson bilan bunday saodatdan mahrum foni dunyo kishilari orasidagi farqni ko'rsatib beradi. Farhod otasining taxtni egallash haqidagi taklifini saltanat ishlarini o'rganish, tajriba o'ttirishga ijozat so'rash bilan ortga suradi. Shuni ham ta'kidlash muhimki, Navoiy mana shu epizodni olib kirib, avvalo, o'z qahramonining dunyo hoyu-havaslaridan oson voz kecha oladigan ma'rifat yo'lidagi inson ekanligini tushuntirmoqchi bo'lsa, ikkinchi tomondan, o'zi yashayotgan davrda o'z otasi, og'a-inisi bilan toj-taxt, mulk talashayotgan shahzodalarga nasihat qilgandek ham bo'ladi. Farhod asta-sekin xoqon xazinasidagi behisob boyliklar bilan tanisha boshlaydi. Natijada yashirin parda ortidagi xonada saqlanayotgan sirli sandiq va undagi tilsimli ko'zguni ko'rib qoladi. Farhod ushbu ko'zguning sehrini ocholmay, Yunoniston safariga, Suqrot huzuriga o'tlanadi.

Farhodni tarbiyalab voyaga yetkazgan, hunarlar o'rgatgan ustozlari asosan dunyo ilmlarini o'rgatgan edilar. Shu bois u qancha ilm, hunar o'rganmasin, qalbida kechayotgan iztiroblarni oxirigacha anglay olmaydi, chunki uning iztiroblari dunyoviy tashvishlardan ancha ustun turardi. Demak, unga pir-rahnamo kerak edi.

Dostonda Farhodning Yunonistonga safari voqealari tasvirida ramziylik yanada kuchayadi. Shoir Yunoniston safari vositasida Farhodning sulukdagi yo'lini, Yunon donishmandlari yasagan, Iskandardan qolgan "hikmat ko'zgusi"ning tilsimini ochishni faqat Suqrot o'rgatishi mumkinligini ishoralar bilan bayon etadi. Suqrot bilan uchrashishga ahd qilib yo'lga chiqqan Farhod dastlab Suhaylo bilan uchrashadi. Suhaylo Suqrot darajasida emas, u ko'zguning sehrini ochishga qurbsiz, lekin Suqrotga yetishish yo'li, dushmanlarini yengish sirlaridan xabardor.

N.Komilovning "Tasavvuf" nomli kitobida yozilishicha, Suhaylo Farhodning tariqat yo'lidagi birinchi piri. U Farhod yengib o'tishi kerak bo'lgan to'siqlar: ajdarho va devdan xabar beradi. Tasavvufda ajdarho – nafs timsoli, dev – saltanat timsoli hisoblanadi. Suhaylo Farhodga ajdarhoni yengish uchun samandarning yog'ini beradi. Samandar – olov ichida yashaydigan jonivor. U – ishq ramzi. Farhod badaniga samandar yog'ini surganda, ajdarhoning o'ti unga kor qilmaydi, ya'ni ishq otashi nafs o'tini so'ndiradi. Shuningdek, Farhodga keyingi manzillarda uchraydigan sher va temir paykarning ham ramziy ma'nosi bor. Sher – g'azab timsoli, ilohiy ishq yo'lga kirayotgan solikda esa g'azab bo'lmasligi kerak. Temir paykar – ro'yo, yolg'on dunyo ramzi. Solik dunyo mo'jizalariga chalg'imasligi, ularga ko'ngil qo'ymasligi kerak. Farhod temir paykarni ham yengib, nihoyat Suqrot dargohiga kirib boradi.

Aslida Suqrot timsolining asar tarkibiga kiritilishi tasodifiy bo'lmay, bosh maqsadni ochib berish yo'lidagi muhim vositadir. N.Komilovning yozishicha, Suqrot piri komil timsoli bo'lib, usiz Farhodning o'z maqsadiga erishishi mumkin emas edi. Navoiy Suqrotni quyosh kabi porloq siymo, jismi pok ruh kabi, shaxsi aqlning haykali deb ta'riflaydi. U kamolot cho'qqisini egallagan komil inson, o'zi bir joyda o'tirsa ham, ruhi butun dunyoni kezib chiqadi. Jamshid jomi, Iskandar ko'zgusi ham uning ko'ngil ko'zgusi oldida xira. U Farhod bilan yakkama-yakka suhbatlashib, uni o'z farzandiday e'zozlaydi. Chunki bu yigit siymosida u o'z suluk (yo'l)ining davomini ko'rgan edi. U Farhodga shunday deydi:

*Muni bilkim, jahon foniydur asru,
Haqiqat ahli zindoniydur asru.
Agar topsa Sikandar mulki zoting,
Gar o'lsa Nuh umricha hayoting.*

Bu baytda Navoiy Suqrot tilidan tasavvufning muhim g'oyasini bayon etadi. Ya'ni bu dunyo o'tkinchi, foniydir, shu sababli unga ko'ngil bog'lash to'g'ri emas.

*Chu mahbubi haqiqiy uldurur ul,
Aning vasli sori qat' aylamak yo'l...
Bu yo'l ichraki behad dard-u g'amdur,
Uzoq tortar, vale ikki qadamdur.
Kim ul ikki qadamning qat'i ming yil,
Kishi ursa qadam mumkin emas bil.
Biri o'z lukni qilmoq bo'ldi foniy,
Yana bir dog'i topmoq bo'ldi oni.*

Haqqa yetishish yo'li ikki qadam masofadek gap, lekin bu ikki qadamni bosib o'tish uchun ming yillik mashaqqat sarflanishi kerak. Bu ikki qadamning biri o'zlikdan voz kechish, ikkinchisi o'zlikni topish, ya'ni o'zlikdan voz kechmay turib, chin ilohiy o'zlikni topish mumkin emas.

Inson o'zlikdan qutulmay, llohga yetolmas ekan, demak, uni tezlashtiruvchi chora – vosita kerak. Dostonda majoziy ishq tong yorug'iga, haqiqiy ishq quyoshga o'xshatiladi:

*Bu o'z lukdin qutulmoq chorasoz,
Nima yo'q, o'ylakim ishq majoziy...
Majoziy ishq bo'ldi subhi anvar,
Haqiqiy ishq anga xurshidi xovar.*

Alisher Navoiyning bu o'rinda majoziy ishq va haqiqiy ishq haqidagi fikrlari Navoiy ijodida ishqni to'g'ri talqin qilishga ko'mak beradi. Shoir majoziy ishqni tong nuriga, haqiqiy ishqni quyoshga o'xshatish bilan "majoz – haqiqat yo'lidagi ko'prik" ekanligigiga, Yaratganga muhabbat U yaratgan xilqatlarga muhabbat orqali oydinlashishiga ishora qiladi. Zero, tongning nuri quyosh tarafga nazar tashlashga undaydi. Demak, Farhodning oldida turgan ishq dastlab majoziy ishq sifatida namoyon bo'ladi. Biroq majoziy ishq uchun "mazhar" kerak. Mazhar – Haq jamoli zuhur etgan insondir. Farhod uchun mazhar – Shirin edi.

Farhod shu tariqa Suqrot huzuriga borar yo'lda tariqat maqomlarini bosib o'tadi, piri komil suhbatidan bahramand bo'lib, ilohiy ishqning mohiyatini anglay boshlaydi. Chin mamlakatiga qaytib borib, ko'zguda endi nafaqat Shirinni, balki o'zini va o'zi kelgusida boshdan kechirishi kerak bo'lgan voqealarni ko'ra boshlaydi.

Farhodning keyingi faoliyati bevosita Armaniston bilan bog'liq. Ko'zguda Shirinni ko'rgan Farhodning hayoti yana balolarda, sinovlarda o'taveradi. Avval kemanding halokatga uchrashi, uning yolg'iz bir taxta ustida qolib, dengizda oqim bo'ylab suzishi, eronlik savdogarlar tomonidan qutqarilishi, qaroqchilarga qarshi jang, Arman o'lkasiga yetib olishi, suv qaziyotgan odamlarning joniga oro bo'lib kirishi – tog' kesib, suv chiqarish mashaqqatlari – bularning barchasi ramziy ma'noda majoziy ishq yo'lida chekkan ruhoniylar iztiroblari, azob-mashaqqatlar. Bu voqealarni jonli, rangin bo'yoqlarda tasvirlagan shoir Farhodning dard-u iztiroblari, ishq hasratlarini kuchli drammatizm bilan taqdim etadi. Dostonning hakim Suqrot bilan bog'liq o'rinalarda tasavvufiy mazmun-mohiyatning kuchayib ketganligini ko'rish mumkin edi. Umuman olganda, bu uslub asarning boshidan-oxirigacha kuzatiladi. Shu bois asarni zohiriy va botiniy ma'nolarda tushunish, idrok etish mumkin. Zohiriy mazmunning o'ziga asoslanib idrok etilganda ham dostonning ma'rifiy qimmatini yuqori ekanligini kuzatish mumkin. Masalan, Farhodning ko'hkanligi Nizomiy dostonida asosan Besutun tog'idan Xusrav askarlariga yo'l ochish orqali ko'rsatilsa, Navoiy dostonida suvdan qiynalgan xalqqa ariq qazishi voqeasi garchi o'ta mubolag'aviy tarzda berilgan bo'lsa-da, muayyan jihatlari hayotiy asosga ega. Navoiy yashagan davrda Hirotning o'zida ham suv tanqisligi muammosi mavjud edi. "Vaqfiya" asaridagi ariqlar, hovuzlar qazilganligi haqidagi ma'lumotlar bunga misol. Farhoddek shahzodaning xalqqa bergan ko'magini badiiy tasvirlagan shoirning ijtimoiy (shahzodalarga pand ma'nosida) maqsadlari bor edi. Xos va avom kitobxonga birdek qiziq bo'lgan bu dostondan har xil darajadagi kitobxon o'z imkoniyat va iqtidori darajasida ta'sirlanishi mumkin. Asarning yana bir nomi "Mehnatnoma"ni ko'pchilik Farhodning Armaniyadagi mehnati bilan bog'lab tushuntirishga intiladi. Bu bir qarashda to'g'ri. Biroq Navoiyning o'zi doston boshida "Mehnatnoma"ni qo'llaganida, Farhod boshidan kechirgan qiyinchiliklar va mashaqqatlarni nazarda tutgan edi.

Dostondagi har bir timsol yuksak mahorat bilan ishlangan bo'lib, Navoiy har bir obrazga, har bir detalga muayyan badiiy ijtimoiy "vazifa" yuklaganligini ko'rish mumkin. Dostonda ilohiy ishqdan bebahra foni dunyo kishilaridan biri Xusravdir. Muallif bu ikki qahramonning munozarasini tasvirlar ekan, ikki xil ishq – avom ishq va ilohiy ishq o'rtasidagi tafovutni ko'rsatib beradi. Jami 25 baytdan iborat bu munozarada deyarli har bir baytda muayyan badiiy san'atning yetakchilik qilishini kuzatish mumkin. Xususan,

Dedikim: ishq o'tidin de fasona!

Dedi: kuymay kishi topmas nishona.

baytida "o't" va "kuymoq" so'zlari asosida tanosub san'ati yasalganligini ko'rsak, keyingi baytda "a" unlisining takrorlanishi asosida vujudga kelgan assonans badiiy vositasining qo'llanilganligini ko'ramiz.

Dedikim: kuymagingni ayla ma'lum,

Dedi: andin erur joh ahli mahrum...

Xusrav savol-javobda ham, jismoniy harakatlarda ham Farhodni yenga olmaydi, chunki dunyoviy kuch ilohiy qudratni yengishi mumkin emas edi. Shunda u makkorlik yo'liga o'tadi: yosuman kampir vositasida Farhodning o'limiga erishadi.

Navoiy tilidan Farhodning o'limi munosabati bilan aytilgan

Vujudin o'rtab ul so'zu gudozi

Haqiqatqa badal bo'ldi majozi,

degan iqrorini Alloh jamoliga yetishgan ishq ahli haqidagi ma'naviy xulosa deyish mumkin. Quyidagi misralarda shoir fikrini yanada kuchaytirganligini, Farhod timsolida ilgari surilgan qarashlarini oydinlashtirganini ko'rish mumkin:

Baqo shahrida sultonliqqa yetti,

Haqiqat mulkida xonliqqa yetti.

Doston poetikasidagi muhim jihatlaridan biri, undagi dramatism, yuqori darajadagi pafosdir. Alisher Navoiy Farhod obraziga alohida yondashgani uning hissiyotlarini yoritishda yanada ko'proq seziladi. Shoir Farhodning o'limi oldidan chekkan iztiroblarini (49-bob) bayon qilish orqali asarning asl mohiyatini ma'lum qilgan, bu nuqtadagi dramatism, fojiaiylik o'ziga xos lirizmga uyg'unlashib ketgan. Aynan shu o'rinda Farhodning o'limi yuz beradi. Bobning avvalida Farhod o'z holini bayon qiladi, ishq yo'lida chekkan iztiroblarini aytib falak – taqdir bilan suhbatga kirishadi, so'ng unga bir qancha vaqtdan buyon hamroh va munis bo'lib qolgan parranda, hayvonlarga vidosini aytadi, boshidan o'tgan voqealarni qisqacha so'zlab beradi, tong shamoliga murojaat qilib, ota-onasiga o'zi haqida xabar berishini iltimos qiladi. Mazkur monologda Farhod Xusravdan ozor chekkani haqida ham to'xtaladi. Xusrav o'z qilmishlari uchun jazosini olishini so'raydi. O'z holatini shu tariqa bayon qilgach, ishq uning butun jonu jismini kuydiradi hamda Farhod dunyodan ko'z yumadi:

Qilib jononi otin tilga ta'lim,

Tutub jonon otin, jon etti taslim.

Mazkur o'rinda Farhodning "jonon otini tutub" jon berishi asar g'oyasini aniqroq tushunishga yordam beradigan nuqta bo'lib, bu tasavvufdagi solikning o'limi Haq zikri ila kechishini bildiradi.

Dostonning 52-bobida qalamga olingan voqealar asar mazmunini yanada kengroq ochib beradigan lavha hisoblanadi. Unda shoir Shirin o'lgan kuni qirq nafar ahli tariqat bir xil tush ko'rganini ma'lum qilgan. Tushlarida jannat namoyon bo'lgan va jannatda osmon qadar ulkan qasrda Farhod va Shirin taxt uzra o'tirgan ekanlar. Ularning atrofida esa ota-onalari va barcha yaqinlari ham bo'lib, bu oshiq va ma'shuqning sharofati tufayli amalga oshgan edi. Jannat farishtasi Farhodning ishq yo'lida dunyo taxti va sultonligidan voz kechgani uchun unga shunday ulkan martaba nasib qilgani haqida xabar qiladi.

Mazkur tushni qirq nafar valiy zot ko'rgach, bo'lib o'tgan voqea butun olamga ma'lum qilinadi. Farhodning boshqa yaqinlari – Shopur va Bahrom Arman o'lkasiga keladilar, Farhod va Shirin o'limida aybdor bo'lganlarni jazolaydilar. Bu ishlarni tugatgach, Farhod va Shirin qabri ustida mujovir bo'lib qoladilar.

Doston xotimasi ikki bob (53-54) dan iborat bo'lib, 53-bob Sulton Husayn Boyqaroning o'g'li shahzoda Abulfavoris Shohg'arib Mirzo madhi va unga

bag'ishlangan bir necha nasihatni o'z ichiga oladi. Navoiy Shohg'arib Mirzoga kamolotga erishish yo'llari haqida gapirar ekan, shahzodaga Iskandar Zulqarnayn, Mirzo Ulug'bek kabi hukmdorlarni ibrat qilib ko'rsatadi. Eng muhim ilmlar sifatida fiqh, hadis va tafsirni egallash zarurligini uqtiradi, shuningdek tibbiyot va hikmat ilmini ham o'rganishni tavsiya etadi:

*Shah uldurkim shiori ilmi dindur,
Nedinkim ilmi din ilm ul-yaqindur...
Bu din ilmiki xomam qildi tahrir,
Erur fiqh-u hadis-u so'ngra tafsir...
Valekin tibb-u hikmat ham erur xo'b
Ki, sihhadur kishi jismida matlub.*

Yakuniy bobda Navoiy Farhod timsolini o'z zamonasidagi barcha shahzodalarga ibrat hamda o'rnak qilib ko'rsatadi.

“Farhod va Shirin» ishqiy sarguzasht dostonlar uchun mo'ljallangan *hazaji musaddasi mahzuf* vazni (ruklari va taqti'i: mafoiylun mafoiylun fauvlun V— — V— — V—) da yozilgan.

Savol va topshiriqlar

1. “Xamsa”dagi ikkinchi doston Navoiygacha qanday shaklda qaysi manbalarda uchrar edi?
2. Navoiy “Farhod va Shirin”ning kirish qismida ishqqa aloqador hayajonlarni tasvirlar ekan, qazoni, aqlni va hokazolarni dostondagi qaysi qahramonlarga qiyoslaydi?
3. Dostondagi ramziy timsollarga ta'rif bering.
4. Farhod qo'lga kiritishi kerak bo'lgan: Jamshid jomi, Iskandar ko'zgusi va bu yo'lda unga to'siq bo'lgan ajdaho, sher, temir paykar qanday ma'nolarni ifodalaydi?
5. Dostondagi Suhaylo hakim va Suqrot obrazlari Farhod faoliyatida qanday o'rin tutadi?
6. Doston xotimasi necha bobdan iborat va uning mazmuni nimalarni ifodalaydi?
7. “Farhod va Shirin” dostonidagi Farhod tilidan aytilgan “Hunarni asrabon netkumdur oxir, olib tufroqqamu ketgumdur oxir” jumlasiga izoh bering.
8. Mehinbomu va Shopur obrazlari asardagi qaysi xarakterlarni ochib berishga xizmat qilgan?
9. Sheruya qanday qahramon?
10. Komil inson deganda kimni tushunasiz?
11. Shirin obrazinong individual jihatlarini izohlang.
12. Farhod va Xusrav dialogidan parcha yod oling.

“LAYLI VA MAJNUN” DOSTONI

Yaqin va O'rta Sharq xalqlari adabiyotida “Layli va Majnun” mavzusidagi keng tarqalgan boshqa bir ishq qissasini topish qiyin. Mana o'n uch asrdirk, ushbu mavzuda adabiyot olamida she'r va dostonlar bitilib keladi. Ushbu qissaning kelib chiqish manbai qadim arablar hayoti bilan bog'liq voqealarga borib taqaladi. Ayrim arab manbalarining ma'lumot berishicha, Majnun tarixiy shaxs bo'lib, Shimoliy Arabistondagi Bani Omir qabilasiga mansub bo'lgan. Uning ismi manbalarda Qays ibn Mulavvah, Mahdiy ibn Muod, al-Aqra va ba'zan al-Buhturiy ibn al-Ja'd tarzida keltiriladi. Majnun o'z qabilasidan Layli ismli qizni sevib, unga bag'ishlab ajoyib she'rlar to'qigan. Uning she'rlari qabiladoshlari va boshqa qabila kishilari orasida keng tarqalganligi haqida Ibn Qutaybaning “Kitob ush-she'r vash-shuaro” asarida ma'lumotlar keltiriladi. Lekin shu bilan birga ayrim tarixchilar Majnun tarixiy shaxs emas, uning nomi majoziy, mavjud she'rlar o'z amakisining qizini sevib qolgan umaviy bir yigitning she'rlari, u she'rlarida Majnun taxallusini qo'llagan deb aytadilar. Har holda nima bo'lganda ham VII asrning ikkinchi yarmidan boshlab arab she'riyatida Majnun taxallusi bilan ishq mavzusida yozilgan g'amgin she'rlar paydo bo'lgan.

Badiiy adabiyotda bu qissa doston shaklida ilk bor Nizomiy Ganjaviy tomonidan vujudga keldi. Nizomiy xalq orasida tarqalgan rivoyatlardan ijodiy foydalangan holda “Layli va Majnun” qissasini g'oyaviy jihatdan mukammal va badiiy jihatdan yuksak asar darajasiga ko'tardi. Bani Omir qabilasi boshlig'ining o'g'li Qaysning maktabdoshi Layliga muhabbatini tasvirlash orqali har ikkala qahramonning ruhiy va ma'naviy dunyosini ochib berishga alohida e'tibor qaratdi, xalq rivoyatlarida faqat tashqi go'zalligi bilangina mashhur bo'lgan Layli timsolini ijtimoiy omillar va badiiy-estetik yuk orqali mukammallashtirdi. Nizomiy dostoni Sharq xalqlari adabiyotida keng shuhrat qozondi va oradan bir asrdan ziyodroq vaqt o'tgach, Amir Xusrav Dehlaviy unga javob yozdi. Dehlaviy dostoni 1299- yilda yaratilgan bo'lib, “Majnun va Layli” deb ataladi. Muallif doston qahramonlari nomini almashtirish bilan yangilikka, o'z salafidan o'zgachalikka intilganligini ta'kidlaydi hamda ushbu qissaning arab xalqlari orasida dastavval “Majnun va Layli” shaklida ommalashganligiga e'tibor qaratadi. U Nizomiy dostonining kompozitsion qurilishini asosan saqlab qolgan holda uning syujetiga ba'zi o'zgartirishlar kiritadi (munajjimning Majnun taqdiri haqidagi bashorati, Navfalning o'z qizini Majnunga nikohlab berishi va b.) Xusrav Dehlaviy ushbu dostoni bilan Sharq xalqlari adabiyotida “Layli va Majnun” mavzusidagi dostonga javob yozish an'anasini boshlab berdi. Dehlaviydan keyin forsiy adabiyotda, xususan, Hirot adabiy muhitida Ashraf Marog'iy, Abdurahmon Jomiy, Kotibi Turshiziy, Shayxim Suhayliy, Abdulloh Hotifiy, Badriddin Hiloliy, Xoja Imod Loriy va boshqalar ham bu mavzuda asar yozdilar.

Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostoni turkiy tilda ushbu mavzuda yaratilgan ilk doston bo'lib, Navoiy uni yaratishdan avval arab rivoyatlari bilan bir qatorda Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Ashraf Marog'iy va Shayxim Suhayliy

dostonlarini chuqur o'rganadi. U xamsanavislikda o'zigacha mavjud an'analardan ijodiy foydalangan holda o'z dostoniga yangicha ruh bag'ishlaydi, o'z davrining talab va ehtiyojlaridan kelib chiqib, "afsonaga yangi libos kiygizadi".

Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni 38 bob, 3623 baytdan iborat. Shundan muqaddima 9 bobni o'z ichiga oladi. Doston an'anaviy hamd – Allohning madhi bilan boshlanadi. Unda shoir olamning yaratilishi, tun, kun, oy, quyosh, yulduzlarning, yil fasllari va ulardagi tabiatning o'ziga xos jilolari, insonning tabiat ichida yaratilishi, yo'qdan bor, bordan yo'q bo'lishi – bularning hammasi Allohning beqiyos qudrati va ulug'ligining ifodasi ekanini ta'kidlab, unga hamd-u sanolar o'qiydi. Navoiy bobda g'oyat ustalik bilan Allohning yerdagi tajalliysi tasvirini ushbu yozilayotgan dostoni g'oyasi bilan bog'liq holda bayon qiladi. Yaratuvchining har yerdagi tajallisi jahonda Layli bo'lib ko'rinadi, jilva qiladi, uning bu xususiyati esa yaratilganlarni Majnun qilishdan iboratdir:

*Ey har sorikim, qilib tajalli,
Ul mazhar o'lub jahonda Layli.
Ey oniki Layli aylab otin,
Majnun qilmoq qilib sifotin.*

Ikkinchi bob Munojotni o'z ichiga oladi. Mazkur bobda Navoiy Allohga murojaat qilib, uni borliqni yaratgan yagona va oliy zot deb deb ataydi va o'z gunohlarini, xatolarini kechirishni iltijo qiladi. Shoir dostonni yozishga kirishar ekan, Xudodan o'ziga madad va ko'mak so'raydi:

*Yo Rab, eshigingda ul gadomen,
Kim, boshtin ayoqqacha xatomen.
Mushkum bu xatoda bo'ldi kofur,
Kofur ila mushkum o'ldi benur...
Boq dard-u malolating'a, yo Rab,
Rahm ayla bu holating'a, yo Rab...
Shukrungg'a tilimni qoyil ayla,
Sajdangga boshimni moyil ayla...
Bo'l rohnamun mango ul ishga,
Kim, bo'lsa sanga rizo ul ishga...*

Dostonning 3-bobi Muhammad payg'ambar (s.a.v) madhiga bag'ishlangan. Bu bobda Navoiy Muhammad payg'ambar (s.a.v)ni risolat sipehri (payg'abarlik osmoni)ning quyoshi deb atab, Odam Atoni uning daraxtidagi mevaga o'xshatadi. Kitobot san'ati vositasida payg'ambarlik muhri – xotamning "ا" – "alif" va "ت" – "te"sida uning oti yashiringanini aytadi:

*Ul muhri xututi vasfi zoting,
Xotam "alif"i-yu "te"si oting.*

Navoiy na'tni Payg'ambar va uning oilasiga yuz ming salavot-u vasflar aytish bilan yakunlaydi.

4-bob Me'roj tuni ta'rifiga bag'ishlangan. Bob nomi muayyan tarzda asarning bosh qahramonlaridan biri (Layli)ning nomi bilan uyg'unlik kasb etadi: "Ul shon visolingkim, "Val-layli izo yag'sho" ("tun qorong'iligi bilan qasam ichaman") o'ya bo'la olg'ay aning shonida savodi yozilmog'i..."

Navoiy me'roj tunini ta'riflar ekan, bu tunning rangini toza mushk rangiga o'xshatib, uning har bir yulduziga quyosh rashk etadi deb yozadi:

*Kim rangi edi chu mushki nobi,
Har yulduzi rashki oftobi.*

Alisher Navoiy dostonning ushbu bobida Rasululloh (s.a.v.)ning mahbub (Haq) vasliga orzumand bo'lishlari (*Mahbub xayoli birla mashg'ul*), uning huzuriga ketayotganlarida behush bo'lishlari (*Solib o'zin anda bexudona*) bilan bog'liq holatlarni keyinchalik dostonning asosiy qismida Majnun timsoliga ko'chiradi.

Navoiy Muhammad payg'ambar (s.a.v.)ning Buroq otiga minib ko'kka ko'tarilishini tashxis san'ati vositasida bayon qilar ekan, sayyoralar, yulduzlar, o'n ikki burjlarning nomlarinigina emas, ularning xususiyatlarini ham ko'zda tutib, Me'roj tuning mo'jizaviy holatini tasvirlaydi. Shoirming yozishicha, payg'ambar Ollohning huzuriga oy bo'lib borib, quyosh bo'lib qaytdi, gavhar bo'lib borib, Ummon dengiziga aylanib keldi:

*Oy bordiyu keldi mehri raxshon,
Dur bordiyu keldi bahri Ummon.*

Dostonning 5-bobi so'z ta'rif, Nizomiy Ganjaviy va Amir Xusrav Dehlaviy madhini o'z ichiga oladi. Navoiy dastlab so'zga ta'rif berar ekan, uni eng ajoyib gavhar, mavj urgan dengizga o'xshatadi:

*Ey so'z, ne balo ajab guharsen,
Gavhar neki, bahri mavjarsen...
Aytib sovumas tarona sen sen,
Olib qurumas xizona sen sen.*

Nizomiy Ganjaviy madhida talmeh san'atining yetakchilik qilishini kuzatish mumkin. U fazilatda Turdagi Muso, qanoatda Qofdagi Anqoga o'xshatiladi:

*Ham Turi fazilat uzra Muso,
Ham Qofi qanoat uzra Anqo.*

U Ganjada ganj (xazina)dek yashirib, besh ganj ("Xamsa")ni nishon qilib ketdi:

*Ul Ganjada ganjdek nihoni,
Besh ganj qo'yub vale nishoni.*

Bobda Dehlaviy "sohiri Hind" (hind sehrgari) ta'rif ostida keltirilib, u yaratgan asarlar fitnagarlikda Kashmir o'lkasidek, kitoblari sahifalaridagi yozuvlar Bobil mamlakatining katta yo'lidedek ekanligi ta'kidlanadi:

*Ko'rgach bu tilism sohiri Hind,
Jodulig' ishida mohiri Hind...
Har safhai nazmi gohi tahrir,
Fitna aro bir savodi Kashmir.*

Salafning "Layli va Majnun" mavzuidagi dostonlari "qal'a" va "qasr"ga, Navoiyning o'z dostoni "qal'a" va "qasr" atrofidagi "shahar" va "bog'"ga nisbat beriladi:

*Ham qal'a uchun kerakdurur shahr,
Ham qasrg'a bog'u sabzadin bahr.*

6-bob Mavlono Nuriddin Abdurahmon Jomiy madhidadir. Navoiy Jomiy ismidagi "nur" so'ziga alohida urg'u berib, uning oti ham, zoti ham "nur un-alo nur"dir deydi:

Sochib laqabi jahon aro nur,

Zoti bila nur-un alo nur.

Navoiy bu o'rinda Jomiy hali to'lalagicha "Xamsa" yaratmagan bo'lsa-da (Jomiy beshligi 1481-85 yillarda yaratilgan, bu vaqtga kelib, Jomiy beshligidagi faqat 3 doston yozib tugallangan edi), lekin o'zining besh xazinasi, ya'ni "Silsilat uz-zahab", "Tuhfat ul-ahror", "Subhat ul-abror", "Ahsan ul-qisas" ("Yusuf va Zulayho") dostonlari va "Devon"i bilan besh xazinaga munosib javob aytganligini ta'kidlaydi.

Dostonning 7-bobi zamona hukmdori Sulton Husayn Boyqaroga bag'ishlangan. Navoiy Husayn Boyqaroni shariatning himoyachisi, adolatparvar, saxovatpesha, bunyodkor shoh, fiqh ilmida Abu Hanifa singari yuksak darajaga ega shaxs sifatida madh qiladi. Shoirning yozishicha, u qilichi bilan sherni mahv etishdek qudratga ega bo'lsa-da, chumoliga shikast yetsa ko'z yoshini tiyolmaydigan, shohlar orasidagi o'rni falak yuksakligida bo'lgani holda darveshlar oldida tuproqdek xokisot podshohdir:

Sher uzra qilichi barq choqib,

Mo'r o'lsa shikasta yoshi oqib.

Darvesh desam ulus uza shoh,

Shohi darvesh borakalloh.

8-bob shahzoda Badiuzzamon ta'rifidadir. Navoiy shahzodaning ismi "zamonasining go'zali, nodiri" ekanligiga ishora qilib, shunday yozadi:

Gar oti o'lub zamon badii,

Zoti kelib insu jon badii.

Alloh, Alloh, ne ot erur bu,

Ne poku xujasta zot erur bu.

Bobda Badiuzzamonning adolati, saxovati bilan birga qahriga ham alohida ta'rif beriladi:

Adli yorutub jahonni jovid,

Ul adl boshida ayni xurshed.

Chun qahri sharori ko'kka roji'

Ul "shin" uza muqta Nasri Voqi'.

Dostonning 9-bobi tun ta'rifiga bag'ishlangan. Bob muayyan ma'noda muqaddima bilan asosiy qismni bog'lovchi ko'priq vositasini o'taydi. Bobda shoirning qorong'i tunda xayol otiga minib, sayrga chiqish tasviri berilgan. Ishq vodiysiga yetganda ot oqsoqlanib, yo'lda davom etolmay qoladi. Yomg'ir, bo'rot aralash momaqaldiroq guldurab, chaqin chaqadi. Chaqin yorug'ida shoir saksovuлда taxlanib yotgan inson suyaklari, vahshiy hayvonlarni ko'radi. N.Komilovning "Tasavvuf" kitobida yozilishicha, bu tasvirlarning hammasida muayyan ramz bor. Bu tun hujrat, bu vodiya esa ishq vodiysi, vahshiy hayvonlar oshiqqa xuruj etgan bala ofatlar, suyaklar ishq qurbonlaridan nishona. O'z asli, ilohdan ajralgan musofir g'arib ruh Majnun shu vodiya yakka o'zi boshini egib o'tiribdi. Shu o'rinda ikki

tashbeh qo'llanilganligini ko'ramiz. Qorong'i tunda birin-ketin chaqmoq chaqib, uning yorug'ida qabilalar ko'zga tashlanadi, shunda shoir tunni Laylining sochiga, chaqmoqni esa Layli yuzining ochilishiga o'xshatadi:

Andoqki qilib karashma mayli,

Zulfi chira jamolin ochsa Layli.

Layli yuzi bu o'rinda ilohiy nur manbai, uzun sochlari – moddiy dunyo, firoq tuzoqlari, ("Layli" so'zining o'zi ham tun ma'nosini bildiradi), ana shu nur manbaining chaqmoqlari Majnun qalbi va vujudidan joy olgan. Ikkinchi tashbeh: Navoiy ishq vodiysida "nori ayman" (shoxlari shu'lalanib turgan daraxt)ni ko'radi. Qissa boshlanib, Layli va Majnunning birinchi uchrashuvi tasvirlanganda shoir shu tashbehni takrorlab, Majnunni xuddi shu shu'lali daraxt qiyofasida chizadi, ya'ni Layli yuzining shu'lasidan Majnun qalbi alangalanib ketadi. "Nori ayman" aslida Qur'ondagi Muso hikoyasiga ishoradir. Muso alayhissalom Allohga yuzingni ko'rsat deb iltijo qilganlarida, Alloh bir uchqunni Tur tog'i tomon yo'naltiradi. Tur tog'i parchalanib, qum holiga keladi, Ayman vodiysi esa yorishib ketib, undagi daraxtlar mash'aladay porlaydi. Alloh ishq mana shunday qudratga ega.

Bu bobning yana bir ahamiyatli tomoni shundaki, unda shoir hotif (g'oyibdan ovoz beruvchi) tilidan o'z yozilajak asarining salafilar dostonlaridan qanday farq qilishi lozimligini bayon etadi.

10- bobdan dostonning asosiy qismi boshlanadi. Bani Omir qabilasida uzoq kutilgan farzand Qays dunyoga keladi. Qaysning tug'ilishi, o'sishi tasvirida ham ilohiy taqdir sezilib turadi. Tug'ilgandan ishq olovi bilan yo'g'rilgan Qays o'tga talpinadi:

O't ko'rsaki mayl etib nihoni,

Ishq o'ti tasavvur aylab oni.

Uni 4–5 yoshlarida Layli qabilasiga o'qishga beradilar. Qays maktabda tez saboq chiqaradi, qisqa fursat ichida barcha ilmlarni o'zlashtiradi va saboqdoshlarini hayratga soladi (Bu o'rinda Navoiy Alloh o'zining xos bandalariga alohida iste'dod berishiga ishora qilyapti). Qays saboq olib yurgan bu paytda Layli betobligi uchun maktabga qatnamayotgan bo'ladi. Tuzalganidan so'ng ustoz benihoya shodlanganidan barcha shogirdlarini o'qishdan ozod qiladi. Layli saboqdoshlarini gulshan sayriga taklif qiladi, ular bilan birga Qays ham bog' sayriga chiqadi. Qays Laylini ko'rib hushini yo'qotadi. Navoiy bu o'rinda Laylining husni gulzorni charog'on qilib yubordi va gulzordagi bir nihol (Qays)ni xazon etdi deb yozadi:

Shod o'ldi jamolidin dabiston,

Andoqki bahordin guliston.

Lekin bu bahori zindagoniy,

Bir naxlni ayladi xazoniy.

Tasavvuf ta'limotiga ko'ra, guliston darveshning ruhiyati, uni Haq ishq egallab oladi va u betoqatlanib, hushini yo'qotadi. Shu tarzda majzubi solik (Haqdan jazba yetgan, ustoz ham, piri ham Ishq bo'lgan, maqomlarni egallamasdan turib, hol martabasiga erishgan oshiq)ning sarguzastlari boshlanadi (N.Komilov). Qays shu tariqa Laylini har ko'rganida hushidan ketadi. Xalq orasida "Majnun" laqabi bilan ovoza bo'ladi:

*«Layli, Layli!» – debon chekib un,
El deb, «Majmundur, ushbu majnun!»*

Navoiyning ishq haqidagi tushunchasi insonning ilohiy fayzdan bahramandligi bilan bog'liq e'tiqodga asoslangan, ya'ni haqiqiy muhabbat faqat pokiza insonlar qalbidan joy olishi mumkin. Majnunlik ishq bu borada eng oliy namuna, chunki u butun qalbi va jon-u dili bilan Ollohni sevadi, shu bilan birgalikda u mehr-muruvvati, yuksak axloqi va beqiyos iste'dodi bilan eng go'zal insondir. Shuningdek, Navoiyning fikricha, pok insoniy muhabbat va ilohiy ishqni bir-biriga zid qo'yish to'g'ri emas, chunki ular bir-biri bilan chambarchas bog'liq, biri ikkinchisidan o'sib chiqadigan hodisa. Majnunlik ota-onasi uni Layliga uylantirish bilan dardiga chora topmoqchi bo'ladi va Hay qabilasiga sovchi yuboradilar. Navoiy shu o'rinda haqiqiy ishqdan bexabar kishilar "ishq uylanish, oila qurish bilan yakuniga yetadi" degan tushuncha asosida yashashlariga ishora qiladi, ya'ni Majnunlik ota-onasi va jamiyat ahli ishq deganda Navoiy "Mahbub ul-qulub"da keltirgan ishqning quyi darajasi, ya'ni avom ishqinigina angelaydilar. Majnunlik ota-onasi uni Layliga uylantirish uchun sovchi yuboradilar. Lekin Laylining otasi qizini aql-hushdan begona bir "devona"ga berishdan or qiladi va Majnunlik Layli qabilasiga kelishini ta'qiqlab qo'yadi. Majnunlik otasi qabiladoshlari bilan maslahatlashib, Qaysni zanjirband qiladi. Lekin ishq otashi ta'siridan zanjir uzilib, Majnun uyidan chiqib ketadi. U bedard qabiladoshlarini ham, yaqinlarini ham, umuman jamiyatni unutish darajasiga boradi, zero bu holat haqiqiy oshiq uchun xos xususiyatdir:

*O'z oti-yu qavm-u xayli oti
Yo'q yodida, g'ayri Layli oti.*

Tasavvufda bu holat "tafrid" (yolg'izlanish) deb atadi. Oshiq shunday bir hol martabasini egallaydiki, yaqinlaridan, umuman insonlardan bezor bo'ladi; yakkalikni, yolg'izlikni qo'msaydi. Yolg'izlanish dilning Haqqa yuzlanishi uchun imkon yaratadi.

Qaysning otasi o'g'lining dardiga shifo bo'ladi degan umidda haj munosabati bilan Ka'ba ziyoratiga olib boradi. Qarindoshlar Qays Ka'bani tavof etsa, ahvoli yaxshilanadi deb umid qiladilar. Lekin Majnun Allohga munojot qilib, Layli ishqini ko'ngliga mustahkamroq jo etishini so'raydi. Mazkur lavha dostonning eng ta'sirchan o'rinlaridan biri bo'lib, qirq uch baytdan iborat. Bu o'ziga xos "munojotnoma"da yigirma to'rt o'rinda "ishq" so'zidan foydalanilgan. Bu tasodifiy emas, albatta. Navoiy ushbu so'zni turli poetik unsurlar va ritmik vositalar bilan uyg'unlikda qo'llab, ritmik ohangning turli-tuman jilvalanishlariga erishadi.

Dastlab ishq o'ti bilan jahonni yondirgan "hakimi dono"ga sokin murojaat bilan boshlangan mazkur munojot asta-sekin tantanavor ohang kasb eta boradi va bunda "ishq" so'zining ritmik zarb (mantiqiy urg'u asosiga qurilgan, ijodkor aytmoqchi bo'lgan fikr yoki ifodalamoqchi bo'lgan kuchli his-tuyg'uni o'zida aks ettiruvchi ritmik birlik) darajasiga ko'tarilganligi muhim omil bo'lib xizmat qiladi:

*Chek aynima ishq to' tiyosin,
Ur qalbima ishq kimiyosin!*

Mazkur baytda "ishq" so'zi hojib vazifasida kelgan bo'lib, bayt misralaridagi har bir so'zning o'zaro teng ustunlar asosida joylashishi va buning natijasida muayyan ritmik pauzaning qo'llanilganligi ohangning jozibadorligini ta'minlagan.

Keyingi baytda "ishq" so'zi "et" ko'makchi fe'li bilan birikib, radif vazifasida kelgan va endi ritmik zarb radif bilan birlik kasb etgan:

Ko'nglumba fazo harimi ishq et,

Jonimg'a g'izo nasimi ishq et!

Majnun o'z munojotida ishqni shu tariqa ulug'lar ekan, undan ishq va Laylini unutishni so'ragan kishilarga nisbatan achinish hislarini namoyon qiladi va hatto Tangridan ularni afv etishini so'raydi:

Alloh-Alloh, bu ne so'z o'lg'ay,

Ul qavmg'a Tengri uzr qo'lg'ay.

"Tasavvuf" kitobida keltirilishicha, Ka'ba ziyorati lavhasi, tasavvuf ahlining har qanday suratlari, timsollarga sig'inishni inkor etishlariga ishoradir. Ya'ni Ilohning o'ziga oshiq bo'lgan, faqat Uni deb yongan kishiga bu ishlar ortiqchadir.

Majnun otasi o'g'lini uyga qaytarib olib keladi va u yana sahroga chiqib ketadi. Sahroda u ovga chiqqan lashkarboshi Navfalni ko'rib qoladi. Navfal ham bir vaqtlar ishq dardiga uchragani uchun Majnun qalbini tushunadi, unga rahmi keladi:

Navfal dag'i ishq ko'rgan edi,

G'am dashti aro yugurgan erdi.

Navfal ishq dardidan xabardor bo'lsa-da, lekin Majnun darajasiga ko'tarila olmagan, uning sulukdagi maqomi ma'lum bir bosqichga yetgandan keyin to'xtab qolganligini ko'ramiz. Shu sababli u Majnun Layliga uylantirish bilan uning dardiga malham topish mumkin deb o'ylayli va Layliga sovchi yuboradi. Lekin Laylining otasi rozi bo'lmagach, urush ochadi. Laylining otasi urushda yengilishini sezib, qizini o'ldirishga qasd qiladi. Bu holat Majnunga tush orqali ayon bo'lgach, Navfaldan urushni to'xtatishni so'raydi. Navfal Majnun uchun yana bir chora vositasi sifatida o'z qizini Majnunga berishga qaror qiladi. Laylini esa Bani Asad qabilasining boshlig'i Ibn Salomga unashtiradilar. Navfalning qizi boshqa insonni sevishini aytib, Majnunga aka-singil bo'lishni taklif qiladi. Ibn Salomning esa quyanchiq (tutqanoq) kasali qo'zg'ab, behush yiqiladi.

Layli va Majnun ishq dashtida uchrashadilar. Navoiy bu uchrashuvni chuqur hayajon bilan tasvirlaydi. Ular bir-birining vasliga yetishgan damlarda butun borliq ularga madad ko'rsatadi, osmon jismlari ham, yerdagi barcha tirik mavjudot sukutga cho'madi, oshiq-ma'shuqlarga xayrixohlik qiladi. Layli va Majnun ruhan birlashadilar, ikkilik o'rnini birlik – tavhid egallaydi. Navoiy ularning vasli poklikdan ayri bo'lmaganligini aytadi. Shoirning fikricha, ishq ahli ulardek pok bo'lar ekan, ularga abadiy vasl muyassar bo'lsa, ne ajab, zero nafs maqsadida oshiq bo'lganlar uchun oshiqlik haromdir:

Ishq ahli bu nav' bo'lsalar pok,

Gar vasl muabbad o'lsa ne bok?

Oshiqki murodi kom bo'lg'ay,

Oshiqlik anga harom bo'lg'ay (31-bob).

Dostondagi eng ta'sirchan boblardan yana biri bu Majnun ota-onasining o'limi haqidagi bobdir (33-bob). Majnun dardiga chora topa olmagan ota-ona farzandining g'am-u alamida kuyib, birin-ketin dunyodan ko'z yumadilar. Majnun bu holdan tush orqali xabar topadi: tushida bolalarini inlariga qaytarmoqchi bo'lgan ikki kaptar burgutga yem bo'ladilar. Bobda ota-onasidan ajralgan Majnun iztiroblari, g'am-alamlari chuqur hissiyot bilan tasvirlangan. Ayniqsa, uning onasi qabri ustida tortgan afg'onlari yuksak pafos bilan yo'g'rilganligini ko'rish mumkin:

*Sen Ka'ba mangavu men tilab dayr,
Tavfing sori hech qilmayin sayr.
Solib sanga iztirob har dam,
Ka'hamni qilib xarob har dam.
Ka'ham bo'lmish mening xarobim,
Tengriga ne bo'lg'usi javobim?!*

Majnun ota-onasi vafot etganini eshitgan Layli yorining ham firoq alamidani, ham ota-ona motamidani iztirobga tushayotganini o'ylab, chuqur g'amga botadi. Majnun ota-onasining g'amidan azobda bo'lsa, menga ham bu g'am, ham uning g'ami ikki hissa azobliroqdir, deydi:

*Anga ato-anoning g'amidur,
Ham bu manga, ham aning g'amidur.*

Laylining ruhiy ahvoli o'zgara boshlaydi, uning tanasida kuchli harorat paydo bo'ladi. Tabiblar bu hol oldida ojiz qoladilar. Layli bu dunyodan ketish fursati yaqinlashganini sezib, onasiga Majnun kelsa, uni huzuriga kiritishlarini vasiyat qiladi. Majnun Laylining bu dunyodan ketayotganini ilohiy bir kuch bilan sezib, uning qabilasi tomon keladi. Shu tariqa umr bo'yi bir-birining ishqida kuygan, visoliga intilganlar Ruhi mutlaq tomon ravona bo'ladilar.

Doston Xotimasi uch bob (36-38)ni o'z ichiga oladi. 36-bob «Ishq ta'rifi»ga bag'ishlangan bo'lib, bunda Navoiy ishqni kimyoga va olamni ko'rsatuvchi ko'zguga o'xshatadi:

*Ey, ishq, g'arib kimiyosen,
Bal oyinayi jahonnamosen.*

Rivoyatlarga ko'ra, qadimda kimyogarlar mis va boshqa ma'danlarni yuqori harorat ta'sirida oltinga aylantirish mumkin deb hisoblaganlar. Navoiy bu o'rinda shu afsonaga ishora qilib, odam aslida tuproqdan yaratilgan, ammo ishq olovining "kimyo"ligi uni oltinga aylantiradi, ya'ni ishq inson vujudini turli xil chiqindilar, jismoniy talablar va nafsoniy istaklardan poklaydigan otashdir degan fikrni keltiradi:

*Chun xolis-u pok-u beg'ash o'ldi,
Oltin neki kimiyovash o'ldi.*

Poklanish, ya'ni "kimyo"lanish ishq majoziy bo'lib, undan "oltin"ga aylanib chiqqan oshiq endi o'zligidan qutuladi va qayoqqa qarasa, haqiqiy Yor(Haq)ni ko'radi:

*Chun boqqali ixtiyor topti,
Har soriki boqti yor topti.
Ham naqshi vujudin etti foniy
Ham topti baqoyi jovidoni.*

Bu esa qalbning ko'zguga, ya'ni "oyinai jahonnamo"ga aylanishi, boshqacha aytganda, ishq haqiqiyga molik bo'lishdir.

Dostonning 37-bobi Sulton Husayn Boyqaro akasining o'g'li shahzoda Sulton Uvays bahodir madhiga bag'ishlangan. Navoiy shahzodani ta'rif-u tavsif qilish asnosida g'oyat ustalik bilan unga shariat, adl-u himmat bobida nasihatlar ham qiladi va zamona sultoni Husayn Boyqaroni unga ibrat qilib ko'rsatadi.

Dostonning so'nggi bobi "dard navhasi" (yig'isi)ning yakuni haqida bo'lib, shoir bunda dostonni tugallagani uchun Allohga shukrona keltiradi. Navoiyning doston mohiyati haqida aytgan eng muhim fikrlari aynan shu bobda tajassum topgan:

So'gin nechakim uzottim oxir,

Yig'lay-yig'lay tugattim oxir...

Yozmoqta bu ishq jovidona,

Maqsudum emas edi fasona.

Mazmunig'a bo'ldi ruh mayli,

Afsona edi aning tufayli...

Men turkcha boshlabon rivoyat,

Qildim bu fasonani hikoyat.

Kim, shuhrati chun jahong'a to'lg'ay,

Turk eliga dog'i bahra bo'lg'ay...

"Layli va Majnun" dostonidan kelib chiqadigan xulosa shuki, bu dunyoda yashovchi har bir inson oshiqlik yo'lini tutib, o'zini o'limga emas, balki vasl mayini ichishga tayyorlashi kerak, zero bu dunyoning birdan-bir mazmuni ham shu. Ruhi mutlaqni tasavvur qilishda inson aqli va ongi ojizlik qiladi, shu sababli Navoiy uni mazhar – Layli timsolida yaratadi.

Dostonda har bir timsol yuksak mahorat bilan ishlangan bo'lib, Navoiy har bir obrazga, har bir detalga muayyan badiiy ijtimoiy "vazifa" yuklaganligini ko'rish mumkin. Dostonning 14-bobida tasvirlangan it obrazi bu jihatdan alohida ahamiyatga ega. Ma'lumki, it sadoqat, vafodorlik ramzi sanaladi. Dostonda Majnun o'z sadoqati, vafosidan ko'ra itning sadoqatini ustun qo'yadi, chunki it Majnunga qaraganda Layliga ancha yaqin turadi. U ham Majnun kabi oshiq, yorining oyog'i ostida yotib o'z vafodorligini, sadoqatini namoyon qiladi. Buning fahmiga yetgan Majnun o'z dardini to'kib soladi:

Sen mendin o'lub vafoda afzun,

Ham sidqda, ham safoda afzun.

Bu o'rinda Navoiy Majnunning o'zini oshiq sanab, it darajasiga ham ko'tarila olmaganidan qattiq iztirobda ekanligini bayon qiladi. It Laylini ko'rganda Majnun singari hushini yo'qotmaydi, uning oyoqlariga suykilib, erkanaladi – itning bardoshi kuchli, bu esa Majnunning yeta olmas armoni.

Doston kompozitsiyasida bosh qahramonlar – Layli va Majnunning bir-birlariga yozgan maktublari ham muhim o'rin tutadi. Maktub ko'ngillarni bog'laydigan vosita bo'lib, u vasldan xabar beradi, oshiq-ma'shuqlarni umidlantiradi. Shoir Laylining maktubida nido san'atidan foydalanib, yorning o'z oshig'iga murojaati orqali ma'shuqaning qalb izhorlarini, his-tuyg'ularini ifodalasa, Majnunning Layliga yozgan maktubida vafo va sadoqatdan so'zlovchi oshiq

kechinmalari qalamga olinadi. Ushbu maktublar dostonning umumiy poetik qonun-qoidolari (vazn, qofiyalanish tizimi)ga moslashtirilgan noma janrining betakror namunalaridir.

Dostonning badiiy jihatdan yuksak chiqishini ta'minlagan vositalardan yana biri unda tabiat tasvirining alohida o'rin egallashidir. Navoiy tabiat fasllaridan umumiy ramziy fon sifatida foydalanib, ulardagi o'zgarishlarni qahramonlar kayfiyati va ruhiyatiga hamohang tarzda tasvirlaydi. Qahramonlar shodlangan paytda, ularni o'rab turgan tabiat ham yashnab turadi, ular qayg'uga tushganda go'yo borliq ham xo'rsinib nafas olayotgandek bo'ladi. Masalan, Majnun gulshanda hushsiz yotgan paytda butun tabiat uning boshiga tushgan og'ir savdoga "hamdarlik bildiradi": gul o'z yoqasini chok etadi, lola ko'ksiga qora dog' soladi, sunbul o'z qiyofasini qora rangga bo'yaydi va boshqalar. Doston voqealarining bahor faslida boshlanib, kuz faslida yakunlanishida ham muayyan ramziy ifoda bor.

Doston hazaj bahrining *hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf* (ruknlari va taqti'i: maf'ulu mafoilun fauvlun, -- V | V - V - | V --) vaznida yozilgan. Dostonda mazkur vazn bilan birga qo'shimcha tarzda *hazaji musaddasi axrami ashtari mahzuf* (ruknlari va taqti'i: maf'ulun foilun fauvlun, -- - | - V - | V --) vaznining ham qo'llanilganligini kuzatish mumkin. Bu holat tasodifiy bo'lmay, doston mazmuni va g'oyasi bilan chambarchas bog'liq. Dostondagi 3623 baytdan 240 misra aynan mana shu o'lchovda yaratilgan bo'lib, dostondagi ziddiyatli voqealar, asar qahramonlarining chuqur ruhiy iztiroblari tasviri, qahramonlar ruhiyatining tabiat tasviri bilan bog'liq bayoni, qahramonlar hayrati aks etgan misralar - lirik chekinish paytida mazkur vaznga murojaat qilinganligini ko'rish mumkin.

Savol va topshiriqlar

1. Nima deb o'ylaysiz: nega Layli va Majnun mavzusidagi dostonlar Musulmon Sharqi adabiyotida bunchalik keng tarqalgan?
2. Badiiy adabiyotda Layli va Majnun mavzusidagi qissa doston shaklida birinchi marta kim tomonidan yaratildi?
3. Navoiy "Layli va Majnun" dostoni muqaddimasida qaysi masalalarga to'xtalgan?
4. Doston mohiyatan qanday ishqni ulug'laydi?
5. Majnun va Farhod sevgisining mushtarak va farqli jihatlari nimada deb o'ylaysiz?
6. Navoiy talqin qilgan "majzubi solik" va "soliki majzub" yo'llarining mazkur "Layli va Majnun" hamda "Farhod va Shirin" dostonlariga aloqadorlik jihati bormi?
7. Dostonda qo'llangan ritmik variatsiyalar haqida fikr yuriting. Xalq orasida tarqalgan bu rivoyat doston shaklida ilk bor kimning asarida uchraydi?
8. Yaratuvchining har yerdagi tajallisi jahonda kim sifatida ko'rinadi?
9. Nizomiy Ganjaviy va Amir Xusrav Dehlaviyning madhini o'z ichiga olgan bob qaysibob sanaladi?
10. Tasavvufdagi "taftid" (yolg'izlanish) deb atalgan holatga o'z fikringizni bildiring?

11. "Tasavvuf" kitobida keltirilishicha Ka'ba ziyorati lavhasi nimaga ishora qiladi?
12. Laylining otasi nima sababdan o'z qizini o'ldirishga qasd qiladi?
13. Alisher Navoiyning fikricha, aslida tuproqdan yaralgan odamni nima oltinga aylantira oladi?
14. Majmunning Kaba ziyoratiga borgandagi "Munajatnomasi"ni asar matnidan mustaqil topib o'qing va o'z fikringizni bildiring?
15. Doston badiiyligini yuksak chiqishida Navoiy qaysi she'riy san'atlardan foydalangan?
16. Navoiy "Layli va Majnun" dostonida qaysi temuriy shahzodalarni yodga oladi?

7.

SAB'AI SAYYOR" DOSTONI

Alisher Navoiy "Xamsa"sining to'rtinchi dostoni "Sab' ai sayyor" deb atalib, 1484 yilda yozib tugallangan. Asarning bosh qahramoni Bahrom tarixiy shaxs sifatida Eronning sosoniy hukmdori Varaxran V (420–438-yillarda podsholik qilgan)ga borib taqaladi. Bu podsho qulon (yovvoyi kiyik)ni ovlashga nihoyatda o'ch bo'lganligi uchun xalq orasida Bahrom Go'r (qulon) laqabi bilan shuhrat topgan. Sharq mamlakatlarida Mars (Mirrix) yulduzi Bahrom deb atalib, jang-u jadallar homiysi sifatida keladi.

Bahrom bilan bog'liq xalq naqlari, afsona va rivoyatlar dastavval eronliklar tomonidan vujudga keltirilgan va davrlar o'tishi bilan Sharq xalqlari orasida keng tarqalib ketadi. Bahrom Go'r timsoli hashamat va ovga o'ch hukmdor hamda ishratparast shaxs sifatida dastavval xalq og'zaki ijodidan, so'ngra yozma adabiyotdan o'r in oladi.

Bahrom obrazi dastlab forsiy adabiyotda Abulqosim Firdavsiy "Shohnoma"sida tasvirlanadi. Firdavsiy Bahromni musbat va manfiy jihatlarga ega murakkab shaxs sifatida tasvirlaydi: u bir tomondan, adolatsevar podsho, vatanparvar yurt egasi, tengsiz aql-idrok, kuch-quvvat sohibi, mohir ovchi bo'lsa, ikkinchi tomondan, kitobxon ko'z o'ngida aysh-ishratga, ehtirosga o'ch, xudbin va qahri qattiq shaxs sifatida gavdalanadi. "Shohnoma"da Bahrom Go'r haqidagi voqea dostonning faqat bir faslini tashkil etib, unda Bahromning tug'ilishi, taxtga chiqishi, mamlakatni idora qilish tadbirlari, ov vaqtida o'z kanizagi Ozoda bilan to'qnashuviga doir voqealar qalamga olingan.

Bahrom Go'r va uning kanizagi orasidagi "Shohnoma"dan olingan bu lavha Nizomiy Ganjaviy tomonidan qayta ishlanib, mashhur "Haft paykar" dostoni vujudga keladi. Nizomiy Bahrom qiyofasidagi asosiy xususiyatlarni: mohir merganlik, pahlavonlik, kuchli shijoat va dovyuraklik, mamlakatni adolat bilan boshqarish kabi fazilatlarni saqlab qolgani holda uni yangi ma'no va mazmun bilan boyitadi, ushbu

timsol orqali o'z davri ijtimoiy masalalarini, umuminsoniy g'oyalarni ilgari suradi. Nizomiy Firdavsiy dostonidagi Bahromning kanizak bilan bog'liq hikoyasini qoliplovchi hikoya qilib olib, unga 7 mustaqil hikoyat kiritadi.

Nizomiy asari yaratilganidan keyin bir asrdan ko'proq vaqt o'tgach, Xusrav Dehlaviy unga javob tarzida "Hasht behisht" dostonini yozadi. Uning dostonida ham Bahromning sarguzashtlarini tasvirllovchi asosiy qoliplovchi hikoya va yetti malika hikoyasi mavjud. Ushbu hikoyalar birgalikda jamlanib, 8 hikoyani hosil qilganligi uchun Dehlaviy o'z dostonini "Hasht behisht" deb nomlaydi va malikalar aytib beradigan 7 hikoyatni hind eposidan oladi. Shuningdek, dostonning muqaddimasi yetti bob, yakunlovchi qismi esa bir bobdan iboratligi, umumiy boblar soni sakkiztaligi uchun ham shunday nomlanishga sabab bo'lgan, degan qarashlar mavjud. Dehlaviy o'z dostonini Bahromning taxtga chiqishi voqeasidan boshlab, ungacha bo'lgan voqealarni tushirib qoldiradi.

Mazkur mavzuda yaratilgan asarlardan yana biri – Ashraf Marog'iyning "Haft avrang" dostoni bo'lib, Alisher Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn"da Ashrafning ushbu dostonini "Sab'ai sayyor" dostoni uchun asos bo'lgan asar sifatida tilga oladi. Navoiy "Ashraf" "Haft paykar"ning yetti hurvashin peshkashimg'a yarog'labtur", deb yozar ekan, Nizomiyning "Haft paykar" dostonidagi yetti go'zal haqidagi hikoyalarni hal qilishni Ashraf unga topshirganligiga ishora qiladi. Ashraf dostonida Bahromning kanizak bilan ovga chiqishi va umuman uning oshiq bo'lishi bilan bog'liq sahna yo'q. Ashraf oshiq podshoh emas, balki odil podshoh timsolini yaratishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

Alisher Navoiyning "Sab'ai sayyor" dostoni mazkur mavzuda yaratilgan birinchi turkiy doston bo'lib, Navoiy o'ziga qadar badiiy adabiyotda yaratilgan dostonlar va to'plangan boy ijodiy tajribadan foydalangan holda mazmun e'tibori va g'oyaviy-badiiy xususiyatlari bilan salafllari asarlaridan farq qiluvchi yangi doston yaratdi.

Doston 38 bob, 5009 baytdan iborat bo'lib, shundan 11 bobni muqaddima tashkil qiladi.

Doston muqaddimasi an'anaviy hamd bilan boshlanadi. Navoiy Allohni olamning yaratuvchisi sifatida madh etar ekan, dostonning mazmuni taqozosi bilan birinchi bobdayoq yetti raqamiga alohida e'tiborni qaratib, *iltizom* (bir so'zni biros parchaning barcha misra yoki baytlarida qo'llab, shu so'zning muhimligini ta'kidlash) badiiy san'ati vositasida falakning yetti qavat ekanligi, yetti gunbazdan tashkil topgani, yer yuzi yetti iqlimga bo'lingani, yetti ko'k, yetti yulduz kabilaw haqida fikr yuritadi. Shuningdek, Bahrom va Dilorom so'zlarini asl va majoziy ma'nolarda qo'llab, sayyoralar olami, dunyoning yaratilishi haqida o'z falsafiy qarashlarini bayon qiladi, olamning yaratilishini tasavvufdagi *vahdat ul-vujud* falsafasi asosida bayon qiladi:

*Ishq sensen dog'iyu oshiqsen,
Yana ma'shuqluqqa loyiqsen.
Ayni ma'shuqluqda jilvai zot,
O'zini ko'rgali tilab mir'ot.
Husmunga har dam o'zga surat o'lub,*

*Ko'zgu takrori ham zarurat o'lub,
Necha husn ichra jilva zohir anga,
Ko'zguluk aylabon mazohir anga...
Sensen-u sendin o'zga xud nima yo'q,
Gar ko'runga sen o'lg'ung ul nima o'q.*

Dostonning 2-bobi munajat bo'lib, bunda buyuk shoirning Yaratuvchiga murojaati, najot umidi, tavba va iltijolari o'z ifodasini topgan:

*Qodiro, ul zaif-u osiymen,
Ki boshimdin ayoq maosiymen.*

Navoiy tashbeh san'ati vositasida o'zini toat vaqtida xasta chumoliga, isyon vaqtida vahshiy sherga, nafsini bahaybat filga, ko'nglini nimjon pashshaga o'xshatadi:

*Toat aylarda mo'ri xasta barin,
Lek isyon mahalli sheri arin.
Nimjon pashsha ko'nglum ayta gumon,
Zo'ri nafsım nechukki pili damon.*

Shuningdek, munajotda yaratilayotgan asarning shuhratini olamga yoyishni so'rab qilingan iltijo ham mavjudligini ko'ramiz:

*Shuhratin olam ichra paydo qil,
Olam ahlin alarga shaydo qil.*

Navbatdagi bob Muhammad (s.a.v.) madhiga bag'ishlanadi. Bob sarlavhasida "Ul shohi risolatpanoh na'tikim" degan jumalarning qo'llanilishi tasodifiy bo'lmay, yozilajak dostonning bosh qahramoni shoh ekanligiga ishora. Bobda Payg'ambarimizning asli qurayshiy, yerlari abtahi, mazhablari hoshimiy, manzillari Yasrib ekanligi aytilgach, U zotning nuri "Lot" bilan "Uzzo"ni shikastlagani, ismlarining harflari yechilganda ikkita "mim" harfining etaklari osilib, kufr eli motamining zulmatiga, din elining esa ulug'vorligiga aylanishi aytiladi.

4-bob Me'roj tuni ta'rifi ga bag'ishlanadi. Bunda payg'ambarimiz huzuriga elchi (Jabroil) kelib, Haqning salomini yetkazganligi va oshiq o'z mahbubining visoliga erishmoq niyatida ekanligini xabar qilgani, payg'ambarimiz yaratuvchining huzuriga borganlarida ummatlarining gunohini kechirishni iltimos qilganlari va barcha istaklari birma-bir qabul qilinganligi haqida so'z boradi.

5-bob so'z ta'rifida. Navoiy bu bobda so'zga yuksak baho berar ekan, shunday yozadi:

*So'z kelib avval-u, jahon so'ngra,
Ne jahon, kavn ila makon so'ngra...
Alloh-Alloh, ne so'zdurur bu so'z
Mundin ortuq yana bo'lurmu so'z?
Jism bo'stonig'a shajar so'zdur,
Ruh ashjorig'a samar so'zdur.*

6-bob ulug' salaf lar Nizomiy va Dehlaviy madhiga bag'ishlangan. Shoir dastlab badiiy adabiyotdagi ikki adabiy tur, ya'ni nazm va nasr ta'rifi ga to'xtalib, ularni bir-biriga qiyoslaydi va nazmning nasrdan ustunligini isbotlar ekan, she'riy asarlarda chiroyli, ta'sirli ibora va badiiy san'atlarni ko'plab qo'llash va injuni ipga tergandek

misralar tizish mumkin, nasr esa sohib yuborilgan javohirdek go'zallikdan mahrum deb yozadi. Shuningdek, nazm shakllari orasida masnaviyga alohida to'xtalib, uni "vasi' maydon" (keng maydon) deb ataydi:

Masnaviykim, burun dedim oni,

So'zda keldi vasi' maydoni.

Nizomiy haqida so'z yuritar ekan, u bu maydondan to'pni olib chiqib ketdi, ya'ni go'y va chavgon o'yinida yutdi: masnaviy yaratishda birinchi bo'ldi deydi:

Qoyili xush kalomi zebogo'y

Kim, bu maydon elidin elitti go'y...

Ahli nazm afsahul kalomi ul,

"Xamsa"ning nozimi Nizomiy ul.

Xusrav Dehlaviyni Nizomiy beshligiga javob yozgan ijodkor sifatida ta'riflar ekan, uni "hind sehgari, qaro balo, ofati Xudo" kabi tashbehlar bilan madh qiladi. Shuningdek, Navoiy bu ikki xamsanavisni shatranj o'yinidagi oq ot-u (Nizomiy) qora filga (Dehlaviy), o'zini oddiy piyodaga nisbat beradi:

Cheksa shatranj iki saf oq-u qaro,

Xas ne qilg'ay, chu tushsa arsa aro.

O'zni topqay bisot aro payvast,

Ot ila pil ayog'i ostida past.

Dostonning 7-bobi "hazrat shayxulislom mavlono Nuriddin Abdurahmon Jomiy" madhiga bag'ishlangan. Navoiy uni fazl koni-yu ilm daryosi deb atar ekan, ustozini arab tilidagi bilimdonligi jihatidan "Kofiya" asarining muallifi Ibn Hojibga, tafsir ilmida yuzta Ibn Hojarga, fiqh ilmida Imomi A'zamga o'xshatadi. Jomiyning bu sohalarida yaratgan asarlari, devonlari va dostonlarining nomlarini keltiradi.

8-bob salafarning nuqsonlari haqida bo'lib, shoir bob sarlavhasida ustozlar asarlariga mulohaza bildirayotgani uchun uzr so'raydi. Navoiy bu bobda doston yaratishdan oldin tush ko'rganini, tushida 7 gunbaz, 7 gunbaz ichida 7 xil rangdagi mutasaddiyni ko'rganini, shu yerda 7 kun yurib, 7 afsona tinglaganini, bir mo'ysafid unga avvalgi dostonlardagi qusurlarni tuzatishni so'raganini, uyqudan uyg'ongach muabbir (tush ta'birchisi) aytgan dalillardan so'ng doston yozishga kirishganini aytadi. Shundan so'ng o'zigacha yozilgan Bahrom haqidagi dostonlarni sinchiklab o'qib chiqqanini ta'kidlab, ustozlarning hurmatini o'z o'rniga qo'ygan holda ularga uchta e'tiroz bildiradi:

Biri bukim yo'q anda moyayi dard,

Qildilar ishq so'zidin ani fard.

Shoirming fikricha, oldingi xamsanavislarning birinchi aybi dard-u g'amga yetarlicha ahamiyat bermasdan, uni ishqdan xoli tasvirlaganliklaridadir.

Yana biri bukim anda ba'zi ish,

Zohiran nomunosabat tushmish;

Buyla tuhmatki, aysh uchun Bahrom

Yasadi yetti qasr surgali kom.

Yetti iqlim shohidin yeti qiz,

Har biri lutf-u husni g'oyatsiz...

Uyqu komin olurg'a mastona,

Sho'xlarg'a buyurdi afsona...
Anga xud g'aflat o'ldi da'b-u sifat,
Uyqusig'a fasona ne hojat?

Bahromning ayshi uchun yettita qasr qurilishi, yetti malikaning o'zi mastlikdan g'aflat holatiga yetgan shohni uxlatish uchun afsonalar aytishlari asossiz, deydi Navoiy. Buning ustiga, agar afsona aytish zarur bo'lsa, ulardan boshqa qissaxon yo'qmidi degan savolni ham qo'yadi.

Salaflarning uchinchi kamchiliklari dardsiz va nodon kishining sarguzashtlarini ko'rsatishni maqsad qilib olganliklarida edi:

Bo'yla nodon uchun yozib avsof,
Anga qilgaylar o'zlarin vassof.

Bob so'ngida Navoiy g'oyat kamtarlik bilan o'zini salaflarning faqir shogirdi deb atab, men go'yo pashshadek bo'lib, fil ishini qilmoqchiman, osmon tomiga narvon, quyoshga shamdon yasamoqchiman, o'rgimchak ipidan kamand qilib, ajdahoni tutmoqchiman deydi va Allohdan doston yozishda madad so'raydi.

9-bob Sulton Husayn Boyqaro madhi haqidadir. Bu bobda Navoiy falakdagi barcha sayyoralariga birma-bir murojaat qilib, ularni o'z hunarlaridan bir oz tinmoqqa chaqiradi, shoh madhida qalam surmoqchiligini aytadi. Shohning ikki tomonlama xon avlodi ekanligini, ulug' otasi Chingizxon, onasi Alanquvo ekanligini aytadi. Navoiy Husayn Boyqaroni cheksiz saxovat, chumoliga ham marhamatli adolat egasi deya ta'riflab, adolat bobida hatto Anushervon ham uning oldida xijolat chekadi deb yozadi:

Anda Nushirvon kerak boqqay,
Boshini erg'atib ovuch qoqqay.
Chun qilib yod o'z adolatidin,
Mutag'ayyir bo'lub xijolatidin.

Dostonning o'ninchi bobi "Xamsa"ning avvalgi dostonlarida keltirilmagan Bilqisi Soniy – Xadichabegim madhiga bag'ishlangan. Bu holat tasodifiy bo'lmay, shoir sulton Husayn Boyqaro saroyida alohida nufuzga ega bo'lgan malika Xadichabegimni ta'riflash orqali shoh Bahrom yonidagi Diloromga ishora qiladi, bu uning shoh taqdirida muhim o'rin tutganligiga ishora edi. Navoiy talmeh san'ati vositasida Xadichabegimni payg'ambarlar ayollari Sorai Uzmo (Ibrohim payg'ambarning rafiqalari) va Xadichai Kubro (Muhammad (s.a.v)ning ayollari)ga o'xshatadi. Navoiyning yozishicha, uning go'zalligidan sunbul va nargis gullari tashvishda, nargis uyatda. Shuningdek, Navoiy Xadichabegimning ikki farzandi Muzaffar Mirzo va Shoh G'arib Mirzo (Shoir G'aribiy) haqida ham to'xtalib o'tib, ularni ikki saodatli yulduz, ularning onasini oy-u quyoshga o'xshatadi:

Oy-u kun yo'q agarchi monanding,
Ikki sa'd axtar ikki farzanding.

11-bob Bahrom tarixi haqidadir. Navoiy Bahromni sosoniylar hukmdori Yazdijurdning o'g'li bo'lsa-da, otasidan farqli ravishda ezgu ishlar bilan shug'ullandi, otasi nimani buzgan bo'lsa, u barchasin qaytadan tuzdi deydi:

Har ne ul buzdi, bu borin tuzdi,
Bu borin tuzdi, har ne ul buzdi.

*Kimni o'lturdi ul qilib majruh,
Bu qo'yub marham, o'ldi jismig'a ruh.*

Navoiy salaflar bo'yicha shoh Bahrom tarixini qisqacha bayon etib, endi men aytadigan qissa avvalgilardan farq qiladi deydi va Allohga shukrona keltirib, Bahrom qissasini boshlaydi.

Asosiy voqealar o'n ikkinchi bobdan ibtido topadi. Yetti iqlim shohi bo'lgan Bahrom ov qilib yurib, rassom Moniyni uchratib qoladi. Moniy Chinda tengi yo'q bir go'zal Dilorom haqida xabar berib, o'zi chizgan suratni shohga taqdim etadi. Shoh suratni ko'rishi bilan Diloromga oshiq bo'lib qoladi va Chin mamlakatining bir yillik xirojini to'lab, qizni saroyga keltiradi. Shundan keyin Bahrom qizga butunlay mahliyo bo'lib, davlat, mamlakat ishlarini unutadi, kayf-safoga berilib ketadi. Natijada saltanat-u mamlakatda tartibsizliklar boshlanib, xalq orasida shikoyat va norozilik kuchayadi, shaharlar vayronaga aylanadi:

*Ish anga yettikim bu yanglig' shoh,
Mulk ishidin emas edi ogoh.
Boqmayin mulk ila sipoh sori,
Qilmayin mayl dodxoh sori...*

Firdavsiy "Shohnoma"sida tasvirlanganidek, ovda kiyik hodisasi yuz beradi. Dilorom Bahromning merganlik mahoratini "mashqning natijasi", – deb aytadi. Shoh mastlikda qizning oyoq-qo'lini o'z sochlari bilan bog'lab, biyobonga tashlab kelishni buyuradi. Ertasi g'azab va mastlik tarqab, afsuslanganidan keyin, uni o'zi borib izlaydi, lekin topa olmaydi. Hijron azobidan o'zini butunlay yo'qotadi:

*Joni ikki balo arosinda,
Mo'r ikki ajdaho arosinda.
Ne o'luk erdi, ne tirik soni,
Bo'lmas erdi tirik demak oni.*

Shohning ahvoli og'irlasha boradi. Navoiy bu o'rinda shoh Bahromda endi chin ma'noda oshiqlik sifatlari paydo bo'layotganligiga e'tibor qaratadi, zero ruhiy iztiroblar va hijron dardi ishqning ortishiga sabab bo'ladi. Iztirobdan o'zini butunlay yo'qotgan Bahromning avval falakka, so'ng xalqi va qo'shiniga murojaat qilib, notavon jonini bu azoblardan qutqarishini so'rab chekkan faryodlari dostonning 16-va 17-boblarida nihoyatda ta'sirli tarzda ifodalanganligini ko'ramiz:

*Manga ne qilding, ey sipehr, oxir,
Yo'q emish senda zarra mehr, oxir!
Mehrsizlik ishim aro qilding,
Ro'zgorim yuzin qaro qilding...
Naylayin bu jahonni jonsiz men?
Bal jahon birla jonni onsiz men?
Jonni olg'ilki, to'ymisham, billoh!
Ko'ngul o'lmakka qo'ymisham billoh!..
Yorliq qayda ketti, yoronlar?
Yo'q musulmonliq, ey musulmonlar!
O'lturub g'avrima yeting oxir!*

Ming o'lamdin xalos eting oxir!

Saroy ahli tashvishga tushadilar. 400 hakim va tabib to'planib, ikki yil davomida shohni davolaydilar. Shoh bir oz o'ziga kelganday bo'ladi. Maslahat bilan yetti iqlim shohi yetti qasr quradilar. Bu yetti qasr yetti shohning mamlakatiga olib boradigan yo'l ustida quriladi. Rassom Moniy uning har birini alohida bir rang bilan bezaydi. Bahrom ularni tomosha qilar ekan, kasali tuzala boshlaydi. Yetti rangdagi yetti qasr bitgach, yetti iqlim shohining yetti qizi Bahrom bilan nikohlanadi. Yetti qasrning har biri yetti sayyoradan birining rangiga mos bo'lib, haftaning shu sayyora homiy hisoblangan kuniga xos edi. Shanba kuni uchun shu kunning homiysi Zuhal (Saturn) sayyorasining rangiga mos qora qasr, yakshanba uchun uning homiysi Quyosh sayyorasining rangiga mos sariq qasr, dushanba uchun dushanba homiysi Oy sayyorasining rangiga mos keluvchi yashil qasr, homiysi Mirrix (Mars) bo'lgan seshanba kuni uchun Mirrix rangini ifodalovchi qizil qasr, chorshanba kuni uchun uning homiysi Utorud (Merkuriy) rangiga mos moviy qasr, payshanba uchun Mushtariy (Yupiter) rangiga mos keluvchi sandal qasr va juma uchun uning homiysi Zuhra (Venera) rangiga mos oq qasr barpo qilingan edi. Navoiy har bir qasrdagi shoh, malika va musofir hamda jihozlar tasvirini berishda ranglarning turfa xil nomlanishlaridan ustalik bilan foydalanadi. Hikoyatlarda ham ramziy ma'no mujassam topgan bo'lib, ularning hammasida hikoyat qahramonlari qiyinchiliklar orasida toblanib, oqibatda baxtiyorlikka erishadilar. Bu kelajakda Bahromni ham baxt-tole kutayotganligidan dalolat edi. Darhaqiqat, u yettinchi hikoyatda o'z vafodori Diloromdan xabar topadi. Barcha hikoyatlarda shoh yoki shahzoda ishtirok etadi, dabdabali qasrlar, tilla-javohirlar, qimmatbaho harir liboslar, tantanali bazmlar, serishva, jafokor va ayni paytda vafodor go'zallar tasviri "Ming bir kecha"dagi hikoyatlarni eslatadi. Hikoyatlarda shoh va shahzoda obrazlarining muhim o'rin tutishi ularning aynan shoh (Bahrom) uchun aytilganligiga ishora. Har bir hikoyatdagi voqealar, albatta, safar asnosida ro'y beradi, hikoyat qahramonlari sayr-u sayohat orqali o'z maqsadlariga erishadilar. Bu bilan Navoiy sayyoralarning tinimsiz harakatiga, shu bilan insonning o'z maqsadiga yetish uchun sa'y-ko'shish qilmog'i darkorligiga ishora qiladi. Hikoyatlarda jo'mardlik, vafodorlik, taqvo kabi futuvvat – javonmardlik g'oyalari ham kuylangan bo'lib, bundan muallifning maqsadi mazkur hikoyatlar orqali shoh Bahrom ongiga juvonmardlik g'oyalarini singdirib borishdir. Hikoyatlarning mavzu ko'lami keng, ularda hayot masalalaridan tortib, turmush voqea-hodisalarigacha, tabiat va uning bag'ridagi nabotot va hayvonot olamidan tortib, koinot va undagi jismlargacha – barcha-barcha masalalar hamda ularga xos xossa va xususiyatlar mujassamlashgan. Mutafakkir shoirning xayoloti Movarounnahr, Xuroson, Ajam, Hindiston, Sarandib, Misr, Rum, Yaman va boshqa o'lkalarga, sarhadsiz sahrolarga, to'lqin urib yotgan dengizlarga, sirli-sinoatli jazirama joylarga parvoz qiladi, turli manzil va makonlar, xilma-xil e'tiqod va ijtimoiy guruhlariga hamda kasb-korga ega bo'lgan ko'plab kishilarning timsollarini, ularning shakl-u shamoyillarini yaratadi.

Shanba kuni uchun shu kunning homiysi Zuhal (Saturn) sayyorasining rangiga mos qora qasr – mushkfom qasrda shoh Bahrom hindistonlik sayyohning Farrux va Axiy haqidagi hikoyatini tinglaydi. Unga ko'ra, Hind mamlakati podshosi

Jasratxonning aql-u husnda tengsiz o'g'li shahzoda Farrux tushida bir parivashni ko'rib, sevib qoladi. O'sha sanamga yetishish ishqida safarga chiqqan shahzoda Halab shahrida tushida ko'rgan mahvashni uchratib, hushidan ayriladi va taqdir taqozosi bilan birgina palosga o'ranib, og'ir ahvolda qolganida unga saxovati bilan nom qozongan Axiy yordam ko'rsatadi. U bilan suhbatda bo'lgan Axiy Farruxning zakovatiga qoyil qoladi va shahzodaning dardiga davo topishni chin dildan xohlaydi. Nihoyat Farruxning ishqiy tushgan go'zal o'z ayoli ekanini bilib oladi va jufti halolini taloq qilib, Farruxga nikohlab beradi. Farrux o'z yurtiga qaytadi va otasi vafot etgani uchun taxtga o'tiradi. Bu orada Axiyning ishlari orqaga ketadi, tuhmatga uchraydi, o'z yurtidan qochib, jon saqlab qoladi. Farrux uylangach, Axiyning mardligidan hayratga tushadi, ayolni o'ziga singil kabi tutadi va do'stini izlaydi. Axiy esa Hind mulkiga borib qoladi, shu yerda ikki do'st topishadi, Farrux singlim deya Axiyning o'z ayolini unga katta to'y bilan nikohlab beradi. Shu tariqa ular chin do'st sifatida, bir-biridan yordam va mehrini ayamay uzoq umr kechiradilar. Mazkur hikoyat yakunida sayyoh shoh Bahromga o'zining Axiy avlodidan ekanini ma'lum qiladi. Shoh uni siylab, saroyda olib qoladi.

Yakshanba kuni uning homiysi Quyosh sayyorasining rangiga mos sariq qasrda shoh Bahrom rumlik sayyohning Zayd Zahhob haqidagi hikoyatini tinglaydi. Unga ko'ra, juda o'tkir bilim egasi bo'lgan Zayd Zahhob ismli zargar Rum mamlakati podshosining eng yaqin do'sti edi. U shohning ishonchini qozongan bo'lib, hukmdor u bilan har bir ishda maslahatlashar edi. Bir kuni Zayd Zahhob shohga oltin taxt yasab berishni taklif qiladi. Shoh ko'nadi va xazinadan ikki ming botmon oltinni zargarga olib beradi. Zayd Zahhob sirti oltin bilan qoplangan, lekin ichki tomoni kumush bilan to'ldirilgan taxt yasaydi. Qolgan oltinlarni esa o'zlashtirib yuboradi. Shoh bundan bexabar bu hashamatli taxtga chiqib, qoyil qoladi. Zayd Zahhobning dushmanlari shohga uning firibini ma'lum qiladilar. Shoh Zayd Zahhobni zindonga tashlaydi. Zayd zindondan qochib, Qustantaniyaga borib, butxonada rohiblik qila boshlaydi. U yerda hammani o'ziga muxlis qilib, butxonaning oltindan yasalgan barcha buyumlarini shisha va boshqa metallar bilan almashtirib qo'yadi. Keyin o'z muxlislariga bu yurti tark etishini aytganda, hamma uni yig'lab kuzatadi, Zayd keta turib, ularga bir xat qoldirganligi haqida ma'lum qiladi. "Rohib" ketgach, muxlislari uning xatini topib, ko'zga surib o'qisalar, unda Zaydning hamma kirdikorlari bitilgan bo'ladi. Butparastlar oh-voh qilib qolaveradilar. Zayd esa Runga qaytib, bemor bo'lib qolgan shohni davolaydi, qayta uning ishonchiga kirib, dushmanlarini jazolaydi. Hikoya yakunlangach, sayyoh o'zining Rum mamlakatidan, Zayd Zahhobning avlodlaridan biri ekanligini aytadi. Shoh Bahrom bu sayyohga ham muruvvat ko'rsatib, saroyda olib qoladi.

Dushanba kuni shu kun homiysi Oy sayyorasining rangiga mos yashil qasrda shoh Bahrom misrlik sayyohdan Sa'd haqidagi hikoyatni tinglaydi. Unga ko'ra, misrlik boy xojaning kamolga yetgan o'g'li Sa'd otasi kabi musofirlarni mehmon qilishni xush ko'rar edi. Bir kuni uning dargohiga shahrisabzlik ikki sayyoh kelib, o'z yurtlaridagi g'aroyib xususiyatli dayr – butxona haqida aytib beradilar. Mazkur butxonaning o'ziga xos tomoni shu ediki, kimki u yerda bir kun tunasa, tush ko'rar va tushi, albatta, o'ng kelar edi. Sa'd shu butxonaga borish ishqiga tushadi va otasining

roziligini olib, safarga otlanadi. Unga shahrisabzlik ikki musofir hamrohlik qiladilar. Dayrğa yetib borgan Sa'd tush ko'radi. Tush ta'sirida xayolga botib o'tirsa, eshikdan bir mo'ysafid kirib keladi. Mo'ysafid unga o'z taqdirini aytib beradi va Sa'dni ancha vaqtdan buyon kutayotganligini ma'lum qiladi. Sa'd bu donishmand mo'ysafidning maslahat va ko'rsatmalari bilan harakat qiladi. Uzoq sarguzashtlarni, sinovlarni boshdan kechirib, gul yuzli go'zalning vasliga yetishadi. Sayyoh hikoyatni yakunlagach, o'zining Shahrisabzdan, Sa'd avlodlaridan biri ekanligini ma'lum qiladi. Shoh Bahrom sayyohni Shahrisabzga voliy etib tayinlaydi. Umuman olganda, hikoyatning bosh qahramoni Sa'dning sarguzashtlari Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonidagi Farhod bilan bog'liq voqealarni yodga soladi.

Homiysi Mirrix (Mars) bo'lgan seshanba kunida Mirrix rangiga mos qizil qasrda shoh Bahrom navbatdagi sayyohdan shoh Juna va uning do'sti Mas'ud haqidagi qissani tinglaydi. Raviy shohga Dehlida sultonlik qilgan Junaning saxovati cheksiz ekanligini hikoya qilish bilan o'z qissasini boshlaydi. Sulton Juna shu qadar saxovatli bo'lib, uning saxiyligi chegara bilmasdi. Bir kuni bir musofir uning mehmoni bo'lib, bir ko'zgu sovg'a qiladi. Ko'zgu rost gapirgan odamning yuzini oq, yolg'onchining yuzini qora ko'rsatar edi. Shoh Juna musofirni siylab, undan mendan ham o'tadigan saxiy bormi, deya so'raydi. Yo'q, deb javob bergan sayyohning yuzi ko'zguda qora bo'lib ko'rinadi. Shohning qistovidan so'ng uyalib, "sizdan ham saxiyoq odam bor, bu go'zal Taroz o'lkasida yashovchi Mas'uddir", deydi. Shoh esa hammaga ruxsat berib, payt topib, Tarozga jo'naydi. U yerda Mas'ud bilan uchrashib, do'st tutinadi. Mas'udning fasohatidan hayratda qoladi. Mas'ud unga o'zi uchun eng aziz bo'lgan nimaiki bo'lsa, hammasini ikkilanmay hadya qilib yuboradi: sevimli, kuy va qo'shiqda mohir kanizagini, mayi tugamaydigan jomini, Gulgun laqabli otini. Bundan ta'sirlangan shoh Mas'udni Tarozga hokim qilib tayinlash to'g'risida farmon beradi. Taroz hokimi Jaypur esa bundan bezovta bo'lib, Ballu degan qattol vaziri bilan maslahatlashib, Mas'udni yo'q qilish rejasini tuzadi. Unga ko'ra, Jaypur Mas'ud bilan do'st tutinadi, bir kuni Mas'udni mast qilib, bir chohga tashlatadi. So'ng qayg'urgan bo'lib yig'laydi, boshqalarni ham ishontiradi va Mas'ud uchun motam ham ochtiradi. Ballu esa Mas'udni azoblay boshlaydi. Jayurning bir go'zal qizi bo'lib, Mas'udga oshiq edi. U Mas'ud haqida bilib qoladi va ikki sodiq kanizi yordamida uni qutqarib, davolaydi va otasining saroyidan Mas'ud bilan qochib ketadi. Jaypur ularga yetolmay dog'da qoladi. Ikki sevishgan yo'lda ko'p qiyinchilik bilan Dehliga borib qoladilar. Mas'ud o'zi mehmon qilgan Junaning shoh ekanini bilmasdi, shuning uchun pul topish ilinjida shoh saroyiga borganda sehrli jomini, kuy chalib, qo'shiq aytayotgan kanizini, Gulgun otini ko'rib, avval hayron bo'ladi, keyin shohning ham Juna ekanini bilib qoladi. Mas'udni tanigan boshqa mahramlar bu haqda Junaga aytadilar. Do'stini yo'qotib, hajr azobida qolgan shoh bundan bag'oyat shodlanib, do'stiga mehribonlik ko'rsatadi, uning yorini ham olib keltiradi, Jaypur va Balluni esa jazolaydi.

Hikoyasini shu tariqa yakunlagan sayyoh shoh Bahromga o'zini Tarozdan, Mas'ud avlodlaridan biri ekanligini aytadi. Bahrom uni Tarozga hokim qilib tayinlaydi.

Chorshanba kuni uchun uning homiysi Utorud (Merkuriy) rangiga mos moviy qasrda Bahrom navbatdagi jahongashtadan Mehr va Suhayl haqidagi hikoyani tinglaydi. Unga ko'ra, Adan degan joyda bir orolni o'z makoniga aylantirib, dengizda qaroqchilik qilishni kasb qilgan Jobir degan yo'lto'sar Behishtsaro shahrining go'zal malikasi sayr qilib chiqqan qayiqni qo'lga kiritadi. Lekin Mehr shu qadar go'zal ediki, Jobir uni ko'rib, hushini yo'qotardi. Shuning uchun qizga yaqinlasha olmay, o'zining baland devorlar bilan o'ralgan bog'ida yashashiga ruxsat beradi. Mehrning otasi Navdarshoh Yaman mamlakati shohi No'monning o'g'li Suhaylga qizini bermoqchi edi, shuning uchun shoh No'mon o'g'lini kemaga chiqarib, Navdarning mamlakatiga yuboradi. Suhayl dengizda Jobirga yo'liqadi va Jobirning hiylasi tufayli unga asir tushadi. Suhaylning jang qilishiga, jasoratiga qoyil qolgan Jobir uni o'ldirmasdan o'z bog'idagi bir chohga tashlatadi. Shoh Navdar va No'mon o'zaro xat yozishib, birgalikda Jobirga hujum qilishga kelishadilar. Navdarshoh quruqlikdan, No'monshoh dengizdan Jobir ustiga qo'shin tortishga kelishadilar. Quruqlikdan kelayotgan Navdar ovga bo'lgan ishtiyoqi tufayli askarlaridan ajrab, Jobir qo'lga asir tushadi. Dengizda esa No'monshoh ham yengilib, dengiz qaroqchisiga tutqun bo'ladi.

Mehr visoliga yetisholmagan Jobir esa ichkilikka zo'r beradi. Mehr bog'da aylanib yurib, chohda yotgan Suhayl haqida xabar topib, uni qutqaradi. Suhayl Jobir bilan jang qilib, uni yengadi va tutqunlikdagi asirlarni ozod qiladi. Hikoyat so'ngida barchalari murod-maqсадlariga erishadilar. Hikoya poyon topgach, shoh Bahrom roviyni munosib taqdirlab, uyquga ketadi.

Payshanba kuni shu kun homiysi Mushtariy (Yupiter) rangiga mos sandal qasrda shoh Bahrom Muqbil va Mudbir haqidagi qissani tinglaydi. Unga ko'ra, Muqbil va Mudbir Boxtar degan joydan Xovarga yo'l oladilar. Muqbil ibodatli, rostgo'y bo'lib, Mudbir kazzob va pastkash edi. Ular qaynoq vodiysi hamimdan birga o'tadilar. Mudbirning axmoqona gaplaridan Muqbil ko'p ozor chekib, undan voz kechmoqchi bo'lsa, Mudbir unga yolvorib, tavba qiladi. Ular shu tariqa safarda davom etadilar. Dengiz sohiliga borib, bir kemaga chiqadilar. Muqbil odatdagidek ibodat qilib, tasbih o'girib o'tirsa, Mudbir Xudoga shirk keltirib, valdiray boshlaydi. Shunda to'fon boshlanib, ularning kemasini g'arq qiladi. Bu ikkisi taqdir taqozosi bilan qutulib, qirg'oqqa chiqib, o'rmonga duch keladilar. Shu yerdagi bir daraxt kovagida buloq bo'lib, uning suvini ichgan odam mutlaqo ochiqmaligi, suvsamasligi, lekin yolg'on gapirsa, yorilib o'lishi haqida yozilgan bo'ladi. Muqbil va Mudbir bu suvdan to'yib ichib, yozuvni o'qisalar, buloq suvida boshi bilan sho'ng'ib cho'milgan odam g'aroyib voqealarni ko'rishi aytilgan ekan. Faqat rostgo'y odam cho'milishi mumkin, yolg'onchi esa kuyar ekan. Natijada, suvga Mudbir tusholmaydi, Muqbil buloqqa sho'ng'ib, bir qasrga duch keladi, u yerda bir mahvashga oshiq bo'lib qoladi... O'ziga kelib, suvdan chiqqanida esa oshiq bo'lgan go'zal ishqida o'zini yo'qotib bexud bo'ladi. Muqbil va Mudbir qirg'oqda bir kemaga duch keladilar. Bu kema sandal daraxti yog'ochi bilan to'la bo'lib, odamlari o'lib yotadilar. Gap shundaki, Xovar mamlakati shohining qizi kasalga chalingan bo'lib, tabiblar unga sandal daraxtidan yasalgan qasrda yashashni tavsiya qilganlari uchun ko'plab savdogarlar shu daraxt yog'ocharini olib kelayotganlarida dengizda po'rtanaga tushib, chiqolmay, ochdan o'lgan edilar. Ular qirg'oqqa borganlarida, Xovar shohiga

duch keladilar. Mudbir o'zini savdogar, kema egasi, Muqbilni qulim, deb tanishtiradi va shu zahoti yorilib o'ladi. Muqbil esa bor gapni yashirmay aytib beradi. Shoh uni o'ziga kuyov qilishni xohlab, to'y boshlaydi. Malikaning qasriga borgan Muqbil xuddi buloqda ko'rgan holatiga duch keladi: sandal qasr, go'zal qizlar va... o'sha u sevib qolgan mahvash. Keyin ma'lum bo'ladiki, bu go'zal Xovar shohining qizi bo'lib, unga jinlar shohi oshiq bo'lgan ekan. Lekin qizga yetisholmagan jinlar shohi o'sha oroldagi daraxt kovagida qizning suvratini, uning qasrining nusxasini paydo qilib, o'zini ovutib o'tirarkan. Muqbil shunga duch kelgan ekan. Shu tariqa Xovar shohining go'zal qizi va rostgo'y Muqbil vaslga erishadilar. Hikoya yakunlangach, xushnud bo'lgan shoh Bahrom uyquga ketadi.

Juma uchun uning homiysi Zuhra (Venera) rangiga mos oq qasr barpo qilingan edi. Muborak juma (odina) kunida Bahrom oppoq – kofuriy kiyimda oq qasr ichida fil suyagidan yasalgan taxt ustida o'tirib, oq kiyimli go'zal bilan billur jomda oq may ichadi va Chin go'zali qoshida xorazmlik musofirning hikoyasini tinglaydi. Musofir o'zining Xorazmdan ekanligini, soz chalishini, iqlimdagi barcha ustozlar uning shogirdlari ekanligini, kutilmaganda bir chinlik savdogarning go'zal kanizagi Xorazmga kelgach, uning ishi kasodga uchraganini, kanizak huzuriga borib arz qilganini, uning sozini tinglab, tarixi bilan qiziqqanini va kanizak unga boshidan o'tganlarni so'zlab berganini aytadi. Shoh Bahrom aytilganlardan bu kanizak Dilorom ekanligini bilib, Diloromni olib kelish uchun Xorazmga sipohlarini jo'natadi.

Ko'ringanidek, Bahrom birinchi hikoyani o'z ruhiy holati kabi qora qasrda, qora libosda tinglagan edi, chunki u o'z Diloromidan ayrilgan, hijron zulmatiga giriftor bo'lgan edi. Yettinchi hikoyani esa oq qasrda oq libosda tinglaydi va bu hikoyat unga visol umididan darak beradi, qalbiga yorug'lik olib kiradi. Lekin Bahrom Diloromni topgach, yana ovga, aysh-ishratga beriladi. Bir kuni u saroy ahli, sonsiz qo'shin va Dilorom bilan katta ovga chiqqanida, yomg'ir yog'adi va eski botqoqning og'zi ochilib Bahromni Dilorom va butun arkoni davlati bilan birga yer yutadi.

Bahrom bo'lib o'tgan voqealardan va tinglagan hikoyatlaridan xulosa chiqarmaydi: oshiqlik va shohlikni bir qiyofada olib bormoqchi bo'ladi, aslida esa chin oshiqlik toj-u taxt va boylik bilan muvofiq kelmaydi:

Ishq ila shohlig' muvofiq emas,

Ishq lofida shoh sodiq emas.

Shu bilan birga shoh Bahromning halokatini tasavvuf ta'limotiga ko'ra yana shunday izohlash mumkin: Butun jonzotlar, tabiat, hayvonot va nabotot olami Allohning zuhuridir. Ularning barchasini Alloh yaratgan ekan, ularga zarar yetkazish Yaratgan irodasiga qarshi borish bilan tengdir. Shu ma'noda shoh Bahromning tabiatga yetkazgan jabr-zulmi uning halokatiga olib keldi.

Shoir Bahrom timsoli munosabati bilan o'z davridagi ba'zi dolzarb masalalarga ham ishora qilib o'tgan. Xususan, haqiqiy hukmdor har qanday illatlardan xoli bo'lishi zarurligi, xalq ahvolidan g'ofilik va aysh-ishratga berilish oxir-oqibat shohni va mamlakatni tanazzulga olib borishi mumkinligi shoir aytmoqchi bo'lgan muhim g'oyalardan biridir.

Shu ma'noda Navoiy dostonning o'ttizinchi bobida tush ko'rganligini aytadi. Tushida shoirni shoh Bahrom yo'qlab, uni nazm mulkida sohibqiron deb atab, yozgan dostoniga yuqori baho beradi va farzandi qatorida sanalmish Sulton Husayn Boyqaroni ogohlantirishini iltimos qiladi va unga quyidagi so'zlarni yetkazishni aytadi:

*Ki jahon kimsaga vafo qilmas,
Shohlig' tarkiga kiro qilmas.
Shahki, ming yil oning hayotidur,
G'araz – o'lganda yaxshi otidur.*

"Sab'ai sayyor"da Navoiy dahosining qudrati shoirning o'z tilidan aytilgan o'rinlarda ham namoyon bo'ladi. Jumladan, doston yakuniga yaqinlashganda shoir asarning yozilish muddatiga to'xtalib, shunday deydi:

*Bo'ldi chun bu raqam ishi tayyor,
Qo'ydim otini "Sab'ai sayyor".
Tortqonda bu turfa savti maddin,
Bayti besh mingga tortti addin.
Manga ayyomi garchi yod ermas,
Lek to'rt oydin ziyod ermas.
Bo'lsam o'zga umurdin emin,
Bor edi to'rt hafta ham mumkin...
Garchi tarixi erdi sekkiz yuz,
Sekson o'tmish edi yana to'qquz.
Oyi uning jumodiussoniy,
Panjshanba yozildi unvoni.*

Doston xafif bahrining xafifi musaddasi maxbuni mahzuf (ruknlari va taqti'i: foilotun mafoilun failun) vaznida yozilgan.

Savol va topshiriqlar

1. Tarixiy Bahrom va badiiy Bahrom obrazi o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud deb o'ylaysiz?
2. Dostonda keltirilgan iltizom san'ati dostonning badiiy va g'oyaviy mohiyatini anglatishda qanday o'rin tutgan?
3. Nima sababdan Navoiy aynan "yetti" raqamiga maxsus to'xtalgan?
4. Navoiy salafлари Bahrom timsolini ifodalashda qanday kamchiliklarga yo'l qo'ygan deb hisoblaydi?
5. Qasrlarning rangi, hafta kunlari va hikoyatlarning Bahrom kayfiyati bilan bog'liqlik jihatini qanday tushundingiz?
6. Bahrom orqali Navoiy Husayn Boyqaroga qanday fikrlarni aytishga harakat qilgan?
7. Dostonda ilgari surilgan g'oyalar bugungi kunda o'z ahamiyatini qay tarzda namoyon qiladi deb o'ylaysiz?

8. *Xamsa*”ning avvalgi dostonlarida keltirilmagan “Bilqisi Soniy”-Xadichabegim orqali Alisher Navoiy kimga murojaat qilgan?
9. *Dostonning* 30-bobida keltirilgan Alisher Navoiyning ko’rgan tushi haqida qanday fikrdasiz?
10. *Bahrom* kimdan Dilorom haqidagi hikoyatni eshitadi?
11. *Navoiydan* keyin O’zbek adabiyotida qanday asarlar yaratilgani haqida fikr yuriting?
12. “*Ishq* ila shohlig’ muvofiq emas” baytini sharxlab bering?
13. *Bahrom* va *Dilorom* halokati berilgan boblarni matndan toping va ta’riflang?
14. *Asarning* kompozitsion tuzilishi Alisher Navoiyning “*Xamsa*”asariidagi boshqa dostonlaridan qanday farq qiladi?

“SADDI ISKANDARIY” DOSTONI

Bu asar dunyodagi buyuk siymolardan biri, uch sohibqironning eng mashhuri jahongir Iskandarga bag’ishlangan bo’lib, «Xamsa»ning yakunlovchi dostonidir. Sharqda u Iskandar Zulqarnayn (“ikki shoxli” yoki “kun chiqish va kun botish hukmdori”) nomi bilan mashhur. Dastlab Iskandar mavzusi Firdavsiyning “Shohnoma” dostonida qalamga olingan. Keyinroq Nizomiy Ganjaviy u haqda maxsus “Iskandarnoma” degan doston yozadi. Xusrav Dehlaviy bu dostonga javob tarzida “Oyinayi Iskandariy” asarini yozgan bo’lsa, Abdurahmon Jomiy o’z dostonini “Xiradnomayi Iskandariy” deb ataydi. Alisher Navoiy esa bu mavzuni turkiy tilda qayta ishlab, o’z asariga “Saddi Iskandariy” (“Iskandar devori”) deb nom beradi.

“Saddi Iskandariy” Navoiy “Xamsa”sidagi eng yirik doston bo’lib, 89 bob va 7215 baytdan tashkil topgan. Dostonning muqaddimasi 14 bobni o’z ichiga oladi.

Birinchi bob an’anaviy hamd – Allohning sifatlari ta’rifiga bag’ishlangan. Navoiy ushbu bobda tasavvuf ta’limoti asosida olamning yaratilish tarixiga to’xtalib o’tadi: 9 qavat osmon, sayyoralar, yulduzlar turkumining har biriga alohida ta’rif beradi. Yaratganning buyukligiga hamd-u sano aytadi. Bularning barchasidan maqsad eng oliy zot – Odamni yaratish ekanligini ta’kidlaydi:

Karam birla xalq aylagay olame,

Bu olamda maqsud anga odame.

G’araz odame anga olam tufayl,

Nekim g’ayri olamdur, ul ham tufayl.

2-bob munojotni o’z ichiga oladi. Navoiy bobda Allohning karami kengligi haqida gapirar ekan, banda zoti mavjud ekan, uning gunoh ishlar qilishi tabiiy degan aqidani ilgari suradi:

*Ilohiy, alarkim gunahkor ekin,
Sen o'tkarmagan ne gunah bor ekin?
Chu har mujrimelim, sen etting karam,
So'rulmas hamul jurm ila o'zga ham.
Agar afv birla karam budurur,
Bori xalqning jurmi ma'rufdurur.*

Munajat so'ngida Navoiy "quyosh yerni o'z nurlari bilan munavvar qilgan chog'da zarralar orasidagi farqni fahmlab bo'lmaganidek, zarralarga karam qilgan chog'ingda Navoiyga ham bir zarra kabi karam aylagil, uning gunohlarini kechirgil" deb iltijo qiladi:

*Yorurda quyosh partavidin saro,
Qachon farq o'lur fahm zarrot aro.
Qilur vaqt bu zarralarg'a karam,
Navoiyg'a lutf ayla bir zarra ham.
Sazo andin ar jurmu pindor erur,
Sen ul qilki, sendin sazovor erur.
Xato aylaganni hisob aylama,
Xatosig'a loyiq azob aylama.*

Dostonning 3-bobi "sayyid ul mursalin" (payg'ambarlar ulug'i) rasuli akram vasfi (na't)dan iborat. Navoiy dastlabki baytlarda payg'ambarlik nuri haqida gapirar ekan, Odam Ato unga o'g'il, qolganlar nabira qatoridadir deydi va barcha muqaddas kitoblarda uning xususiyatlari bayon qilinganligini ta'kidlaydi. Rasuli akramning tug'ilishi go'yo ko'kda yana bir quyoshning porlashiga o'xshatiladi:

*Sening tug'mog'ing ravshan aylab jahon,
Aningdekki, tuqqay quyosh nogahon.*

An'anaga muvofiq, na'tdan so'ng me'roj tuni ta'rifi keladi. Navoiy bu bobda payg'ambarimizning birin-ketin 9-osmonga ko'tarilganlari, sayyoralarning bu holatni ko'rib, hayratga tushgani, nihoyat Lomakon olamiga sayr qilib, 70 ming qavat parda ko'tarilib, Janobi Haq bilan diydorlashganlari jarayonini kuchli pafos bilan tasvirlaydi. Ularning yerga qaytishlari ham falak ahli va maloyiklar tomonidan chuqur hayrat bilan kuzatilgani betakror badiiy san'atlar vositasida bayon qilinadi:

*Falak ahli ichra alolo tushub,
Malak xaylig'a sho'r-u g'avg'o tushub.
Maloyik tutub yo'l boshin javq-javq,
Tamoshosida borcha ko'nglida shavq.
Jamolig'a chun ko'zlarin ochibon,
Tabaq murlar boshig'a sochibon.
Anga mur sochmoqqa monand bu
Ki, sochqay kishi Bahri Ummong'a sur.*

Dostonning 5- bobi "Xamsa" takmili (mukammal bitkazish) xususida bo'lib, Navoiy bu bobda unda "Xamsa" yozish havasi ancha ilgari, Nizomiy va Dehlaviy "Xamsa"larini o'qib yurgan chog'laridayoq uyg'onganligini bayon qilib, ulug' ustozlari ruhidan madad so'raydi:

*Bu vodiy aro Xizri rohim bo'ling,
Qayon yuz ketursam panohim bo'ling.
Burundin chu ko'rguzdunguz yorliq,
Base yetti sizdin madadkorliq.
Kichik erkanimdin bo'lub qoshima,
Ulug' muddao soldingiz boshima.*

6-bob so'z ta'rifi, Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviy madhiga bag'ishlangan. Navoiy bu bobda dastlab so'zga ta'rif berar ekan, uni o'z ahamiyati bilan inson idrok etgan hamma narsadan yuqori deb baholaydi, uni "javhari jon", "obi hayvon" degan sifatlashlar bilan madh qiladi:

*Biyikrak maqom ichra aflokdin,
Ne aflokdin, vahmu idrokdin...
Bashar zotida javhari jon ham ul,
O'luk jismida obi hayvon ham ul.*

Navoiy so'z xazinasiga ega bo'lganlarning nodiri yaktosi sifatida Ganjada parvarish topgan zot Nizomiy Ganjaviyning tilga olib, kotiblarning homiysi Atorud (Merkuriy) uning xizmatkoridir deydi. Shuningdek, bu bobda Nizomiy beshligiga munosib javob bitgan Xusrav Dehlaviy ham madh etilib, unga so'z jodugari, ilm-hikmat bilimdoni deb ta'rif beriladi. So'z avjida Nizomiy quyosh bo'lsa, Dehlaviy Mushtariy kabidir deyiladi:

*So'z avjida gar ul mahi xovariy,
Bu gar yo'q mahi xovariy, Mushtariy.*

7-bob Nizomiy va Dehlaviyning nazmdagi izdoshlari Nuriddin Abdurahmon Jomiy madhiga bag'ishlangan. Navoiy kitobot (harf) san'ati vositasida Jomiyning taxallusiga ishora qilib, uning nazmini "jom" va "may" deb ta'riflaydi va bu nazmdan yer-u ko'k eli mast-u notavon bo'lganini aytadi:

*Dema jom ila mayki, nazmi ravon,
Yer-u ko'k elin ayladi notavon.*

Shuningdek, Navoiy ushbu bobda Jomiyning g'azal-u masnaviy janrlarida erishgan yutuqlariga ham to'xtalib o'tib, uning "Xamsa" tarkibiga kiruvchi dostonlarini nomma-nom sanab o'tadi:

*G'azal dard-u so'zini, vah-vah, ne dey,
Desa masnaviy, Alloh-Alloh, ne dey...
Bo'lub jilvagar tab'i ko'zgusida
Ki, sabt ayladi "Xamsa" o'trusida...
Burun jilva aylab ayon "Tuhfa" si,
Berib olam ahliga jon tuhfasi.
Yana "Subha" jon rishtasin tor etib
Ki, har muhra bir durri shahvor etib.
Chu Yusuf so'zin oshkor aylabon,
Zulayho kibi elni zor aylabon.
Chekib xoma "Layliyu Majnun" sari,
Yuz ofat solib tog'u homun sari.
Bu damkim qilib xomasin durfishon,*

Sikandar hadisidin aytur nishon.

Bu ma'lumotlar adabiyotshunoslikdagi Jomiyning "Xamsa" yozgan-yozmaganligi bilan bog'liq bahslarga ham munosib javob bo'la oladi.

Dostonning 8-bobi – "Inoyat quyoshi vasfi va hidoyat buluti ta'rifida" deb atalib, bu bobda Navoiy kimdagi baxt-u iqbol yor bo'lsa, uning hamma ishida zafar bo'ladi, tikan ushlasa g'uncha, tuproq olsa oltin bo'ladi, bularning barchasi Xudodan, shunday ekan, unga shukrona bildirish kerak degan fikrlarni keltirar ekan, Alloh unga nazm yozish fazilatini taqdim qilgani uchun Unga shukrona aytadi va nazmning turli sinf (janr)larida shuhrat qozonganini faxr bilan bayon qiladi:

*G'azal tarziga avval aylab sitez,
Jahon ichra soldim ulug' rustaxez.
O'qur vaqti ahli salomat muni
Ko'rub olam ichra qiyomat kuni...
Har asnofi zikri emas sha'nima,
Bilur har kishi boqsa devonima.*

Shuningdek, Navoiy nazmdagi bu muvaffaqiyatlariga qanoat qilmay, ulug' muddao "Xamsa" yozish niyatida ekanini, bu yo'lda Nizomiy va Dehlaviylarning nuroniy ruhiga, Jomiyning ilohiy quvvatiga Qur'on tilovat qilib, fотиha o'qiyman deb yozadi:

*Alarning ravoni pur anvorig'a,
Bu birning dog'i quvvati korig'a.
Qilib fотиha xatmi ixlos ila,
Ko'zum bahrida jismi g'avvos ila.*

9-bob Shoh G'oziy Husayn Boyqaro ta'rifiga bag'ishlangan. Navoiy bu bobda mubolag'a san'ati vositasida Muhammad (s.a.v) payg'ambarlar orasida alohida mavqeda bo'lsa, Sulton Husayn Boyqaro ham barcha shohlar ichida shunday maqomdadir deb yozadi. Shuningdek, uning jangohdagi mahoratini tasvirlar ekan, doston mazmuni bilan bog'liq ravishda dushmanlariga nisbatan saddi-Iskandariydek g'ov chekadi, agar jahonda Iskandardek ulug'sifat zotni topish kerak bo'lsa, Sulton Husayndan boshqasi mos kelmaydi deb yozadi.

Dostonning 10-bobi shahzoda Badiuzzamon Bahodir madhidadir. Navoiy unga donishmandlik bog'ining sarvi, zamona ahlining shahzodasi deb ta'rif berar ekan, zoti ham, sifati ham malak (farishta)ga o'xshashini aytib, *tavze'* (bir tovushni bir necha marta takrorlash) va *takrir* (bir so'zni baytda ikki va undan ortiq holda takrorlash) san'atlari vositasida uning boshdan-oyoq yaxshilik va yaxshi xislatlardan iborat ekanligini bayon qiladi:

*Yig'ib yaxshilik birla yaxshi qiliq,
Qiliqdek boshingdin ayov yaxshiliq.*

11-14 boblarda qadimgi fors-eron shohlarining to'rt tabaqasi: peshdodiylar, kayoniylar, ashkoniylar va sosoniylar tarixi haqida ma'lumotlar keltiriladi.

Dostonning asosiy qismi 15-bobdan boshlanadi. Asosiy qism o'ziga xos kompozitsiyaga ega. Uni shartli ravishda quyidagi 4 qismga bo'lish mumkin:

1) Iskandar voqeasi – Iskandar hayoti bilan bog'liq biror voqea yoki hodisa bayoni;

- 2) nazariy masala – muayyan axloqiy muammoning ta'rifi;
- 3) hikoyat – shu axloqiy masalaga doir hikoyat;
- 4) hikmat – Arastu va Iskandarning suhbatlari.

Birinchi qism lirik xotimaga ham ega. Bu soqiy, mug'anniy va Navoiyga murojaat tarzidagi baytlar bo'lib, Nizomiyda "Iskandarnoma"ning birinchi qismi bo'lmish "Sharafnoma"da soqiyga, ikkinchi qism "Iqbolnoma"da mutribga murojaatni ko'rsak, Dehlaviy dostonida ham soqiy, ham mutribga murojaat mavjudligini kuzatamiz. Navoiyda esa soqiy va mutribdan so'ng, o'z-o'ziga ham murojaat qilinganligi ko'rinadi. Xususan, 15-bobning lirik xotimasi quyidagicha:

*Ayog'chi, ber ul javhari g'amzudo,
Dema g'amzudo, jomi motamzudo.
Ki, andin sumursam g'amim qolmasun,
Ato so'gidin motamim qolmasun.
Mug'anniy, qilib soz rudi nishot,
Aning birla tuzgil surudi nishot.
Ki, so'z taxtida bo'ldum oromgir,
Bo'lay tahniyat bazmida jomgir.
Navoiy, jahonning firibin yema,
Xirad ollida naqsh-u zebin dema.
Chu davron ishi bevafoqliqdurur,
Fuzun shohlig'din gadoliqdurur.*

Asosiy qism voqealari Iskandarning tug'ilishidan boshlanadi. Rum mamlakatining shohi Faylaqus tangridan farzand so'raydi. Bir kuni ovdan qaytar ekan, shaharga kiraverishdagi vayronada yangi tug'ilgan chaqaloq va o'lik onani uchratadi. Shoh o'likni dafn ettirib, chaqaloqni o'ziga farzand qilib oladi va unga Iskandar deb nom beradi. Shoh Iskandarning ta'lim-tarbiyasiga katta e'tibor beradi va Arastuning otasi Naqumojisni unga ustod qilib tayinlaydi. Iskandar toj-taxt va boylikka emas, balki ilm-fan va olijanob fazilatlariga muhabbat ruhida ulg'ayadi.

Doston bilan tanishish jarayonida Navoiy shunchaki Iskandar tarixini yozishni emas, balki u bilan bog'liq voqealarning ma'nosini ochishni maqsad qilganligini ko'ramiz. Buni yuqorida keltirganimiz muayyan axloqiy masalaning ta'rifi, hikoyatlar, savol-javob va lirik xotimalarning o'zaro almashinib kelishidan ham sezish mumkin.

Faylaqus vafot etgach, valiahd sifatida taxtni Iskandar egallashi kerak edi, lekin u taxtga chiqishga oshiqmaydi. Xalq uning shoh bo'lishini qattiq talab qilib turib olgandan keyingina Arastu unga toj kiygizadi. Iskandar xalq oldiga shart qo'yib, kimning arz-dodi bo'lsa, shohni o'zi bilan teng ko'rib, ahvolini aytishini so'raydi:

*Ki, berdi manga dodgarlik Iloh,
Bor ersa xaloyiq aro dodxoh.
Kelib ollima arzi hol aylasun,
O'z ahvolini qiylu qol aylasun!*

Iskandar taxtga o'tirgach, adolat bilan mamlakatni boshqara boshlaydi. Xalqni ikki yillik xirojdan ozod etadi. Dostonda shu o'rinda adolatning ta'rifi beriladi. Bu ta'rif hadislar vositasida tushuntiriladi. Masalan, bir soatlik adolat farishtalarning,

dunyodagi barcha insonlarning toatidan afzal degan hadis keltiriladi. So'ng shoh Mas'udning bir kuni tushida otasi Mahmudni nurga g'arq bo'lgan holda jannat bog'larida yurganini ko'rgani va otasidan bu holga qanday sazovor bo'lganini so'rganida, otasi Hindistonni egallash vaqtida elga qilgan birgina adolati tufayli Alloh unga shunday martabani loyiq ko'rgani haqida so'zlab berganiga doir hikoyat ilova qilinadi. "Hikmat" bobida esa Iskandarning Arastu bilan adolat haqidagi savol-javobi keltiriladi. Arastuning fikricha, shoh har bir ishda adolat mezonini asosida ish tutsa, uning mulk-u mamlakati obod, xalqi badavlat bo'ladi. Xalq badavlat bo'lsa, askarlarning maoshi ham ortadi va qo'shin hamisha g'olib bo'ladi.

Yigirma uchinchi bobdan dostonga Doro obrazi kirib keladi. Navoiy Doroga tavsif berar ekan, uning Kayoniylar sulolasi vakili ekanligini, jahon podshosi sifatida Kayxisra-vu Kayqubodlarning avlodi ekanligini, uning davlatni boshqarishida Luxrosbning tartiblari, qo'shinida Gushtosbning qonunlari ustuvor ekanligini bayon qiladi. Doro va Iskandar orasidagi xiroj mojarosi bu ikki shoh o'rtasida ixtilofning paydo bo'lishiga olib kelganligini afsus bilan ta'kidlaydi.

Yigirma to'rtinchi bobda kishilik jamiyatida ko'p uchraydigan hodisa – ziddiyat va ixtilof haqida mulohaza yuritarkan, mutafakkir shoir bu hodisa inson bolasiga azaldan xos ekanligi, muayyan tabaqa, jamiyat yoki qatlamga tegishli emas, balki barcha uchun umumiy bo'lgan muammo ekanligini qayd etadi. Uningcha, bir kasbda mahorat hosil qilishning o'zi kishiga kasbdoshlari orasida ziddiyat va qarama-qarshilikni keltirib chiqarishga yetarli asos bo'ladi. Masalan, biror kasb yoki hunar ahli o'z sohasida katta malaka hosil qilib, el orasida nufuzi oshaversa, kasbdoshlari bunga g'ashlanib qolaveradilar. Podshoh bilan qaysi amaldor o'rtasida yaqinlik paydo qilsa, boshqa amaldorlar unga dushmanlik qila boshlaydilar. Hatto gadoy va tilanchilar ham o'z hollariga yarasha o'zaro nizo va ixtiloflarni keltirib chiqaradilar. Ammo bularning eng qo'rqinchli va ashaddiysi – ikki podshoh o'rtasidagi adovat va kelishmovchilikdir. Chunki podshohlarning adovati albatta urush va qon to'kilishiga olib keladiki, bu urushlar minglab begunoh odamlarning qoni to'kilishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu sababli, deydi Navoiy, o'zaro do'st tutingan ikki darvesh adovatda bo'lgan ikki podshohdan afzalroqdir:

Rafiq ikki darvesh beishtiboh –

Erur yaxshiroqkim, aduv ikki shoh!

Fikrining tasdiqi sifatida keyingi bobda Chingizxon va Muhammad Xorazmshoh zamonida bo'lib o'tgan bir voqeani keltiradi: Chingizxon Xorazmshoh bilan o'rtalariga nifoq tushgach, mo'g'ul lashkari barcha shaharlarda ketma-ket g'alaba qozonib, Xorazmshohni ta'qib qila boshlaydi. Navbatdagi – Shom (hozirgi Suriya) mamlakatidagi jangda ham Chingizxon qattiq urushdan keyin g'alaba qozongach, aholini qatl qilishga buyuradi. Ana shu jarayonda ikki do'st mo'g'ul qilichi damiga duchor bo'ladilar. Do'stlar bir-birining ustiga tashlab, "oldin meni qatl eting, men do'stimning halok bo'lishini ko'rishga toqatim yo'q", deb yalinishadi. Bu paytda Chingizxon uxlab yotgan bo'ladi. Tushida bu ikki do'stning ishi ayon bo'lib, birov unga: "Sen Xorazmshoh bilan dushman bo'lgansan, oddiy xalqning gunohi nima?!" deya tanbeh beradi. Chingizxon uyg'ongach, omonlik e'lon qiladi. Ikki do'st

sharofati bilan qatliom to'xtatiladi. Ushbu hikoyat o'z g'oyaviy mazmuni bilan "Hayrat ul-abror"dagi "Ikki vafoli yor" hikoyatini yodga soladi.

Urush boshlanadi. Ikki tomondan katta qo'shin saf tortadi. Dastlab maydonga oldin Doroga xizmat qilgan, ammo xizmatiga yarasha qadr topmaganidan xafa bo'lib, Iskandar tomonga o'tgan Boriq Barbariy maydonga chiqadi va Harron, Shayda kabi to'qqiz pahlavon ustidan g'alaba qozonadi. Oxiri Mag'ribiy degan bir pahlavon chiqib, Boriqni asir oladi, ammo Doroning oldiga keltirmasdan, noma'lum tomonga ketib qoladi.

Ikkinchi kuni Doroning noiblari xiyonat qilib, jang payti Doroni pichoqlaydilar. Iskandar Doroni yarador holda topadi. Doro o'limi oldidan uch narsa – xiyonatkorlarni jazolash, kayoniylar – o'zining qarindosh-urug'lariga ozor bermaslik va qizi Ravshanakka uylanishni Iskandarga vasiyat qiladi. Iskandar Doroning barcha vasiyatlarini ortig'i bilan ado etadi, Doroni izzat-ikrom bilan dafn qiladi. Shu o'rinda Iskandarning jahongir shoh bo'lish bilan birga cheksiz mehr sohibi ekanligi ham g'oyat mohirlik bilan tasvirlanadi.

Ushbu voqea bayonidan so'ng 28-bobda Navoiy davlatchilik asoslari haqida o'z fikrlarini bayon etishga kirishadi. Bobda berilishicha, olamning barcha ishlarida muayyan tartib, nizom va uyg'unlik mavjud bo'lganidek, davlatchilikda ham bexato va aniq ishlaydigan tizim bo'lishi lozim. Mamlakatdagi barqarorlik va rivojlanishni ta'minlovchi asosiy masala – har bir odamni o'z layoqati va vazifasiga qarab tayinlash, har bir davlat xodimining o'z ishi bilan shug'ullanishi va boshqalar ishiga daxl qilmasligidir. Navoiy bunga ajoyib bir hayotiy misol keltiradi:

Eshik it yeridur, gar o'lsun bo'ri,

Mushukka maqom o'ldi uyning to'ri.

Gar ul dasht saydini aylar figor,

Valekin bu uy saydin aylar shikor.

Itning vazifasi uyni tashqi dushmanlardan himoya qilish bo'lgani uchun eshik ortida, mushuk esa, sichqon va boshqa xonaki zararkunandalardan tozalashi uchun uyning to'rida bo'lgani, bularning har biri o'z o'rnida kerakli bo'lgani kabi, davlatchilikdagi turli muammolarning yechimi uchun layoqati va lavozimiga qarab xodim tanlash va ularga shunga munosib maqom va martaba berish lozim bo'ladi. Xizmatlarni rag'batlantirish va qadrlashda ham alohida yondashuv talab qilinadi: bo'ri agar qo'zi bilan boqilsa, cho'ponning dushmaniga aylanadi, sher agar molning qorni bilan oziqlansa, paytini topib egasining qomini yorishi hech gap emas. Shuning uchun podshohdan talab qilinadigan eng asosiy masala – odamlarning qobiliyatini to'g'ri aniqlash va shunga muvofiq ularga amal yo martaba berish hisoblanadi. Iste'dodlining qadriga yetmaslik yo iste'dodsiz odamni ulug'lash – gavharning qadriga yetmaslik va eshakmunchoqni e'zozlash kabi bir xil ziyon keltiruvchi ishlardan hisoblanadi.

Navoiy shu o'rinda tarixda yuzlab marotaba o'z isbotini topgan ana shunday hayotiy haqiqatlarga amal qilmagan Sulton Abu Said Mirzoning fojiasini ibrat qilib ko'rsatadi. Unga ko'ra, Amir Temur Ko'ragondan keyin Xuroson va Movarounnahr mintaqalarini yagona davlat bayrog'i ostiga birlashtira olgan bu temuriy sulton o'z qo'shini va raiyatiga yetarlicha muruvvat ko'rsatmagani sababli Doro kabi dushman

qo'liga asir tushdi va qatl etildi. Shu sababli, hukmdor hamisha xalq bilan birga hamnafas bo'lishi shart. Aks holda:

Sipahdin judo shoh erur bir kishi,

Ne bo'lg'usidur bir kishining ishi.

Iskandar Eronni egallagach, Doro o'rnini egallagan jahon podshosi sifatida ko'plab o'lka podsholariga xat yozib, mamlakatda adolat va osoyishtalik o'rnatmoqchi ekanligini va shunga mos holda o'z ixtiyorlari bilan unga taslim bo'lishlarini so'raydi. Aksariyat podsholar unga bo'yin egib keladilar. Faqat Kashmir, Hind va Chin xoqonlarigina unga bo'ysunishni istamaydilar. Kashmir hukmdori Mallu ibn Mabok ochiqdan-ochiq Iskandarga bo'ysunmasligini izhor etgan bo'lsa, Hind hukmdori mamlakati belgilangan xirojni vaqtincha to'lay olmasligini bildiradi. Chin Xoqoni esa, uning mamlakati Doro zamonida ham Doroga tobe mamlakat emas, balki to'laqonli mustaqil davlat bo'lganligi, agar Iskandar xohlasa, o'zaro teng sharoitda hamkorlik qilishi mumkinligini bildiradi.

Iskandar bu javoblarni olgach, ustozi Arastu maslahati bilan jahongirlik yurishlarini boshlaydi. Dastlab Balx, Moxon, Marv, Zobul, Isfahon shaharlarini oldingidan ham obod va ma'mur etib, Xurosonda Hirot, Movarounnahrda esa Samarqand shaharlarini bunyod etadi. So'ng Kashmirda Malluga qarshi qo'shin tortadi:

Sikandar otodi Samarqand ani,

Samarqandi firdavsmonand ani,

Ani chun tugatti qilib ehtimom,

Ravon qildi Kashmir sori xirom.

Iskandar sehrgarlari bilan mashhur bo'lgan Kashmir shahrini tilsimlangan holda topib, tilsimni hikmat ahli yordami bilan juda osonlik bilan yechadi. Mallu bu ahvolni ko'rib, mamlakatni tashlab qochadi. Iskandar Kashmir ahliga omonlik berib, bir muddat bu yerda yashaydi. Kashmirda qo'lga kiritgan g'animatlardan biri – Jamshid zamonidan qolgan sehrli jom edi. Jomning davrida yozilishicha, Jamshid o'z zamonida ikkita jom yasatgan ekan:

Birisin dedi: Jomi Getinamoy,

Birisin dedi: Jomi Ishratfizoy.

Iskandar qo'lga kiritgan jom Jomi Ishratfizoy (shodlik ko'paytiruvchi jom) bo'lib, uning xosiyati shunda ediki, qancha ichilsa ham, sharobi tugamasdan, mayga limmo-lim turardi va egri tutilganda ham bir tomchi undan to'kilmasdi.

Mallu ibn Mabok mag'lub va yarador holda Iskandar oldiga taslim bo'lib keladi hamda undan kechirim so'raydi. Iskandar uzrini qabul qiladi. Ko'p o'tmay, Mallu vafot etadi. Iskandar uning vasiyatiga binoan qizi Mehrnozga uylanadi, o'g'li Feruzni Kashmirda podsho qiladi.

Kashmirdan so'ng Iskandar Hindiston tomonga yurish qiladi. Hind Royi Iskandarning Kashmirda ko'rsatgan shijoat va hikmatini eshitib, had-hisobsiz sovg'a-salomlar bilan bir guruh donishmandlarni elchi qilib jo'natadi. Iskandar hindistonlik donishmandlarni katta izzat-ikrom bilan qabul qilib, taxtda emas, tuproqda ular bilan birga o'tirib, muzokara olib boradi. Ular Iskandarning aql-u zakovati va

bag'rikengligiga tan berib, Hind Royining gunohini so'raydilar. Iskandar Hindistonning ikki yillik xirojidan kechib, Royning ham gunohidan o'tadi.

"Qissadan hissa" tariqida keltirilgan keyingi – 44-bobda Navoiy kechirimlilik fazilati haqida so'z yuritadi. Bobda berilishicha, kechirimli va saxovatpesha bo'lgan kishi hukmdorlar orasida alohida ehtiromga sazovordir:

*Birov shahlar ichra erur muhtaram,
Ki bo'lg'ay aning da'bi afv-u karam.
Ani bil javonmard yoxud karim,
Ki bedodidin bo'lmag'ay elga bim.*

Navoiy talqiniga ko'ra, agar gunohkor o'z aybiga iqror bo'lib kechirim so'rasa, gunohidan o'tish yoki yengilroq jazo muqarrar qilish javonmardlik belgisidir. Kechirimlilik shohlarning asosiy xislati bo'lmog'i lozim. Hattoki qatl hukmi vojib bo'lgan joyda ham hukmni zindonga almashtirish to'g'riroq bo'ladi. Chunki har bir mahkumning onasi bor. Ona farzandini bilib-bilmay jinoyat qilib, kimningdir g'azabiga duch kelishi va qatl etilishi uchun tarbiya bermaydi:

*Ani ko'rkim, ul zori mazlum ona,
Necha ko'rdi hifzida ranj-u ano.
Ul uyg'onmasin deb yebon qayg'usin,
Harom ayladi kechalar uyqusin.*

Iskandar qishni Hindiston o'rmonlarida ovchilik va aysh-ishrat bilan o'tkazib, ko'klam faslida Chin va Xitoy tomonga yurish qiladi. Chin xoqoni katta qo'shin bilan Iskandar istiqboliga chiqadi, ammo unga bas kelolmasligini anglab, o'zi elchi libosida Iskandar huzuriga borib, tinchlik bitimi tuzishga erishadi. Chin xoqoni ham Iskandar sharafiga katta ziyofat beradi. Ziyofat chog'ida xoqon oliymaqom mehmoniga ikkita ajoyib narsa sovg'a qiladi. Birinchisi – ikki tomoni ham "oy-u kundek yorug'" bo'lib, bir tomoni rostni yolg'ondan ajrim qiluvchi, ikkinchi tomoni mast odamning haqiqiy qiyofasini ko'rsatuvchi Chin ko'zgusi, ikkinchisi – ham husn-u jamolda, ham fazl-u kamolda benazir Chin go'zali edi. Iskandarga bu sovg'alar juda ma'qul tushib, hakimlariga ushbu sovg'aning evaziga biror ixtiro qilishlarini topshiradi. To'rt yuz hakim ikki guruhga bo'linib, ishni boshlaydilar. Aflotun va Suqrot boshchiligidagi guruh osmon ahvolini ko'rsatuvchi usturlobni, Arastu va Buqrot rahbarlik qilgan guruh esa, olam ahvolini ko'rsatuvchi Iskandar ko'zgusini yaratadilar:

*Ul o'ldi suturlobi maxfisamo,
Bu bir o'ldi mir'oti getinamo.*

Chin xoqoni bu kashfiyotlarni ko'rib, Iskandar va uning saroyidagi hakimlarga qoyil qoladi. Iskandar Chin mulkida Malluning qizi – Nozmehr va Doroning qizi Ravshanakni o'z nikohiga olib, bir muddatdan keyin Mag'rib tomonga yurishni boshlaydi. Mag'rib tomonda ko'kko'z, soqoli sariq, rangpar yuzli vahshiy qabilalar bilan urushadi. Vahshiylar xaylidan bir pahlavon chiqib, Iskandar qo'shinidan o'n uch pahlavonni asir oladi. Iskandar bu holatdan muztar bo'lib turgan chog'da Chin lo'batni maydonga kirib, dushmani osonlikcha mag'lub etadi va Iskandar oldiga asir etib keltiradi. Iskandar bundan xursand bo'lib, Chin lo'batini o'zining xos haramiga oladi. Tutqun pahlavonni esa, iltimosiga ko'ra ozod etadi. Ozod bo'lgan pahlavon

borib, o'zi asirga tushirgan o'n uch pahlavon bilan birga Doro bilan bo'lgan urushda asir tushgan Boriq Barbariyni ozod qilib, Iskandar xizmatiga keladi.

Iskandar Mag'rib diyorini fath etib, o'z vatani – Rum tomonga ot surganda, yo'lda Qirvon diyori ahli unga Ya'juj va Ma'juj zulmidan panoh istab murojaat qiladilar. Iskandar bu yerda olti oy davomida ikki tog' orasida mashhur Saddi Iskandariyni bunyod etib, Ya'juj va Ma'juj balosini daf qiladi:

Bo'lub olame buyla san'atnamoy,

Kecha-kunduz ish qildilar olti oy.

Ki necha ming ustoju san'atgari

Tamom ettilar Saddi Iskandariy.

Jahonning quruqlik qismini to'la fath etgan Iskandar Rumga qaytib, bir muddat o'z vatanida maskan tutadi. Endi unga daryo sayri ishtiyoqi g'olib kelib, uch ming kema bilan dengizga chiqadi. O'n ikki yil davomida Suqrot rahnamoligida yetti daryo – Rum, Mag'rib, Zang, Hind, Ummon, Qulzum, Chin, Mashriq dengizlari hamda bu dengizlar ichidagi o'n ikki mingta orolni kezib chiqadi. Iskandarning keyingi dengiz safari butun olamni o'rab turuvchi Muhit (okean) uzra bo'lib, bu safarda xalq uning valiylik va payg'ambarligidan bahramand bo'ladi:

Berib xaylig'a mujda ul holdin,

Bo'lub barcha muqbil ul iqboldin.

Bilib xalq shohi muzaffar oni,

Hakim-u vali-yu payambar oni.

Iskandar safardan qaytishda xastalanadi va tutingan onasi Bonuga o'g'illikni o'rniga qo'ya olmaganidan uzr so'rab, maktub yozadi. Mazkur maktub butun dunyoni zabt etsa-da, oxir-oqibat u dunyoga hech bir narsasiz, ochiq qo'l bilan ketayotgan, bu olamga shoh bo'lgandan ko'ra onadek buyuk zotga qullik qilish sharafiga yuksakroq ekanligini anglagan ulug' jahongirning iqromomasi edi:

Boshimg'a tushub harza andeshae,

Dedim olam ochmoq erur peshae.

Ne qilg'on xayolim bori xom emish,

Havas jomi ko'nglumga oshom emish.

Kerak erdi, to kirdi mag'zimg'a hush,

Xirad toki soldi dimog'img'a jo'sh.

Demon qilsam erdi o'g'ulluq sanga,

Qabul aylasam erdi qulluq sanga.

Sanga aylabon xoki dargohliq,

Aning otin aytsam edi shohliq.

Asosiy qismning so'nggi bobida yetti faylasuf hakim: Aflotun, Suqrot, Balinos, Buqrot, Hurmus, Farfinyus va Arastu Iskandarning onasiga ta'ziya bildirgani keladilar va shu bilan Iskandar voqeasi poyoniga yetadi.

Doston boshqa dostonlardan farq qilib, kattagina xotima bilan yakunlanadi. Xotima 6 bobdan iborat bo'lib, "Saddi Iskandariy" dostonini tugallash bilan muayyan ma'noda "Xamsa"ga ham yakun yasaydi. Xotima quyidagi boblarni o'z ichiga oladi:

84- bob – Husayn Boyqaro va uning farzandlari ta'rifi

85- bob – Hakimlar (donishmandlar) ta'rifi

86- bob – Gadoning shohga nasihati xususida

87- bob – So'z gavhari xususida

88- bob – Darveshaliga nasihat

89- bob – Xulosa.

Dostonning so'nggi bobida Navoiy unga baxt-davlat rahnamolik qilib, nihoyat "Xamsa"ni yakunlaganini yozar ekan, "Hayrat ul-abror" dostoni yozilishidan boshlab "Saddi Iskandariy" yakunlanguncha bo'lgan jarayonni birma-bir eslab o'tadi. Navoiy tong otib kech kurguncha el-yurt tashvishi bilan band bo'lgani holda salafarlari uzoq muddat yozgan "Xamsa"ni juda qisqa muddatda – ikki yilda yakunlaganini, agar bevosita faqat yozish uchun ketgan vaqt hisoblab chiqilsa, olti oyga ham bormasligini faxriya tarzida bayon qiladi:

Sangakim yo'q emgakda g'oyat padid,

Ulus mehnatida nihoyat padid.

Qilib tongdin oqshomg'acha qiylu qol,

Yuzungga yetib har nafas yuz malol.

O'zung tinmayin xalq g'avg'osidin,

Qulog'ing xaloyiq alolosidin.

Bu mehnatlar ichra chekib so'zga til,

Zamondin kamo besh o'tub iki yil.

Chekib xoma bu noma itmomig'a,

Yeturgaysen og'ozin anjomig'a

Ki, aqli muhosib shitob aylasa,

Deyilgan zamonin hisob aylasa.

Yig'ishtursa bo'lmas bori olti oy

Ki, bo'ldung bu ra'nog'a suratnamoy.

Navoiy o'z beshligi kitobxonlar tomonidan qanday baholanishini bilish uchun ustoz Abdurahmon Jomiyning huzuriga boradi va unga "Xamsa"ni taqdim etadi. Jomiy asarni birma-bir varaqlab, shoirga lutf bilan munosabatda bo'ladi va bir qo'lini shoirning yelkasiga qo'yadi. Ustoz va pir Jomiyning qo'li yelkasiga tekkach, shoir bir lahza hushini yo'qotadi va taxayyul olamiga g'arq bo'ladi: Navoiy ajoyib bir gulistonda sayr qilib yurib, bir guruh suhbatdoshlarni ko'rib qoladi. Ulardan biri shoir tomonga kelib, o'zini fors-tojik shoiri Hasan Dehlaviy deb tanishtiradi va davradagilar shoirni ko'rmoqchi ekanliklarini aytadi. Navoiy hayajon bilan davra ahliga yaqinlashadi. Hasan Dehlaviy davradagilarni Navoiyga tanishtiradi. O'rtada Nizomiy Ganjaviy, uning ikki yonida Xusrav Dehlaviy va Abdurahmon Jomiy, ularning atrofida o'tirganlar esa Firdavsiy, Unsuriy, Sa'diy, Sanoiy, Hoqoniy va Anvariylar edi:

**... O'rtodag'i piri farruxjamol*

Ki, vasfida keldi xirad mutqi lol,

Erur hazrati Shayx, ogoh bo'!
Niyoz aylabon xoki dargoh bo'!
O'ng ilgi sori anga payravdurur,
Jahon ofati – Mir Xusravdurur.
Yana bir yon ustodu piring sening,
Raqamxoni lavhi zamiring sening
Chu Sa'diyu, Firdavsiyu, Unsuriy,
Sanoiyu, Xoqoniyu, Anvariyy..."

Davradagilar Navoiyni ko'rishlari bilan o'rinlaridan turadilar. Uning bir qo'lidan Xusrav Dehlaviy, ikkinchi qo'lidan Abdurahmon Jomiy tutib, Nizomiyni yoniga o'tqizadilar. Navoiy Nizomiygga ta'zim bajo keltirib, uning yoniga o'tiradi. Nizomiy Navoiyning "Xamsa"siga yuksak baho beradi va Jomiydan shoir haqqiga duo o'qishini so'raydi...

Shu onda Navoiy taxayyul olamidan qaytib qarasa, Jomiy qo'lini uning yelkasidan olgan va unga qarab turgan ekan. Jomiy Navoiyni ulug' muddaoga yetishganligi bilan qutlab, Tangriga shukrona keltirishga chorlaydi. Nihoyat Allohdan madad so'rab, ilohiy jumla bilan ibtido topgan "Xamsa" buyuk Yaratganga shukronalik bilan yakun topadi:

Navoiy, qilib Tengri koming ravo,
Sanga ro'zi etti ajoyib navo.
Uzot Tengri shukri navosig'a til,
Navo ortuq istar esang, shukr qil!

Professor Najmiddin Komilov talqiniga ko'ra, "Saddi Iskandariy" dostonining markaziga qo'yilgan bosh g'oya bu – ibrat va ogohlikdir. Navoiy talqiniga ko'ra, Iskandar aslida shahzoda emas, balki vayronadan topilgan chaqaloq – onasi uni tug'ib, so'ng vafot etgan. Farzandsiz Faylaqus go'dakni topib, uni o'ziga farzand bilib, parvarish etadi. Tabiatan darveshlar sulukiga ishtiyoqmand, saltanat savdosidan bezor Iskandar zimmasiga jahongirlik missiyasi tushadi. Jahongirlik va fотиhlik da'vosi bilan tarix sahnasiga chiqqan boshqa hukmdorlardan farqli o'laroq, Navoiy xalq orzu-istagi va Haq roziligi asosida dunyoda adolatli hukmdorlikni o'rnatish, bilim va aql-zakovat, xayr-u saxovat, mehr-u shafqat tantanasiga erishishni o'zining burchi deb bilgan Iskandar obrazini yaratdi. Shu sababli, bu dostonning oxiri qayg'uli tugasa-da, Navoiy voqealar bayoni davomida inson va jamiyat, shoh va darvesh, hayot va o'lim, ustoz va shogird, yaxshilik va yovuzlik, hikmat va hukumat kabi turli ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-falsafiy masalalar ustida mushohada yuritadi. Ana shu xulosalar, qissadan chiqarilgan hissalar tufayli Navoiy tasvirlagan Iskandar jahongir podshohdan ko'ra, xaloskor, adolat o'rnatuvchi, tabiati hukmdordan ko'ra darveshlikka ko'proq moyil, ilm-hikmatga maxzan bo'lgan ma'rifatli shaxs sifatida ko'ngilga o'rnashadi.

"Saddi Iskandariy" dostoni "Xamsa"ning oxirgi dostoni bo'lganligi sababli, muayyan darajada oldingi dostonlardagi g'oyalarni umumlashtiruvchi xulosaviy xarakterga ega. Bu dostonidagi adolat, afv, yigitlik, to'g'rilik, karam va saxovat, yigitlik, falakning jafakorligi haqidagi fikrlar "Hayrat ul-abror"ning shu mavzularga bag'ishlangan maqolatlardagi fikrlarning davomi bo'lsa, oldingi dostonlarning

markaziy qahramonlari bo'lgan Majnun (33- va 66-boblar), Bahrom Go'r (54-bob) va Farhod (68-bob)lar hikmatli boblardan so'ng asosiy g'oyaning isboti sifatida keltirilgan hikoyatlarda qatnashadi. Bu esa, Navoiyning "Xamsa"siga beshta mustaqil doston majmui emas, balki murakkab arxitektonikaga ega yaxlit bir asar sifatida qarash va o'rganishni taqozo etadi.

"Saddi Iskandariy" mutaqorib bahrining *mutaqoribi musammani mahzuf* (ruknlari va taqti'i: fauvlun fauvlun fauvlun faul V - - / V - - / V - - / V -) vaznida yozilgan.

Savol va topshiriqlar

1. Tarixiy Iskandar va badiiy timsol sifatida olingan Iskandar faoliyatini qiyoslashga harakat qiling.
2. Navoiy Iskandar obrazi orqali mukammal shoh qanday sifatlariga ega bo'lishi kerak deb hisoblaydi?
3. Iskandar va Doro o'rtasidagi ziddiyat sabablari nimada deb o'ylaysiz?
4. Dastavval Iskandarga bo'ysunmagan hukmdorlar keyinroq o'z ixtiyori bilan unga xayrixoh bo'lib qolganlari sababi haqida to'xtaling.
5. "Saddi Iskandariy" dostoni umumiy "Xamsa"ning yakuni sifatida o'zida qanday xususiyatlarni namoyon qiladi?
6. Professor Najmiddin Komilov talqiniga ko'ra "Saddiy Iskandariy"ning markaziga qo'yilgan bosh g'oya nima?
7. "Saddi Iskandariy" dostonining tugallanishi bilan "Xamsaga" ham yakun yasalgan boblarni asarlardan mustaqil topib o'qing.
8. Sizningcha, "Saddi Iskandariy" dostoni jangnoma doston hisoblanadimi?
9. Iskandar buyuk sarkarda sifatida qaysi mamlakatlarni fath etdi?
10. Iskandar Doro jo'natgan chavgon-u go'y bilan kunjutdan o'ziga qanday xulosa chiqaradi?
11. Qirvon o'lkasi aholisining iltimosiga ko'ra Iskandar Qof tog'i etagiga qurilgan devor ramziy ma'noda nimani anglatadi?
12. Iskandar vafot etar chog'ida "Bir qo'lini tobutdan chiqarib qo'yish" haqidagi iltimosi to'g'risida sizning fikringiz qanday?

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR LIRIKASI

Zahiriddin Muhammad Bobur 1483-yilda Andijonda hukmron Umarshayx Mirzo xonadonida (onasi Kutlug' Nigorxonim) dunyoga keladi. Umarshayx Mirzo to'ng'ich o'gil farzandiga har tomonlama mukammal bilim va tarbiya berdiki, 12 yoshidan taxtga o'tirgan Zahiriddin Muhammad 18 yoshigacha talay shohlar boshidan kechirmagan urish, talash va yarashlar xodisalari girdobida kezdi. Ikki marotoba Samarqandni oldi. 1500-yilda Shayboniydan Samarqandni tortib oldi. Biroq Shayboniy bilan oz lashkar bilan saf tortib urishish Boburga qimmatga tushdi: yengildi va Samarqandga kirib, qamal kunlarini emas, oylarini boshidan kechirdi.

Zahiriddin Muhammad tarbiyasi shu darajada kuchli bo'lgan ediki, u 12 yoshigacha fors va arab tillarini o'rgandi. Fors va turkiy adabiyot va adabiyotshunoslik namunalari bilan tanishdi. Aruzni o'rgandi: Navoiy bilan maktub olishdi. Samarqand xukmronligi va xarbiy tashvishlari orasida Navoiyga - Hirotga maktub yo'lladi va xat oldi. Unga maktubida quyidagi ruboisini bag'ishladi:

Ash oringkim, sher oti to bulg'ay,

Tab axli anga volau shaydo bo'lg'ay.

Xar lafzi duru baxri maoni anda,

Kim ko'rdi dureki, anda daryo bo'lg'ay.

Bobur – orzusi yuksak hukmdor edi. U ulug' bobosining taxtiga ega bo'lmoqchi edi. Biroq lashkar ozligi, temuriylardan hech kimning ko'maklashmagani uni Shayboniy qarshisida yakkalab qo'ydi. Samarqandan chiqib kelayotganida Sulton Axmad Tanlab Boburning ukasi Jaxongirni shox ko'tarib, Andijonni egallagani xabarini Xo'jandga yetganda eshitdi. Ko'mak tilab tog'asinikiga - Toshkentga bordi. Biroq Sulton Maxmudxon ququq vadadan nariga o'tmadi. Bu iste'dodsiz kishi xarbiyda ham iste'dod soxibi emasdi...

Bobur Andijonni qayta olganida va yana xarbiy yurishga chiqqanida bir xatoga yo'l qo'ydi: Andijondagi Boburga tobe kishilar mol – mulki talangani chorasini ko'rmoqchi bo'lib, «Tanigan kishilar o'z narsalarini qaytarib olsin!» deb xukm chiqardi. Ana shu xukm kuchli tartibsizlikka, Boburning Andijonga qayta kirolmasligiga, Mo'g'ullarning undan yuz o'girishiga sababchi bo'ldi. Bobur alam bilan: «Xar bir ish zimnida ming andisha va ming muloxaza vojibligiga» iqrar bo'ldi.

1501 yilda ikki yuz ellik chog'lik kishi bilan Xisor orqali Kobulga bordi. Mukim unga kal'ani topshirdi.

1504-yili Bobur Kobulni borib oldi va asta-sekin o'zining xarbiy qudratini kuchaytirish, xarbiy yangiliklarni joriy etishga xarakat qildi. Mag'lubiyatlardan achchiq tajriba xosil qilgan Bobur tobora irodasi toblanib, yangi – yangi katta rejalar tuza boshladi. Uning bu rejalarini Marv yonidagi shox Ismoil Safaviy zafari uchqunlantirib yubordi. Negaki, Murg'ob yonidagida jangda Shayboniy o'ldirildi.

Shox Ismoil Safaviy maxsus maktub yo'llab: Boburni Samarqandni olishga ruxlantirdi va lozim bo'lsa katta lashkar bilan yordam berajagini qat'iy bildirdi.

Bobur bu marxamatdan 1511-yildayoq foydalandi: o'n ming ozar askarlari ko'magida Bobur borib Samarqandni uchinchi marotaba yana egalladi. Biroqbu zafar tantalari ham uzoq cho'zilmadi. Shayboniy vorislari bu davrda butun Movorounnaxr va Xuroson xo'jayini edilar. Ular katta lashkar bilan Samarqandga taxdid solishdi. Bobur ikki jangda yengilib Kobulga qochib ketishga majbur bo'ldi. Chunki:

Birinchidan, kuchlar teng emasdi;

Ikkinchidan, ozar askarlarining shiyalar ekanligi ularning Samarqandda turishini qiyinlashtirdi...

Samarqanddan umidi tamoman uzilgan Bobur endi Kobuldan turib Sharqni ko'zlaydi: Keng Xindiston yerlarini olish unga qulayroq tuyildi. U besh marotaba Xindiston sari lashkar tortdi va har bir safardan zafar bilan qaytdi. 1525-yilda Panipat yonidagi xal qiluvchi jang: yuz ming kishilik lashkari bo'lgan Sulton Ibroxim Lodiy ustidan o'n ming kishilik xarbiy kuch bilan Bobur ustun chiqdi. 3 kun jang bo'ldi.

Bundan sal ilgariroq unga Xindolning dunyoga kelganini xabar keltirgan edilar. Bobur Xind (istonni) olishini niyat qilib, bu farzandigan «Xindol» deb ism qo'ydi va ota o'z niyatiga etdi. Sulton Ibroxim Lodiya tegishli yerlar Bobur qo'l ostiga o'tdi. Keyingi yillar saltanatni mustaxkamlash va yana harbiy xarakatlarni davom ettirish bilan kechdi. Chunki Rono Sango singari xali o'ziga baquvvat viloyat xokimlari Xindistonda oz emas edilar. Ular mustakillik uchun xarakat qiladilar.

1500-yilda she'r mashqini boshlagan Bobur keyingi yillarda mumtoz shoir va adabiyotshunos, fiqhxshunos obid bo'lib yetishdi. Misliz lashkarboshilik san'atidan tashqari Boburni biz yuqoridagi fazilatlaridan tashkari («Boburnoma» ga suyanib) tilshunos, botanik, zoolog, astronom, tarixchi, adib, san'atshunos siymolarida ham tasavvur etamiz.

Uning fikx ilmiga qo'shgan uch ulug' xissasi: «Kitob ul-xaj», «Kitobus salot» va «Kitobuz zakot» asari shery risolalar tarzida yozilgan mukammal risolalardir.

Boburning har bir qadami biz uchun ibratli: rostgo'ylik, imon – etiqodlilik, xar bir ishni sharan xukm qilish va shariatga xomiylik qilish – uning ismi jismiga muvofikligini ko'rsatadi.

Xindistonni egallagan vaqtidan boshlab biz uning Xind bo'ylab zafarli yurishlarda ko'ramiz. Misliz keng territoriya Bobur qo'l ostiga o'tib Evropa tarixchilari Bobur imperiyasini Buyuk mo'g'ullar imperiasi deb atadilar. Yaqindagina Samarqandda o'tkazilgan «Bobur va Boburiylarning jaxon tamaddunida tutgan o'rni» masalasidagi xalqaro konferentsiyada xindistonlik olimlar: «Biz Mug'ud imperiyasi» deb xato aytar ekanmiz. Bu nuqson bizdagi Evropa ilmi tufaylidir. Endi Boburiylar sulolasi va boburiylar imperiyasi deymiz» deyishdi.

Xind viloyatlarini boshqarishni katta o'g'li va ishonarli beklariga topshirdi. Shunchalik buyuk podsholik nasib etgach Bobur: «Bundan buyon meni podshox deb atanglar» deb formon chiqardi. Shuning uchun kechagi konferentsiya uning ismini «Boburshox» deb atash taklifini qo'ydi...

Ulug' saltanat, Bobur xuzuriga olimlar va fozillarning Movarounnaxr va Xurosondan oqib borishlari: Xindistonda turkiy va forsiy adabiyotning gullab yashnaydigan bir davri boshlanishidan darak beradi. Boburning o'zi bu ishlar boshida bo'lib ayniqsa Xindistonning turli shaxarlarida yirik binolar, masjidlar, bog'-rog'lar, xovuzlar qurilishiga bosh-qosh bo'ldi.

Konferentsiya ishtirokchilaridan Xindistonlik olim: Shimi Mousiy «Bobur shoxligidan boshlab Xind podshoxi edi: chunki u Xindistonni yuksak koshonalar, bog'-rog'lar bilan to'ldirdi. Markazlashgan buyuk yengilmas davlat tuzishga bosh bo'ldi» dedi. Muximi, Xind olimi Boburni Xind shoxi, dedi, bosqinchi demadi!

Keyingi Boburiylar xam ota va boboning bunyodkorlik an'analarini davom ettirdilar va talay Toj Maxal singari olam binokorlik mu'jizalari bilan Xindistonni bezadilar.

Biroq inson va shoir sifatida Bobur bu ulkan baxtdan qoniqmadi: g'ariblik yosh o'tgan sari o'zini sezdira boshladi:

*Tole yo'q jonimga balolig' bo'ldi,
Xar ishni ayladim xatoliq bo'ldi.
O'z yerni qo'yib Xind sari yuzlandim,
Yo rab, netaymi ne yuz karolig' bo'ldi...*

U ikkinchi takyagoxi Kbulda xam qolmokchi emas edi:

*Bekaydmenu, xarobi siyim emasmen,
Yo mol yigishtirur laim ermasmen,
Kbulda iqomat qildi Bobur, dersiz,
Andog' demanggizki muqim emasmen.*

Uning bir gal Andijondan keltirilgan qovun kesilishi ustida kqz-yoshi qilgani voqeasi qam bor...

Hindistonda Ibrohim Lodiyning onasi Bobur joniga qasd qilib oshpazlar yordamida zaxarlashga urindi. Bobur ziyrakligi tufayli, bir o'limdan qoldi...

Biroq xarbiy tashvishlar, Xind iqlimiga chidayolmagan xamsafarlarining mu'tadil iqlimlarga ketib qolishlari (Xoja Kalon singari), mustaqil Xind viloyatlari boshliqlarining xujumlari Boburni toliqtirdi. Ayniqsa o'g'li Xumoyunning og'ir xastaligi va buning uzoqqa tortishi otaning jon-jonidan o'tib ketdi. Va o'g'li uchun fido bo'ldi: Yirik kengashda Xumoyunni tuzatish maslaxati bo'lganda «eng qimmatbaxo narsani sadaqa qilish» so'zini vaziri Qosimbek aytadi, Bobur: «o'g'lim Xumoyun uchun mendan qimmatbaxo narsa yo'q. Men sadaqa bo'laman!» deb, o'g'li atrofidan uch aylanadi.

«Xar na darding bo'lsa men oldim. Sen sog'ayib tur»- deydi xar aylaganida. Va imon – e'tiqodi mustaxkam Bobur bir-ikki kunda og'irlashib yotib qoladi, Xumoyun esa sog'ayib ketadi... Bobur 1530 yilda Agrada vafot etdi.

Nazorat savollari va topshiriqlari:

1. Bobur ismi sharifining lug'atini ayting.
2. Zahiriddin Muhammad so'zi lug'atining Boburi xayoti va faoliyati bilan bog'lab asoslay olamizmi?
3. Boburning ilmiy adabiy va xarbiy tarbiyasi xaqida nimalarni bilasiz?
4. Bobur qachon taxtga chiqdi? Bunga qaysi xodisa sabab

bo'ldi?

5. Samarqandni takror olishi va mag'lubiyat sababini ayting?
6. Bobur Navoiyga maktub yozganmi? Javob olganmi?
7. Boburning xatosi nima edi?
8. Bobur Samarqandni uchinchi marotaba qo'lga qachon kiritdi?
9. Panipat jang tafsilotlarini bilasizmi?
10. Boburni ijodkor siymosida tavsiflang.
11. Boburni ulug' imperatorligini izohlang.
12. Boburning podshoxlik xaqidagi farmonini bilasizmi?
13. G'arib shoh istiroblarini tasavvur eta olasizmi?
14. Bobur chin ma'noda Xindiston podshoxi edimi yo'qmi?
15. Hind olimlari Bobur saltanati xaqida nimalar degan?
16. Boburni bunyodkor shoh sifatida talqin eting.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR. "BOBURNOMA" ASARI

Zahiriddin Muhammad Bobur o'z davrining katta bilimdoni sifatida asrida mavjud bo'lgan barcha bilimlarni puxta o'rgandi va o'zlashtirdi. Undagi ana shu donishmandlik zarrama-zarra asarlariga ko'chib bordi. Xususan, o'lmas «Boburnoma»ga kelib muallifdagi keng qamrovli bilim zahirasi o'zining butun tajassumini topdi. Natijada qomusiy asar – «Boburnoma» vujudga keldi. Ushbu

javohir xazinasi paydo bo'lgan zamonidayoq, o'zi va muallifiga beqiyos shuhrat keltirgan ediki, bu an'ana hozirga qadar davom etmoqda. «Boburnoma» va uning muallifi bu sha'n-u shavkatga to'la sazovor. Chunki, «Boburnoma» badiiy, tarixiy, yodnoma asar sifatida adabiyotshunos va tarixchi, tilshunos va urfshunos, tibbiyot va jug'rofiya sohasi, shuningdek, yana bir qator mutaxassislariga qimmatli ma'lumotlar bera oluvchi bebaho xazinadir. Shuning uchun ham bu asar turli davrlarda yashab, turfa tillarda so'zlashgan sharqshunoslar diqqatini jalb etdi, dunyo kengliklarida aksado berib keldi. Boburnoma»-Zahiriddin Muhammad «Boburning goh ixtiyoriy, goh majburiy tarzda janggohlarda kechgan sarguzashtlarining aql va ko'ngil mezonlarida o'lgangan esdaliklaridir. Bu tarixiy-badiiy asar 1494–1530-yillardagi, Bobur Mirzoning Farg'ona viloyatining hokimi bo'lganidan boshlab Kobulda o'zini podshoh deb e'lon qilgani va nihoyat, Hindistonda boburiylar sulolasiga asos solishi bilan bog'liq voqealarni o'z ichiga qamrab oladi. Asar dastlab «Vaqoye» nomi bilan atalganligini muallifining o'zi ruboiylaridan birida eslatib o'tadi:

Bu olam aro ajab alamlar Har kim bu «Vaqoye»ni o'qur, bilg'aykim, Ne ranj-u ne mehnat-u ne alamlar ko'r'dum. Olam elidin turfa sitamlar ko'r'dum.

Bobur Mirzo esdaliklari keyinchalik «Voqeoti Boburiy», «Tuzuki Boburiy», «Tavorixi Boburiy», «Boburiya» tarzda atalib, nihoyat, «Boburnoma» nomi bilan shuhrat qozondi.

Jahondagi eng nodir memuar namunasi sifatida e'tirof etilgan bu noyob durdonaning yozilishi tarixi haqida turli xil fikrlar bildirilgan. Ko'pchilik tadqiqotchilar Bobur Miizo dastlabki yillardan boshlab o'z sarguzashtlari va turli xil tarixiy voqealarni xotira daftarlarida aks ettirib borgan va keyinchalik hayotining Hindiston davrida «Bobumoma»ni yozgan, degan fikmi ilgari suradiilar. Taniqli adabiyotshunos, akademik B. Valiyxo'jayev «Boburnoma»ning yozilish sanasi 925-hijriy – 1518-1519-yildan boshlanib, keyingi yillarda sodir bo'lgan voqealar tarixiylik tamoyiliga ko'ra ketma-ket yozib borilganligini keltirilgan asosli dalillarga tayanib e'tirof etadi. Shuningdek, olim «Boburnoma»da hijriy 910, 915-924, 927-931-yillardagi, ya'ni 16 yillik voqealar bayonining uchramasligini mavjud qo'lyozmalardagi kamchiliklar sifatida emas, balki muallifning o'ziga xos uslubi sifatida baholaydi. Shu bois tadqiqotchi «Boburnoma»dagi 16 yilga tegishli bo'lgan voqealar bayonining uchramasligini asarning yaxlitligiga katta ta'sir ko'rsatmaydi, deya ta'kidlaydi. «Boburnoma» o'ziga xos tuzilishga ega bo'lgan nasr namunasidir. Unda ma'lum bir sanaga oid muhim bir voqea hikoya qilinadi, so'ng voqea sodir bo'lgan joy (viloyat, shahar)ga tavsif beriladi. Uning geografik o'rni, o'simlik va hayvonot dunyosi, xalqining urf-odatları, yirik inshootlari o'quvchiga tanishtiriladi. Bo'lib o'tgan voqeaning asosiy ishtirokchilari xususida asarda mufassal ma'lumot keltiriladi. Chunonchi, muallif ularning tug'ilgan yili, nasl-nasabi, shakl-u shamoyili, xulq-atvori, urushlari, viloyati, avlodi, xotinalari, umarosi haqida bilganlarini bayon qiladi. Shu tariqa o'quvchi asarning bosh qahramonlari boshidan kechirgan jang-u jadallarni ko'z o'ngidan o'tkaza boshlaydi. Asarning sodda va ravon uslubda yozilganligi kitobxonni voqealar

girdobiga chorlaydi. U XV - XVI asrdagi Muvarounnahr-u Xuroson, Afg'oniston-u Hindistondagi ko'plab tarixiy shaxslar, bu mamlakatlardagi turli viloyatlarning tabiati, shaharlari va ulardagi memoriy yodgorliklar, asar muallifning jang-u jadallardagi ruhiy holati bilan bir qatorda, uning bunyodkorlik faoliyati, ilm-u ijodi bilan yaqindan tanishadi.

Shunday qilib, «Bobumoma»da, eng avvalo, ancha muallifning hayotiga doir mufassal tarzdagi qaydlar hamda Husayn Boyqaro, Umarshayx Mirzo, Sulton Ahmad Mirzo, Sulton Mahmudxon, Shayboniyxon, Xusravshoh, Badiuzzamon Mirzo, Muzaffar Mirzo, Mo'min Mirzo singari katta-kichik toj-u taxt egalari, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Muhammad Solih, Kamoliddin Binoiy, Behzod, Mirak naqqosh, Husayn Udiy singari adabiyot va san'at arboblari haqida atroflicha hikoya qilinadi.

«Boburnoma» madaniy hayotga doir keltirilgan dalillarning mohiyati va ilmiy qimmatini nuqtai nazaridan g'oyat muhim bo'lib, bevosita shu vazifani zimmasiga olgan tazkiralalar bilan bimalol raqobat qila olishga qodir asarlardandir. Mazkur asar, eng awalo, o'z muallifning qamrovli faoliyati va ijodiyoti haqida mukammal tasavur

hosil qila olishi bilan qadrlidir. Asarda tarixiy shaxs, sarkarda, davlat va jamoat arbobi Bobur Mirzo bilan bir safda yetuk olim, donishmand adabiyotshunos, zukko tanqidchi va zabardast shoir qiyofasidagi Bobur Mirzo ham harakat qiladi, qadam tashlaydi. Bobur Mirzoda tajassumini topgan badiiyatga ixlos va ishtiyoq, baland iqtidor va she'riy salohiyat asarning umumiy ruhiga o'z ta'sirini o'tkazib, muhrini bosgan. Uning mutolaasi bilan mashg'ul bo'lgan kitobxon sahifalardagi har bir lavha tasvirida buni yorqin his etadi.

Fikrimizcha, asar ta'sir kuchini baland ko'targan, uning serzavq va o'qishlilikini ta'min etgan omillardan biri ham ana shu fikriy teranlik, yuksak hissiyot va shoirona zavqdir. Bobur Mirzo qonida jo'shib turgan she'riyatga bo'lgan baland mehr uni, hatto mag'lubiyat va ruhiy tushkunlik chulg'agan damlarda ham tark etmaydi.

Aksincha, unga madad va dalda beradi, so'lg'in kayfiyatini ko'taradi, umid va ishonch sari boshlaydi. Zabardast adibdagi mana shu ikki qarama-qarshi qutb talvasasi «Boburnoma»da o'chmas iz qoldirgan. Asarning 1501 -1502-yillar voqealari bayoni qismidan o'sha tushkunlik, ruhiy qiynalish azob-iztiroblari aks etgan mana bu mo'jaz parchani olib ko'raylik:

«Bizga qurbon iydi Shohruhiyada bo'ldi. Betavaqquf o'tub, xon qoshig'a Toshkantga bordim. Bu ruboiyni aytib edim. Ma'lum qofiyasida taraddudim bor edi, ul mahalda she'r mustalahotig'a muncha tatabbu' qilmaydur edim. Xon xushta'b kishi edi, she'r aytur edi, agarchi sar-u somonlik g'azali kamroq edi, bu ruboiyni xonga o'tkarib, taraddudimni arz qildim. Ko'ngul tingudek shofiy javob topmadim... Ruboiy budur:

Yod etmas emish kishini mehnatda kishi,

Shod etmas emisti ko'ngulni g'urbatda kishi.

Ko'nglum bu g'ariblikda shod o'lmadi hech,

G'urbatda sevunmas emish, albatta, kishi.

Bobur Mirzoning mana bu matlaida ham shu ruhiy holat hukmron:

Jonimdin o'zga yori vafodor topniadim,

Ko'nglumdin o'zga mahrami asror topmadim.

(157-bet).

Ko'rinadiki, ham Farg'ona, ham Samarqandni qo'ldan chiqargan Zahiriddin Muhammad Bobur she'riy sehrga suyangan, dil rozini unga to'kib solgan va shu bilan oshufta qalbiga tasalli bergan. Yana muhimi shundaki, Bobur Mirzoga xos adabiy odat-dalillar, voqealar, shaxslarga xolisona qarash xususiyati shu parchadan ham zohir bo'ladi. Garchi Toshkent hokimi unga arzigulik javob qilmagan bo'lsa-da, ulug' adib uning fazilati-tab'i nazmi borligi va xushfe'lligini, shuningdek, nuqsoni – tuzukkina iste'dodi bo'la turib, yaxshi asarlar yarata olmaganini ro'yi rost ko'rsatib o'tadi.

«Boburnoma»dagi mana shu parchalar ham g'oyat muhimdir. «Ul fursatlarda birar, ikkirar bayt aytur edim. Vale g'azal tugatmaydur edim. Birgina turki ruboiy aytib yibordim.

Ruboiy:

Ishtar bori ko'nglungdag'idek bo'lg'usidir,

In'om-u vazifa bori buyrulg'usidir.

Ko'chirilgan parcha bir necha fikrni o'rtaga tashlash imkonini beradi. Bulardan birinchisi, yuqorida ta'kidlanganidek, she'riyatning Bobur Mirzo uchun oshufta ko'ngilga tasalli berish vositasi vazifasini o'tagani, ayni choqda, ijodkor to'liqlik ruhiy olamining asarga singib borishidir. Ikkinchidan, ko'zdan kechirilgan lavhalar Bobur Mirzo ijodiy takomil yo'lini tiklashda, muallif asarlarining paydo bo'lish tarixi, shu bilan bog'liq ravishda u yoki bu asar maydonga kelgan paytdagi uning shaxsiy kayfiyatini (albatta, ulug' shoir hamma she'riy asarlarining ham emas) aniqlashda «Boburnoma»ning zaruriy manba ekanligini ko'rsatadi. Yana, shu kichik bir manzaraning o'zi Zahiriddin Muhammad Boburning ijod ahliga xayrixohlik bilan qaraganidan, ularga moddiy va ma'naviy madad ko'rsatib turganidan dalolat beradi. Bobur Mirzo ruboiysi va unga Kamoliddin Binoiyni javobiya she'ri buning yorqin dalilidir. Kamoliddin Binoiyni bu ruboiysi ikkinchi bir jihatdan ham g'oyat muhim. Ya'ni, uning o'zbek tilini yaxshigina bilganligi va ba'zan bu tilda qalam tebratib, she'rlar bitib turganligidan nishonadir. B. obur Mirzoning sertashvish va mashhaqqatli hayotidan yana bir lavha. Muallif yozadi: «Ushbu chashmadin yuqori Mascho doxilidir. Quyi Palg'aro'a taalluqdur. Ushbu chashma boshida, chashma yoqasidag'i toshida qazib, bu uch baytni sabt ettim:

*Shunidamki, Jamshedi farrux sirisht,
Ba sarchashmae bar sange navisht:
Barin chashma chun mo base dam zadand,
Biraftand to chashm barham zadand:
Giriftam olam ba mardiyu zo'r,
Valekin naburdem bo xud ba go'r.*

U Ko'histonda bu rasmdurkim, toshqa qazib, abyot va nimalar bitirlar.» Bu she'riy parcha nashrga tayyorlovchilar tomonidan quyidagicha izohlangan:

«Eshittimki, qutlug' tabiatli Jamshid bir buloq boshida tosh ustiga shunday deb yozgan ekan: «Bu buloq tepasida bizlar singari ko'p kishilar kelib o'turdilar, ketdilar va yo'q bo'ldilar. Olamni mardlik va zo'rlik bilan oldik, lekin o'zimiz bilan go'rga eltmadik» («Boburnoma»: «Fan», 1960, 155-bet).

Keltirilgan iqtibos Bobur Mirzo hayotining 1501–1502-yillaridan bir lavhadan Movarounnahrda hujum boshlagan Shayboniyxon zarbasiga qarshilik ko'rsatish uchun olmagan Bobur Mirzo Dahkatga va undan Obburdanga, u yerdan esa Maschoqqa o'tadi. Eslatilgan chashma Obburdandan sal quyiroqda joylashgan ekan. Ammo bu misolni keltirishdan murosul bular emas. Balki Bobur Mirzoning ijodiy faoliyatidagi muhim bir nuqtani - adabiy san'at ma'nosidagi zullisonaynlik va fors-tojik adabiyotiga bo'lgan ehtiromining nihoyat mazmun tashiydi. balandligi ta'kidlashdir. Uning har bir jumlasida olam-olam. Bu o'z-o'zidan qo'lga kelmaydi, albatta. Bunda muallif zakovati va til bilishdagi donishmandligi namoyondir. Bobur Mirzo o'zidagi ana o'sha ilohiy inoyatni chuqur tushingan va unga doimiy amaliyot qilgan. Shu vajdan duch kelgan voqeani, qo'lga tushgan ma'lumotni «Boburnoma»ga kiritmaydi, balki ularni tanlaydi, saralaydi, zarur, yangi va o'quvchi uchun foydalidir bo'lishi mumkin bo'lganlarini bu nodir kitobiga kiritadi.

Mascholiklarning toshga nimadir bitish odati ana shunday nozik, muhim va shahzoda joy ahli uchun xos hodisa ediki, Bobur Mirzo uni ilg'ab oldi, «Boburnoma»ga kiritdi.

va o'zi ham amal qildi. Bobur Mirzoning bu juz'iy harakatida shirin bir orzu, umidbaxsh ramz yashirinday tuyuladi. Yoki ulug' sarkarda va shoir toshdagi bitiklar umri yashovchanligi- ning o'z asariga ko'chishini nihoniy orzu qilib ko'rgan bo'lsa, ajab emas. Mashaqqatlarga to'la qisqa umri davomida badiiy ijod bilan mashg'ul bo'lgan.

O'zbek va fors-tojik tillarida ba'zan o'ynoqi she'riy asarlar bunyod etgan, necha ilmiy risolalar meros qoldirgan va nihoyat, «Boburnoma»day yuksak ma'naviy xazinani yaratgan Bobur Mirzoning o'sha ezgu istagi rost bo'lib chiqdi. Uning tabarruk nomi va latif satrlari jonsiz va sovuq toshdan vorislarining qaynoq qalbiga ko'chdi va asrlar osha ular bilan birga yashab, nafis bir zavq hadya etib, sinchkov muxislari tilida aks-sado berib kelayotir.

Yuqorida ko'rib o'tilgan lavhalar Bobur Mirzo hayotining fojialarga to'la davrlariga to'g'ri keladi. Ikki karra Samarqandni qo'ldan chiqargan buyuk sarkardaga Andijon taxti ham buyurmadi. Ahmad Tanbal xiyonat yo'lini tutdi va Bobur Mirzoni shaharga kiritmadi. Yigitlari to'rt tomonga tarqalib ketdilar. Ahmad Tanbal ta'qibini susaytirmadi. Bu yetmaganidek, uning muborak boshi uchun katta boylik ham va'da qildi. Ana shu yo'sin taqdir shamoli Bobur Mirzoni Badaxshon kentlariga uloqtirdi.

Tarvuz qo'ltiqdan tushdi, xayol o'z holicha qoldi. Yo'q, mo'jiza ro'y berdi. Otlar dupuri quloqqa chalinadi. Bobur Mirzoning 10-15 chog'lik sadoqatli yigitlari uni izlab kelgan edilar. Ularni ham uning (Bobur Mirzoning) Karnon kentida nochor ahvolda ekanligidan tushlarida Xoja Ahror Valiy xabardor qilganlar. Bugina emas, ulug' Xoja uning istiqbolli kelajagi haqida ham bashorat qilgan ekanlar (175-176-betlar).

Aytilganlar afsona emas, rostgo'y Bobur Mirzoning o'z iqrori. Muhimi, o'sha lavhalar rost bo'lib chiqdi va hayot qiyosida o'zini oqladi. Ko'ziga tik boqqan o'limlardan xalos topib, yangidan dunyoga kelgan Bobur Mirzo «tokay bu Farg'ona viloyatiga sargardon bo'lib turmoq kerak, bir tarafga talab qiloyin» (176-bet) tarzida qaffiy hukm chiqardi va mulki afg'on tomon yo'l oldi. Ana shu tariqa ilohiy inoyat ila yo'g'rilgan bu ulug' zot umr yo'lida naqshbandiya arbobi Xoja Ahror zulmat bag'rini chok etuvchi mash'ala vazifasini o'tagan. Kamoliddin Binoiy, Bihishti, Yuqorida ko'zdan kechirilgan juda ko'p sonli dalilllar, manzaralardan ayonki, Zahiriddin Muhammad Bobur tabiatidagi san'at va adabiyotga bo'lgan g'oyat baland muhabbat, yurakdan shaydolik faqatgina uning she'riy asarlari doirasida qolib ketmagan, balki adib va adabiyotshunosning adabiy-tanqidiy qarashlariga ham ko'chgan. Muallif tabiatidagi ko'lamli qarashlar ijod ahli va adabiy muhit manzaralarini baholashda ravshan ko'rinadi.

Bobur Mirzo «Boburnoma»da o'nlab qalam sohiblari xususida qimmatli ma'lumotlarga joy berib, g'oyat sharaflari va muhim savob ishini bajarib ketdi. Uning bu sharofatli ishi, birinchidan, XV asrning ikkinchi yarmidagi Xuroson-u Movarounnahrning gavjum adabiy muhiti haqida boy taassurot bersa, ikkinchidan, Bobur Mirzoning aruz nazariyasiga oid chuqur ilmiy, rang-barang ma'lumotlarga boy «Muxtasar» asarining tug'ilishiga doya bo'lgani shak-shubha qoldirmaydi. Buni «Muxtasar» -»Risolai aruz»da keltirilgan badiiy parchalar juda ko'pchilik qismining shu davr adabiy muhitiga taalluqli ekanligi, unda Abdurahmon Jomiy, Alisher

Navoiy, Badriddin Hiloliy, Muhammad Solih, Amir Shayxim Suhayliy, Mavlono Osafiy, Hisomiy, Sayfiy Buxoriy kabi shoirlar she'rlarining misol sifatida tez-tez keltirilishi ham quvvatlaydi. Ikkinchidan, «Boburnoma»da Hirot adabiy maktabida tarbiya topgan, unda balog'atga yetib, shuhrat taratgan tab' ahlining nomi bot-bot ko'zga tashlanadiki, bu ham Bobur Mirzoning o'sha shahar madaniy hayotiga katta qiziqish bilan boqqanligini ko'rsatadi. Bizning ushbu xulosamizni «Boburnoma»da keltirilgan mana bu jumlar ham quvvatlaydi: «Sulton Husayn Mirzoning zamoni ajab zamone edi, ahli fazl va benazir eldin Xuroson, bataxis Hiri shahri mamlu edi. Har kishiningkim bir ishga mashg'ullug'i bor edi, himmati va g'arazi ul edikim, ul ishni kamolga teguro'ay» (239-240-betlar). Ko'zdan kechirilgan parchaning yana bir fazilati shundaki, o'sha jumlar asar muallifining Sulton Husayn Boyqaro saltanati davrida Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylar homiysi, sarkori bo'lgan Hirot adabiy muhiti haqida o'rta tashlanadigan mulohazalarining debochasi vazifasini o'taydi. Bobur Mirzo ana shu yakunlovchi hukm, xulosaning isboti uchun davr madaniy hayotidan xilma-xil dalillar keltirib, kitobxonlarni qanoatlantiradi.

Bobur Mirzo tomonidan «Boburnoma»ga kiritilgan nodir ma'lumotlar faqat adabiy hayotga tegishli bo'lmay, balki keng qirralidir. Unda shoirlar bilan bir qatorda taniqli xattotlar, musiqa olamining donishmandlari, zamona zukkolari tomonidan e'tirof etilgan mudarrislar, naqqosh-u musavirlar, tarix sohasining bilimdonlari va hokazolar haqida ham ixcham, aniq va odilona fikrlar o'rta tashlanadi..

O'shalardan ayrimlarini ko'rib o'taylik. «Boburnoma»da Mavlono Shayx Husayn, Mullozodai Mullo Usmon, Mir Jaloliddin kabi olimlar nomi zikr etilgan. Bobur Mirzoning hassosligi shundaki, ular haqida kichkina bir jumlada katta haqiqatni ifodalashga erishgan: «Yana Mavlono Shayx Husayn edi... Hikamiyot va aqliyot va kalom ilmini xo'b bilur» (240-bet). «Yana biri Murtoz edi, Hakamiyot va ma'qulotni yaxshi bilur edi, aning uchun bu laqab bila mulaqqab bo'lubturkim, bisyor ro'za tutar erkandur» (240-bet). «Yana bir Mir Jaloliddin muhaddis edi. Hadis ilniini Xurosonda oncha bilur kishi yo'q edi, xeyli muammardur» (240-bet). Muhimi shundaki, Bobur Mirzo har bir tarixiy shaxsning o'ziga xos xislatiga, ajralib turuvchi fazilatiga alohida e'tibor bilan qarang.

«Boburnoma»da madaniy hayot talqini haqida gap ketar ekan, unda yetakchi qaydlarni adabiyot ahliga doir mulohazalar tashkil etishini zo'r qoniqish bilan ta'kidlash joizdir. «Boburnoma»ning bu sohadagi ma'lumotlarini, eng avvalo, ikki qismga ajratish mumkin. Birinchisini turli ijtimoiy tabaqalardan chiqqan va shu sohaning fidoyilari sifatida tanilgan ijodkorlar borasidagi gaplar tashkil etadi. Ikkinchi guruhga arkoni davlat vakillaridan tab'i nazmi bo'lganlari kiradi. Bobur Mirzoning ijodkorlar haqidagi ma'lumotlari tarixiylik nuqtai nazaridan haqqoniy va ishonchli bo'lganligi bilan ayrica e'tiborga loyiq. To'g'ri, uning fikrlari ba'zan bir yoqlamalikdan, shaxsiy mayl aralashuvidan ham xoli emas. Ulkan adib qarashlaridagi bunday juz'iy nuqsonlar o'z vaqtida o'zbek adabiyotshunosligiga paydo bo'lgan ishlarda qayd qilingan va munosib baho berilgan edi. Taniqli olim B. Valixojayev o'zining «XV – XIX asrlar o'zbek adabiy-tanqidiy qarashlari tarixidan» nomli tadqiqotida Zahiriddin Muhammad Boburning adabiy-tanqidiy qarashlari ustida ham batafsil to'xtaladi va Shayboniyxon – Bobur, Muhammad Solih – Bobur

munosabatlari misolida uning qarashlarida shaxsiy raqobat ta'siri, taratkashlik alomatlari borligini ko'rsatadi (S Lekin Boburning dunyoqarashida chegaralangan aqidalar emas, balki mavjud turmushga, hayotga va uning go'zalligiga, inson va uning fazilatlariga qiziqish, ularni qo'llash asosiy o'rinni egallar edi. Uning she'riyati ham, «Boburnoma»si ham va shularda ifoda etilgan adabiy-tanqidiy qarashlari ham shunday dunyoqarashga asoslanadi. Shuning uchun Bobur Mirzoning adabiy-tanqidiy qarashlari bugungi adabiyotshunoslik talablariga to'la mos keladi va XV - XVI asrlar adabiyotini o'rganishda ishonchli manba bo'la oladi.

Bobur Mirzoning Sulton Husayn Boyqaro saltanati davridagi shuaro xususidagi ma'lumot- lari Alisher Navoiyning tabarruk nomi bilan ibtido topadi. «Boburnoma» muallifi AlisherNavoiy haqida nisbatan mufassalroq to'xtalgan va aytish mumkinki, ulug' o'zbek shoirining hayot yo'li, ijodiyoti bobidagi asosiy nuqtalarni qamrab olishga erishgan. Jumladan, Alisher Navoiyning Sulton Husayn Boyqaroga tegishliligi, Xuroson davlati tizimida tutgan mavqei, tabiati, san'at ahliga g'amxo'rliqi, oilaviy hayoti va vafoti singari masalalar uning yozuvlarida aksini topadi. Jumladan, Bobur Mirzo yozadi: iyati va ijtimoiy faoliyatiga taalluqli o'rinlarini ko'chirdik. Aytish kerakki, Bobur Mirzoning bu mushohadalari ixcham xulosalar bo'lib, ularga buyuk shoirning yuzlab olijanob ishlari asos bo'lgan. Bobur Mirzo Alisher Navoiyning kichik zamondoshi sifatida o'sha xayrli ishlarining aksariyatini eshitgan, Hirotga uning uyida yashagan paytida ko'igan va yuqoridagi xulosalar «Yana Alisherbek edi, begi emas edi, balki musohibi edi, kichikligida hammaktab ekandurlar... Samarqandga bordi...

Alisherbekning mijozi nozuk bila mashhurdir. El nazokatini davlatining g'ururidin tasavwur qilur edilar. Andoq emas ekandur, bu sifat anga jibilliy ekandur. Samarqandta ekanda hamushmundoq nozuk mijoz ekandur... Ahli fazl va ahli hunarga Alisherbekcha murabbiy va muqaviy ma'lum emaskim, hargiz paydo bo'lmish bo'lg'ay... o'g'ul va qiz va ahli ayol yo'q, olamni tavi fard va jariyda o'tkardi... Mirzo (Sulton Husayn Boyqaro) bilan ko'rishib qo'pquncha bir holat bo'ldi, qo'polmadi, ko'tarib eltdilar. Bir bayti hasbi hol voqie bo'lubtur:

Bu dard ilaki o'larmen, maraz chu zohir emas,

Tabiblar bu balog'a ne chora qilg'aylar.

Biz bu yerda Bobur Mirzo bergan ma'lumotlarning Alisher Navoiy shaxs aiga kelgan. Bu parchada Bobur Mirzo zukkoligini tasdiq etuvchi kichkina bir lavha diqqatni o'ziga tortadi. U ham bo'lsa, Alisher Navoiy tabiatidagi nozik mijozlik bilan bog'liqdir.

Garchi Alisher Navoiy haqida malumot beruchi manbalarning aksariyati masalaning bu tomoniga ishora qilsa-da, Bobur Mirzochalik ravshan va chuqur tavsif bermaydi. Bobur Mirzoning donishmandligi shundaki, Alisher Navoiy tabiati, fe'l-u atvoridagi o'sha jihatni qayd etadi, el orasida yurgan gaplarga ham ishora qiladi, ularning barchasini to'plab aql va adolat mezonidan o'tkazgach, qafiy hukmini o'rtaga tashlaydi. O'zining o'rtaga tashlagan lo'nda mushohadasi tasdig'i uchun Bobur Mirzo Alisher Navoiy faoliyatining Hirot davriga emas, balki Samarqanddagi yillariga ishora qiladi. Zotan, mantiq va odillik ham shuni taqozo etardi.

Alisher Navoiy Samarqandda oddiygina tolibi ilm bo'lgan chog'larida, hatto

o'z tirikchiligini zo'rg'a tebratgan bo'lsa-da, tabiatida o'sha noziklik mavjud edi. Modomiki shunday ekan, bu holat na munosabat va na boylik, mol-u dunyo bilan bog'liq bo'lmay, balki uning qoni va joniga ona suti bilan singgan xususiyatidir.

Bobur Mirzo Alisher Navoiyning adabiy faoliyati xususidagi gaplarini davom ettirar ekan, uning «Mezon ul-avzon»i haqida yozadi: «Yana «Mezon ul-avzon» o'tliq aruz bitibtur, bisyor madhuldur. Yigirma to'rt ruboiy vaznida to'rt vaznida g'alat qilibtur. Ba'zi bahurning avzonida yangilibtur, aruzga mutavajjih bo'lg'on kishiga ma'lum bo'lg'usidur. Bobur Mirzo «Boburnoma»da «Mezon ul-avzon»dagi nuqsonlarni qayd qilgani holda, «Muxtasar» - «Risolai aruz» asarida bu haqda hech narsa demaydi.

Zahiriddin Muhammad Bobur Abdurahmon Jomiyga baland e'tiqod, ixlos va hurmat bilan munosabatda bo'ladi. Uni Hirot shoirlarining «saromad va sardaftari» tarzida qayd qilar ekan, samimiyat ruhi uftirib turgan qalb so'zlarini izhor etadi: «Ul jumladin biri Mavlono Abdurahmon Jomiy edikim, zohir va botin ulumida ul zamonda ul miqdor kishi yo'q edi. She'ri xud ma'lumdir. Mulloning janobi andin oliyroqdurkim, ta'rifqa ehtiyoji bo'lg'ay...» (240-b.)

Bobur Mirzoning Abdurahmon Jomiy haqidagi aqidalari shular bilan xotimalanmaydi. Balki asarining boshqa o'rinlarida ham ustoz ijodkoming tabarruk nomini tilga oladi, undan cheksiz hurmatini darig' tutmaydi. Jumladan, fors-tojik adabiyotining ko'zga ko'ringan arboblardan biri Abdullo Hotifiyni yodga olganda, uning Abdurahmon Jomiyga yaqin qarindoshligi borligini ta'kidlab o'tadi:

«Yana Abdullohi masnaviyo'y edi, Jomdindur. Mulloning xoxarzodasi bo'lur, taxallusi «Hotifiy» edi. «Xamsa» muqobalasida masnaviylar aytibdur. «Haft paykar» muqobalasida aytqon masnaviysiga «Haft manzar» ot qo'yubdur. «Iskandarnoma» muqobalasida «Temurnoma» aytibdur. Bu masnaviylardan «Layli va Majnun» mashhurroqtur. Agarchi latofati shuhraticha yo'qtur» (243-b.).

Ko'rinadiki, Zahiriddin Bobur Hotifiy ijodiyotining yetakchi qirralarini qamrab olishga intilgan. Lekin xotimada yana boburona uslub g'olib keladi, Hotifiydagi katta ijodiy qobiliyatdan ko'z yummagani holda, uning shaxsiyatidagi latofatsizlikni tanqid qiladi. Muhimi, Bobur Mirzo ma'lumotlari Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois»idagi qaydlariga rost keladi. Alisher Navoiy ham Abdullo Hotifiydagi balandparvozona yurishni ma'qul ko'rmaydi. «Agarchi zohtir yuzidin, - deb yozadi Alisher Navoiy, - Hazrati Maxdumi Nuranga o'zin qarobat tutar, ammo ma'ni yuzidin bag'oyat yiroqdur» (Alisher Navoiy. Asarlar. 12-jild). Umuman, Alisher Navoiy va Zahiriddin Bobur ma'lumotlari deyarli bir-biriga monand. Faqat birgina masnaviy nomida tafovut bor. Alisher Navoiy: «Iskandarnoma» muboqalasida «Zafarnoma» nazmiga mashg'ul erdi»,deb yozadi. Bobur Mirzo esa uni «Temurnoma» tarzida keltiradi. Alisher Navoiy u haqda ma'lumot berganda, Abdullo Hotifiy asarini endi yozishga kirishgan edi. Zahiriddin Bobur esa bu shoir masnaviysini nihoyasiga yetkazgandan keyin uni ko'rgan bo'lishi mumkin. Muallif esa o'z masnaviysini dastlab «Zafarnoma» deb atagan va ijodiy ish intihosida uning nomini o'zgartirgan bo'lsa, ajab emas.

Shunday qilib, ijodkor shaxsi, uning xatti-harakatiga munosabat masalasida Alisher Navoiy va Zahiriddin Bobur qarashlarining bir-biriga hamohangligi Abdullo

Hotifiyga berilga ma'lumotnoma misolida yana bir karra yorqin namoyon bo'ladi.

«Bobumoma»da tab'i nazmi bo'lgan bir qator temuriy shoh va shahzodalar, vazir-u vuzarolarning nomlari hara zikr etilgan. Yuqorida ko'rganimiz singari bu o'rinda ham Zahiriddin Bobur jiddiy va imkon qadar odillik bilan mavjud adabiy dalillarni ko'zdan kechiradi, ularga shaxsiy munosabatini bildiradi. Chunonchi, Umarshayx Mirzo, Hasan Ya'qubbek, Kichik Mirzolar haqida Bobur Mirzo mulohaza yuritir ekan, ularning fe'l-u

atvoridagi o'ziga xos jihatlarni ko'rsatishga intiladi.

Masalan, Hasan Ya'qubbekning «kichik ko'ngulluk, yaxshi tab'liq, chust va chaspon»ligini e'tirof etar ekan (70-71-b.), Umarshayx Mirzoning «tab'i nazmi bor»ligi, «vale she'rga parvo qilmas»ligini ko'rsatadi (64-b.). Bobur Mirzoning shahzodalardan Muhammad Husayn Mirzo va Shohg'arib Mirzolar haqidagi fikrlari ham alohida e'tiborga molikdir, «Boburnoma» sohibi Muhammad Husaynning tab'i nazmi borligini aytib, undan bir bayt keltirsa (225-b.), Shohg'arib Mirzo haqida nisbatan kengroq to'xtaladi: «Yana Shohg'arib Mirzo edi, - deb yozadi Bobur Mirzo o'sha asarida,- bukri edi. Agarchi hay'ati yomon edi, tab'i xo'b edi. Agarchi badani notavon edi, kalorni marg'ub edi. «G'aribiy» taxallus qilur edi. Devon ham tartib qilib edi. Turkiy va forsiy she'r aytur edi. Bu bayt aningdurkim:

Dar guzar didam paring'e shudam devonaash,

Chist nomi o', kujo boshad nadonam xonaash.

(Mazmuni: Guzarda bir pariyouzni ko'rib, devona bo'ldim. Uning ismi nima, uyi qayerdaligini bilmadim).

... Otasining zamonida o'q naql qildi. Andin o'g'ul, qiz qolmadi» (224-b.). Bu parchaning qimmatini shundaki, qayta-qayta ta'kidlanganidek, Bobur Mirzo uchun na joy, na mavqe, na husn-u chiroy, balki shaxsning u yoki bu soha uchun qilgan xizmati, o'ziga xos fazilat-u belgilari, ma'lum sohada qo'shgan yangiligi birinchi o'rinda turadi. Muallif ana shu talablar doirasida u yoki bu san'atkor, shoir va tarixiy shaxsga baho beradi. G'aribiy garchi bukri bo'lsa-da, «kalomi marg'ub», Bobur Mirzo uchun o'sha fazilat muhim va shuning uchun u haqda samimiyat bilan mulohaza yuritadi.

«Boburnoma»ning qator sahifalarida Sulton Husayn Boyqaroga alohida ixlos va muhabbat bilan muomalada bo'linadi. Muallif u haqda bilganlarini kitobxon bilan baham ko'radi. Zahiriddin Boburning Sulton Husayn Boyqaro saltanati, yurishlari, arkoni davlati, nasl-nasabi, shajarasi haqidagi ishonchli ma'lumotlari XV asr tarixini o'rganishda muhim manbadir. «Bobumoma» muallifi Sulton Husayn Boyqaroning shoirlik salohiyatini keng sharhlaydi:

«... Tab'i nazmi bor edi. Devon ham tartib qilib edi. Turkiy aytur edi. Taxallusi «Husayniy» edi. Ba'zi baytlari yomon emastur, Vale Mirzoning devoni tamom bir vazndadur, bovujudkim, ham yosh, ham saltanat bila ulug' podshoh edi, kichiklardek qo'chqor saxlab, kabutar saxlab, kabutar o'ynar edi, tovuq ham urushqa solur edi» (222-223-b.). Keltirilgan parchadan ko'rinadiki, «Boburnoma» sohibi Husayn Boyqaro faoliyatiga har tomonlama baho berishga erishgan.

Tahlil jarayoniga tortilgan iqtiboslardan ayonlashadiki, «Boburnoma» o'z muallifi

adabiy-tanqidiy qarashlarini o'rganishda bebaho dalillar bera oladi. Shuningdek, unda o'nlab fors-tojik, o'zbek tilida hamda har ikki tilda ijod qilib, o'lmas asarlar yaratib qoldiigan shoirlar haqida g'oyat aniq va zarur ma'lumotlarni keltiigan. Masalaning bu jihati «Boburnoma»ning o'zbek va tojik adabiyotshunosligi uchun XV–XVI asr birinchi yarmi adabiyoti tarixini o'rganishda muhim manba sifatidagi qimmatini oshiradi. Ikkinchidan, bir qavm, bir qardosh maqomidagi o'zbek va tojik xalqlari adabiy birodarligi nurli sahifalari sifatida xizmat qiladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Boburnoma – qomusiy asar ekanligini izohlay olasizmi?
2. Ushbu memuar asarda qaysi davr va qaysi mamlakatlar haqida ma'lumot olish mumkin?
3. "Boburnoma"da qaysi tarixiy shaxslar obrazlari keltiriladi?
4. Asarning badiiylik xususiyati haqida talabaga ma'lumot being.
5. "Boburnoma"ning tarixiy asar sifatidagi o'rni haqida so'zlang.
6. "Boburnoma"da qaysi yillar voqealari berilmagan va uning sabablari qanday izohlangan?
7. Boburning "U Ko'histonda bu rasmdurkim, toshqa qazib, abytot va nimalar bitirlar" deb aytgan so'zlarini izohlab bering.
8. Boburning istiqbolli kelajagi haqida bashorat qilgan buyuk shaxs kim edi?
9. Bobut Sulton Husayn Mirzoning hukmronligi davri haqida qanday mulohazalarni bildirgan?
10. Bobur Mirzoning adabiy-tanqidiy qarashlari bugungi adabiyotshunoslik talablariga mos keladimi?
11. "Boburnoma" asarida Alisher Navoiy shaxsi va ijodi haqida qanday mulohazalar bildirilgan?
12. Abdullo Hotifiy ijodiy faoliyati, shaxsiy fazilatlari haqida Alisher Navoiy va Bobur qanday xulosalarni keltirishgan?
13. "Boburnoma" asarida temuriy shahzodalar haqida berilgan ma'lumotlarni sharhlab bering.
14. "Boburnoma" asarida qaysi ijodkorlar haqida ma'lumotlar keltirilganligini aniqlang.

XONLIKLAR DAVRI ADABIYOTI

BOBORAHIM MASHRAB VA TASAVVUF ADABIYOTI

Boborahim Mulla Vali o'g'li yoki taxallusi bo'yicha Boborahim Mashrab (1640 yoki 1653 yoki 1657-yil, Namangan – 1711-yil, Balx) – o'zbek shoiri va mutafakkiri, tasavvuf adabiyotining yetuk namoyandasi.

Mullo Bozor Oxund qo'lida o'qigan. 1665-yilda Qashqarga Ofoq Xo'ja huzuriga borib bilimni yanada chuqurlashtiradi. 1673-yildan boshlab umrining oxirigacha qalandarlarcha hayot kechiradi.

Mashrab nomi 18-19-asrlarda tuzilgan tazkira va tasavvufiy yo'nalishdagi asarlarda zikr etiladi (masalan, Bade Samarqandiyning „Muzokir ul-ashob“ida). Ammo ularda shoir hayoti va ijodiy faoliyati haqida keltirilgan ma'lumotlar nihoyatda kam. Mashrabning qoldirgan adabiy merosi xususida ham aniq ma'lumot beruvchi manba yo'q. Uning o'z asarlarini to'plab, devon yoki biror majmua tuzganligi ma'lum emas. Faqat „Devoni Mashrab“, „Devonai Mashrab“, „Eshoni Mashrab“, „Hazrati shoh Mashrab“ nomlari ostida xalq orasida qo'lyozma va toshbosma shaklida tarqalgan qissalardagina (ularning kim tomonidan va qachon tuzilganligi noma'lum) shoirming hayot yo'li va ijodiy faoliyati ma'lum tartib va izchillikda bayon etiladi, shu jarayonda asarlaridan namunalar ham keltiriladi. Qissalar keyinchalik o'zgartirish va tuzatishlarga duch kelgan, turli to'qimalar, yangi-yangi rivoyat, nakdlar, sarguzasht va latifasimon lavhalar bilan to'ldirila borilgan. Natijada qissalarda tarixiy Mashrab va uning ijtimoiy va ijodiy faoliyati xalq tasavvuridagi to'qima Mashrab hamda u haqidagi sarguzasht-rivoyatlar bilan qorishib ketgan. Shunday bo'lsada, Mashrab haqidagi qissalar shoir hayot yo'lini nisbatan to'la va bosqichma-bosqich bayon etuvchi, shuningdek, yaratgan asarlarining ko'pgina qismini o'zida jamlovchi adabiy-tarixiy manba sifatida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Boborahim Mashrab qachon tug'ilgani borasida olimlar orasida har-xil fikrlar mavjud. Mashrab otadan yosh yetim qoladi, oilaning moddiy qiyinchiliklari yanada ortadi. Onasi ip yigirib tirikchilik o'tkazadi. Mashrab din asoslari va falsafadan yaxshi xabardor bo'lgan Sufi Eshon Mulla Bozor Oxund (xo'ja Ubaydullo) qo'lida diniy ta'lim oladi, so'fiy tariqatlar bo'yicha bilimni oshiradi, forsiy tilni o'rganadi.

Taxminan 1665-yillarda Mulla Bozor Oxund tavsiyasiga ko'ra, o'sha zamonda katta obro'ga ega bo'lgan yirik din arbobi qashqarlik Hidoyatullo Ofoq Xo'ja eshon huzuriga boradi. Shoir adabiy merosidagi diniy mazmun va tasavvufiy yo'nalish ruhidagi she'rlarning ko'pchilik qismi Ofoq Xo'ja dargohida va uning targ'ibot saboqlari ta'sirida yaratilgan. Ofoq Xo'ja shaxsiy hislat-fazilatlarini madh etuvchi, uni „pir-u rahbar“ deb tan oluvchi bayt-misralar mujassam bo'lgan g'azal va muxammaslar ham („Koshki“, „O'zum“ radifli g'azallar, „Qolmadi“ radifli muhammas) shu muridlik yillari mahsulidir.

Mashrab taxminan 1672–1673-yillarda Ofoq Xoja dargohini tark etadi. Qissalarda qayd etilishicha, bunga Mashrabning piri dargohidagi kanizaklarning biriga ko'ngil qo'ygani, sevib-sevilgani sabab bo'lgan. Ammo Mashrabning og'ir jismoniy jazolanib quvilishi zaminida pir bilan murid o'rtasida jiddiy g'oyaviy ziddiyatlar bo'lgan deyilsa, haqiqatga muvofiq bo'ladi.

Mashrab piri dargohidan ketgach, deyarli 40 yillik umrini doimiy safarda, turli o'lkalarda darbadarlikda o'tkazadi. Qo'nimsiz hayotga yuzlangan shoir, asosan, ijodiy ish bilan shug'ullanadi. Oddiy xalqning qashshoq hayoti, zulmu sitam ostidagi ohu nolasi shoir qalbini larzaga soladi („Dili tig'i sitamdin pora bo'lg'on xalqni ko'rdum“...).

Mashrab asarlarining aksariyati chuqur ijtimoiy yo'nalishga ega bo'lib, o'sha davr hayoti, jamiyatdagi voqea-hodisalar bilan chambarchas bog'liq. Xususan, u ba'zi ruhoniylarning kirdikorlari va hiylagarliklarini fosh etadi, tekinxo'r mulkdorlar va johil amaldorlarning zo'ravonlik faoliyatlarini tanqid qiladi. Mashrabning bu tur asarlari qo'ldan qo'lga, og'izdan og'izga o'tib, tez tarqalgan. Xuddi shuning uchun ham Mashrabning biror qishloq yoki shaharga kelishi izsiz qolmagan, odil kambag'al xalq uni quvonch-xursandchilik va qiziqish bilan qarshi olgan. Shoir qo'nimsiz hayotining so'nggi manzili Balx bo'ladi. Mashrab 1711-yilda Balx hokimi Mahmudbiy qatag'onning hukmi bilan dorga osiladi.

Mashrab qoldirgan badiiy meros hajm va janrlar jihatidan hanuzgacha aniqlangan emas. Ammo bizga hozircha ma'lum asarlarining o'zi ham Mashrabning favqulodda noyob iste'dod egasi ekanligidan dalolat beradi. Mashrab ijodi she'riyatning yanada kengroq ijtimoiy mazmun va jangovar ruh kasb etishida, adabiyotdagi xalqchilik va dunyoviylikning chuqurlashuvida, lirik turlarning takomillashuvi hamda badiiy san'atning kamolotga erishuvida yangi bir yuqori bosqichni tashkil etadi.

Mashrabning mohiyatan inson qadri-sharafi va ma'naviy kamolotini ulug'lashga, ezgulik va go'zallikni madh etishga bag'ishlangan she'riy merosida g'azal, mustazod, murabba, muxammas, musaddas, musabba, masnaviy, ru boiy, ta'rix kabi janr turlarida bitilgan yetuk namunalarni uchratamiz. Ammo Mashrab avvalo mohir g'azalnavis hamda ko'plab sho'x va jarangdor mustazodlar, o'ynoqi va jozibador murabba hamda xalq g'am-u hasratiga hamdardlik hissi bilan yo'g'rilgan muhammaslar ijodkori sifatida keng dovrug' chiqargan. Mashrabning juda ko'p g'azallari xalq qo'shiqlaridek sodda va jarangdor, jo'shqin va ta'sirchandir.

Mashrab o'zbek adabiyoti tarixida eng ko'p mustazod yozgan ijodkorlardan biri. Shoir mustazodlari ham, xuddi g'azallari kabi, sho'x va jarangdor, nafis va zavqbxashdir.

Mumtoz she'riyatda murabba turining uzil-kesil mustahkamlanishi va takomilida Mashrab ijodining o'rni katta. Mashrabning romantik ko'tarinkilik ruhi ufurib turgan asarlarini adabiyot tarixida murabba turida yaratilgan eng yetuk namunalar jumlasiga kiritish mumkin. Mashrabning g'azal, mustazod va murabbalarida ishq-muhabbat vafo-sadoqat mavzui yetakchi o'rinda tursa, muhammas va musaddaslarida chuqur ijtimoiylik ustunlik qiladi, taqdirning kemptikligi va hayotning nosozliklaridan, davo (charx, falak) va adolatsiz muhitning shaxs boshiga tinimsiz keltirayotgan jabri

jafosidan shikoyat, ta'qib-tazyiqidan norozilik dardli, ammo qat'iy va keskin ifodalalanadi.

Mashrab qoldirgan ijodiy merosda diniy va tasavvufiy g'oyalar ham, o'sha zamonda keng tarqalgan qalandarlik tariqatining ayrim ohang-ta'kidlari ham sezilarli o'rin egallaydi. Shoir she'rlarida Allohning mavjudligi, boru birligi, barcha jonli va jisiz mavjudotni yaratganligi uzil-kesil va qat'iy tan olinadi, Xudoning kuch-qudrati, taqdirning o'zgarmasligi va Mahshar kuni haqidagi ta'limot to'la-to'kis qabul qilinadi.

Mashrab fors tilida ham bir necha she'riy turlarda yetuk namunalarni yaratgan. Mashrab ijodi keyingi asrlar adabiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Nodira, Huvaydo, Qoriy, Furqat, Hamza kabi shoirlar uning g'azallariga ta'mis va naziralar bog'lashgan.

Mashrab qoldirgan adabiy meros to'la aniqlanib, o'rganilgan emas. Ba'zi tadqiqotchilar juda ko'p she'riy hikoyat va g'azallarni o'zida jamlovchi „Mab dai nur“ nomli yirik asarni shoirga nisbat beradilar. Shoir merosi „Qissai Mashrab“ asosan orqali yetib kelgan. Asarda Rindiy, Umar, Mahvash, Zinda va Mansur taxalluslari ham uchraydi.

„Mab dai nur“ va „Kimyo“ asarlari muallifligi borasida munozara mavjud. 1997-yilda „Mab dai Nur“ (Jaloliddin Rumiy „Masnaviyi ma'naviy“siga sharh) Boborahim Mashrabning asari sifatida chop etildi.

Mashrab ijodi haqida rus sharqshunoslari N.I.Veselovskiy, N.S.Likoshin, V.L.Vyatkin; o'zbek adabiyotshunoslari Izzat Sulton, V.Zohidov, I.Mo'minov, G'afur G'ulom, A.Hayitmetov, V.Abdullaev, A.Abdug'afurov, E.Shodiev, I.Abdullaev, J.Yusupovning tadqiqot va maqolalari bor. Mashrab hayoti va ijodi haqida bir necha badiiy asarlar (roman, qissa, dostonlar va sahna asarlari) yaratilgan, shoirning asarlaridan namunalar qator xorijiy tillarga tarjima qilingan. Mashrab asarlari bir necha marta chop etilgan (1958, 1960, 1963, 1971, 1979, 1990).

Boborahim Mashrab o'zbek mumtoz she'riyatiga yangi ruh va o'ziga xos ijodiy nafas olib kirgan ulkan san'atkoridir. Mashrab she'riyati o'zining samimiyligi, samoviyiligi va hayotiyiligi bilan ajralib turadi. Bu she'riyat haqiqiy shoir shaxsi va qismatini yorqin bir tarzda namoyon etishi bilan ham e'tiborga molikdir. Mashrab she'rlarida so'z, ohang va tasvir hech bir ijodkornikiga o'xshamaydigan tarzda yuqori maqomga ko'tarilgan. Uning g'azallarida so'z ruhdan, ma'no ruhoniyat va holdan quvvatlanadi.

Shoir g'azallaridan birida «Tinmayin yurdim bu g'am dashtida hayronlik bilan», – degan edi. U chindan ham dard, g'am va armon dashtidagi bir oshiq-darveshdur. U hayronlikdan hayratga, hayratdan haqiqat va ma'rifatga tomon intiladi: *Maqomi hayrat ichra gohi bexudman,*

Junun bozorida mastmanki istihnoha sig'mamdur.

Mashrabdagi junun – ilohiy ishq jazbasi. U ishqning shiddatli tug'yonlarida «junun vodiy»siga qochadi. Uni hamma joyda hamma tomondan «ham lashkari» ta'qib qiladi. «G'am lashkari ichra» «hayron-u xarob» shoir goh «jismi joni»ning afkorligidan so'zlasa («Lashkari ham bu sinuq ko'nglumni afgor ayladi»; «Jismi jonimni figor etti g'amingni lashkari»), goh o'zligini ham tarozusiga tortadi («G'am

tarozusig'a tushgan bori vazminmen bugun»). «G'amin o'zga bo'lmadi dardimga darmon oqibat», – deganida u haq edi. Mashrabning shaxsiyati haqida aniq tasavvurga ega bo'lmoq uchun uning she'rlaridagi mana bunday jumla va iboralarga nazar tashlash kifoyadir: «Ishq sargardoniman», «Dard ila xarob o'ldim», «Tinmay kuyub yondim», «Manga motam tutib yig'lar daru devor», «Tilim lolu ko'zim giryon», «Nolishimdan qo'rqaman», «Sahar so'zimg'a chirmashdim», «Dilim daryoi nurdur», «Gunahim hayrdin emas, ko'zimdin», «O'turub qon yig'lasam arzir», «Tah-batah qondur yurak», «Mandin zabunroq yo'q kishi», «Men qonlar yutay to o'lguncha», «Dardu g'am ichra sarg'aydi yuzum», «Aylandim keldim yana g'am uyiga», «Mehribonim yo'q mani», «Yotibmen qoru yomg'ir ustima o'tib», «Musibat selini barbodi bo'ldum», «Ko'ngulda g'ussa ko'p», «G'am loyi ichra qolmishman».

Bir martabada turmas emish shoh ila darvesh,

Bas jandani kiydim o'zimi darbadar ettim.

Darveshlik Mashrab uchun shohlikdan baland. U «jon to'tisini ishq ila sarboz etay deb», jandani kiyib o'zni darbadarlikka chog'lagan edi. Mashrab chin ma'nodagi oshiq shoirdir. U «Shariat sharbatin ichgon», «Tariqat halqasin tutqon», «Haqiqat shohini surgon», «Malomat kuyida yurgon», «Muhabbat yo'lida kuygon» «suyar qullar», ya'ni Haq oshiqdari fikru kechinmalari ifodachisi. Mashrab haqiqiy ishq bahriga cho'mgan san'atkor edi: «Shudam payg'ambari savdo, mani devonai Mashrab».

«Yo'lni ko'rganlar hama dunyoni tarkin qildilar»,– deydi shoir. Qaysi dunyoni? Mashrab g'azallaridan biri shunday satrlar bilan boshlanadi:

Dunyoga kelib bilmay loyig'a bota qoldim,

Darmon yo'qidan zahri balosin yuta qoldim.

Ko'rdum men oni dushmani ruhi tan ekandur,

Lo o'qi bilan ikki ko'zini ota qoldim.

Albatta, dunyo boshdan-oxir botqoqdan iborat emas, lekin loy – uning bir ramzi. Shoir dunyo haqidagi qarashlarida hurlik tuyg'usiga alohida ahamiyat beradi. Hurlik nima? Ishq. Haqiqiy hur odam kim? Oshiq va orif. «Ishq yo'lig'a kirgan, albatta, kechar jondin, Kechmasa jondan aytgon so'zidur yolg'on», – deydi Mashrab. U asl maqsadga etish uchun parda bo'lgan dunyoni tark etish tarafdori: «Ko'tarsang pardani nogoh jamolingni ko'ray derman, Jamoling partavin solsang, ki husningga to'yay derman», «Pardangni olib men sari gar birgina boqsang, Ul dam meni motamzada dar xanda bo'loyn».

Mashrab tavba maqomiga doir fikr-mulohazalarida «Malomat kuyida yurgon» soliklarning axloqiy-falsafiy qarashlarini yoqlab, gunoh va gunohkorlik tuyg'ularini idrok etishga chaqiradi:

Ey bandai purgunoh, turg'il saharda, yig'lag'il,

Ko'z yoshingni hurmatidin har kunda ming navo kelur.

Shoir o'zini «bosh-oyog'» «jo'shi gunahdin» oluda, bandai purgunah hisoblaydi: «Gunahimdan xabar olsam juhud, tarso meningdek yo'q...», «Ayo do'zax, meni kuydir, xaloyiq kuymasini hargiz, Tamuhdin ishqi o'ti purzo'r, aning zahrin yutub uttum», «Bul havasni mag'zi yo'qdur, po'stdur bee'tibor», «Ma'niparvar odam» ko'ngulni gunohlardan poklash uchun azobu aziyat va

malomatdan qochmaydi. Shu tariqa Yor «charohi husni ro'yi»dan dilni munavvar qilishga erishadi.

*Sirri dilim izhor agar bo'lsa malakka,
Ul moh bila shamsi munavvar chidayolmas.
Ishq ahli agar nola-yu faryod chiqarsa,
Masjid kuyaru voizu minbar chidayolmas.*

Mashrab bir qator g'azallarida tasavvuf ta'limotining umumiy g'oya va tushunchalarini talqin etadi:

*Ma'rifat bozorining devonasi,
Ham haqiqat ishqining mayxonasi.
Oh urub ikki jahonni kuydurur
Ishq elining ziynati – sarmoyasi...*

Shoirning ko'pchilik orifona g'azallarida esa haqiqiy ishqning yuqori nuqtasini aks ettiradigan tuyg'u va kechinmalar tasvirlangan. Shunday g'azallardan birida o'qiydiz:

*Onqadar murga to'libman, osmong'a sig'madim,
Toqi arshu kursi-yu lavhu jinong'a sig'madim.*

Mashrab forsiy g'azalida «Anal-Haq go'i ejodam, tajalliparvari ishqam» – ijodimni Anal-Haqlik desang, men ishqning tajalliparvariman, deb yozgan edi. Yuqoridagi satrlar bilan boshlanadigan g'azalning g'oyaviy tarkibi Anal-Haqlik va tajalliparvarlik mohiyatidan tashkil topgan. G'azalning navbatdagi baytlarida bu haqiqat to'liq ravshanlashadi:

*Kimga soyam tushsa bir muri yaqin bo'ldi u ham,
Daftari ruhi qudsdurman zabong'a sig'madim.
Do'xazi saqar manam, jannati kavsar manam,
Bir o'zimdurman bu kun hafti osmong'a sig'madim.
Bor edim Nuh vaqtida g'arq etmadi to'foni ham,
Hamrohi Muso bo'lib Turi Sinong'a sig'madim.
Ellik yil Iso bilan yurdim o'likni tirguzub,
Boisi bir nuktadin, Mashrab, zamong'a sig'madim.*

G'azalda ilohiy «ishq sirrin bayoni» berilgan. Bu «ishq o'tidin» kishiga «zarrae yetsa», kifoya, u – giryon, besabru betoqat, uning tili lol, so'ngaklari nihon o'rtangani o'rtangan. Chunki u olam-u bu olamni o'zida birlashtiradigan kenglikka erishadi. She'rdagi Nuh, Muso, Iso alayhissalomlarga tegishli talmihlardanoq tavhid holatining tasvirini mushohada qilish mumkin. Lekin shoir «hafti osmong'a», «Turi Sinong'a» va «zamong'a» sig'maslik sababini «Boisi bir nuktadin», deb ta'kidlaydiki, bu nukta – Anal-Haqlik zavqidir. Mashrab buni «Ajab Majnun»lik, «ajab devona»lik deb ham xarakterlaydi.

Tarixdan ma'lumki, tasavvufdagi qalandariya mazhabiga Jamoliddin Sovajiy asos solgan. Qalandariya malomatiya silsilasi bilan uzviy bog'liqdir. Boborahim Mashrab qalandariya mazhabiga aloqador shoirlardan. Bu to'g'rida O.Sharafiddinov va S.Husaynning «O'zbek adabiyoti» maqolasida shunday deyilgan: «Mashrab o'z zamonasida keng yoyilmoqda bo'lgan qalandarlikning (so'fizmning bir oqimi) yirik vakili sifatida tanilgan va xalq ichida katta ta'sirga ega shoirdir. Qalandarlik vakillari

rasmiy islom va uning qonunlari bilan kelisha olmas va shu qonunlarni himoya qiluvchi hokimlarga, rasmiy ortodoksal ruhoniylarga qarshi kurashar, ularni shiddatli tanqidga olar edilar». Maqola mualliflari qalandarlik tariqati vakillarini «og'ir zulmlarni boshidan kechirmoqda bo'lgan va juda qashshoqlashgan» ommaning o'rtasida «dushmanlardan o'ch olish va zulmdan qutulish uchun yordam beruvchilarni sifatida baholab, Mashrabni ana shu kurash qurboni bo'lganini qayd etganlar. Ularning hukmiga binoan, Mashrab ijodiyoti «bir-biriga o'ta qarama-qarshi bo'lgan qutblarga ega». Bu «qutb»lardan biri – «rasmiy islom, ruhoniylarni, hokimlarni, shariat qonunlarini ayamay tanqid qilish» bo'lsa, ikkinchisi – «tarkidunyochilik, darbadar va qalandarona hayot kechirishga da'vat». Mashrab butun ijodi davomida tasavvufdan uzoqlashmagan va vahdati vujud ideali bilan yashagan mistik shoir. Zohiriylardan botiniy dunyoga u juda vaqtli chekingan.

Meni zohir ko'zida ko'rgan el o'zdin gumon aylar,

Vale, el ichra o'zdin, barchadin begona Mashrabman.

«El ichra o'zdin» va «barchadin begona»lik – Mashrab mistik hayotining mazmunini xarakterlaydigan bundan aniq ifoda topish qiyin. Mashrabdagi yolg'izlik – «o'zdin» ham begona bir tanholik. Aks holda u shayx tili bilan, «etagimni elpishidin yuz Xudo paydo bo'lur», demagan bo'lurdi. Mashrabdagi insoniy yolg'izlik ilohiy yolg'izlikka evrilgandir. Undan «Yolg'izlik nima?» – deb so'ralganda u, albatta, «Xudo!» – deb javob bergan bo'lar edi. Yoki quyidagi singari misralarni eslatardi:

Hu desam, Anal-Haq, deb olam borisi Haqdur,

Layliga bo'lub shaydo, Majmunga o'tay derman.

Boborahim Mashrabni shu taxallus bilan ijod qilgan boshqa shoirlardan ajratish uchun o'zbek adabiyotshunosligida ancha ishlar amalga oshirildi. Shu ma'noda shoir she'rlarini yig'ib, nashr ettirgan olimlarning mehnatlari tahsinga loyiqdir. Lekin asl Mashrabning qiyofasi – uning she'riyatida, adabiyotshunoslik ilmda Mashrabning insoniy va ijodiy O'zligi tubdan o'zgartirilgan hamda soxta talqinlarga giriftor etilgan.

Mashrab she'riyatining g'oyaviy, falsafiy, axloqiy zamini – tasavvuf. Shoir ijodiyotiga doir tadqiqotlarida uning she'rlari ongli ravishda o'z zaminidan ajratilib, tahlil qilingan. Natijada, ilohiy ishq mohiyatini ochuvchi fikru kechinmalar dunyoviy muhabbatga mansub tasvirlar sifatida tavsifiya etilgan. Mashrab ijodiyotidagi «antiklerikal motiv»lar haqida aytilgan mulohazalar ham biryoqlama, goho juda chalkashdir. Buning sabablari izohlanganda, ikki jihatga alohida diqqat qilish kerak bo'ladi. Birinchisi, davlat va siyosat miqyosida dinga qarshi hujumning avj oldirilgani, ikkinchisi, tasavvuf ta'limotining yuzaki o'rganilgani.

Tasavvuf Mashrab dunyoqarashining «cheklangan tomonlari» emas, balki ichki ziyosidir. Tasavvuf, birinchi galda, Ruh tarbiyasi. Tasavvuf – axloq va odob kamoloti uchun qayg'urish demak. Tasavvuf – Xayol va tasavvur go'zalligi. Haqiqiy tasavvuf olamdagi jamiki kuchsizlik, jamiki tobeliklarga ishtiboh bilan qarashga o'rgatadi. Tasavvufning deyarli barcha mazhablarida g'amgin va g'ussakash inson «Meni»ning botiniy faolligi aks etadi. Tasavvuf ta'limotida tarbiyalangan kishining hayot zavqidan qo'l siltashi mumkin emas. U o'tkinchi zavqlarga beparvo qarashi tabiiy,

albatta. Din singari tasavvufning ham olamshumul mafkurasi Ishqdir. Shu ma'noda din va tasavvuf o'rtasida keskin ixtilof yo'q.

Mashrab ilohiy «ishqu muhabbat hosil» etmoq ma'nosida qalandarlik tariqatini tanlagan va qalandar oshiqning birinchi vazifasi – bu, vahdat mayidin qonmoq, deb bilgan. Uning qator baytlarida shu mohiyat aksini topgandir:

Soqiy, qadahni qilg'il muhayyo,

Vahdat mayidin ichgoli keldim.

Mashrab devonida vahdat tushunchasidan ajralib qolgan she'r yo'q. Shoir g'azallaridan birida:

Bag'ri rahmatg'a kirib qildim vujudimni adam,

Ma'rifatdan bexabarsan gavharimni kavlama, –

degan edi. Baytning birinchi misrasi o'zlikdan kechib, fanolikka erishish to'g'risida. Undagi umumiy fikrning sharhini boshqa g'azalda uchratamiz:

Bo'ldum fano men tufrog' ichinda,

Bir dona erdim, ming dona bo'ldum.

Ul yuz o'tida bud bo'ldi nobud,

Jon jong'a kirdi, jonona bo'ldum.

«Jon jong'a kirdi, jonona bo'ldum» – Mashrab dunyoqarashining eng oliy va yakuniy nuqtasi ana shu. «Jon jong'a» qovushgungacha bo'lgan yo'l – mashaqqatli yo'l.

Soldim tunu kun nafs itim birla urushni,

Tanho qilichi birla urub hay-haylab o'ttum.

«Nafs iti» birla bo'lgan «urush»da g'olib kelgan oshiq, albatta, xomushlik va miskinligini topadi. Miskinlik ruhi uyg'onmaguncha, Haq tolibi ojizu afkorligini anglay olmaydi, gunohlaridan tavba qilmaydi, sir pardasining ochilishini tilab zoru tavallolar etmaydi. Mashrabning o'nlab g'azallarida «xomush pichoqini» nafs bo'ynig'a qo'ygan oshiq holati va kechinmalari tasvirlangan.

Mashrab «tolibi diydor»likda Mansur Xalloy, Shayx Boyazid Bistomiy, Fariddin Attor, Nasimiy singari «tolibi sodiq»larga izdosh va maslakdosh. U Mansur Xalloydan keyin mashhur so'fiy Ibrohim Adham tariqini o'zi uchun ibrat va namuna sifatida e'tirof etadi:

Jahonni tark qildi Mashrab Ibrohim Adhamdek,

Saropo dard ko'rdim, muddaoni ko'rmadim hargiz.

Ma'lumki, Muhammad payg'ambarning faqirlik haqidagi hadislar mohiyati juda terandir. Faqr – ehtiyoj negizidagi xorlikni chuqur payqaydi. Faqr – Haq ma'rifatidan o'zga hech nimani talab qilmaydi. Mashrab faqirlik yo'liga sodiqligi uchun ham:

Shahi ro'yi zaminu taxtu tojin orzu qilmay,

Gadoyi faqr bo'ldum, sayr etarman bahru bar tanho, –

deb yozgan edi. Faqirlik maqomiga yuz burmagan oshiq haqiqiy ishq sirrining koshifi bo'la olmaydi.

Asli muhabbat istasang, kulli sivoni tashlag'il,

Faqr libosin kiyib darbadari gado kelur.

Xullas, Mashrab she'riyati hali to'liq kashf qilinmagan bir xazinadir. Bu she'riyat bilan qancha ko'proq qiziqilsa, inson o'zligini o'shancha teran anglash imkoniga erishadi, shaxs va jamiyat, odam va olam, Haq va banda munosabatlarini to'g'ri mushohada aylash darajasiga ko'tariladi.

Ko'rsat jamoling mastonalarg'a,
Ishqingda kuygan parvonalarig'a.

Mendin duodur, sendin – ijobat,
Jonim tasadduq jononalarg'a.
Ey ko'ngli qattig', rahm aylamaysan,
Qilg'il nazar sen bechoralarig'a.

Mashrab seni deb kechti jahondin,
Boshini qo'yub ostonalarig'a.

G'AZALLARI

O'RTAR

Agar oshiqlig'im aytsam, kuyub jonu jahon o'rtar,
Bu ishq sirrin bayot etsam, taqi ul xonumon o'rtar.
Kishiga ishq o'tidin zarrai etsa, bo'lur giryon,
Bo'lub besabru betoqat, yurak-bag'ri chunon o'rtar.
Nechuk toqat qilay, do'stlar, bu dard ila bo'lub hayron,
G'amim boshqa, alam boshqa, yuragimni fig'on o'rtar.
Meni bexonumon tinmay kuyub har dam firoqingda,
"Nigoro!" deb oting aytsamki, shavqingdin zabon o'rtar.
Qayu til birla, ey jono, sening vasfing bayon aylay,
Tilim lolu ko'zum giryon, so'ngaklarni nihon o'rtar.
Na qattig' kun ekan, dilbar, visolingdin judo bo'lmoq,
Mening ohim o'tig'a bul zaminu osmon o'rtar.
Yurakda dardu g'am qat-qatki, menda qolmadi toqat,
Agar bu zarrasin bul vaqt desam, ishq bayon o'rtar.
Bu dard ila xarob o'ldum, kelib holimni so'rmassan,
Unum chiqsa yurakdin, bu tanu jon, ustixon o'rtar.
Bu Mashrab dardini, jonoki, hech kim boshig'a solma,
Agar mahsharda oh ursam, bihishti jovidon o'rtar.

OSHIQ BO'LIBSAN, BO'LMAG'IL G'OFIL

Malaksan yo bashar, yo huru g'ilmonsan, bilib bo'lmas,
Bu lutfu bu nazokat birla sendin ayrilib bo'lmas.
Ajab berah dilbarsan, ajab sho'xi sitamgarsan,
Charog'i husni ro'yingdin ko'ngulni ham uzub bo'lmas.
Yuzungni oftobini ko'rub hayron bo'lub qoldim,
Falakka qul uzotib, shamsi anvarni olib bo'lmas.

Yuzung misli qizil guldur, ko'ngul chun bulbuli shaydo,
Bu gulning ishqidin bulbul chamandin ayrilib bo'lmas.
Kel, ey Mashrab, agar oshiq bo'libsan, bo'lmag'il g'ofil,
Bu g'aflat uyqusidin, ey yoronlar, uyg'onib bo'lmas.

TO KIYDI QIZIL...

To kiydi qizil o'zini zebo qilayin deb,
O't yoqti jahon mulkida g'avg'o qilayin deb.
Mastona xirom ettiyu ko'rguzdi qadini,
Mendek necha devonani shaydo qilayin deb.
Zebo sanamim gul yuzidin parda ko'tardi,
Olam hama ko'z bo'ldi tamosho qilayin deb.
Zulfini tarab, qosh uchurub jilvalar etti,
Oshubi balo, fitnani barpo qilayin deb.
To ayladim oldig'a borib arzi niyozim,
Chin soldi jabinig'a tamanno qilayin deb.
Mastona samand sekrata keldi shahi xunrez,
Shamshiri jafoni yana burro qilayin deb.
Ko'p yilki, bu qul xizmatini qilmadi barjo,
Keldiki g'azab birla chu sazo qilayin deb.
Boshimni kesib olg'ilu xushhol bo'lub ket,
Qonimni to'kub, lolayi sahro qilayin deb.
Xanjar qo'lida Mashrabin o'ldurg'ali keldi,
G'avg'oyi qiyomatni Huvaydo qilayin deb.

HECH KIMA MA'LUM EMAS

Hech kima ma'lum emas holi parishonim mening,
Osmonni tiyra qildi ohu afg'onim mening.
Men nechun shod etmayin bul xasta ko'nolumni bugun,
Keldi xolimni so'rab ul sho'x jononim mening.
Ey sitamgar, kelgilu emdi shahid etkil meni,
Mavj ursun karbalo dashtida bu qonim mening.
Chun surayyo bormusan, aflokdin bolomusan,
Bu falakda ko'rmadim, ey ko'zi cho'lponim mening.
Nozu istig'no bila ketgil, meni holimni so'r,
Termulib doim yo'lungda chashmi giryonim mening.
Tobakay jabru sitam birla yurursan, ey rafiq,
Chiqti, Mashrab, ushbu g'amdin bu aziz jonim mening.

XUDODIN O'ZGASI BARCHA G'ALATDUR

Bu tani xokiniyu ruhi ravonni na qilay?!
Bo'lmasa qoshimda jonona, bu jonni na qilay?!
Yorsiz ham bodasiz makkaga bormoq ne kerak?
Ibrohimdin qolg'an ul eski do'konni na qilay?!

Urayinmu boshima sakqiz bihishti do'zaxin,
Bo'lmasa vasli menga, ikki jahonni na qilay?!
Arshning kungurasin ustiga qo'y dum oyog'im,
Lomakondin joy olibman, bu makonni na qilay?!
Zarrae nuri quyoshdek bu jahon ichra tamom
Oshkoro bo'lmasa, sirri nihonni na qilay?!
Bir Xudodin o'zgasi barcha g'alatdur, Mashrabo,
Gul agar bo'lsa qo'lumda, ul tikonni na qilay?!

BOSHIMNI DORG'A TUTA QOLDIM

Dunyog'a kelib, loyig'a bilmay bota qoldim,
Darmon yo'qidin necha og'iz so'z qota qoldim.
Ko'rdumki ani, dushmani ruhu tan ekandur,
"lo" o'qi bila ikki ko'zig'a ota qoldim.
Mayxonag'a kirdim, bila qoldim kuyarimni,
Masjidg'a kirib zohidi yaxdek qota qoldim.
Zohid, menga bir shishada may, senga namozing,
Ming taqvini bir kosayi mayg'a sota qoldim.
To telbaligim shuhrati olamni tutubdur,
Bir jilvasig'a ikki jahondin o'ta qoldim.
Vahdat mayini piri mug'on ilkidin ichtim,
Mansur kabi boshimi dorg'a tuta qoldim.
Ayb aylamangiz Mashrabi bexudni, yoronlar,
Naylayki, bu g'urbat ko'chasidin o'ta qoldim.

EY MENI NOZIK NIHOL OROMI JONIM, QAYDASAN?

Ey meni nozik nihol oromi jonim, qaydasan?
Bu ko'ngul bo'stonida g'uncha dahonim, qaydasan?

Necha yillar bu ko'ngul mushtoqi diydoring erur,
O'rgulay, ey dilbari shirin zabonim, qaydasan?

Ayrib men yordin bir necha kun bo'ldum judo,
Axtarib keldim seni, oromi jonim, qaydasan?

Holi zorim ko'p yomondur, kelmasang bir yo'l so'rab,
Ey meni xush mehribon, ruhi ravonim, qaydasan?

Ko'zlarim giryon boqub qoldim bu g'am sahosida,
Hasratingda chiqdi bu oh-u fig'onim, qaydasan?

Tashnalabdur Mashrabing, chunkim, yurak-bag'ri kabob
Furqatingda, ey meni sarvi ravonim, qaydasan?

Savol va topshiriqlar:

1. Mashrab hayoti va ijodi bilan bog'liq ma'lumotlar avlodlarga qanday yo'llar bilan yetib kelgan?
2. Mashrab qaysi ijodkorlarning izdoshi ekanligini ayting
3. Mashrabning Ofoq Xoja dargohini tark etish sababi?
4. Mashrab lirikasining adabiyotimiz tarixida tutgan o'rni to'g'risida ma'lumot bering.
5. Mashrab ijodining ijtimoiy hayot bilan aloqadorligi qay darajada ekanligini tahlil qiling.
6. Mashrab ijodidiy faoliyati davomida foydalangan she'riy janrlar?
7. «Yo'lni ko'rganlar hama dunyoni tarkin qildilar» misrasining mazmun mohiyatini izohlang.
8. Qaysi shoirlar Mashrab g'azallariga taxmis va naziralar bog'lashgan?
9. Mashrab lirikasida tasavvufiy ta'limotlar g'oyalari ha'ida so'zlab bering.
10. Mashrab lirikasida badiiy tasvir vositalarining mohirona qo'llanilishi.
11. Mashrab tasavvuf ta'limotidagi qaysi maslak davomchilaridan edi?
12. Mashrab g'azallaridan yod oling.

NAZARIY MA'LUMOT TASAVVUFIIY ISTILOHLAR HAQIDA

Tasavvuf adabiyoti o'zbek mumtoz adabiyotining ajralmas qismi hisoblanadi. O'zbek mumtoz adabiyotida tasavvuf va tasavvufiy manbalarning ahamiyati yuqori darajada bo'lgani holda, uning tarixi, kelib chiqish bosqichlari, ayniqsa, istilohlari e'tibortalab jihat hisoblanadi.

Tasavvuf davomli suratda rivojlanib bordi va tasavvuf tarixida Irfon bosqichi (X-XIII asr) mumtoz davr sifatida qabul qilindi. Ibn Sino (980-1037) va irfoniy ishq falsafasi xaqida tasavvufshunos olim N. Komilovning asarlarida izchil ilmiy talqinlar mavjud. Abu Ali ibn Sino buyuk tabobat olimi, faylasuf, tilshunos bo'lish bilan birga zabardast tasavvuf olimi ham edi. "Al-ishorot va t-tanbihot" («Ko'rsatma va tanbehlar») asarida so'fiylik amaliyotining ruhoniy asoslarini ochib berdi. «Tayr qissasi», "Solomon va Ibsol", "Yusuf" kabi nasriy asarlari X-XII asrlarda nafaqat tasavvufiy adabiyotning, balki badiiy nasrning yuksak namunalari sifatida tan olindi.

Mana shu davrdan tasavvufning ruhiy (ruhoniy), ilmiy-ta'limiy va amaliy asoslari shakllangan. Ruhoniy nazariya bo'yicha shariat, tariqat, ma'rifat va haqiqat bosqichlariga erishish yetti maqom; tavba, vara, zuhd, faqr, sabr, tavakkul va rizo orqali yuz beradi. So'fiy qilgan gunohlari uchun tavba qilgandan so'ng, u vara, ya'ni harom bilan halolni farqlashi lozim. Keyin zuhd va faqr maqomiga qadam qo'yadi. Sabr va tavakkuldan keyin rizo, ya'ni qalbning tozalangani va uning ilohiylik kasb

etishi, Oллоhga qo'shilishga tayyorligi aytiladi. Tasavvufda bu maqomlardan tashqari hol (ahvol), ya'ni bir qancha holatlar ham farqlanadi: qurb (yaqinlik), muhabbat (sevgi), xavf (xatar), raja' (umid), shavq (ehtiros), uns (do'stlik), itma'inna (qalb osoyishtaligi), mushohida (idrok) va yaqin (ishonch).

Ta'limiy jihatdan qaraganda Oллоhni bilish ma'rifati uch bosqichda farqlanadi: 1) ilmul yaqin; 2) aynul yaqin; 3) haqqul yaqin. Ilmul yaqinda eng ishonchli kishilar, ya'ni pir –murshid vositasida Oллоhning biru borligi eshitib bilinadi. Solik murshid rahnamoligida ilohiy mohiyatni o'rganib unga ishonadi. Ilmul yaqinga shariat talablarini bajarish orqali erishiladi. Ikkinchi bosqichda u fikrlash orqali Haqiqat nurining mavjudligini anglab yetadi, ya'ni ma'rifatga erishadi. Haqqul yaqin so'nggi bosqich bo'lib, unda eshitib bilish, fikrlab bilishdan so'nggi bilish - ko'rib bilish darajasiga yetiladi. Demak, insonning ilohiy ruhga yaqinlashuv holati sodir bo'ladi. Halloj ta'limoti ana shuning uchun ham "Anal haq", ya'ni inson ruhining ilohiyotga qovushishi tarzida kechadi. Oллоhni bilishda yuqoridagi uch ma'rifiy bosqich Imom G'azzoliy (1059–1111)ning «Mukoshafatu-l-qulub» asarida farqlab ko'rsatilgan bo'lsa, «hujjatu-l-islom»ning «Ihya al-ulum ad-din» («Diniy ilmlarni jonlantirish») asarida madaniyat tarixida ilk bor diniy va dunyoviy ilmlarning tasnifi berilgan. «Kimiyo'i saodat» («Chahor kitob») asarining zohiriy tarjimai "Dil haqiqati" bo'lib, dil va ruh tushunchalari, ularning tasavvufiy talqinlariga oid fikrlar bayon qilingan: «Bilgilki, xazrati Haq subhanahu va taoloni tanimoqni(ng) kalidi o'z nafsini tanimoqdir. Ushbu ma'nida aytibdirlarki, «Man 'arofa nafsahu fa qod 'arofa robbahu», ya'ni har kishi o'z nafsini tanisa, batahqiq Parvardigorini tanigaydir... Ikki nimarsadin biri zohir badandirki, ani tan atabdirlar, muni zohir ko'z birla ko'rgali bo'lur. Yana biri ma'nii botindirki, ani nafs derlar, jon atalar va dil ham derlar. Bu ma'nii botinni (yashirin ma'noni) botin (ichki) ko'z birla tanigani bo'lur. Zohir ko'z birla ko'rgali bo'lmas. Va sening haqiqating – ushbu ma'nii botindir...».

"Nafs" so'zining lug'aviy ma'nosi biror bir narsaning mavjudligi, xaqiqati, zoti va o'zligi demakdir. Oddiy xalq orasida nafs so'zi turli ma'nolarda qo'llanilgan bo'lib, goho ular bir-biriga zid mazmunni aks ettirgan. Masalan, bir toifa nafsni ruh deb tushungan, yana boshqa bir guruh muruvvat, samimiylik deb, yana bir jamoa vujud, qon ma'nosida anglashgan.

So'fiylarning qarashlari bularning birortasiga ham o'xshamaydi. Ularning umumiy nuqtai nazarlariga ko'ra: nafs barcha yomonliklarning tamali, gunohlarning manbai erur. Tasavvuf aholidan bir jamoaning xulosasi buyicha, nafs gunohlarning doyosi, ikkinchi toifa qarashlariga ko'ra-kibr, hasad, g'azab, adovat kabi yomon xulqlarning sababkoridir. Gunohlardan tavba bilan poklanilsa, yomon xulqlar nafsni qiynash, ya'ni riyozat bilan yo'k qilinadi. Nafsga qarshi kurashish barcha ibodatlarning boshi va jamiki ibodatlarning kamolidir. Qul uchun Haqqa boradigan bundan xavfsiz yo'l bo'lmas. Shu ma'noda payg'ambarimizning "Nafsni tanigan Robbini tanir" hadislarini so'fiylarning nafsga oid qarashlarning asosi bo'lgandi.

Tasavvuf nafsni bilish, tanish va yengishga xizmt qiluvchi o'ziga xos bir ta'limot yaratdi., Tasavvuf masalalari talqin etilgan turli xarakterdagi kitoblarda nafsning yetti turli va yetti martabasi mavjudligi aytilgan hamda ular birma-bir ta'rifu tavsif etilgan.

Nafsning turlari mana bulardir:

1.Nafsi jamodiy, ya'ni moddiy nafs. 2.Nafsi nabatiy. 3. Nafsi hayvoni. 4.Nafsi insoniy. 5.Nafsi notiqa. 6.Nafsi qudsiy. 7. Nafsi kulliya, olamning joni, koinotning ruhi bo'lgan nafs.

"Atvori sab'a" - yetti tavr deyilgan nafs martabalari esa quyidagilardir:

1. Nafsi ammora - ta'qiqlangan va gunoh hisoblangan ishlarga tashviq aylovchi nafs. Bu nafs martabasidagi soliq yaxshilikka rag'bat etmaydi, yomonliklardan ham o'zini tiya olmaydi. Junayd Bag'dodiyning: "Kufning asosi – nafsning murodi erur", - degan fikrlari aynan nafsi ammora haqidadir.

2. Nafsi lavvoma - qilgan yomonlik va tubanliklardan pushaymon bo'lib, vaqti-vaqti bilan nadomatga yon beradigan va sohibini ayblab tavgacha chorlaguvchi nafsdir.

3.Nafsi mulhama- ilhom va kashfga mahzar bo'la boshlagan, nima yaxshi, nima yomon, nima gunox, nima savob ekanligini idrok aylash malakasiga ega., shahvoniy istaklarga qarshi turishga quvvati yetadigan nafsdir.

4.Nafsi mutmaina - chirkin va yaramas illatlardan xalos bo'lib go'zal xulq bilan axloqlangan nafsdir. Bu nafs inson ko'ngliga favqulodda sokinlik, xotirjamlik bag'ishlab, uni nur zavqlariga oshno etar.

5. Nafsi roziya - bu bir, so'z bilan aytganda, xar qanday ilohiy amrlarga taraddudsiz taslim bo'lib, rizo xosiyati va farog'atiga yetishtiruvchi nafs erur.

6.Nafsi marziya -Olloh bilan qul orasida rizoning mushtarak bir sifat ekanligi, qulning Ollohdan, Ollohning quldan roziligini isbotlovchi nafs.

7.Nafsi komila - bu nafsi sofiya xam deyiladi. Bu maqomda solik to'la-to'kis ma'rifat sifatlariga ega bo'lib irshod mavqeiga erishar. Mana yetti martabada nafsning sifat, hol va ma'nolari o'zgarib borganidek, ranglari ham o'zgarib borar ekan.

Nafsi ammora moviy rangda bo'lib nafsi lavvoma-sariq, nafsi mulhama-qirmizi, nafsi mutmaina-qora, nafsi roziya-yashil, nafsi marziya-oq, nafsi komila rangsiz bir holda voqe' bo'larkan. Buning sabab va haqiqatlari tasavvufga kitoblarda atroflicha sharhlab berilgan.

Xullas,nafs bilan bog'liq qarashlar tariqatlarda sayru suluk uchun asos etib olingan meyorlar bilan birga murid va soliklarning tarbiyasi hamda ularning maqsad manziliga yetishish xususida keng bahs yuritiladi.

Tasavvufning inson zimmasiga yuklagan asosiy majburiyatlaridan yana biri-qalb tasfiyasi, ya'ni qalb pokligiga erishmoq hisoblanadi. Bu esa nihoyatda muhim, ayni paytda juda mashaqqatli va ko'p kuchni talab qiladigan ishdur.

Najmiddin Kubroning aytishlaricha, qalb kalimasining lug'aviy mazmuni biror narsaning shakl va ma'no jihatidan o'rtasi, asosidir. Istilohiy ma'nosi esa, chap ko'krakning pastidagi jom go'zalligiga o'xshash go'sht parchasi (qalbi sanovbariy). Shu go'sht parchasi ruhning manbai hisoblanur. Shuningdek, qalb deyilganda rabboniy va ruhoniylar latiflik ham tasavvur etilgan. Ibn Arabiylga ko'ra qalb "nafsi notiqa bilan ruh orasida joy olgan nuroniy bir javhardir. Uning ichi ruh suvoriysi esa nafsi hayvoniylidir". Qalb faqat poklanishdan, havo va havas pardalari va dunyoviy aqlning ta'siridan xalos bo'lgach zavqiy idrok hamda ilohiy ishqning markaziga

aylanadi. Tasavvuf ahli nazdida qalb ilohiy xitob, kashf va ilhom joyi, tajalliy oynasi, ilohiy kenglik yeridir.

Tasavvuf arboblarning qalb va uning xususiyatlari haqidagi fikr-mulohazalari nihoyatda qiziqarli va hamma zamon odamlari uchun g'oyatda ahamiyatlidir. Ahmad Rifoiy yozadi: "Qalb bir go'sht parchasidir. Ayni paytda shu bir parcha go'sht, ya'ni qalb nurlar yig'iladigan joy erur, Ollohning yaratgani yaxshilik va yomonlik bir yerga tuplanadigan maskandir. Ayni shu zaylda aks ettirgani yaxshilik va yomonlik tuyg'usiga qarab qalb bir qiymat kasb etar. Janobi Haq vujudga amr aylash huquqini qalbgaga bergandir".

Demak, inson qalbi rahmoniy va shaytoniy lashkarlar murosasiz olishadigan bir janggoh hamdir. Bunda xar ikki tomon ham qalbnı o'ziga tobe va taslim etishni xohlaydi.

Imom G'azzoliy aytganidek: "Agar zafar shayton lashkarlari tomonida bo'lsa, inson hayvonlar qatoriga qo'shilar. Agar bu kurashda rahmoniy askarlar g'olib chiqsa inson malaklar maqomiga yuksalar".

Qalbning ikki darvozasi bo'lib, biridan ma'rifat, ikkinchisidan vahm kirarkan. Qalbning muzaffarligi ma'rifatning mavqei va darajasiga qarab belgilanadi, vahmdan forig' bo'lmagan qalb hech qachon tubanlik, mutelik va jaholat ofatlaridan forig' bo'la olmaydi. Shuning uchun qalbning tavi va tabaqotlari xususida aniq tasavvurga ega bo'lish ham katta ahamiyat kasb etadi. Ular quyidagilardir: 1. Sadr - ko'krak. Har turli vasvasa va ofatlar kiradigan joy. Ehtiyoj, shahvat, andisha va qisinish tuyg'ulari shu yyerdan o'rin topadi. Islom nurining ilk kiradigan joyi ham xuddi ana shu sadr hisoblanadi.

2. Qalb - sadrning ichi, yurak ham deyiladi. Iymon nuri porlaydigan joy, muhabbat, rizo, qanoat singari tuyg'ularning markazi erur.

3. Shigof - xalqni sevish, oddiy odamlarga hamdardlik hissiyoti parvarish topadigan joy.

4. Fuod - qalbning orasidagi joy bo'lib, xuddi shu joydan g'arbiy haqiqatlar yuz kursatib, ma'rifat sirlari ochiladi.

5. Suvaydo - ilmi laduniyaga yetishish martabasi.

6. Muxjatul qalb - Ilohiy nurlar tajalliy aylaydigan joy.

7. Lubb - tavihd nurining manbai.

G'azzoliy o'z asarlarida, xususan, "Ihyo"da qalb holi, hayoti, haqiqatlari, kamolotga yetishish sir-asrorlari to'g'risida keng bahs yuritgan. Buyuk olimning qalbgaga doir fikr-mulohazalari, birinchidan, qalb to'g'risidagi bilim va tasavvurlarni nihoyatda kengaytiradi. Ikkinchidan, qalb tarbiyasi va tasfiya etish yo'llarini o'rgatadi. U ma'rifat darajasi va yetakchi fazlatlariga qarab qalb to'rtga ajralishini yozadi. Bulardan birinchisi, yolgiz Ollohni sevib, faqat Ollohni bilish va mushohada aylash bilai faxrlanadigan qalb. Ikkinchisi, ma'rifat va Olloh bilan unsiyat zavqidan yiroq qalb. Bunday qalb sohiblarini quvontiradigan narsa - boylik, amal va har turli moddiy manfaatlaridir.

Uchinchi xil qalb esa, ko'p kuchini Ollohgaga intilish, Haq ishqidan huzurlanishga bag'ishlaydigan va goho bashariy sifatlarga ham qaytguvchi qalb sanaladi. Nihoyat

yana bir turli qalb bordurki, u bashariy sifatlaridan ajralmasa-da, ba'zi-ba'zida ilm va ma'rifatdan shavqlanishni ham biladi.

G'azzoliyning e'tirofi bo'yicha, birinchi xil qalb behad kamyob, eng ko'p uchraydigani ikkinchisi, ya'ni o'tkinchi dunyo hirsiga to'lib toshgan qalbdur. Qalbning uchinchi va to'rtinchisi ko'rinishlari mavjud bo'lsa-da, ammo ularning soni uncha ko'p emasdir. Shu o'rinda yana bir haqiqatga aniqlik kiritib o'tish maqsadga muvofiqdir. Tasavvufiy hayotning manbai ham, mazhari ham ko'nguldur. Tasavvuf adabiyotida qalb yoki yurakka nisbatan ko'ngul ko'p tilga olinadi va ko'ngul to'g'risidagi ko'p fikr bildiriladi. Xo'sh, buning sababi nimada? "Miftohul-qulub"dagi mana bu so'zlar ushbu savolga o'ziga xos bir javobdir: "Ko'ngul qalbning ichidadur. Sharafi qalbdan ko'p ortiq erur. Qalbg'a ozor berish insonni sirtidan buzadi, chirkinlashtiradi va halok aylaydi... Ko'ngul qalbning bag'rida bo'lganligi tufayli ko'ngulga qattiq tegmak odamni ham zohiran, ham botinan halok etar". Mana shuning uchun ko'ngul taqdiri, holati va haqiqatlariga doir mulohaza va mushohadalar tasavvufda nihoyatda keng o'rin ishg'ol etgan. Hatto tasavvufiy istilohlar orasida qalb va ko'ngul holi yoki haqiqatlarini sharxlaydigan kalima va atamalar yetakchi o'rinni egallaydiki, buni bilmasdan, ayniqsa, tasavvuf she'riyatining mazmun-mohiyatini to'g'ri anglab ham, talqin qilib ham bo'lmaydi. Ana shu ehtiyojni hisobga olib biz ulardan ayrimlariga diqqatni jalb etishni lozim ko'rdik.

Avoiq - to'siq, moneliq qiluvchi narsa. Qalbning Ollohga tomon yuksalishi va ruhning unga ochilishini to'sadigan turli-tuman moddiy va ma'naviy ma'nilar, ziddiyatlar. Avoiq uchdir: shirk, bid'at, gunoh.

Anvori hidoyat - hidoyat nurlari. Ko'ngulni munavvar etguvchi g'ayb ilhomlari va tajalliyarlari.

Af'oli qulub - botiniy fe'llar. Botiniy hukmlar-qalbning fe'l va amallariga oid diniy, ilohiy hukmlar.

Bast-qabz - yoyilish-to'planish, sevinish - qayg'u chekish, kenglik-torlik, ochilish-yopilish hollari. Zehn va qalbning ochilish va nihoyatda mahsuldor, yaratuvchan holga kirishi.

Bo'sa - o'pmak, o'pish. Qalbdagi fayz va joziba; erishilgan xushxabar natijasida qalbdagi hosil bo'lgan quvonch, lazzat, huzur.

Vajd - ishq va muhabbat, oshiq qalbidagi tabiiy bir ravishda tug'iladigan ilhom va surur holi.

Vorid - ma'nolarining qalbg'a kirishi va zuhurlanishi.

Gul - ko'ngulda hosil bo'lgan bilimning natijasi va mevasi.

Gulshan - mutlaq o'larok, qalbning fathi va ochilishi. Solik ko'nglining ma'rifat va irfonga to'lishi.

Jazbul arvoh - qalbning yuksalishi, sirlarining mushohada etilishi, munojot, Ollohga qalban taslimlik holi.

Jilva - noz, istig'no, go'zallarning ko'ngulni fath etuvchi holi yoxud chiroyli harakatlari. Suluk ahlining ko'nglida porlagan ilohiy nur. Bu nur oshiqni telba qilur.

Zavoyid - qalbdagi nurlarning ko'payishi.

Lab - dudoq, kalom, so'z. Labi shakar: malak vositasida payg'ambarlarga, qalb tasfiyasi tufayli valilarga ko'kdan inadigan kalom.

Lavomi-qalbdan nurning foyda va ta'sirlari boqiy qoladigan shaklda zuhurlanish.

Laja' - qalbning umid va sog'lom bir faqr tushunchasi ila Ollohga yunalish holi.

Malja - Murodning hosil bo'lishiga qalbning umidvorligi.

Muxobara - qalbning huzur holati.

Nafas - g'aybdan tug'ilgan latif hollar va qalbning ishq o'tidan farahlanishi.

Noz - ma'shuqaning dardli va mahzun oshiq ko'ngliga kuch bag'ishlashi.

Rayin - qalbning kirlanishi, zanglashi. Olloh taolo buyurmish: "Yo'q, aksincha ularning qilayotgan yomonliklari qalblarini kirlatmishdir" (al-Mutaffifin, 14-oyat),

Rayhon - gul. Tasfiya va riyozat natijasida qalbdan porlagan nur.

Rams - biror bir narsani ko'nguldan supurib tashlash layoqati.

Ro'vatul qalb-qalblarning ko'rishi, iymon hakikatiga erishib g'aybiy sirlarga boqish.

Samt-jim turmoq, sukut saqlash. Sukut ikki qismdir: zoxiriy - tilda, botiniy - qalb va ko'ngul sukuti.

Sohibi qalb - ko'ngul ahli. Qalbida yig'ilgan ilmni ravon bir ifoda, ochik bir til bilan ifodalay olmaydigan kishidir.

Tavoli- ko'ngulda ma'rifat nurining tug'ilishi.

Tavoriq - lug'aviy ma'noda "tunda porlagan yulduz" demak. Istilohiy ma'noda suluk ahlining ko'nglidagi eshitish, ya'ni quloq orqali hosil bo'ladigan yangi va qalbni yangilovchi haqiqatlar.

Tasfiya - qalbni soflashtirmoq; haqiqat idroki, mujohada va riyozat.

Sham' - ilohiy nur. Solik qalbini yoqqan ilohiy nurning porlashi, mushohada ahlining ko'nglida zuhurlangan irfon nuri.

Shamsul qalb - qalb quyoshi. G'ayb olamiga yetishganlarning qalbini yorishtiradigan oftob. Unga muqaddamul g'ayb, mezonul g'ayb, shamsul irfon, shamsur ruhoni ham deyilgan.

Shohid - qalb bilan tenglashgan narsa. Masalan, ishq, vajd, alam.

Katra - tomchi. Ilohiy tajalliylar, qalb, insoni komil,

G'iybat - oshiqning qalbidan paydo bo'lgan ma'nolar bilan mashg'ul bo'lib, xalqning ahvolini unitish yoki g'ofil qolish

ABULG'OZI BAHODIRXON HAYOTI VA IJODI

Abulg'oziy Bahodirxon (1603.23.8, Urganch-1663. 4, Xiva) – Xiva xoni (1643–1664), shayboniylar sulolasidan, tarixchi va tabib.

Mashhur adib, tarixchi olim va davlat arbobi, turkiy xalqlar shajarasining yaratuvchilaridan. Abulg'oziy Bahodirxon Xiva xoni Arabmuhammad oilasida (1603)-tug'ildi. O'n uch yoshligidan (1616)-boshlab, toj-taxt uchun kurashlarda ishtirok etgan. Abulg'oziy 1644-yilda Xorazm taxtini egallaydi, 20 yil hukmronlik qiladi, 1664-yil aprelida vafot etadi.

1614-yilda Abulg'oziy Bahodirxonning og'alari Habash sulton va Elbars sulton otalari Arab Muhammadxonni yengib, uni Qum qal'asiga qamadilar. Otasining tarafdorlari bo'lgan katta og'asi Asfandiyor Eronga, Abulg'oziy Bahodirxon esa Buxoroga Imomqulixon huzuriga qochdi. 1623-yilda akasi Asfandiyorxon Xiva taxtini egallagach, Abulg'oziy Bahodirxon Urganchga hokim qilib tayinlandi. Lekin Asfandiyorxon bilan o'rtalarida nizo chiqib, Abulg'oziy Bahodirxon 1627-yilda qozoq xoni Eshimxon huzuriga qochdi; keyin ikki yil Toshkent hokimi Tur-sunxon bilan birga bo'ldi. Ko'p o'tmay, turkmanlarning taklifiga binoan u yana Xorazmga qaytdi. Asfandiyor uni Xiva hokimi qilib tayinlashga majbur bo'ldi. 1629-yilda turkmanlar Eronga tobe bo'lgan Niso va Durunni bosib oldilar. Asfandiyorxon Eron bilan munosabatlarning tamoman jiddiylashib ketishidan cho'chib, aybni Abulg'oziy Bahodirxonga to'nkadi va uni 1630-yil qishida Eron podshohi huzuriga garov tariqasida yubordi. Abulg'oziy Bahodirxon shu tariqa 10 yil Eronda, Isfahon yaqinidagi Taborak qal'asida qamoqda yashadi. 1639-yilning yozida u tutqunlikdan qochishga muvaffaq bo'ldi. Abulg'oziy Bahodirxon bir necha yil taxt uchun kurash olib borib, nihoyat 1644-yil Xiva taxtiga o'tirdi. Abulg'oziy Bahodirxon markaziy hokimiyatni mustahkamlash uchun kurash olib bordi. U 1663-yilda hokimiyatni o'g'li Anushaxonga topshirdi.

Abulg'oziy Bahodirxon yirik tarixchi olim sifatida ham e'tiborga sazovor. Uning «Shajarayi tarokima» va «Shajarayi turk» asarlari O'zbekiston, umuman O'rta Osiyo tarixiga oid qimmatli manbalardan hisoblanadi. Abulg'ozining «Shajarayi tarokima» va «Shajarayi turk» nomli tarixiy asari hamda «Manofe'ul-inson» nomli tibbiyotga oid risolasi yetib kelgan. «Manofe'ul-inson»da 120 dan ortiq xastalik, uni davolash haqida ma'lumot berilgan.

«Shajarayi tarokima» (1661) turkman xalqi ajdodlari, «Shajarayi turk» (1663-64) o'zbek urug'lari haqida. «Shajarayi turk» to'qqiz bobdan iborat. Tarixiy voqealar badiiy bo'yoqlar, hayotiy lavhalar orqali tasvirlangan. Asar sharq, rus va g'arb olimlarining ham e'tiborini tortgan. Qozonda bir necha marta nashr etilgan (Rumyantsev nashri, 1825; Sablukov nashri, 1854.; Demezov nashri, 1871) T.N.Demezov asarni fransuz tiliga tarjima (1871) qilgan. Asar fransuz, ingliz xalqlari orasida keng tarqalgan.

«Shajarayi turk» va «Shajarayi tarokima» asarlari turkman, tojik, o'zbek, mo'g'ul xalqlari tarixini yoritishda tayanch manbalardandir. B.Ahmedov, Q.Munirov,

K.Yusupov, Ya.G'ulomov, M.Yo'ldoshev kabi olimlar Abulg'ozi ma'lumotlaridan keng foydalanishgan. A.N.Kononov, A.M.Shcherbak, S.I.Ivanov kabi tilshunos olimlar Abulg'ozi asarlariga suyanishgan. O.Sharafiddinov, M.Yunusov, V.Abdullaevlar adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan tadqiq etishgan.

Shajarai turko asari haqida

“Shajarai turk” turkiy xalqlar shajarasi, kelib chiqishi degan ma’noni anglatadi. Unda turkiy qavmlar tarixi xonlar hukmronligi bilan bog’liq holda bayon etilgan. Tarixchi olim Bo’riboy Ahmedovning ta’kidlashicha, asarning asosiy qismi 1663-1664-yillari yozilgan. Uning yozilishi tarixini muallifning o’zi shunday izohlaydi: «Ammo bizning ota va aqalarimizning beparvoligi va Xorazm xalqining bevuqufligi, bu ikki sababdin, bizning jamoatimizning Abdullaxonning otalari birlan bizning otalarimizning ayrilgan yeridin to bizga kelguncha tarixlarini bitmay erdilar. Bu tarixni bir kishiga taklif qilali teb fikr qilduk, hech munosib kishi topmaduk, zarur bo’ldi, ul sababdin o’zimiz aytduk».

Asar qisqa muqaddima va to’qqiz bobdan iborat: 1) Odam Atodan to turklarning qadimgi xonlaridan Mo’g’ulxongacha kechgan hodisalar zikri; 2) Mo’g’ulxondin Chingizxongacha bo’lgan tarix; 3) Chingizxonning tug’ilganidan to vafotigacha tarixi; 4) Chingizxonning uchinchi o’g’li O’gaday qoon (1227 – 1241 yillari otasi o’rnida o’ltirgan) va avlodi, Chingizxonning boshqa o’g’illari naslidin bo’lgan va Mo’g’ulistonda podsholik qilganlar zikrida; 5) Chingizxonning ikkinchi o’g’li Chig’atoyxon (Movarounnahr, Yettisuv viloyati va Sharqiy Turkiston ustidan 1227-1241 yillari podsholik qilgan) avlodidan Movarounnahr va Qoshg’arda podsholik qilgan avlodining zikri; 6) Chingizxonning kenja o’g’li Tuluyxon avlodidan Eronda podsholik (1256 – 1336) qilgan elxoniylar zikri; 7) Chingizxonning katta o’g’li Jo’chixon (1227-yilda otasidan taxminan olti oy avval vafot etgan) avlodidan Dashti qipchoqda (hozirgi Qozog’iston va to Dneprgacha bo’lgan janubiy Rossiya yerlari tarixda XI – XV asrlarda shu nom bilan atalgan) podshoh bo’lganlar zikri; 8) Jo’chixonning beshinchi o’g’li Shaybon (XIII asr) avlodidan Movarounnahr, Qrim, Qozoq va Turonda xonlik qilganlar, shuningdek, Jo’chixonning o’n uchinchi o’g’li To’qay Temurxon naslidin Qrim, Qozoq va Movarounnahrda podsholik qilganlar zikri; 9) Shaybon avlodidan Xorazm mamlakatida podsholik qilganlar zikri.

«Shajarayi turk» tarixning turli masalalariga (ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-etnik va h. k) oid e’tiborga molik ma’lumotlarga boy asardir. Misol tariqasida ulardan ayrimlarini keltiramiz.

Tarixiy ma’lumotlar. Sibir xonligi nomi bilan ma’lum bo’lgan (XV asrning 20-yillarida tashkil topgan) va G’arbiy Sibir us-tidan hukm yurgizgan davlat tepasida ham Shaybon naslidin bo’lgan xonlar turgan. Ularning so’nggi xonlaridan Ko’chumxon (1563-1598) haqida asarda mana bularni o’qiyimiz: «...Mahmudakxoni mazkurning bir o’g’li Murtazoxon, aning o’g’li Ko’chumxon ... bu Ko’chumxon Turo viloyatinda qirq yil podsholi qildi. Uzun yosh topdi. Axir ikki ko’zi nobino bo’ldi. Tarix 1003 (1595) yilda Ko’chumxonni qo’lindin Turoni o’rus oldi. Ko’chumxon qochib mang’it xalqining ichiga bordi. Taqi haq rahmatig’a ketdi».

Etnografik ma'lumotlar. Turk-mo'g'ul qabilalari, xususan, nomlarining ma'nosi to'g'risidagi, shuningdek, o'zbeklar, sartlar hamda turkman urug'lari haqidagi ma'lumotlar ham muhimdir. Misol: «Asl lavz «mo'g'ul» mungul turur. Avomning tili kelmas-likidin bora-bora mo'g'ul tedilar. «Mung»ning ma'nosin barcha turk bilurlar: qayg'u ma'nosina turur. «Ul»ning ma'nosi sodadil, ya'ni qayg'uli soda temak bo'lur.»

Milliy davlatchiligimiz asoschisi Amir Temur urug'ining kelib chiqishi ma'nosi quyidagicha izohlangan: «Oqsoq Temur ushbu uruqdin erdi. Barlosning ma'nosi sipohsolar temak bo'lur. Turkiysi cherik boshlab yuriyturgan kishi».

Toponimik hamda antroponimik ma'lumotlar. Abulg'ozining joy nomlari qarashlari ham hayotiydir: «Buxoro temakning ma'nosi mug' tili da ilm va ahli ilmning jam' bo'laturg'an yeri temak bo'lur». Haqiqatan ham tarixda Buxoro xamisha ilm ahli ilmning vatani bo'lib kelgan. Jahongashta hukmdor va sarkarda Chingizxon va XX asr adabiyotining mashhur vakili Chingiz Aytmatov ismlarining ma'nosini quyidagi izohdan bilib olish mumkin: «Ching»ning ma'nosi ulug' va katta temak bo'lur. Chingiz aning jami turur». Demak, buyuklik ma'nosidagi ism o'z sohibining chindanda buyuk bo'lib yetishuvidan dalolat berar ekan.

O'lkaning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoliga oid ma'lumotlar. Xalq farovonligi va obodligidan quyidagi lavha darak beradi: «Ul vaqtda (Arab Muhammadxon davrida) Mizdakxondin to Baqirg'onning bori yuzi Quyg'un degan yergacha bug'doy ekilar erdi. Bizning xon Tuq qal'asining yuqorisidin bir ariq qazdurub tururlar. Faqir dunyog'a kelmasdin bir yil buran Mezon bo'lg'anda saqasini ko'marlar erdi. Bug'doyni o'rgan vaqtda ocharlar erdi. Bir necha yildin so'ng ariqning kengligi otgan o'q o'tmasday bo'ldi. Suvning oyoqi Quyg'un bordi. Andin Achi tengizina bordi. Yolg'uz bug'doy ekilur erdi. Otli kishi o'n kunda bug'doyning toshindin aylanib kela bilmas erdi. Ul vaqtda kulpuchak yarim misqol kumush bir tanga yerina yurur erdi. Bir tangaga yarim teva yuki bug'doy berurlar erdi. Bir misqol kumushga bir xarvor bug'doy berurlar erdi».

Abulg'oz Bahodirxonning "Shajarayi tarokima" va "Shajarayi turk" asarlari o'zbek tilshunosligi, elshunosligining asl manbalari, o'zbek adabiy-badiiy nasri tarixiy takomilining muhim bosqichini aks ettiruvchi o'lmas obidalarandir.

O'GUZXONNING DUNYOGA KELGANING ZIKRI

Qoraxonning ulug' xotunidin bir o'g'li bo'ldi. Ko'rkali oydin va kundan ortuq. Uch kecha kunduz onasini emmadi. Har kecha ul o'g'lon onasining tushiga kirib, aytur erdi: «Ey ona, musulmon bo'lg'il! Agar bo'lmasang o'lsam o'larman, sening emchakingni emman! « – teb. Onasi o'g'lig'a qiya bilmadi, taqi Tangrining birligina imon kelturdi. Andin so'ng ul o'g'lon emchakin emdi. Onasi, ko'rgan tushini va musulmon bo'lg'anini kishiga aytmadi, taqi yashurdi. Aning uchunkim turk xalqi Yofasdin Alanchaxon zamonigacha musulmon erdilar. Alanchaxon podshoh bo'lg'andin so'ng xalqning boshi va moli ko'p bo'ldi. Davlatga esardilar. Taqi Tangrini unutdilar va barcha elkofir bo'ldilar. Qoraxon zamonida kofirlikda andag'

mahkam erdilar kim, agar otasi musulmon bo'lg'anin eshitsa, o'g'li o'lturur erdi na o'g'lining musulmon bo'lg'anin eshitsa, otasi o'lturur erdi. Ul choqda mo'g'ulning rasmi andak erdi kim, go o'g'lon bir yoshgaetmaguncha anga ot qo'ymaslar erdi. O'g'lon bir yoshg'a etdi ersa, Qoraxon elga sovun soldi, taqi ulug' to'y qildi. To'y kuni o'g'lonni ma'raka ichiga kelturub Qoraxon beklariga aytdi: «Bizning bu o'glimiz bir yoshig'a etdi. Emdi mungta ne ot qo'yarsiz», teb. Beklar javob bermasdin burun o'g'lon aytdi: «Mening otim O'g'uz turur».

B A Y T :

O'shal bir yashar o'g'lon anda ravon,
Kelib tilga tedi bilinglar ayon,
Otimdur O'g'uz Hisravu nomvar,
Bilinglar yaqin barcha ahli hunar .

To'yga kelgan ulug' va kichik barcha o'g'lonning bu so'ziga tang qoldilar. Taqi aytdilar, bu o'g'lonning o'zi otini aytatur, mundin yaxshi ot bo'lurmu teb, otini O'g'uz qo'yдилar. Taqi aytdilarkim, bir yashar o'g'lonning mundak so'zlaganini hech zamonda hech kim eshitganva ko'rgan yo'q turur teb, ani irim etib aytdilar kim bu uzoq umrli ila ulug' davlatli va uchi uzag'al va yoni yoyilg'an bo'lg'usi turur, tedilar. O'g'uzning tili chiqib yurganida Olloh-Olloh, teb hamisha aytur erdi. Har kim eshitsa ayturlar erdi, o'g'lon tili kelmasligindin na ayturin bilmay turur derlar erdi. Aning uchunkim, lafzi Olloh arab tili turur. Mo'g'ulning hech otasi arab tilini eshitgan ermas. O'g'uzni Xudoyi taolo modarzodi vali yaratib erdi. Aning ko'nglina va tilina o'zining otini sola turur erdi. Chun O'g'uz yigit yetishdi ersa, Qoraxon inisi Ko'rxonning qizini olib berdi. O'guz kishi yo'qda qizg'a aytdi: «Olamni va seni va bizniyaratgan bor. Anting oti Olloh turur. Ani bor bilgil va bir bilgil, aning buyurganidin o'zga ishni qilmag'il», tedi ersa, qiz ani qabul qilmadi. Shul zamon qo'pdi. Taqi qizdin boshqa yotdi. Kechalar boshqa yotib, kunduzlar so'zlashmas erdi. Bir necha vaqtdin so'ng Qoraxong'a aytdilar kim o'g'lingiz ko'chini-sevmay turur. Sevmisligindin olg'an kunidan beri bir yerda yotmay turur. Qoraxon bu so'zni eshitkandin so'ng taqi bir inisi O'zxonning kichini olib berdi. Anga ham imon arza qildi. Ul qiz ham qabul qilmadi. Aning birlan ham bir yerda yotmadi. Bu voqeotdin bir necha yillar o'tgandin so'ng O'g'uzxon ovga chiqib qaytib kela erdi. Ko'rdikim suviing yoqasinda bir necha zaifalar kir yuva tururlar.

Otasining inisi O'zxonning qizi ham munlarning ichinda o'lturub turur. Qizga kishi yuborib so'zlashmakka sirrim oshkoro bo'lur, teb qo'rqi. Taqi qizni go'shaga chorlab, ont berib aytdi kim, otam mang'a ikki qizni olib berdi. Onlarni sevmaganimning sababi bukim, men musulmon, ul kofir. Harchand musulmon bo'lung, tedim, qabul qilmadilar. Agar sen musulmon bo'lsang erdi, seni olur erdim, teb aytdi ersa, qiz ham sen ne yo'lda bo'lsang, men shul yo'lda bo'layin, tedi. Andin so'ng O'g'uzxon otasig'a aytdi. Otasi O'zxonning qizini ulug' to'y qilib, O'g'uzxong'a olib berdi. Ulmusulmon bo'ldi. O'g'uzxon ani ko'p sevar erdi. Mundin ko'p yillar o'tdi. Bir kun O'g'uz yiroq erga ovg'a ketdi.

Qoraxon barcha ko'chlarin va kelinlarin chakirib osh berdi. Taqi so'zlashib o'lturg'anda xotunidin so'rdi kim, muning sababi ne turur. O'guz so'nqi olg'an

xotunini sevar. Burunki olg'an ikki xotunining qotig'a hech bormas. Xotuni aytdi, men bilmayman, kelinlar yaxshiroq bilurlar tedi. Xon kelinlardin so'rdi ersa, ulug' kelin aytdi: «O'g'lingiz musulmon bo'lub turur, biz ikkimizga musulmon bo'l tedi, qabul qilmaduq. Kichik kelingiz musulmon bo'lub turur. Aning uchun o'g'lingiz ani ko'p seva turur», tedi. Qoraxon bu so'zni eshitgandin so'ng beklarini chaqirib kengashti. Taqi so'zni munga qo'ydilarkim, O'guzni ovda yurganida tutub o'lturg'aylar. Qoraxon elga kishi yubordi tez kelsunlar, ovga chiqaman, teb.

Bu so'zni O'g'uzxonning kichik xotuni eshitib Koraxonning qilg'an kengashlarinnng barchasini aytib O'g'uzxong'a kishi yubordi. O'guzxon taqi bu so'zni eshitgandin so'ng elga kishi yubordi. Otam cherik tortib meni o'lturgali kela turur. Meni tegan menga keling, otamni tegan otamg'a boring, teb.

Elning ko'pi Qoraxong'a bordi. Ozrog'i O'g'uz qotig'a bordilar. Qoraxonning inilarining ko'p o'g'lonlari bor erdi. Onlarni Qoraxondin ayrilur teb hech kimning ko'ngliga kelmas erdi. Onlariing barchalari O'g'uzxon qotig'a keldilar. O'g'uzxon onlarga Uyg'ur ot ko'ydi. Uyg'ur turkiy tili turur, manosi barchag'a ma'lum turur, yopishg'ur ma'nosina turur. Ayturlar sut uyandi. Sut ekaninda bir-biridin ayrilur erdi. Qatiq bo'lg'andin so'ng bir-biriga yopisha turur. Taqi ayturlar kim, imomg'a uydum. Imom o'ltursao'ltura turur, tursa tura turur. Pas yopishqani bo'lmasmu. Onlar kelib Ug'uzxonning etaqina ikki qullari birlan mahkam yopishtilar ersa, xok onlarg'a Uyg'ur tedi. Epishqur temak bo'lur. Qoraxon birlan O'g'uzxon saf tortib urushtilar. Xudoyi taolo O'g'uzxonni g'olib qildi. Qoraxon qoshti. Urushda Qoraxonning boshig'a o'q tegdi kim otqanin bilmadilar. Qoraxon ul yaradin o'ldi. O'g'uzxon otasi taxtinda o'lturdi.

QORLUQ ELINING ZIKRI

Qorluq eli Mo'g'ulistontda berk tog'larining ichinda yurt qilib o'lturdilar. Ekin ekarlar erdi va mollari ham bo'lur erdi. Bir yaxshisini podshoh ko'tarib, ul o'lsa yana birisini, va ko'p ermaslar erdi. Goh tuzuk bo'lg'anda ikki ming evlik bo'lur erdi. To'rt ming yilg'a yaqin ul yurtda o'lturgandin so'ng, Chingizxon mo'g'ul elina podshoh bo'lib, o'zga ellarni ham boqindurub Barlas Qubilay nuyon tegani elchi qilib, manga boqin teb Qorluq elina yubordi. Ul vaqtda Qorluqning podshohi Arslonxon tegan erdi. Ul Qubilay nuyong'a qo'shulub, o'zining qizini bosh qilib ko'p peshkashlar birlan kelib, xonni ko'rdi. Taqi ont ichdi, to o'lguncha bandalikdin bo'ynumni to'lg'amayin teb. Xon taqi o'z jamoatidin bir qiz berdi. Inoyat va shafqat qilib qaytardi. Taqi Chingizxon beklarina boqib aytdi: Muni nechuk Arslonxon teb bo'lur. Bu kundan so'ng muni Arslon sayraq tesunlar teb hukm qildi. Mo'g'ulning lug'atinda tojikni sayrak deb er mish.

UYG'UR ELINING ZIKRI

Uyg'urning ma'nosi yopishkur temak bo'lur. Ayturlar sut uyudi. Sut erkaninda biri biridin ayrilur. Uygandin so'ng ayrilmas. Uyudi ya'ni yopushti. Taqi ayturlarkim imomg'a uydum. Imom o'ltursa o'ltura turur, tursa tura turur, bas

yopishqani bo'lur. Andaq ayta tururlar kim Mo'g'ul yurtinda ikki tog' bo'lur. Uzuni kun tug'shidi kun botishga benihoyat ulug' tog'lar turur. Birisining oti To'qratubuzluq va taqi birining oti Uskunluq. Tangrim bu ikki tog' orasinda, Mo'g'ul yurtining kun botishinda- taqi bir tog' bor turur. Ani Qut tog' derlar. Bu aytilgan toglarning orasinda bir yerda oqaturg'an o'n soy bor turur. Bir erda to'qquz soy, barchasi ulug' suvlar turur. Qadim uyg'ur eli shul soylarning orasinda o'ltururlar erdi. O'n soyda o'lturganni o'n uyg'ur derlar erdi. To'qquz soyda o'lturg'anni to'qquz uyg'ur derlar erdi. Shaharlari, kendlari va ekinlari ko'p bo'lur erdi. Yuz yigirmi uruq el erdilar. Bir kishini podshoh ko'tarib, aniig og'zina bokmaslar erdi. Bu sababdin buzulurg'a keldilar. Bir kun barchasi yigilib kengashtilar. Taqi aytdilar: «Biz ikki bo'lak elmiz: har qaysimiz bir kishini to'ra qilali. Har kim aning so'zin qabul qilmasa, molin oldursin va boshin oldursin, tedilar. Taqi o'n uyg'ur urug'indin Mangutoy otliq kishini to'ra ko'tarib, El – elitar laqab qo'yidilar. To'qquz uyg'ur O'zqandar uruqindin bir kishini to'ra ko'tarib, Kularkin laqab qo'yidilar. Bu ikkisining o'g'lonlari yuz yilg'acha, to'raliq kildilar. Andin so'ng taqi bir uyg'ur bo'ldi. O'n uyg'urg'a har kim to'ra bo'lsa, el elitar tedilar. To'qquz uyg'urg'a har kim to'ra bo'lsa, Kulerkin tedilar. Ko'p yillar to'ralarining otlarish shundaq derlar erdi. Andin so'ng har kim to'ra bo'lsa, anga Aydiqut (Idiqut) tedilar. Aydining ma'nosin barcha bilursiz, yubordi temak bo'lur. Ayturlar kim yibni «Ey, yubor!» – tegan bo'lur. So'g'ir edi, ya'ni sutini saqlamadi yubordi. Jonni turk xalqi qut der. Bir kishiga ayturlar kim oting va yo to'nung qutli bo'lsun. Jonli bo'lsun temak bo'lur. Ikkasining joni bo'lmasa, ul nechuk muborak bo'lur edi. Qut ya'ni barcha qalk jonini yuborgan kishi turur, temak bo'lur. Bu vaqtda o'zbek erklik kishi dey turur, ikkisining ma'nosi bir bo'lur. Uch ming yilg'a yaqin ushbu aytilgan yurtda o'lturdilar, andin so'ng buzildilar. O'lja, asir bo'lub to'zdilar. Bir nechasi yurtinda o'lturub koldi. Bir nechasi Irtish suvining yoqasina keldilar. Taqi uch bo'lak bo'ldilar. Bir bo'lagi Beshbaliq shahrina borib, ekin ekib, viloyatni obodon kildilar. Bir bo'lagi yilqi va ko'y saklab, besh baliqning yoqasinda ko'chub va qo'nub yurudilar. Bir bo'lagi Irtishning to'g'anida hech mol saqlamay baliq va kunduz va kish va savsar va tin ovlab, etin yeb, terisin kiyarlar erdi. Tirik molni va yipakdin bo'lg'an va paxtadin bo'lg'an qumashni umirlarda ko'rmaslar erdi. Onalari agar qizlarini qarg'asalar ayturlar erdi: «Yilqili va qo'yli kishiga tushub, et eb va qimiz ichib boshingga yomon kunlar to'qq'ay»,teb. Chingizxon zamonida Bavarchiq tegan Aydiqut erdi. Ul Chingizxong'a kishi yuborib, bokinib, har yilda mol berur erdi. Chingizxon otlanib Movarounnahr ustiga kelganda Bavarchiq Aydiqut lashkari birlan kelib, yo'lda Chingizxong'a qo'shulub yaxshi xizmatlar qildilar. Uyg'ur xalqinda turkiy tili birlan o'qug'an kishilar ko'p bo'lur erdi. Daftardorliqni va devon hisoblarini yaxshi bilurlar erdi. Chingizxonning nabiralarning zamoninda Movarounnahr, Xuroson va Iroqda devonlar va daftardorlar barchalari uyg'ur erdi. Xitoyning yurtlarinda ham Chingizxon o'g'lonlari devon va daftardorni uyg'ur xalqindin qo'yub erdilar. Chingizxon o'zining o'minda o'lturg'an o'g'li O'gaday qoon Xuroson, Mezondoron va Gilonini Uyg'ur Ko'rko'z teganga topshurub erdi. Ul yaxshi hisobdon erdi. Uch yurtning molini yaxshi zabt qilib, har yilda O'gaday qoong'a yuborur erdi.

Savol va topshiriqlar:

1. Abulg'azi Bahodirxon qachon va qayerda tug'ilgan?
2. Abulg'azi Bahodirxonning taxt uchun olib borgan kurashlari haqida so'zlab bering.
3. "Shajarayi turk" asarining yozilish sababini izohlang.
4. "Shajarayi turk" asari va turkiy xalqlar og'zaki ijodi o'rtasidagi munosabatni aniqlang.
5. "Shajarai tarokima" asari haqida so'zlang.
6. Etnonimlar nima?
7. Qarluq va uyg'ur etnonimi tarixi haqida fikr-mulohazalaringizni bildiring.
8. «Shajarayi turk» va «Shajarayi tarokima» asarlari qaysi xalqlar tarixini yoritishda tayanch manbalardan hisoblanadi?
9. Amir Temur urug'i nomining kelib chiqishi ma'nosi qanday izohlanadi?
10. O'g'uzxonning tug'ilishi haqida so'zlab bering.
11. «Shajarayi turk» asarini o'qib chiqing.
12. «Manofe'ul-inson» risolasi haqida ma'lumot bering.

TURDI FAROG'IY LIRIKASI

O'zbek adabiyotida hajviyot rivojiga sezilarli qissa qo'shgan shoir Turdi Farog'iy Buxoroda tug'ilgan va o'sha yerda shoir sifatida shakllangan. Shoirning hayoti, ijodi va faoliyati Buxoro xonlari Nodir Muhammad va uning o'g'illari Abdulazizxon hamda Subhonqulixon hukmronligi davrida kechgandi. VII asr va keyingi XVIII asr yurtimiz tarixi uchun ziddiyatli va murakkab davr bo'ldi. Xivada Qo'ng'irotlar, Buxoroda Mangitlar, Qo'qonda minglar o'z hukmronliklarini o'rnatib Turkiston uch xonlikka bo'linib ketdi.

Ular o'rtasida toj-u taxt, hudud uchun kurashlar kuchaygandan kuchayib bordi. Bu holat vijdonli millat taqdiriga befarq qaramaydigan xalq vakillarining noroziliklariga sabab bo'lishi tabiiy edi.

Yana shuni ham aytib o'tish joizki, Turdining nomi ham, hozir bizga ma'lum bo'lgan she'rlari ham 1925 – yili kashf qilingan. O'sha yillari Kattaqo'rg'onlik hajviyachi shoir va adib Abdulhamid Majidiy Kattaqo'rg'onida o'tgan shoir – adiblar abadiy merosini aniqlash va o'rganish jarayonida qo'lyozma asarlar orasida Turdi Farog'iy taxalluslari bilan bitilgan 12 g'azal, 5 muxammas, 1 fardni aniqlaydi. O'sha yillari Samarqandda chiqib turgan "Maorif va o'qituvchi" jurnalining 1925 – yil 9 – 10 – sonlarida o'zbek shoiri Turdi Farog'iy maqolasini hamda o'zi topgan she'rlarini e'lon qiladi. Bu topilma ko'pgina adabiyotshunslar e'tiborini tortdi. Jumladan, Sirojiddin Ayni va Abdurauf Fitrat Turdi Farog'iy she'rlari haqida fikr yuritganlar, Majidiy ma'lumotlarini to'ldiruvchi, chuqurlashtiruvchi fikrlarni bayon etganlar.

O'sha she'rlar keyinchalik, 1960 – yili professor H. Yoqubov, 1971 – yili professor A. Hayitmetov tomonidan kirish so'zlari bilan nashr qilindi. Shoirning boshqa asarlari hozircha topilgan emas. Biroq gap Turdi Farog'iy yoki shunga o'xshash iste'dodli shoirlar asarlarining sonida emas, balki salmog'idadir. Aytish mumkinki, Turdi Farog'iy o'zning sanoqli g'azal va muxammaslari bilanoq o'zbek mumtoz she'riyatida yangi bir g'oyaviy, badiiy yo'nalishni yuzaga keltiradi. U hayotiy voqea-hodisalarni real tarixiy shaxslar timsollarini she'rlariga mavzu qilib oldi. Turdi Farog'iyning bizga ma'lum she'rlari uning murakkab hayot yo'li va mashaqqatli ijod bosqichlarini boshidan kechirganligidan dalolat beradi. Uning ayniqsa, "Muxammasi turki" asarida shu holatlarni aniqlab olishga imkon beruvchi avtobiografik lavhalar uchraydi.

Hajm jihatidan kattagina bu asarda shoir o'zining Xo'jand hududida sezilarli nufuziga ega, 1645 – yili Ashtarxoniylar hukmdorlaridan Nodir Muhammadxonga qarshi isyon ko'tarib Buxoroda uning yo'li Abdurazzoqxonning hokimiyatga kelishini taxmin etgan yuz urug'i qavmidan shu urug'ning boshliqlaridan bo'lganini aytadi. Turdi Farog'iy va unga mansub bo'lgan yuz urug'i boshliqlari 1646 – yildan 1680 – yilgacha Buxoroda xonlik qilgan Abdulazizxon hukmronligi davrida saroyda katta mavqe tutganlar va imtiyozga ega bo'lganlar. Davlat ishlari va mamlakat taqdirida ularning tasiri sezilib turgan.

XVII asrning oxirgi choragida o'z akasiga qarshi toj-u taxt uchun tinimsiz urushlar olib borib, 1681 – yili hokimiyatni qo'lga olgan Subhonqulixon davriga kelib esa Turdi Farog'iyning hayotidagi ro'shnolik yo'qoladi. Abdulazizxonning yaqin kishilaridan va tarafdorlaridan biri bo'lganligi sababli yangi hukmdor, boshqa yuz urug'i boshliqlari qatori Turdi Farog'iy ham saroydan chetlashtiradi va ta'qib qila boshlaydi.

"Muxammasi turki"da bunga shunday aniq ishoralar bor:

*Hukm jori, so'z qabuli bir duri dargo'sh edim,
Ahli davlatlar bilan yor-u tarif g'amdo'sh edim,
Hay – ho'yi bazmlarda shahdi no'sho no'sh edim,
Xush zamonlar yuz qazoni boshida sarhush edim,
Bu zamon yuvg'on qozon ostida qolg'on yundiman.*

She'r mazmunidan muxammas shoir umrining oxirlarida yozilganligini anglatiladi. Chunki unda shoir o'z umri davomida boshidan kechirgan voqea hodisalar, hayotining achchiq – chuchuk onlari, qiyinchiliklar ularning shoir taqdiriga ko'rsatgan ta'siri xususida fikr yuritadi. Unda biz hayotning chaqir toshli yo'llarini bosib o'tgan va undan oxir oqibat, o'ziga yarasha xulosalarga kelan nuroniy, dono va mutaffakkir insonning oqilona o'g'itlarini pushaymonliklarini eshitamiz.

*Qilmadim shukronae, soldurdi tufrog' oshima,
Qilmadi juz dardu g'am hamdam munosib qoshima,
Haq o'zi rahm aylagay ohi sahar ko'z yoshima,
Tafriqa toshini yog'durdi zamona boshima,
Xonumon ovora, selobi havodis surdiman.
Oh, bu umri kiromi sarfi ? aflat ayladim,
G'ussai behuda asbobi nadomat ayladim,*

*Bilmadim o'z aybimi xalqqa mazammam ayladim,
Shukr shahdin bilmadim kufroni ne'mat ayladim,
Zaxmi neshi ro'zg'or ahlini talhu tundiman.*

Bu, albatta, hayotning turli – tuman zarbalariga duch kelib, alamidan o'ziga dushman xonu beklarni, diyonatsiz kimsalarni ayamay fosh etgan, yurt qayg'usida iztirob chekib, o'z maqsadiga erisha olmagan dono, lekin jabrdiida insonning umri oxirigacha achchiq saboqlari, Ollohdan shafqat so'rab qilgan iltijolaridir. Keksalik yillaridagi bunday pushaymonliklarning sabablari Turdi Farog'iy umr daftarinig yoshlik va o'rta yoshlik yillaridagi sahifalarini varaqlaganimizda ravshan bo'lib qoladi. Abdulazizxon iltifot ko'rgan, saroyda yuz urug'i boshliqlaridan bo'lgan Turdi Subhonqulixon hokimiyatga kelgach, aziyat chekkan, aziz – hurmati haqoratlangan, oqibatda shoirning qarashlari, xatti – harakatlarida «portlash» yuz beradi. Subhonqulixon norozi bo'lgan urug' boshliqlariga qo'shiladi, hokimiyatga qarshi boshlangan va ancha yillar davom etgan qo'zg'olonlarda qatnashadi. O'z siyosiy faoliyati va qalami, so'zining kuchi, ta'siri bilan Subhonqulixonni, uning siyosatini, arkonu davlatini fosh etishga, badnom qilishga kirishadi. Ilgari Abdulazizxon saltanatini, uning xush zamonini maqtab qasidanamo she'rlar, ishqiy – lirik asarlar yaratgan bo'lsa, endi mamlakat va xalq taqdiri, Subhonqulixon amaldorlarining qilmishlari haqidagi asarlarni yozishga o'tadi. Shu tarzda, Turdining hayoti va qismatidagi bir – biridan farq qiluvchi shart – sharoitlar uning siyosiy – ijtimoiy qarashlarida ham, badiiy ijodida ham ikki xil qutbning maydonga kelishiga sabab bo'ladi.

U mamlakatda tinchlik va osoyishtalik vujudga keltiradigan siyosiy yo'lni urug' oqsoqollari, beklari hamda amaldorlarning mamlakat hukmdori boshchiligida bahamjihat bo'lgan holda yurtni boshqarishida, adolat, insof va diyonat asosida ish tutishlarida deb bildi. U hukmdorni fuqaro ahvolidan doimo voqif bo'lishga chaqirdi va unga maslahatlar berdi:

*Shodlik uldur, onı hukmu so'zi bir kerak,
Adl yoyini qurib, rost nishon tir kerak.
Rostrav dini durust, peshasi tadbir kerak.*

Turdining ayniqsa «Bu mulk...», «tor ko'ngulli beklar...» g'azallarida yurt va xalq taqdiri masalasi asosiy ijtimoiy mavzulari sifatida namoyon bo'ladi. To'qson ikki o'zbek urug'larining parokandaligi, noittifoqligi shoir yuragini qiynaydi, tug'yonga keltiradi. Ularning jipslashishi, bir yoqadan bosh chiqarishlari vatan va millat taqdiri uchun naqadar zarurligini iztirob bilan tashviq etadi. Buning sababchilari bo'lgan o'zboshimcha beklarning befarosatligi va manmanliklarini achchiq tasiri iboralar, tashbehlar orqali fosh qiladi, birlashish, ittifoqqa kelish shiorini o'rtaga tashlaydi:

*Tor ko'ngullik beklar man – man demang, kenglik qiling,
To'qson ikki hovli o'zbek yurtidir, tenglik qiling.
Birni qipchog'u xitoyu, birni yuz, nayman demang,
Qirqu yuz, ming son bo'lib, bir jon oyinlik qiling.
Bir yaqodin bosh chiqarib, barcha bir to'ng'a kirib,
Bir o'ngurluk, bir tirizlik, bir yoqo, yenglik qiling.*

*Kim qo'yubdir, uhdayi o'z mulkingizdin chiqmayin,
Ikki, uch, to'rt davosin etmakni, ko'tahlik qiling.
Mardlar maydon chekib, rangni ko'tarib zaxmlar,
Sizga yo'q, ul javhari yuz ga upo – enlik qiling.*

Bu g'azal xalqona she'rlar uchun mos keladigan ramal bahrining «ramali musammani mahbuni mahzuf» vaznida yozilgandir. Taqtilari: foilotun, foilotun, foilotun, foilun.

Qayd etish lozmk, Turdi Farog'iyning ayrim g'azallarida, jumladan, Besh baytli yuqoridagi g'azalida shoir taxallusi uchramaydi. Uning g'azallari ichida uch bayttilari ham bor. Bu g'azallar tugallanmagan yoxud shoirning o'zi bazi sabablarga ko'ra o'z shoirlik tamg'asini qo'llamagan bo'lishi mumkin. Turdi Farog'iydan bizga ijodining juda oz qismi – 400 misra atrofidagi o'n sakkizta she'r yetib kelgan. Ularning ko'pchiligi g'azal va muxammaslardan iborat. Bir g'azal va bir muxammasi tojik tilida bitilgan. Bu uning zullisonayn (ikki tilda ijod qiluvchi) shoir bo'lganligidan darak beradi.

She'rlarida «Turdi» hamda «Farog'iy» taxalluslarini qo'llagan. «Tor ko'ngulik beklar...» she'ri g'azal janrida yozilgan. U adabiyotimiz tarixidagi xalqni milliy birlikka chaqirgan, o'zaro tenglikka da'vat etgan, hududiy yaxlitlikni targ'ib qilgan siyosiy ruhdagi birinchi she'r sifatida alohida e'tiborga molikdir.

O'zbeklar etnik jihatidan to'qson ikki urug'dan iborat bo'lgan. Bu urug'larning boshchilari, yurt kattalari mavqe, amal, hudud talashib urug' – aymog'lar o'rtasida o'zaro nizolarni kuchaytirdilar. Bundan oddiy xalq aziyat chekdi, qishloqlar vayron, ekinzorlar payhon bo'ldi. O'lka parokandalikka yuz tuta boshladi. Bu holdan qattiq g'azablangan shoir Turdi Farog'iy mamlakat, mansab uchun qirpichoq bo'layotgan beklarni ko'ngillaridagi tor shaxsiy farazlarini qo'yib, keng miqyosda millat uchun qayg'urishga chaqiradi:

Tor ko'ngulik beklar, man – man demang, kenglik qiling.

To'qson ikki bovl o'zbek yurtidir. Tenglik qiling.

Keyingi baytda parokandalik, tarqoqlikdan voz kechib, bir hukmdor qo'l ostida yaxlit bir mamlakat, yagona bir milliy davlat haqidagi orzularni bayon etadi. Keyingi uch urug'ning nomi sonlarga uyg'unligidan foydalanib, tazod vositasida mazmunga mos shakl topa biladi. Ya'ni urug'ingiz nomi qirq, yuz, ming olsa-da, siz bir xonlikda yashashni, bir mamlakat bo'lib birlashishni odat qiling, deydi shoir.

Uchinchi baytda azalning umumiy oyasi yanada yorqinroq ta'sirliroq ifodalangan. Birlikka da'vat etayotgan shoir baytdagi misralarda «bir» so'zini bir maromda besh marotaba takrorlaydi va uni bitta kiyimning qismlari misolida ifoda etadi:

Bir yaqodin bosh chiqorib, barcha bir to'nga kirib,

Bir o'ngurlik, bir tirizlik, bir yaqo yenglik qiling.

Oxirgi ikki baytda o'z mulki, ya'ni mamlakatini boshqarishni uddasidan chiqmagani holda boshqa erlarga ko'z olaytirayotgan beklarni tanqid qiladi, yuragida mardlar kabi maydonda kabi zaxmat chekish javhari – jur'ati yo'q yurt kattalariga o'zining achchiq kinoyasini, istehzosini bildirishga jur'at etadi.

Uch baytdangina iborat «Turdiman» radifli g'azali hasbi hol – o'z ahvolini bayon etish tarzida yaratilgan. Unda ma'lum darajada shoirning taqdiri, kechmishlari aks

etgan deyish mumkin. «Qatradek nochiz», ya'ni oddiy odam bo'lsa-da, o'z tirishqoqligi, jonkuyarlighi, izchil harakatlari bilan ezilgan kishilarni oyoqqa turg'izgan, isyon va qo'zg'olonlarni keltirib chiqargan, she'rlari bilan amaldorlar yuziga ham haqiqatni tik ayta olgan shoir: «Kelturan mavojga bag'ri talotum Turdiman», - deya deya faxrlanishga haqli edi. Lekin qirq, yuz ming va boshqa urug'dagi millatdoshlari uning olijanb harakatlarini, yakdillik haqidagi yonib kuyishlarini anglab yetmaydilar, ba'zilar hatto nafrat bilan qaraydilar. Bundan iztirobga tushgan shoir o'zini «baxti qaro», «toleyi shum» deb biladi. Shaxsiy hayotida esa tirikchiligi «chashmi so'zan», ya'ni igna teshigidan o'tkazilayotgan ip kabi qiyin o'tadi. Shoir shu taxlit o'zining o'tmishini, iztirobli kechinmalarini, turmush tarzini siqiq, lo'nda shaklda bayon etadi.

«Yod mandin kim berur, yaxshi zamonlar ko'rmadim» misrasi bilan boshlanuvchi muxammasini ham hasbi hol mazmunida deyish mumkin. She'ning avvalida shoir bir paytlar yaxshi zamonlar ko'rganligini eslaydi. Uning yaxshi kunlari «rind sarhayli» - mayparastlar boshlig'i soqiy huzurida damodam aysh surganligi, oshiqlar qal'asida bazm-u majlislar qurganligi, soflik mayi bilan dimog'i xush bo'lgan ulfatlar davrasida bo'lganligi deb e'tirof etiladi. Umar Xayyom ijodini o'rganish orqali soqiy - tarbiyalovchi ustoz pir, oshiqlar - ilohiy ishq talabgorlari, ularning majlisi - so'fiylar suhbatlari, may - ishq ilohiy ekanligini bilib olgan edingiz. Shundan kelib chiqib birinchi bandga yondashsak, Turdi Farog'iyni ham so'fiylar davrasida ilohiy ishq suhbatlarida qatnashganligi anglashiladi. Bu kunlar shoir hayotining eng xushbaxt onlari edi. Keyingi baytlarda ifodalangan hayotining izdan chiqqanligi, ishlarining ortga ketishi, g'am - anduhga to'lishi ana shu saodatli kunlarning qadriga yetmaganligi, shu nurli davrani yo'qotganligidan deya izohlanadi. Agar diqqat bilan o'qisaengiz, shoir baxtsizligi sababini bironlardan axtarmaydi, o'zgalarni ayblamaydi. Ayni faqat aynan o'zdan qidiradi, shum nafidan ko'radi. Bu esa barchaga ibrat bo'ladigan fazilatdir.

«Subhonqulixon va uning amir - amaldorlari haqida hajviya» nomi bilan atalib keluvchi asari o'zbek adabiyotida yaratilgan birinchi hajviy muxammas - dostonidir. Shoir 33 beshlik - 165 misradan iborat bu hajviyasida mamlakatni inqiroz yoqasiga keltirgan, zulm va istibdodni avj oldirgan, fuqaroning zulm - zo'rlik va beboshliklarga qarshi bosh ko'tarishga majbur etgan voqea - hodisalarni tasvirlaydi. Unda 1680 - yildan 1702 - yillargacha xonlik qilgan Subhonquli va uning tarafdorlari zulmi ostida ezilgan xalqning hamda Turdiga o'xshash xonlik siyosatidan norozi bo'lgan ijtimoiy guruhlarining noroziligi ifodalangan. Shuning uchun asarda haqoratlangan Turdining isyonkor kayfiyati fuqaroning keng noroziligi ifodasi darajasiga ko'tarilgan deyish mumkin. Bu hajviy asarning O'rta Osiyo zaminidagi Adabiyotlarda paydo bo'lgan hajviyot bilan bog'liq tomonlari ham yo'q emas. Bizda ilgari ham ba'zi hajviy g'azallar, qit'alar, tanbehlar yaratilgan bo'lsa-da mazmunan to'la hajviy ruhga ega asarlar yaratilgan emasdi. XI asr fors shoiri Hakim So'zoniy, XVI - XVII asrlarda ijod qilgan fors - tojik shoirlari Mushfiqiy va Saidoi Nafasiy hajviy muxammaslar yaratgandilar. Turdi ana shunday asariardan xabardor bo'lgani va ulardan ta'sirlanib o'z zamonasi illatlarini fosh etgan bo'lishi mumkin. Bu holatni yana shu fakt ham isbotlaydiki, Turdining bizgacha yetib kelgan besh

muxammasining biri fors – tojik tilida yozilgan. Bu muxammas forsiy adabiyotning buyuk namoyondasi, ajoyib lirik asarlar hamda «Bo'ston» va «Guliston»dek go'zal obidalar muallifi Shayx Sa'iidning ishqiy – tasavvufiy g'azaliga bog'langan tazmin muxammasdir. Turdi Farog'iy o'zning amaldorligi. Urug' oqsoqolliги davridan afsuslanib kelganligini ifodalab «Dar mazammati sipohigari» (Amaldorlikni yomonlash) g'azalini ham bitgan.

Subhonqulixon haqidagi hajviy muxammasning boshlanishidayoq shoir o'sha o'ta ziddiyatli, murakkab davrni ifodalovchi:

Joyi o'soyish emas, hech kima bu ko'hna ravoq,

Yoqdirur boshimiza sangi jafo, gardi firoq.

Misralarini bitadi. Undan konkret tarixiy shaxslarga xos satirik lavhalar keltiriladi...

Turdi Farog'iy xalq ichida yurib, ularning ilmoqli, xatto vulgar so'zlaridan ham aynan foydalanadi, qochirim, mazax, maqol, so'kish – qabih so'zlarini she'rlarida ishlatadi. Shu yo'l bilan satirik obrazning individual qiyofalarini chizishga urinadi. Uning hajviy she'rlari, ayniqsa, muxammasida chikka, pukka, mag'zaba, bangi, qirchang'i, ko'r, zang'ar, yundi, mo'ndi, sak, eshak, shum ko'r, suprindi, it, bit kabi hajviy obyektga nisbatan ishlatilgan so'zlarni uchratamiz. Chunki satiradagi hajviy til qo'shiqda mayin, samimiy, nozik shaklga kiradilirikaning beozor tili satirada dilozorlikka o'tadi. Lirikadagi go'zal va mayin leksika hamda ohang endi haroratli, mazaxli, zaharhandali leksikaga ko'chadi. Jumladan, Turdi Farog'iy hajviyotida bu hol bo'rtib turadi:

Edingiz barchangiz itdek fuqaroning etini,

G'asb ila molin olib, qo'ymadingizlar, bitini.

Qamchilar dog' solib bo'yung'a, tilib betini,

Yordingiz zahrasini ichidan olib o'tini,

Bo'lmadi kam raiyat boshidan hech tayoq...

Fuqaro bo'ldi bu shoh asrida ko'p zoru nahif,

Zulmdin bo'ldi raiyat elikim, xoru zaif,

Soli tarixini etdim chu xiraddin taklif,

Dedi: «din» boshdin – oyoqdin tushub «Islom» zaif,

Davri Subhonqulixon jobir, umarosi yapaloq.

Bu bandning to'rtinchi misrasida mazkur muxammasda bayon qilingan voqealarning sodir bo'lgan yili berkitilgan, ya'ni tarix sanasi berilgan.

Bu satirik muxammas ham ramal bahrining «ramali musammani mahbuni maxzuf» vaznida yozilgandir.

Ruknlari:

Foilotun / foilotun / foilotun / foilun

VV – – VV – – VV – – VV –

Shunday qilib, murakkab va mashaqqatli hayot yo'lini bosib o'tib, Abdulazizxon davrida ro'shnolik ko'rib, Subhonqulixon davriga kelib xoru zorlikka va sarson – sargardonlikka uchrab umrini o'tkazgan Turdi Farog'iy o'z dushmanlariga qarshi she'rlar yozib, «o'zining dengizdagi talotumdek his qilib», «minai pidek xalq ko'ziga yaqinlashtirishga harakat qilgan edi».

Qatrayam nochiz, ammo zoti kulzum Turdiman,

*Kelturan amvojg'a bahri talotum Turdiman.
Rishtadek ming pechu tob chashmi so'zondek o'tar,
Bovijudi e'tibori chashmi mardum Turdiman.
(Nojiz – arzimas, pechu tob – iztirob, amvoj – to'lqin.)*

Turdi Farog'iyning bizgacha yetib kelgan she'rlari deyarli davr qabohati, ayrim shaxslardagi nuqsonlarni qoralashga, fosh qilishga, o'z hasbi holini izhor qilishga bag'ishlangan asarlardir. Biroq, bu – Turdi Farog'iy ijodining asosini tashkil qilmaydi. Shoir inson qalbida tug'yon uruvchi xilma – xil tuyg'u va kechinmalarni ham yuksak badiiy mahorat bilan aks ettiradi, go'zal lirik lavhalar yaratadi. Hatto hajviy mavzulardagi she'rlarida ham uning iste'dodli lirik shoir bo'lganligi ko'zga tashlanib turadi.

*Har qanda g'ami do'st dili porani istar,
To subh yaro yirtmadi – mehr o'lmadi paydo –*

birgina shu baytda qanchalik chuqur hayotiy mazmun, fikr ifodalanganligini ko'ramiz. Shoir talqinicha, do'st g'ami dili pora – jarohatlangan yurakni taqozo etadi. Chunki yurakning bir parchasini do'stga berish, uning mehrini yurak chokiga joylash shart. Chindan ham, tongda osmonning bir cheti yorishib mehr – oftob chiqadi. Shu holatni shoir to tong yoqa yirtmaguncha quyosh chiqmaydi, deydi.

Savol va topshiriqlar:

1. Turdi Farog'iyning bizgacha qancha adabiy merosi yetib kelgan?

2. "Tor ko'ngullik beklar..." g'azalining g'oyasi haqida so'zlang.

3. "O'zbek shoiri Turdi" maqolasi bilan 1925 – yillarda u haqida ko'plab ma'lumotlar berib o'tgan shaxs kim?

4. Turdi Farog'iy hajviynomasining o'ziga xos xususiyatlari, ijtimoiy ahamiyati nimada?

5. Subhonqulixon va boshqa xonlarga Turdi Farog'iyning munosabati qanday bo'lganligini ayting?

6. Sizningcha, jamiyatdagi illat nima edi?

7. Turdi Farog'iy lirikasining o'ziga xos badiiy xususiyatlari qaysilar?

8. Turdi Farog'iy lirikasida badiiy tasvir vositalarining o'imi.

9. Turdi Farog'iy satirik obrazlarining yaratilishi.

10. «Subhonqulixon va uning amir – amaldorlari haqida hajviya» da ijtimoiy hayotning aks ettirilishi.

11. Shoirning hasbi hol – o'z ahvolini bayon etish tarzida yaratilgan g'azali qaysi?

12. Turdi Farog'iy she'rlaridan yod oling.

Ogahiy g'azallarining deyarli barchasida nihoyatda go'zal, husnu latifatda barkamol ayol va unga chin sevgi izhor etuvchi, o'z muhabbati yo'lida har qanday qiyinchiliklarga bardoshli oshiq siymolari turadi. Shoir ma'shuqaning maftunkor tashqi qiyofasini, yoqimli nozu istagini va dil o'rtovchi ishva-karashmalarini o'ta mubolag'a hamda nozik tashbehlar qo'llab ta'sirchan bo'yoqlarda chizadi. Oshiq esa, sevgisiga sodiq, yor lutfu karamidan umid uzmaydi, u barcha g'ov sinovlardan o'tishga tayyor, u tinimsiz ma'shuqa vasliga talpinadi, rashk otashida qovriladi. Shoir talqinida oshiq or-nomusli, to'g'ri so'z, go'zallikka shaydo halol shaxs timsoli. Ammo uning to'ei past, qadr-qimmatli, his tuyg'ulari toptalgan, u tortayotgan azob-uqubatlari va to'kayotgan ko'z yoshlarning, chekayotgan fig'onu nolalarning adog'i yo'q:

Ashkima kanora yo'q!

Ohima shumora yo'q!

Dardi dilima chora yo'q!

Man kabi bahti qora yo'qi

Bunday ayanchli ahvolni u taqir norasoligi va "baxtining uyquda" ligi bilan, charxning zo'ravonligi va falakning zulmkorligi bilan izohlaydi, hamda zamona va ahli zamon adolatsizligidan shikoyat qiladi. Ammo, Ogahiyning barcha ishqiy g'azallarida bevafo ma'shuqa va rad qilingan oshiq siymolari tasvirlanadi, faqat tushkun kayfiyat va nola-shikoyat ustunlik qiladi, deyish to'g'ri emas.

"Taviz ul-oshiqin" devonida shunday namunalar borki, go'zal ma'shuqa ham, oshiq ham yangi bir qiyofada namoyon bo'ladi: mashuqa mehribon, vafodor, oshiq esa nihoyatda bahtli, hayotdan, taqirdan rozi. Son jihatdan ko'p bo'lmagan bu tur g'azallarda hayotsevarlik, ko'tarinki ruh, shukronalik hukmron o'rniga ko'tariladi. Visol lavhasini Ogahiy katta badiiy mahorat bilan tasvirlaydi lirik "men" -oshiqning bayramona kayfiyati, rihiy qoniqish, nutqidagi quvonch ohang g'azalxonga ham to'la ko'chadi, uni ham zavq-shazqqa keltiradi, ruhlantiradi.

Mujda, ey shaydo ko'ngulkim, keldi jononim -bu kun

Etti maqsudu murodiga hozin jonim bu kun

bilan boshlanuvchi g'azal xuddi shunday namunalar jumlasiga kiradi. Ijoiylik tasdiq'i, hayotsevarlik g'oyalari Ogahiy devonidagi bahor, Navro'z, iyyi ramazon va qurbon hayiti mavzulariga bag'ishlangan she'rlarida ham old o'rniga chiqadi. Bunday namunalar shoir merosida ancha-muncha. Bu guruhga hayot, bahor va go'zallik ramzi gul hamda bulbul ta'rifidagi g'azal, ruboiy va masnaviylarni ham kiritish o'rinli. Bahor, shuningdek, Navro'z shoir talqinida uyqusida yotgan jumla borliqqa qayta jon, yangi ruh bag'ishlab "er yuzin jannat ul-ma'vo"ga aylantirgan, butun tabiatiga "o'zgacha tarovat" bahsh etgan mo'jiza. "Mahzun ko'ngullarga farah" etkazgan, "tong nasimini gulshanda bozigar (raqqosa) etgan", "yuz gulni ochib, ming sarvni xurram aylagan", "bo'stonlar ichra obi hayvondek suzuk suvlarni har taraf ravon" jildirgan, "jonfizo el esib borliqqa toza-yangi jon" bag'ishlab, "bulbulu qumrini volayu shaydo" qilgan bahor va navro'z ogahiyning ta'sirchan misralari vositasida o'quvchilarni o'ziga rom qiladi, ko'nglida nozik his-tuyg'ular uyg'otadi.

Sharqning barcha buyuk daholari kabi Muhammad Rizo Ogahiy ham qomusiy bilim sohibi bo'lgan. Qariyb ellik yil davomida ijodiy-ilmiy faoliyat ko'rsatgan

Ogahiy faqat adabiyot – she'riyatdagina emas, balki, tarixnavislik va badiiy-ilmiiy tarjima sohalarida ham qalam tebratib, nihoyatda salmoqdor meros qoldirdi. Ilmiiy va badiiy qimmatiiy yuksak saviyada bo'lganda bu meros hajm va qamrov jihatdan ham hayron qolarlik darajada ulkandir.

Ogahiyning tazkiranavislik faoliyatining boshlanishida ham, xuddi badiiy ijodda bo'lganidek, amakisi va ustozii Shermuhammad Munisning ta'siri katta bo'lgan, deyishga asos bor. U Munis boshlab, yakunlanmay qolgan "Firdavs ul-iqbol" nomli katta tarixiiy asarini davom ettirib, o'ttiz yoshida uni 1825-yil Ollohqulixonning Xiva taxtiga o'tirish yili voqealari bayoni bilan yakunlaydi. Ogahiyning tarixnavis sifatidagi chuqur bilimi, voqea-hodisalarni bayon etish uslubining pishiq va ravonligi to'la namoyon bo'lgan bu asar zamonasining olim fozillarida katta taassurot qoldiradi u xonlikning eng yirik tarixchisi sifatida tan olinadi. Bejiz emaski Ogahiyning vafotiga qadar Xiva taxtiga o'tirgan barcha xonlar o'z hukumronligi davri va yuz bergan voqea-hodisalarning tarixini bitishni unga buyurdilar. Shu tariqa "Firdavs ul-iqbol" ning Ogahiy yozgan qismlaridan tashqari, yana beshta hajman katta mustaqil tarixiiy asarlari yuzaga keladi.

« Firdavs ul-iqbol » ning Ogahiy qalamiga mansub qismlari hamda "Riyozi ud-davla", "Zubdat ut – tavorix", "Jome ul-voqeot", "Gulshani davlat" va "Shohid ul-iqbol" deb nomlangan asarlarida Xorazmning 1813-yildan to 1873-yilgacha oltmish yillik tarixi, vohada yuz bergan ijtimoiy va qishloq xo'jaligi, shahar qurilishi va sug'orish ishlari, yilma-yil va voqeama-voqea tarzida izchillik bilan bayon etiladi.

Ta'kidlash lozimki, shu jarayonda mehnatkash xalq ommasining yashash sharoitlari, orzu-o'yleri, kasb-kori, urf-odatleri, marosim-ma'akalari ham, sayl-bayramleri, to'y-tomosholari ham ishonarli tasvirlanadi. Ogahiy tarixiiy asarlarning mundarijasi nihoyatda keng. Ular tarixiiy voqea-hodisalar mohiyatini yirik bir mutafakkir sifatida xalqchil zamindan holis va odilona tahlil etishga muvaffaq bo'lgan. Ko'lam jihatidan qomusiiy darajaga ko'tarilgan bu asarlarida ijtimoiy hayotning barcha sohaları, jumladan, xalq ijodi, san'ati, musiqasi haqida, xonanda hofizleri, qiziqchilari va o'yinchilarining faoliyatlari to'g'risida qiziqarli ma'lumotlar ko'p uchraydi. Xususan, qalamga olingan davr ichida adabiiy-madaniy hayot, olimu fuzalolar, ijodkor va san'atkorlar to'g'risida Ogahiy qoldirgan guvohliklar davridagi ijtimoiy ong holati bo'yicha jiddiiy ilmiiy qimmatga ega. Biz bu asarlarida necha o'nlab shoirlar, tarixnavislar nomlarini uchratamiz, yaratgan badiiy-ilmiiy asarlaridan xabardor bo'lamiz.

Ogahiy tarixiiy asarlari muallifning « o'zligini » ham chuqurroq anglashda eng ishonchli manbadir. Ular sahifalarida Ogahiyning o'zi haqida, hayot yo'li, ijodiiy-ijtimoiy qarashlariga oid muhimma'lumotlarni ko'plab uchratamiz.

Tabiatan yirik shoir qalami bilan yozilgan tarixiiy asarlarning ilmiiy ahamiyatidan tashqari adabiiy-badiiy qimmatini ham alohida ta'kidlash lozim. Ularning ko'pgina sahifalari badiiy nasr darajasida nihoyatda jozibali va ravon, jonli va qiziqarli bo'lib, o'quvchini maftun etuvchi badiyat bilan bitilgan.

Ogahiy tarixiy asarlarining badiiyligi va o'qimishlilikini ta'minlagan muhim omillardan biri-ularning shoirona nigoh bilan xalqona jonli tilda ravon yozilganligidir. Bunday muhim omillardan yana biri barcha asarlarda she'riyatga ham salmoqli o'rin ajratilganida ko'rinadi. Chindan ham, zikr etilgan tarixiy asarlar tarkibida she'riy namunalar, xususan masnaviyda bitilgan parchalarga tez-tez duch kelamiz. Bunday sahifalarda tarixchi-olim Ogahiy nozik tabiatli ulkan shoir Ogahiyga o'rin beradi va bu "o'zgarish" asarlarning umumiy mundarijasiga, yo'nalishi va yaxlitligiga aslo ziyon keltirmaydi, aksincha ular qimmatini oshiradi, badiiylilik baxsh etadi, zavqli qiladi.

Qisqasi Ogahiyning sof ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan tarixiy asarlarini ayni zamonda, davr adabiy-madaniy hayoti va uning yirik namoyondalari xususida ishonchli ma'lumotlar beruvchi manba sifatida ham ko'p jihatdan badiiy nasrga yaqinligi jihatidan ham katta qimmatga ega.

Nazorat topshiriqlari:

1. Ogahiyning lirikasi haqida nimalarni bilasiz?
2. Ogahiy g'azallarida ishq mavzusi tasviri.
3. Shoirning tarixiy asarlari.
4. Shoirning tarixiy asarlaridagi ko'tarilgan mavzu haqida gapiring.
5. Ogahiy badiiy tarjimalari haqida so'zlang.
6. Ogahiyning adabiy merosi haqida qanday ma'lumotlar berilgan?
7. Ogahiy hayoti haqida nimalar bilasiz?
8. Ogahiy yashagan davr ijtimoiy siyosiy muhiti qanday edi?
9. Ogahiyning davlat arbobi sifatidagi faoliyatiga baho bering.
10. "Taviz ul-oshiqin" devonida qanday she'riy janrlardan foydalanilgan?
11. Ogahiy ijodiga eng ko'p ta'sir ko'rsatgan buyuk shaxs kim edi?
12. Ogahiy g'azaliyotining yetakchi mavzusi qaysi?
13. Ogahiy g'azallaridan yod oling.
14. Ogahiyning "Ustina" radifli g'azalida qo'llanilgan she'riy san'atlarni aniqlang.

JAHON OTIN UVAYSIY

Jahon otin Siddiqbobo qizi – Uvaysiy XVIII asrning oxiri va XIX asrning I yarmida yashab ijod etgan is'tedodli shoiradir.

Uvaysiyning faoliyati va ijodiy merosini o'rganishda adaboyitshunosligimiz xiyala katta yutuqlarga erishdi: yangi ma'lumotlar qo'lga kiritildi. Shu jumladan, Uvaysiy avlodidan bo'lgan kishilarning bergan ma'lumotlari ham muhimdir. Chunonchi, Andijon viloyatining Marhamat tumanidagi Sverdlov nomli kolxoz territoriyasida hayot kechirgan Xoljon otin Abduqodirovaning o'z ota-bobolari to'g'risida qilgan hikoyalari ana shunday muhim ma'lumotlardandir.

Xoljon otin hikoyasidan ma'lum bo'lishicha, Uvaysiy va uning farzandlari, nabiralari o'tmishda zamondan jabr-sitam ko'rib, juda og'ir sharoitda hayot kechirganlar.

Feodal hukmron doiralarning maddoh shoirlari xalqning ahvolidan ko'z yumib, Umarxonni ko'klarga ko'tarib maqtab she'rilar yozgan bir vaqtda, Uvaysiy she'riyat maydoniga zamona kulfatidan kuyganlarning bulbuligo'yosi bo'lib chiqib, fig'onu nola chekkan edi:

Zamona kulfatidin bu ko'ngil dog' o'ldi, dog' o'ldi,

Bu charxi bemuruvvatdin ko'ngil dog' o'ldi, dog' o'ldi.

Jarohat bo'ldi bag'rim tig'i bedodi raqiblardin,

Bu ko'tohfahm mardumdin ko'ngil dog' o'ldi, dog' o'ldi.

Uvaysiy «mehnat, alam, g'am-g'ussa giriftor bo'lgan dard eli» ning shoirasi sifatida:

Mehnatu alamlarga muftalo Uvaysiyman,

Qayda dard eli bo'lsa, oshno Uvaysiyman.

Kechalar fig'onimdin tinmadi kavokiblar,

Arz to samo uzra mojaru Uvaysiyman.

deb yozadi.

Uvaysiyning 4 nusxada ko'chirilgan devonlari ma'lum. 1960-yillarda topilgan bir devoni 404 betlik-5628 bayt, ikkinchi nusxa 161 betlik-2093bayt, 1870/71 yillarda ko'chirilgan uchinchi nusxa 228 betlik bo'lib, ular tarkibida she'riy janrlarning keltirilishi bir xil emas. Chunonchi, Xoljonbibi Mag'ziy otin qalami bilan ko'chirilgan qo'l yozmada keyingi ikki nusxa devonga nisbatan 300 dan ziyod she'r bor. Ular-g'azal, muxammas, musaddas, musamman, masnaviy, ruboiy, tuyuq, chiston, mustazodlardan tarkib topgan. Uvaysiyning Beruniy nomidagi institutning qo'l yozmalar fondida saqlanayotgan «Devon»da 269 g'azal, 29 muhammas, 55 musaddas, 1 murabba va «Karbonoma» yoki «Dostoni Hasan va Husayn», «Voqeoti Muhammad Alixon» nomidagi asarlar bor. «Devon»dagi baytlarning hammasi ham bir xil emas.

Uvaysiyning «Devon»da mashuqaning o'z oshig'iga qarata aytgan latif va chiroyli misralari bor:

*Jon tasadduq boshing uzra chirmagan dastoringa,
Bosh tasadduq so'zlagan shahdu shaker guftoringa.*

*Ko'z tasadduqdur sening xurshid tal'at husningga,
Qaddi dolim ham tasadduq chun alif raftoringa.*

*Qo'l tasadduqdur seni ul yaddi abyozingga ham,
Jon tasadduq etmagan kim ko'zlari xumoringga.*

Bu misralar, ehtimol, shoironing yoshligida bitilgan yoki yangi turmushga chiqqan paytlarida eri Hojihonga qaratilgandir. Ammo bu haroratli misralar, qachon to'qilgan bo'lmasin, ularning xotin-qizlar haq-huquqsiz bo'lgan, doimo tahqir ostida tutilgan bir sharoitda ma'shuqqa qarata yozilganligi shoironing mardligi va zo'r jur'atidan dalolat beradi. Chunki o'tmish adabiyotida, jumladan XIX asr o'zbek adabiyotida, shoirlar ko'pincha ma'shuqani maqtab yozar edilar. Uvaysiy esa g'azalnafislikda an'anaday bo'lib qolgan bu odatni buzib, ma'shuqaning oshiqqa bo'lgan ishqini vashf etadi, mashuqaning jasorati, pok muhabbati, samimiy va beg'ubor his-tuyg'ularini tarannum qiladi, bu tuyg'ularni qalbining nozik torlaridan chiqqan yurak so'zlari bilan ravon ifodalaydi.

Uvaysiyning «Devon»idagi ko'pchilik she'rlarining tirik qahramoni *ayol* obrazi ekanligi Uvaysiy poeziyasini saroy shoirlarining poeziyasidan ajratib turgan eng muhim xususiyatdir. Ularda go'zallar vashf etilgan. Misol uchun uning nozik dilbar haqidagi latif baytlarini ko'zdan kechiraylik:

*Qadding nozik, qoshing nozik, ko'zing nozik, labing nozik,
«« Tiling nozik, so'zing nozik, tishing durri Adan nozik.*

*Xatingdur sabzai rayhon, labingdur kavsar andomi,
Mijang bo'ston, yuzing gul, misli gulzori chaman nozik.*

*Uvaysiy, o'z-o'zingcha so'zlama, tiygil zaboningni,
Mabodo kelmasin nozik dilig'a so'zlagan nozik.*

Saroy adabiy muhiti hamma shoir va shoirlardan, hatto demokratik ruhdagi Gulxaniy va Maxmur singari shoirlardan ham xon she'rlariga nazirago'ylik, radifgo'ylik qilishni talab etar edi. Xonning o'zi esa she'rlarida o'z hukmdorligini maqtash bilan birga, ko'proq gul, bulbul haqida va o'z ayshu ishrati, zavqu safosi haqida kuylar, go'zallarni madh etar edi. Chunonchi, Umarxonning:

*Lab o'gur takallumga, zulfingni parishon qil,
Qand qimmatin sindur, narxi anbar arzon qil*
misralari bilan boshlanuvchi g'azaliga o'nlab shoirlar nazira bog'laganlar:

*Ey ko'z, ayta mardumdug', ul sanamni mehmon qil,
V-ey shararfishon ashkim yo'liga charog'on qil. (Ado.)*

*Kelgil, ey quyosh yuzlik, fikri shomi hijron qil,
Furqating mariziman, vasling ila darmon qil. (Xijlat.)*

*Dilrabo, yuzing uzra kokulung parishon qil,
Husningga niqob o'lsun, maqsadimni pinxon qil. (Uvaysiy.)*

Lekin bu misralarni durustroq tahlil qilmay, ularning mazmunini uqmay turib, Uvaysiy ijodi bilan saroy shoirlari ijodi orasidagi farqni also anglab bo'lmaydi. Uvaysiy g'azalnafisligida, jumladan radifgo'yliklarida mazmun, sharm-hayo, nomus va iffat masalalariga alohida e'tibor berilgan. Shoira «*kokulni husniga niqob aylab, maqsadni pinhon tutush*» ni xotirdan chiqarmaydi, chegaradanchiqib ketmaslik uchun o'ziga o'zi «*tiyg'il zaboningni*» deb uqtiradi. U har kimsaga hasrati dil qilavermay,»sohibi asror»ga so'zlashni maqsad qilib qo'yadi:

*Vaysiy, dema har kimsaga sen hasrati dildan,
Hol anglatuvchi sohibi asror kelurmish.*

Adabiyotshunosligimizda Uvaysiyning saroy shoirlari davrasiga kirib qolishi sabablari haqida turli xil fikrlar bor. B'zi manbalarda Uvaysiyning eri juda johil edi, shuning uchun Uvaysiy eridan ajralib, ma'lum vaqt otasi qo'lida qolgan va o'z iltimosiga ko'ra Qo'qonga yuborilgan. Qo'qonda otasining do'sti uni «kampir» libosida saroyga kiritib yuborib, shoirlar davasidan joy oldirgan deb yozilgan bo'lsa, boshqa manbalarda uning saroyga kelishiga Nodira sabab bo'lgan deyiladi. Ayrim manbalarda esa shoira o'zi to'ppa-to'g'ri saroyga kelib, she'rini ichkariga kiritib yuborgan va Umarxonni ham, uning dargohidagi shoirlarni ham qoyil qoldirganidan so'ng saroyga doxil bo'lgan deb yozilgan. Lekin bu farazlarning qaysi biri to'g'riligi hali aniqlanmagan. Har holda Uvaysiyning she'rlaridan shu narsa ravshanki, u shoirlar muhitiga dohil bo'lishni istagan, bunga Nodiraxonimning umr yo'ldoshi, Marg'ilon hokimi Umarxon bilan (1800-1809) shu yerda yashagan yillari, o'z she'rlari orqali ta'sir o'tkazib, do'st tutinib, imkoniyat ahtargan, Umarxon saroyidagi shoirlar bilan «kuch sinashmoqchi» bo'lgan. Xullas, Uvaysiy saroy shoirlari orasidan o'rin olgan. Uvaysiy zamondoshlaridan farqli o'laroq, Navoiy va Fuzuliy g'azallariga ajoyib muxammaslar bog'ladi, ularning g'oyalar, san'at va mahoratlarini ta'rifladi. Ammo bu iste'dodli shoira saroy doirasidan durustroq moddiy yordam ololmadi. Chunonchi, u xon tomonidan bir tanob yer berish to'g'risida qilingan va'da ham yolg'on bo'lib chiqqanligini zo'r alam bilan shunday yozadi:

*Bir tanobona uchun man senga muhtoj o'ldum,
Na uchun ahli xirad eliga man toj o'ldum.*

*Bargi sabz ilima olmoqqa taraddud etdim,
Ey g'ani, davlatining oldidaki qalloj o'ldum.*

*Hasratim minnandim muqta shah ehsam man,
Lashkari g'amga ajab turfaki toroj o'ldum.*

*Haddim ermas sagi qo'yungga Uvaysiy o'lsa duchor,
Bir tanobona uchun man senga muhtoj o'ldum.*

Ko'rinib turibdiki, Uvaysiy saroyga faqat shoirlar bilan «kuch sinash» istagi emas, balki tirikchilik o'tkazish tashvishi ham boshlab kelgan edi. U «ahli xirad eliga toj» bo'lgani holda muhtojlikda qolib, ilgiga «bargi sabz» ham ololmay, bir tanob

yerga ham erisholmay, cheksiz g'am ostida qolgan va hukmdorning «sagi ko'yi»ga duchor qilingan edi. Shundan so'ng Uvaysiy saroydan ketib, o'gli Muhammad va qizi Quyoshxon bilan birgalikda dehqonchilik bilan kun kechira boshlaydi. Endi shoir dunyoning vafosizligidan nolib, shunday misralarni to'qiydi:

Avvalo, men ushbu dunyoning vafosin bilmadim,

Vojgun zolim falakning muddaosin bilmadim.

Shoira ko'p she'rlarida, saroy shoirlari she'riga, hatto xonning suyangan tog'laridan biri bo'lgan shoir Vazir she'riga bog'lagan muhammasida ham o'zining «ojizu zoru hazin»ligini bayon qilgan:

Donadek ko'mdi o'zin tufroq aro bo'ldi nihon,

Ojizu, zoru, hazing, garchi zaifu notavon.

Barham urdi to jahon bo'ldi Uvaysiyi zamon,

Shukrkim shah oldida bo'ldi Vaziri komron,

Ostoni dargahida qadri miqdorin ko'ring.

O'z devonida shoira ulug' ayyomlardan birida «go'n» yo'qligidan o'g'li «Majnun» ko'chaga chiqa olmaganligi, «ko'ylak-la ro'ymol debon» qizi Quyoshxon yig'idan bosh ko'tarmaganligi sababli she'riy arznoma yozib, «shahanshoh»ni o'zidan ham, uning oldiga borganligi haqida quyidagilarni yozadi:

Id o'ldi bu kunki, ey shahanshoh,

Bo'lgilki bu xalq dilidin ogoh.

To'n deb to'kadi yoshini Majnun,

Qildi mani onchunon jigarxun.

Ko'ylakla ro'mol debon Quyoshim,

Oning yig'isidin qotti boshim.

Oz bo'lsa ham alarda giryon,

Qilg'ay edim ushbu sirni pinhon.

Oldinga kelibman ushbu soat,

San-sanki muqarrabi saxovat.

Vaysiy so'ziga qilmagin shak,

O'g'limga to'nu, qizimga mursak...

Bu masnaviyda shoirning shaxsiy hayoti va xalqning o'sha vaqtdagi hayotini o'rganishga aloqador bo'lgan yana ikki moment ko'zga tashlanib turadi. Birinchidan, «Oldinga kelibman ushbu soat» misrasidan shoiraning umrbod saroy muhitiga bog'lanib qolmagani, ikkinchidan,

Oz bo'lsa ham alarda giryon,

Qilg'ay edim ushbu sirni pinhon.

Misralaridan ko'z yoshi to'kkan Muhammad va Quyoshxon moddiy ahvolining og'irligi namoyon bo'ladi. Ma'lumki, O'rta Osiyo xonlari, jumladan Qo'qon xonlari, lozim ko'rganlarida, o'zlariga yoqmagan, amr-farmonlaridan chetga chiqqan, o'zlarining yaramas sirlarini fosh qilgan kishilarni darxol surgun qilish, qamchilash, darralash, hatto dorga osishdan qaytmas edilar. Xoljon otin(shoira Mag'ziy)ning aytishiga qaraganda, o'sha vaqtlarda Uvaysiyning Muhammadga ham bir joyda tinch bosh ko'tarib yurishiga mone'lik qilganlar. Bu alamli ko'rgilik munosabati bilan

shoira farzandi, jonining «darmoni», «ko'zgu ko'ngli»ning ziyosini sog'inib, nola va fig'on tortib, quyidagilarni yozgan edi:

*Bukun, ey do'stlar, farzandi jononimni sog'indim.
Gado bo'lsam na ayb, ul shohi davronimni sog'indim.*

*Musofirman, g'aribman, bekasu ham benavodurman,
Vujudim darda to'ldi, emdi darmonimni sog'indim.*

*Tilimning zikriyu, ko'nglimning fikri, yaxshi farzandim,
Azizim, yolg'izim, davlatli sultonimni sog'indim.*

*Kecha-kunduz yo'lig'a muntazirdurman, tikarman ko'z,
Kelib holim so'rubon ketsa, mehmonimni sog'indim.
Qorong'u bo'ldi olam ko'zima ushbu judolig'din,
Ko'zgu ko'nglum ziyosi mohi tobonimni sog'indim.*

Buning ustiga Uvaysiyning 30 yoshlardagi qizi Quyoshxonning qiz ko'rib, dunyodan o'tishi g'oyat qattiq fojea bo'ldi. Endi ona yurtida o'zini «bevan», kulbasini «baytulhazan» kabi his etgan g'arib ona va dil azoblarini quyidagicha bayon etadi:

*Seningdek shahga mendek bir g'aribi bevan yig'lar,
Sabab uldur ko'rib ahvolimi baytulhazan yig'lar.*

*Agar dardi dilim izhor qilsam bazm arosinda,
Qoruru sabr etolmay ulfatu ham anjuman yig'lar.*

Uvaysiy ham qizini, ham o'g'li o'rnida qolgan yolg'iz nabirasi Xadichabibini (Xoljon otinning onasini) bag'riga olib, tarbiyalay boshlaydi. Lekin nevarasini 11 yoshga ham yetkazolmay, 60 yoshlarda (tahminan 1850 yillarda) vafot etadi.

Yuqorida Uvaysiyning hayotiy faoliyati va qisman ijodoyiti bilan tanishgan edik. Shoiraning:

*Topmadim izlab bu olam ahlidin bir dardmand,
Yig'lasam men senga diydamdin to'kub qon, qilma ayb...*

*Ey rafiqo, kulfati olamdin arz etgan zamon,
Nutqi beta'sirimi qildim farovon, qilma ayb.*

*Meni mskinni bilmoo xalq daim inuhton aylar,
Ko'ngulni beqaroridin tavahhumli gumon aylar.*

*Holimg'a yig'lar barcha bag'ri tosh,
Qon bo'lib oqdi ko'zdan to'lgan yosh.*

kabi baytlarni yozishi bejiz emas edi. Bunday baytlar «mehnatu g'am-alam»lari, «noahil bedib»lar tufayli bunyod etilga baytlar bo'lib, ularda «asiru g'aribu gado»lik sadolari aks etgan.

Shoira raqiblarining tuhmatidan shikoyat qildi: pok vijdon va halollik bilan bunyod etiladigan oilaviy hayot yo'liga to'g'anoq bo'lgan, xalqni aldab kelgan shayx, zohid va sehrgarlarni hajv ostiga oldi, ularning xiyla nayranglarini fosh etdi. Chunonchi:

*Nasib et jomi maydin zuhd ahlig'a qatra, ey soqiyo,
Nazora qilmay ahvoling'a masti xob o'lsin.*

*Ishqda o'lanlarga dahl etma, ey zohid,
Bo'lmagay senga bul dam xuni oshiqon o'tru.*

*Tamassur etma umr o'tkarmagimga, zohidi g'ofil,
Senga huru qusuru, menga ul jonon yovuqlashdi.*

*Soqiyo, tutg'il payopay sog'arin zuhd ahlig'a,
So'rmasin ahvolimi bu zohidi bedog'lar.*

*Ahli olam oni domidin omon topg'on emas,
Nafsi shayton boshini kesguchi qotil zohid.*

Shoira insonning haqiqiy do'sti «sohibi idrok», aqli raso bo'lishi lozim, deb uqtirdi:

*Uvaysiy, vaxm qilma ishq kitobidin quruq tan deb,
Rafiqing bilmadingmu sohibi idroklardandur.*

Shoiraning fikricha, haqiqiy yorning fazilatlarini juda ko'p bo'lib, uning yurish-turishi, suhbatlari, muomalasi, jamoli, vafosi, sadoqati, ixlosi va hokazo fazilatlarini sanab bitirish qiyin:

*Yozay vaslingni qaybir xo'blig'ing birla adadsizdur,
Agar istar esam sahrada qum oning hisobidur.*

Ana shunday «xo'blig'» (fazilat) bilan shuhrati ketgan oshiq-ma'shuqlar birinining vasliga yetolmay qadrlari bukilishini ko'p shoirlar, odatda arabcha د (dol) yoki ن (nun) harfiga o'xshatsalar, Uvaysiy oshiq-ma'shuqning bu holatini «pechu tob» ning chirmalishiga o'xshatib, shunday tasvir yaratadi:

*Pechu tob etmish muhabbat, vahki jismimni chunon,
Qoshini yod aylabon jismimni dol etgum g'alat.*

Uvaysiy oddiy qofiya, oddiy ifoda iboralar qo'llab, o'z fikr-mulohazalarini shakl va mazmun birligi bilan taqdim etadi. Chunonchi:

*Gul emas, to bo'lmasa oldida xore ko'ndalang,
Yor ko'yi ermas ul, yo'q, dilfigore ko'ndalang.
Har kishi Mansurdek bersa analhaqdin xabar,
Ul zamon bo'lg'ay aning oldida dore ko'ndalang.*

*Vaysiy, so'z ko'toh qil, dam urma nodonlar aro,
So'zni sof etganicha to chiqqay g'ubore ko'ndalang.*

Shoira she'rlarida o'rni bilan xalq maqollari, topishmoqlari va hikmatli so'zlarini ham qo'llaydi. Asrlar davomida xalq ongi, tili va dilida ishlana- ishlana qiyomiga yetgan va kishilarni tarbiyalashda katta ahamiyatga ega bo'lgan hikmatli so'zlar va maqollar shoira she'rlarining latofatini yanada oshirgan. Chunonchi, shoira bir g'azalida «Devorning ham qulog'i bor» (Tojiklarda: «Devor mush dorad, mush go'sh dorad») maqolini quyidagicha qo'llagan:

Buni derlar bordurur devor keynida quloq.

Ul makon davrida ko'z yetguncha devor o'lmag'ay.

Boshqa bir g'azalida «Rang ko'r, hol so'r» («Rang binu, hol purs») maqolini ishlatgan:

Muyassar bo'lsa vasling kim, na hojat holimi aytmak,

Ki holam purs, rangam bin, sog'indim man, sog'indingmu?

Uvaysiy she'riyatning hamma turlarida (masnaviy, ruboiy, g'azal, muhammas, musaddas va b) ijod qilishga qobil edi. Uning muammo va muvashshaxlari ham diqqatga sazavordir. Chunonchi, quyidagi baytning so'zlaridagi harflar va mazmun yordamida shoira o'z ismini («Jahon»ni) chiqara olgan:

Jimu, hoyu alifkim men kimu darding yuki birla,

Dilida nuqtasi bag'rimda dog'im loyiqli xun men.

Shoira muammo va muvashshax shakllarida she'rlar yozganda ham shaklbozlikka berilmay, hayotiy mazmunni ifodalashga e'tibir bergan, bu jihatdan ham uning she'rlari saroy shoirlarining tuturuqsiz she'rlaridan farq qiladi.

Ammo Uvaysiy she'rlarining hammasi ham kamchiliksiz, baquvvat emas. Shoiraning ba'zi she'rlarida turli badiiy nuqsonlar bor. Chunonchi, quyidagi misralarda «Ag'yorim qoshida xor ra'nolanmasin» gapi o'rinli tushmagan:

Yor ruhsorin ko'rih gulzor ra'nolanmasin,

Ushbu ag'yorim qoshinda xor ra'nolanmasin.

Ba'zi vaqtlarda, ayniqsa, umrining oxirlarida, shoira pessimizmga ko'proq berilib, «tangri»ga, podshoga iltijo qiladi:

Tangrim meni naylasa bechora tururman.

Bechoraligimdan ela afsona tururman.

Hech kim meni obod eta olmas bu jahonda.

Ul nahn qasamnodagi vayrona tururman.

Uvaysiy butun umri davomida tinch va totuv, to'q va osoyishta, «xush hob» va «xush dil» hayot kechirishni orzu qildi. Ammo Uvaysiyning bu orzusi ushalmadi. Zotan, o'shunday notinch feodal antagonizmi sharoitida tinch va osoyishta hayotning bo'lishi mumkin ham emas edi. Shuning uchun bir vaqtlar:

«Dunyoni bugun davr ila davroni g'animat»,-

deb ne-ne orzular bilan qalam tebratgan shoiraning keyinroq:

Kunduzim-tun, ko'ragim-xun, qomatim-nun, do'stlar,

Mehnatu g'am birla chun dashti g'aribon man bukun,-

deb yozishi tabiiydir. Ayniqsa, Muhammad Alixon (1822-1842) hukmronlik qurgan yillarda shoiraning boshiga tushgan mushkul kunlar: sevikli qizi Quyoshxon (shoira Xokiy) dan judo bo'lishi, o'g'lining sarbozlar qatorida xon tarafidan Qashqarga

jo'natilishi, yolg'izlik «dashti g'aribon»da sargardonliklari shunday g'amgin baytlarni to'qishga olib keldiki, bu faqat Uvaysiyninggina emas, o'sha notinch, serg'alva sharoitda barcha mushtipar onalarning ahvoli ruhiyati tasviri edi.

Uvaysiy "Shahzoda Hasan", "Shahzoda Husayn" nomli dostonlarni hamda "Voqeoti Muhammad Alixon" nimli she'riy manzumasini yozdi. Ikkila dostonning temasi ham Sharq adabiyotida Uvaysiygacha o'nlab-yuzlab shoir va yozuvchilar (ayniqsa islom dini muhoblari) tomonidan qalamga olingan edi. Bu temaning Uvaysiy tomonidan «ne maqsad bilan qalamga olingani» haqida o'rni bilan mulohaza yuritamiz.

"Voqeoti Muhammad Alixon". Bu asrda Muhammad Alining tug'ilishi, uning taxtga o'tirishi, Qashqarga harbiy yurish qilishi voqealari tasvirlangan. Dostonda tasvirlanishicha, Alixon Qashqarda ro'y bergan "g'azot" munosabati bilan u yerga harbiy yurish qiladi. Bunga ayrim vazirlari va saroy ahllari qarshilik ko'rsatishiga qaramay, u onasi Nodiraxonimdan ruxsat olib, yo'lga tushadi. Onasi o'z o'g'lini Marg'ilongacha kuzatib borib, safar natijasini shu yerda toqatsizlik bilan kutib qoladi. Dostonda Nodiraning sabrsizlik bilan xudoga sig'inib, o'g'lining salomat kelishini so'raganligi, uning kechalarni uyg'oq, kunduzlarni betoqat bo'lib o'tkazganligi tasvirlanadi. Chunonchi:

*Ul kecha uyda bo'ldi bedor,
Hazrat oyim ki sarvraftor.
Xurshid kabi yuzni o'shal kun,
Qo'ydi, misoli bo'ldi majnun.*

Asosan, masnaviy formasida yozilib, ora-sira g'azallar ham keltirilgan bu manzuma tugallanmay qolgan. Asarda Qashqardagi "g'azot" voqeasining natijasi nima bilan tugaganligi— Muhammad Alixon va boshqalarning safari haqida hech narsa bayon qilinmagan. Shuningdek, dostonning xom va sohta o'rinlari, ko'p baytlarining bo'shligi sezilib turadi.

Bu dostonda diniy rivoyatlar ko'pligidan qat'i nazar, unda Nodiraxonimning hamsuhbat zamondoshi tomonidan Nodiraga xos ayrim xususiyatlar ishonarli qilib tasvirlanishi g'oyat muhimdir. Chunonchi, dostonda Qo'qondan Marg'ilonga kelgunga qadar Nodiraxonimning ayrim kishilarga "saru po" berib, "g'aribu g'urabo"larni to'ydirganligi, "ehson" qilishda himmatli ekanligi, rahmdilligi, shafqat-muruvvati bilan darhol ko'zga tashlanib qolganligi hikoya qilinadi:

*Ul kuni turib berib saru po,
To qildi ulug'lig'in bar a'lo.
Ser ayladi har g'arib g'urabo...
Ehsoneki beadam qilib ul,
To tushti Marg'ilona g'ul-g'ul.*

Marg'ilonda intizorlikda qolgan Nodiraning ham, Tunqator onasining ham, Uvaysiyning o'zining farzandlarini sarosima bilan kutishi tasvirlangan hayotiy lavhalarida o'sha davr onalarining onalik drammatizmi ifodalangan.

"Shahzoda Hasan haqida doston". Avvalo shuni aytib o'tish lozimki, Uvaysiyning Hasan va Husayn haqidagi dostonlari 60-yillargacha batafsil tekshirilmagan bo'lib, ular har xil nomlar bilan atalib kelgan edi. Chunonchi,

“O‘zbek adabiyoti xrestomatiyasi” va “O‘zbek shoirlari” kitobida har ikkala doston birgalikda “Karbala-noma” deb nomlangan. Vaholanki, Karbalo voqealari Husayn nomi bilan bog‘langan bo‘lib, ikkinchi dostonigagina taalluqlidir. Bu dostonlar revolyutsiyagacha Toshkentda «Kitobi Uvaysiy» nomi bilan nashr etilgan. Shoir “Devon”i- ning oxiriga ilova qilingan har ikkala doston aslida nomsiz edi. 1960-yilda Uvaysiy ijodi yuzasidan kandidatlik dissertatsiyasi yozilganda, birinchi dostonni “Shaxzoda Hasan haqida doston”, ikkinchisini “Shaxzoda Husayn haqida doston” deb atash muvofiq ko‘rilgan.

Ikkala dostonda ham Muhammadning qizi Fotimaning o‘g‘illari Hasan va Husayn voqealari beriladi. Lekin muhim tomoni shundaki, shoir Uvaysiy ana shu voqealar fonida o‘z zamonasidagi ijtimoiy voqealarga ishora qilib, o‘sha davr kitubxonlariga ibrat bo‘ladigan mulohazalarini bayon etishga urinadi.

Dostonda hikoya qilinishicha, Fotimaning eri Ali vafot etgach, hokimlik qilgan Ko‘fa yelari katta o‘g‘li Hasan ixtiyoriga o‘tadi. Shom hokimi Muoviya (u Alining raqibi edi) Alining o‘lganidan foydalanib, Ko‘fani bosib olish niyatida Hasan ustiga qo‘shin tortadi. Hasan esa o‘z lashkarini pastqam o‘ngurda shaylab qo‘yib, o‘zi tanho Muoviya oldiga boradi va uni qon to‘kishdan to‘xtatib, sulhga ko‘ndiradi. Ammo Muoviya o‘z maqsadini boshqacha yo‘l bilan amalgam oshirish rejalarini tuzadi. Chunonchi, Hasan Mavsalda do‘stining uyida mehmon bo‘lib turganda, uy egasi Muoviyaning maslahati va undoviga ko‘ra Hasanga zahar solingan ish beradi. Lekin zahar Hasanga kor qilmaydi. Shunda Muoviya ikkinchi marta zahar yuboradi. Ammo zahar tashuvchi yo‘lda bo‘riga yem bo‘ladi.

Hasan Madinaga kelganida ham bu yerning hokimi Mardon, bir tomondan uning izzat-hurmatini bir joyga qo‘ysa, ikkinchi tomondan o‘z kanizagi orqali Hasanning xotini Jo‘daga katta mablag‘ va‘da qilib, bir necha marta Hasanga zahar ichkizadi. Lekin bular ham Hasanga kor qilmaydi. Hatto Hasanning eski raqiblaridan biri bo‘lgan bir ko‘r odam oning oyog‘ini zaharli katlak bilan jarohatlaganida ham malhamlar yordamida oyog‘i tuzalib ketadi. Ko‘r kishi esa o‘ldiriladi. Nihoyat, Muoviya Jo‘daga olmas qirindilari qorishtirilgan zahar yuborib, Hasanni zaharlashga muvaffaq bo‘ladi.

Uvaysiy payg‘ambarzodalar oilasida ham ana shunday makr-hiyla va yaramas voqealar bo‘lib o‘tganini eslatib, o‘z zamondoshlariga pand-nasihat qiladi. Chunonchi, Hasanning urushga ko‘nmay, eski raqibi Muoviyani sulhga chaqirganini va buning sababini shunday aks ettiradi:

*Shahzoda der edilar borha,
Qilmom kishi birla kiyna also.
Qilnamiki munozarat kishidan,
Yo‘qdur ishim kishi ishidan...
El sudini istagum shabu ro‘z,
Bu so‘zni debon shahi dilafro‘z...
Oldimda bu el salomat o‘lg‘ay,
Ko‘nglum‘a bu ish kifoyai o‘lg‘ay.
Yo‘q hohishim o‘lsa el parishon,
To bo‘lmasa fitna, bo‘lsa imkon...*

Tabiiyki, payg'ambarzoda Hasan tarihda Uvaysiy tasvirlaganday bo'lmagan. Ammo Uvaysiy o'z zamonasi uchun foydali hisoblagan fikrlarini targ'ib qilmoqchi bo'lib, Hasan obrazi orqali "kishi birla kiyna "da bo'lmaslik "el sudi" (foydasi) va "el salomat" ligini nazarda tutish, elni "parishon" qilmaslik uchun fitnalarga yo'l qo'ymaslik kerak degan istaklarini ilgari surgan. Shuning uchun shoira Hasan tilidan bir o'rinda:

*Xalq ganjiga to xazinabon men,
Dunyo zaru siymiga emasmen.*

desa, boshqa bir o'rinda:

*Sulh aylamasang, necha musulmon,
Bo'lgayki halok, to'kiur qon,-*

Deydi va hukmdorlarga murojaat etib: "Xalq ganjiga xazinabon" bo'lish, kishilarning behudaga halok bo'lishi va qon to'kishlarga yo'l qo'ymaslik kerak, demoqchi bo'ladi.

Dostonda Muoviya va uning tarfdorlarining "yuz hiylayu makr ila" ish ko'rishlari tanqid qilinadi. Jo'da "mulku zaru molni havosi" bilan o'z erini o'ldirgan kaltafaxm, befarosat va purjafo xotin sifatida tasvirlansa, uni o'z qo'liga ola bilgan Shom hokimining kanizagi Oysuniyo uyma-uy daydib yuruvchi "mal'un shum", badkor "sak"(it) sifatida gavalantiriladi.

*Bor edi Madinada kanizak,
Har uyga kiradi go'yo sak.
Dallollik edi kanizak ishi,
Har sorig'a bor edi borishi.*

Uvaysiyning dostondagi voqealar davomida keltirgan quyidagi

*Ey ahli xirad, qiling farosat,
Bu so'z batamomi elga ibrat.
Behuda kishiga qasd qilmoq,
Behuda o'zin haloka solmoq...
Gar qilsa sitam kishi kishig'a,
Go'yo sitam aylamish o'zig'a.*

kabi umumlashma pand-nasihatlaridan ko'zlagan maqsadi zamon kishilarini to'g'ri izga tushurish, behuda "ozor, sitam, qasd" qilishga barham berish ekanligi ko'rinish turadi.

"Shaxzoda Husayn haqida doston". Bu dostondagi voqealar Karbalo cho'lida davom etadi. Hikoya qilinishicha, Muhammadning keyingi nabirasi Husayn o'z oila a'zolari va tarfdorlari bilan Karbalo cho'lidan o'tayotganda raqibi Yazid boshchiligidagi lahskar qurshovida qoladi. Jazirama issiqda charchab, bir qultum suvga ilhaq bo'lgan qurshovdagilar ortiq chidab tura olmy dushman xalqasini yorib chiqish uchun janga tushib ketadilar. Hasanning o'gli Qosim va Aliakbar, inisi Abbos va boshqalar qanchlik jonbozlik ko'rsatmasinlar, baribir dushmanning zarbalari va suvsizlik ularni holdan tuydirib, safdan chiqaradi. Nihoyat, Husayn tashnalikdan chinqirab yig'layotgan o'g'li Aliasqarni ko'tarib, dushmanlari yoniga borib, suv so'rashga majbur bo'ladi. Lekin Yazidning rahmsiz kishilari bolani nayza sanchib o'ldiradilar. Shundan keyin Husayn majolsiz xotini va ayollar bilan vidolashib,

dushman lashkariga tashlanadi. Duch kelganini chopadi, o'ldiradi va nihoyat o'zi ham halok bo'ladi.

Shoira Uvaysiy bu dostonida ham behuda nizo va adovatlarning katta fojearalar bilan tugashini ko'rsatadi va ularni qoralaydi. Shoira o'z fikr-mulohazalarining kitobxonga tez anglashilishi uchun soda va qulay ifodalar qo'llaydi. Voqealarning mazmuniga mos keladigan xilma-xil she'riy formalar (masnaviy, g'azal, marsiya, musaddas va b) da yaratilgan bu asar tilida *kiyan*, *chekan*, *biza*, *siza* kabi so'zlarning qo'llanilishi unda ozorbayjon tili elementlarining ta'siri borligini ko'rsatadi. Chunonchi, Husaynning inisi Abbos jasadi ustida aytgan quyidagi marsiyada bu xususiyat yaqqol ko'zga tashlanadi:

*Bukun ichgan oshim, ey do'stlar, qoni jigardandur,
Judolig' otashin birlan chekkan ohim sharardandur.
Kiyan to'nim kafandandur, yegan oshim zahardandur,
Senga bundoq balolarkim ajal otliq kafandandur.
Bu mehnatlar biza, Abbos, charxi kinavardandur.
Shahodat sharbatin no'sh aylamoqjomi kafandandur.
Ko'rib Abbos holing, charxdin dod aylamay naylay.
Korib qo'lsiz tannin, dod ila faryod aylamay naylay.
Bu g'am o'zgacha qattiq, nola faryod aylamay naylay.
Fano tufrog'ida jismimni barbod aylamay naylay.
Bu mehnatlar biza, Abbos, chaxi kinavardandur,
Shahodat sharbatin no'sh aylamoqjomi kafandandur.*

Bu fakt Uvaysiyning ozorbayjon adabiyotiga, ayniqsa, Nasimiy va Fuzuliy, Vidodiy va Voqif kabi shoirlar ijodiga ko'proq murojaat qilganini, ulardan o'rgangani va ta'sirlanganini tasdiqlaydi.

Shuni ham uqitirib o'tish kerakki, Uvaysiyning Hasan va Husayn haqidagi dostonlari, garchi o'sha davrdagi dostonnavislikning rivoji uchun ma'lum darajada yordam bergan bo'lsa ham, lekin ular shoira "Devon"idagi lirik she'rlarga nisbatan ancha zaifdir. Buni yuqoridagi marsiyaning ba'zi masralarida *ko'rub*, *dod*, *faryod* so'zlarining ikki martadan takrorlanishida ham payqab olish mumkin. Bundan tashqari, baytlar qofiyasidagi *jigardandur*, *sharardandur*, *kinavardandur*, *jomi kaddardandur* kabi so'zlar ham Fuzuliy, Ravnaq, Nishotiy va boshqa shoirlar tomonidan takror-takror qo'llangan.

Bu holni ko'p sabablar bilan, jumladan, shoira hayotining og'irligi, uning boshiga tushgan musibatlarining ko'pligi, pessimistic katfiyatlarga berilganligi bilan hayotga ta'sir o'tkazish, odamlarni to'g'rilikka da'vat etish uchun real haqiqatdan uzoq bo'lgan diniy temalarga murojaat etish, payg'ambarzodalar voqeasini o'z davri hodisalariga zo'rma-zo'raki bog'lab, shu voqealardan ibrat olishga da'vat etganligi bilan izohlash mumkin.

Xullas, Uvaysiy o'z ijodidagi qarama-qarshiliklardan, umidsizlik kayfiyatlaridan qat'i nazar, o'z davrining yuksak darajasidagi shoirasidir. Uning xalq hofizlari repertuaridan o'rin olgan g'azallari o'tmishdagi «dard ahli»ning taronalari sifatida yuksak g'oyalar qurboni bo'lgan xotin-qizlarning xasratomuz kuylari sifatida o'z qimmatini sira yo'qotmaydi.

*Mehnatu alamlarga muhtalo Uvaysiymon,
Qayda dard eli bo'lsa, oshno Uvaysiymon,-*

deb yozgan shoira butun qalamkashlik umri davomida «dard eli» bilan birga bo'lgan va o'zining ham, elining ham azob-uqubatlardan halos etish orzulari bilan jo'shib qalam tebratgan.

Nazorat topshiriqlari:

1. Uvaysiy she'rlari badiiyatining qaysi unsurlarda ko'ramiz?
2. Shoira qo'llagan ma'naviy san'atlarni ko'rsata olasizmi?
3. Shoira g'azallarining mumtozligini ko'rsata olasizmi?
4. Uvaysiy ijodining ta'sirchanligini izohlab bering.
5. Uvaysiy ijodi inqilobgacha qanday o'rganilgan?
6. Uvaysiy ijodi sho'ro davrida qanday o'rganilgan?
7. Uvaysiy asrlari nashri xususida so'zlab bering.
8. Uvaysiy kimlarning g'azallariga muhammaslar bog'lagan?
9. Uvaysiy davlat arbobi edimi?
10. Shoira devonlari haqida ma'lumot bering.
11. Shoira devonlaridagi she'riy janrlar mundarijasi haqida so'zlang.
12. Uvaysiy ijodida qanday umumbashariy g'oyalar qo'llangan?

NODIRA IJODI

Mohlaroyim Nodira XIX asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan mashhur shoira, davlat arbobi, madaniyat va adabiyot homiysidir. Mohlaroyim Nodira 1792-yilda Andijon hokimi Rahmonqulbiy oilasida tug'iladi. Rahmonqulbiy Ming urug'iga mansub zadogonlardan bo'lib, Farg'ona hukmdori Olimxonning tog'asi edi. Onasi Oyshabegim ma'rifatli ayol bo'lib, oilasi Bobur nasliga mansub bo'lgan. Farzandi Nodira tahsiliga va tarbiyasiga alohida e'tibor qaratgan. Otin oyi qo'lida ilm o'rgandi, so'ng xususiy ta'lim jarayonida adabiyot, tarix, madaniyat, ma'naviyatdan yaxshigina xabardor bo'lib o'sdi. Yoshligi adabiyot ahli davrasida keshadi. Aql-farosati, go'zalligi va she'riy qobiliyati bilan tanildi. 1807-yilda Marg'ulon hokimi Umarxonga turmushga chiqadi. Umar Amirxon 1810-yildan keyin (Olimxon qatlidan so'ng) Qo'qon xonligi taxtiga o'tiradi. Qo'qondalik paytida Nodira Sharq mumtoz adabiyotining Navoiy, Hofiz She'roziy, Bedil, Fuzuliy, Mashrab kabi zabardast vakillari asarlarini qunt bilan o'qiydi, o'zining dilkash g'azallari bilan tanildi. Nodiraning she'riy qobiliyatini rivojlantirishda uning hayotdagi yo'ldoshi, Amiriy taxallusi bilan she'rlar yozgan Umarxonning homiyligi sezilarli bo'l di. Shoiraning katta o'g'li Muhammad Ali ham Xon taxallusi bilan she'rlar yozadi. Kichik o'g'li Sulton Mahmudxon esa donishmand bir shaxs bo'lib yetishadi. Nodira Qo'qonga mashhur shoira Uvaysiyni taklif etadi. U bilan adabiy hamkorlikda ilm-fan rivojlanishi yo'lida ko'pgina ishlar olib borishadi. 1822-yilda Umarxon bevaqt vafot etadi. Nodiraning 14 yashar o'g'li Muhammad Alixon xon qilib ko'tariladi. Lekin katta hududni o'z ichiga olgan

davlatni 14 yashar bola idora qila olmasligini nazarda tutgan Mohlaroyim mamlakat boshqarish ishlarida faol ishtirok eta boshlaydi.

Shoiraning zamondoshi Qozi Abdunabi Xotifing tugallanmay qolgan voqeaband dostonida shoira hayoti dalillar bilan ko'rsatib berilgan. Uning yozishicha: "Nodira Umarxon vafotidan keyin bu iffat sadafining injusi kunlarini xasrat-u firoq bilan shu tariqa o'tishini noshukurlik deb bildi. Farg'ona, Toshkent, Xo'jand, Andijon kabi shaharlardan olimlar, xattotlar, naqqoshlarni o'z xizmatiga chaqirtirib keldi". Madrasalar, kutubxonalar qurdiradi. Navoiy, Fuzuliy, Bedil, Mashrab, Amiriy singari shoirlarning asarlarini nasta'liq xatida ko'chirtirib, muqovalatadi. Yaxshi ishlagan kotiblarga tilla qalam, kumush qalamdob berib taqdirlagan. Manbalarda aytilishicha, o'sha paytda yuzaga kelgan madaniy va adabiy hayot yangiliklarining aksariyati Nodira nomi bilan bog'liq edi. Nodira yaxshi fazilatlari tufayli "Nodira davron" laqabi bilan tanilgan.

Nodira nihoyatda murakkab bir sharoitda yashadi. U mamlakatning ichki va tashqi hayotidagi o'ta ziddiyatli vaziyatning guvohi bo'ldi. Xonliklar o'rtasidagi muttasil kelishmovchiliklar Mohlaroyim faoliyatining keng ravnaq topishiga rahna solib turardi. Oqibatda Buxoro amiri Nasrullo turli bahonalar bilan Qo'qonga bostirib boradi. Go'yo bu yerda izdan chiqqan shariat ahkomlarini tuzatmoqchi bo'ladi. Mohlaroyimning ikki o'g'li-Muhammad Alixon, Sulton Mahmudxon, nabirasi Muhammad Alixonlar bilan birgalikda vahshiylarcha o'ldiradi. Shoira bu paytda 50 yoshda edi.

Badiiy ijodga katta e'tiqod bilan qaragan shoiraning bizgacha 3 ta devoni yetib kelgan. Ularda shoira Komila, Nodira, Maknuna taxalluslari bilan ijod qiladi. Nodira "Sohibi devon" bo'libgina qolmasdan, zillisonayn ijodkordir. Shoira g'azallari o'zbek va fors-tojik tillarida yaratilgan.

Bo'lubdur Nodira mumtozi ma'ni,

Kalomi ravshani ash'ori farrux.

Shoira o'zbekcha devoniga yozgan debochasida Navoiy, Fuzuliy, Amiriy devonlari qatori saroydagi ayollar ishtirokida o'zining ham devonlari tuzilganligi haqida ma'lumot bersa-da, haligacha shoiraning o'z davrida ko'chirilgan yoki dastxat holidagi devoni bizgacha yetib kelmagan. Bu o'zbekcha devonga 109 ta g'azali kiritilgan. O'zbekiston Respublikasi FA Beruniy Sharqshunoslik institutida, H.Sulaymonov nomidagi qo'lyozmalar institutida saqlanayotgan, Namangandan 1962-yilda topilgan devonlari XIX asrning ikkinchi yarmida ko'chirilgan.

1988-yilda Samarqandda istiqomat qiluvchi shoir Mahmud Diyoriyning shaxsiy kutubxonasida shoiraning o'zbek tilidagi she'rlari Komila taxallusi bilan kiritilganligi aniqlandi. Bu devonda bali kitobxonlarga ma'lum bo'lmagan yangi she'rlari ham mavjud. Bugungi kunda Nodiraning aniqlangan she'rlar miqdori 15000 misradan iboratdir.

Nodira ijodiga bo'lgan qiziqish shoira hayotligi davridayoq boshlangan edi. Dilshodi Barno Nodirani "ilm-adab va nazm osmonining yulduzi, shakarafshon bulbul" deya ta'riflagan edi. Shoira g'azallariga Xotif, Furqat, Muqimiy kabi zamondosh va izdosh shoirlar naziralar yozdilar, muxammaslar bog'ladilar.

Adabiyotshunoslikda Nodira hayoti va ijodi ko'p yillardan buyon o'rganilib kelinadi. V.Zohidov, V.Abdullayev, Fitrat, S.Ayniy, O'tkir Rashid, T.Jalolov, M.Qodirova, A.Qayumovlarning Nodira haqidagi tadqiqotlari diqqatga sazovordir.

Shoira ijodida Navoiy, Fuzuliy, Hofiz, Bedil Mashrab kabi salaflar tarannum etgan qarashlarni ijodiy davom ettirilganligini kuzatamiz.

Nodira lirikasi mavzulari rang-barang bo'lib, ishq mavzusi esa barcha tasavvuf vakillari kabi uning ijodida ham yetakchilik qiladi. Bu ilohiy ishq sohibi bo'lgan shoira muhabbatni yuksaklikka ko'taradi. Haqiqiy oshiqning butun vujudi ishq bilan yo'g'rilgan bo'lishi kerakligini aks ettiradi.

Muhabbatsiz kishi odam emasdur,

Gar odamsan, muhabbat ixtiyor et.

Amir Umarxon vafotidan keyin Nodira she'riyatida ayriliq ohanglari, hijron iztiroblari paydo bo'ladi. Umrining yarmini shaxsiy va ijtimoiy hayotdagi tashvishlar bilan o'tkazdi. Majoziy muhabbat vositasida ilohiy ishqni tarannum etadi.

Ul parivash vaslidin bo'ldum judo,

Rohati dil qolmadi dildorsiz.

Shunchalar og'ir g'am yukini shoira yuragida ko'tarib yurar ekan, yorning unga atagan ne'matlaridan, bitiklaridan norizo bo'lmaydi. Haqiqiy oshiqlar singari ishq olovida kuyishni istaydi.

Nodira badiiyat ilmidagi san'atlarni mukammal egallagan va she'riyatga tatbiq eta olgan. U badiiy usul imkoniyatlaridan foydalanib, aqlni hayratga soluvchi go'zal manzaralar yaratga.

Masalan:

Talmeh

Marhabo, ey payki sulton, marhabo,

Hudhudi mulki Sulaymon, marhabo.

Tashbeh

Nodira, bulbul kabi to'nola insho ayladim,

Navbahor o'tti, xazon o'ldi guliston oqibat.

Tazod

Yor uchun ag'yo r dardin tortaman,

Ko'rmadim bir yorni ag'yorsiz.

Tajnis

Bu ko'zdin, Komila, ko'p yosh to'karkim

Ki bergay tangri bir yoshingga yuz yosh.

Husni ta'lil

Adab elni baland iqbol aylar,

Tavozu'din erur ko'z ustida qosh...

Bo'lib xam ikki qoshing bir-biriga

Qilurlar qatlima payvasta kengash...

Nodira yetuk mahorat sohibasi va uning nazmida ayollarga xos fikriy mushohada uslubi, ramzu timsollar tizimi mujassam. Sarvning ozod, tik, to'g'ri qaddiga asir bo'lgan shamshod mashshota o'rni uning sochlariga taroq uradi. Sarv go'zal inson ekanligidan kelib chiqilsa, Nodira taroq shamshod daraxtidan yasallishini ham nazarda tutgan

G'azallar

Tiyradur subhi nashotim, soqiyo, keltur sharob,
Shomi hijron zulmatida jomi maydur oftob.

Mohi tobon yuzligim, har lahza yod etsam seni,
Dudi bag'rimdin chiqar o't ichra tushgandek kabob.

Band etib zulfing aro ko'nglimni ozod etganing,
Qush uchurgandek erue bo'lab ayog'iga tanob.

Koshki ohim nasimidin tabarruk aylasa,
Yorkim ruksorig'a gul bargidin solmish niqob.

Hajr oshubi balodurkim, ani tashvishidin,
Qatrai simob yanglig' ko'nglim aylar iztirob.

Shod edi ul shohi davron vasli birla xotirim,
Aysh davronig'a soldi davri gardun inqilob.

Bevafolardek seni hargiz faromush aylamas,
Nodira, yodingni aylar to dami yovmulhisob.

G'azal an'anaviy yeti baytli bo'lib, aruzning foilotun ruknidan hosil bo'luvchi bahrida yaratilgan. Oshiq musaffo subhning tiyraligi, ya'ni aytib, soqiydan sharob keltirishni so'raydi. Bu ishq sharobi ayriliq tunida uning uchun quyoshdek ekanligini tasvirlar ekan, tasavvufiy istilohlardan mohirona foydalanadi. Bilamizki, jom- bu qadah. Lirik qahramon soqiy-pirdan muhabbat bilan to'lgan qadahni so'ramoqda.

Ikkinchi baytda mashuqaga mohi tobon yuzligim deya murojaat qilar ekan istiora san'atini qo'llaydi. Kabob pishayotganda qanday o't o'chiqsa, yorni har lahza eslaganda ham bag'rimdin shunday o't alanga olishini aytadi. Oshiq ruhiy holatini hayotiy asosda dalilab beradi.

Yorning gulzordagi gul barglaridan niqob taqishi tashbehning ajoyib namunalaridandir.

Ayriliq shunday bir balo ofat ekanki, uning tashvishlaridan ko'ngil bir qatra simob tomganidek azobda, iztirobda. Biz simobning kuydiruvchi xususiyatlarini bilamiz. va oshiq qalbini ham shunday kuydirayotganligini his etamiz.

Xayoli davr shohining visolidan shod bo'lganligi, afsuski, aylanuvchi dunyo uning xursandchilik kunlarini o'zgartirganligi, inqilob qilganligidan xafa bo'ladi.

Oshiq o'zining haqiqiy muhabbat egasi ekanligini bevafoqardek hech qachon yorni esdan chiqarmasligini, uning yodini toki ulug' hisob kuniga qadar saqlashini aytadi.

Doda keldim, ey salotin sarvari, dodim eshit,
Sen shahu, men benavo lutf ayla, faryodim eshit.

Dudi ohim shulasi husning dabiristonida,
Misrai barjastadur, ey sarvi ozodim, eshit.

Sarvinozim, sendin ayru naxli ohim bo'ldi xam,
Qomating hajrida sindi shoxi shamshodim eshit.

Hajr nechakim sabr ta'mirini bunyod ayladim,
Ashk selobida vayron bo'ldi obodim, eshit.

Barcha yor-u oshnodin aylading begonalig',
Necha kunlar bo'ldi hargiz qilmading yodim, eshit.

Kelki, bir soat seni ko'rmoq uchun mushtoqmen,
Telba bo'ldim sendin ayru, ey parizodim, eshit.

Nodira bodi sabodin senga irsol etgali,
Qildi insho bu g'azalni ta'bi noshodim, eshit.

Kel dahrni imtihon etib ket,
Sayri chamani jahon etib ket.
Bedardlaring jafolaridin,
Faryod chekib, fig'on etib ket.
unyo chamani bulbulisen
Gul shoxida oshyon etib ket.
Ey ashk, ko'zimni maktabidin,
Hayrat sabaqin ravon etib ket.
Olam chamaniki bevafoqdur,
Bir oh bila xazon etib ket.
Ushshoq maqomi bo'standur,
Azmi rahi bo'ston etib ket.
Maqsad ne edi, jahonga kelding?
Kayfiyatni bayon etib ket.
Fosh etma ulusqa ishq sirrin,

Ko'ngulda ani nihon etib ket.
Kel ishq yo'lida ko'zlarini,
Ey Nodira, durafshon etib ket.

Vasl uyin obod qildim, buzdi hijron oqibat,
Seli g'amdin bu imorat bo'ldi vayron oqibat.
Qildi choki pirohan dog'i dilimni oshkor,
Qolmadi ko'nglimda zaxmi ishq pinhon oqibat.
Ahd-u paymonlar qilib erdi, vafo qilg'um devon,
Ayladi tarki vafo ul ahd yolg'on oqibat.
Orzu qildim tutarmen deb visoli domanin,
Pora bo'ldi hajr ilgida giribon oqibat.
Zohido, ishq-u muhabbat ahlini ma'zur tut,
Yor ko'yida na bo'ldi shayx San'on oqibat.
Baski qon bo'ldi yurakim, gavhari ashk o'rnig'a,
Qatra-qatra ko'zlarimdin tomda marjon oqibat.
Ohkim, bo'ldi yana subhi nishotim shomi g'am,
Chehra pinhon etti ul xurshidi tobon oqibat.
Garchi bor erdi musaxxar devlar farmonida,
Poymoli xayli mo'r o'ldi sulaymon oqibat.
Nodira bulbul kabi to nola insho ayladim,
Navbahor o'tti, xazon o'ldi guliston oqibat.

Savol va topshiriqlar:

1. XVII- XIX asrda madaniyat, xususan, adabiyotdagi o'zgarishlar nimalarda aks etadi?
2. Nodiraning "Dahrni imtihon etib ket" she'rini yodlang. Uning falsafiy mohiyati hamda badiiy xususiyatlarini tahlil qiling.
3. Nodira lirikasidagi an'anaviylik nimalarda aks etgan?
4. Tasvir vositalaridagi o'ziga xosliklarga e'tibor qarating.
5. Nodira ijodining o'zbek adabiyotida tutgan o'rni.
6. Nodira qaysi sharq mumtoz adabiyoti vakillari ijodini chuqur o'rgangan?
7. Shoiraning bizgacha nechta devoni yetib kelgan?
8. Dilshodi Barno Nodirani qanday ta'riflagan edi?
9. Nodira she'riyatida ilohiy ishqning qanday kuyilanishi haqida ma'lumot bering.
10. Shoirra lirikasida qo'llanilgan betakror tashbenhlarning o'rni.
11. Vasl uyin obod qildim, buzdi hijron oqibat,
Seli g'amdin bu imorat bo'ldi vayron oqibat baytini sharhlab bering.
12. Nodira g'azallaridan yod oling.

ANBAR OTIN

VII-XVIII asrlar yurtimiz tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, ushbu davr xonliklar davri ijtimoiy-siyosiy hayotida turg'unlik hamda tarqoqlik davri sifatida xarakterlanadi. Shu o'rinda aytish joizki, ushbu davr tarixini yorituvchi manbalarni shartli ravishda ikki turkumga ajratish mumkin. Bir guruh saroy tarixchilari xonliklar davri ijobiy jihatlari hamda xonlar siyosati hamda shaxsiyatini ulug'lab yozgan bo'lsa, ayrim yozuvchilar mavjud davrning qora nuqtalarini o'z falsafiy qarashlari bilan asarlarda yoritganlar. Bu borada o'zbek mumtoz shoirlari ijodini kuzatish maqsadga muvofiq.

Anbar Otin 1870 yilda Qo'qonda hunarmand oilasida dunyoga keldi. Anbarning otasi Farmonqul asli Marg'ilonlik bo'lib shoir Uvaysiyning nabirasidir. Onasi Ashurbibi esa qo'qonlik Abdulg'ani ismli kosibning qizi bo'lgan.

Farmonqul, taxminan, 1865-66 yillarda Marg'ildan Qo'qonga kelib qolgan va shu erda uy-joy qilib, turg'un bo'lib qolgan. Shoir tarjimai holida quyidagilarni yozadi:

Otam – Farmonquliyi Marg'iloniy,
Onam – Ashurbibiyo qo'qoniy.
Alar belboqchi – bo'zchi erdi kasbi,
Hamisha makkayidin erdi noni,
Kim «bo'zchi yalchimas belboqqa» doim,
Yana juft bo'lmas erdi chaponi.

Anbar Otin ulg'aygach, uni qizlar maktabiga beradilar. Anbar shoir Dilshod otin qo'lida tahsil oladi. Dilshod otin o'zining «Tarixi muhojiron» («Muhojirlar tarixi») asarida Anbar otin nomini alohida diqqat va etibor bilan tilga oladi:

«Anbar otin bug'doy rang, sunbo'l soch, ohu ko'z, oy yuzli, axloqi hamda va odobi pisandida sohibidir... Umidim borki, bu qizcha katta shoir bo'lgusi».

Anbar otin O'ratepalik Zohidho'ja ismli kishiga turmushga chiqqan va to'rt farzand ko'rgan.

Mani farzandlarim to'rt bo'ldiyu, bas
Mo'minxo'jam edi andak yomoni.
Bibixon – rohati jonim, anisim,
g'ariblik, dardmanlik darmoni...
Yotib qoldim, murabbim bo'ldi shu qiz,
Aning birla topib jonim omoni,
Usmonxo'ja – halimu qobilimdur,
O'qitdi ustod Xayrullaxoni.
Mani dardimga qo'shdi ming alamlar
Vafot etgan qizim ul Ominaxoni.

Ko'rinib turibdiki, Anbar otinning ikki o'g'li, ikki qizi bo'lgan, qizlaridan biri Ominaxon shoir hayot vaqtidayoq vafot etgan.

Shoiraning qachon vafot etgani haqida ma'lumot yo'q. Uning «Falsafai siyohon» asari 1910 yilda yozilgan. Boshqa sherlarida ifoda qilingan mazmunga qaraganda, u birinchi jahon urushi davrida hayot edi, ijod etardi.

Anbar otindan kichik hajmdagi sherlarni o'z ichiga olgan devon etib kelgan bo'lib, unda 90 ga yaqin ijod namunalari mavjud.

Anbar otin o'tmish adabiyoti va madaniyatiga hurmat bilan qaragan, o'tmishda yashagan ijodkorlardan o'rganishni ta'lim olishni lozim deb bilgan.

Agar ustodi adabni izlasang, Anbar otin,

San Navoiy talimini doim mutolaa qil!

Shoira o'z sherlarida hayot haqiqatlarini kuylashga, harakat qiladi, xalqqa xizmat qilish, xalq manfaati uchun kurashish kerakligi haqida fikr yuritadi:

Odamdada bo'lsa gar yaxshi tilak,

Xalq uchun tebtartgusi doim bilak.

Yoki:

El g'amidin o'zgaroq o'lmas bu xat,

Shuncha qilsam bir yo'li bo'lmas g'alat.

Yo'llarimda jaru kuh, kiru qiyot,

Shul sabab yurganda qilgum ehtiyot.

Anbar otin shariyatida hajviy yo'nalish ham alohida ahamiyatga ega. Shoira jamiyatdagi firibgarlik, adolatsizlik va uning illatlarini keskin tanqid qiladi, o'z manfaati yo'lida dinni niqob qilib olgan shu yo'l bilan islomni ham buzib ko'rsatayotgan kishilarni hajv ostiga oladi:

Qo'rqutma, ey shayx, mazlumlarni do'zax o'tidin,

Manga ayondur iblis makoni, makruhi zohid.

Nazm aylamakni gunoh deysiz Anbarga doim,

Nechunki nazmim tig'i kesadur firibi zohid.

Shoiraning «Qoralar falsafasi» asari falsafiy ruhga ega. Unda siyosiy-ijtimoiy va falsafiy masalalardan tortib, adabiy-ijodiy masalalar ustida bahs ochiladi va bu to'g'ridagi shoiraning qarashlari bayon qilinadi.

«Qoralar falsafasi» risolasi kichik muqaddima va to'rt fasldan tashkil topadi.

Birinchi fasl qora narsalar – qora baxt, qora niyat, qora tusli xalqlar tarifi-tavsifiga bag'ishlanadi. Shoira tushunchasida bu dunyoni zulmat chodiriga burkab olgandir. qorong'ilik bosgan bu borliqda qaro baxt, qaro niyat va qaro fikr javlon uradi. qaro tunda qaro baxt hukmronlik qilgani shuki, mehnatkash xalq zulmga va jabru jafoga mahkumdirlar.

Ikkinchi faslda – onalar, onalik sharofati haqida so'z boradi, qaro farq egasi bo'lmish bu zot tabarnak va mo'tabardir. Shunday ulug' zot qaro zulmat hukmronlik qilgan shu zamonda sharaf-etibor topmagan, xor. Ularga bo'lgan etibor «chumoliga bo'lgan etiboridin ham kamroqdir».

Uchinchi faslda baxti qarolik nima, degan masala bayon qilinadi. Haqiqiy baxti qarolar shunday kishilarki, ular boylik orttirish uchun ming turli hiyla-nayrang ishlatadilar, qabih yo'llarga kiradilar, mehnat ahli hisobiga yashab, ular lanatiga uchrab umr o'tkazadilar.

To'rinchi fasl asarda bayon qilingan butun fikrlarning mantiqiy xulosasi bo'lib, hayotni qoplab olgan qaro zulmat to'g'risidagi mulohazalar, uni parchalab tashlash haqidagi g'oyalar bilan yakunlanadi.

Shoira she'rlarida ijtimoiy-siyosiy mazmun kuchli. Uning uchun adolatsizlik konkret tushuncha. U buni, avvalo, jannatday yurtning o'z egalari xor bo'lib, kelgindilar tasarruf etayotganligida ko'radi. Shu sababli yurtdoshlariga murojaat qilib, uni ozod va obod etmoqqa chaqiradi. U yozadi:

Ey go'zal Farg'ona, o'zingni kel emdi, shod qil,
Har g'azalni boshida, sen, o'z otingni yod qil,
Qaydi bandni pora aylab, o'zlugung ozod qil,
Qayg'ulik qunlarni kuydur, barchasin barbod qil,
Emdi Turkistonda haqgo'ylik ila faryod qil.

Bog'laring pajmurda bo'ldi zog'larning poyidin,
Ko'kraging sadpora bo'ldi daydilarning yoyidin,
Katra-qatra qon tomodur o'q teshkon joyidin,
Kip-qizil qonlar oqodur jabr ko'rgon soyidin,
O'z qo'ling birla bu yurtingni o'zing obod qil.

Ulg'ayursan, sanda bor bo'lsa adab,
Ulg'ayursan, sanga er ulsa adab,
Odam ersang, tashqi surata berma zeb,
Ona yurtingni hamisha ayla zeb.

Jahon ravshan ziyoyi ilmdandur,
Ko'ngil sofi safoyi ilmdandur.

Murodingni hayoting ichra axtar,
Ki mavhum ilm ichinda bo'lma axgar.

Kasb etar ohista-ohista kishi fazlu hunar,
Bog'aro bulbul bolasi xushnavo kam-kam bo'lur.
Murg'i vahshini qilolmas hech kim yakbora rom,
Donayu domini qurding, muftalo kam-kam bo'lur.

Kimki ma'rifatni etsa e'zoz,
Ani irfon etar, albatta, mumtoz.

Kimki el g'amidadur suxansanj,
Aning har so'zi dunyoda ulug' ganj.

Odam ersang tashqi suratga berma zeb,
Ona yurtingni hamisha ayla zeb.

* * *

Odam ersang ma'ni bil dona-dona,
Vatan erur senga ikkinchi ona.
So'zlamasdin oldin so'zingni sina,
Har bir so'zdir umring ichinda sina.

TARJIMAI HOL

Otam – Farmonquliyi Marg'iloniy,
Onam – Ashurbibiyl Qo'qoniy.
Alar belboqchi – bo'zchi erdi kasbi,
Hamisha makkayidin erdi noni.
Ki, "bo'zchi yolchimas belboqqa" doim,
Yana juft bo'lmas erdi choponi.
Bizoat bo'lmag'ach uy erdi notinch,
Sanab bo'lmas edi janjal soni.
Hayit kelsa hamisha g'avg'o bo'lg'ay
Ki, yo'qdur yangi engildin nishone,
Arafa- iydi qurbon kechasida,
Ota-onam qo'pordi g'alayone.
Namoz kuni ikkisi ayrilishdi,
Bir uycha-hovlicha sotdilar oni.
Man ham ikki ukam bila bizlar,
Onam birla bo'luvdik sarsoni.
Onam birla qolib biz ko'chalarda,
Otam ketdi ba shahri Marg'iloni.
Onam bir erga tegdi Beshqovoqqa,
Uni bor erdi chitgarlik do'koni.
Yana bog'i bor erdi bir tanobcha,
Ikki tanobcha erda dehqoni.
Mani tarbiyat aylab, ham ukamni,
Hamisha berdi bizga bug'doy noni.
Onam ko'rdi eti farzand andin,
Biri ko'rqori bo'ldi ko'zi oni.
Mani uyga chiqardilar shaharga,
Zohidxo'ja degan novvoy Qo'qoniy.
Ul niyz qashshoq edi avvalda o'zi,
Qari katta onosi-moli, joni.
Qiyinroq bo'ldi, novvoy o'zi tanho,
Kunimiz o'tdi andak: choyi, noniy.
Mani farzandlarim to'rt bo'ldi-yu bas,
Mo'minxo'jam edi andak yomoni.
Bibixon – rohati, jonim anisim,
g'ariblik, dardmanlik darmoni.

Etib qoldim, murabbim bo'ldi shu qiz,
 Aning birla topib jonim omoni.
 Usmonxo'jam-halimu qobilimdur,
 O'qutdi ustod Xayrulloxoni.
 Mani dardimga qo'shdi ming alamlar,
 Vafoti etkan qizim Ominaxoni.
 Shu dard birla ado bo'ldim, yoronlar,
 Bu yosh bog'im bo'lib tezda xazoni.
 Na rohat ko'rdimu, na orzuni
 Ki, man yig'lab g'azal yozdim nihoniy.
 Ayollar ishq so'zini demakdin,
 g'azal yozmoqdin o'zi erdi foni.
 Sahhofga yolborib necha varaqni,
 Kitob ichiga joylab qo'ydim oni.
 Kimeki ko'rsa, yod etsa zora,
 Yorug'lik bo'lsa ul dunyoyi soniy.

G'AZALLAR

Jahon-og'uga kelgan Anbar otinman,
 g'amu qayg'uga kelgan Anbar otinman.
 Yamon soatda keldim man jahonga,
 Ini jodug'a kelgan Anbar otinman.
 Adab ahli oyoq ostida xordur,
 Chunin yog'dug'a kelgan Anbar otinman.

* * *

Ey do'st, jaholat ahlig'a oshno bo'la ko'rma,
 To kelguncha baxtu saodat shaydo bo'la ko'rma
 Har kimki o'zin o'yladi, eldin xabari yo'q,
 Ul ablahi bedin ila savdo qila ko'rma.
 Ilmeki adab, ishq muhabbatga yiroqdur,
 Bilgilki san ul ilmni also bila ko'rma.
 Har kim amali el foydasig'a jori emasdur,
 Oning yuzini umringda san bir yo'la ko'rma.
 Har mug'bacha daf cholsa, ayo Anbari xushro'y,
 To oshiq emas, ishqida bag'ring tila ko'rma.

Savol va topshiriqlar:

1. Shoir a yashagan davrdagi ijtimoiy muhit haqida nimalar bilasiz?
2. Dilshod otin shoir a xususida qanday fikrlar bildirgan?
3. Shoiraning farzandlari to'g'risida qanday ma'lumotlarga egasiz?
4. Shoiraning o'tmish adabiyotiga bo'lgan munosabati qanday edi?
5. Anbar Otinning hajviy she'rlarida qanday muammolar ko'tarilgan?

6. Shoiraning pand-nasihat ruhida yozilgan she'rlariga qanday baho berasiz?
7. Anbar Otinning she'rlaridagi ijtimoiy hayot tasvirini sharhlab bering.
8. Shoiraning «Qoralar falsafasi» asari qanday asar?
9. «Qoralar falsafasi» asarining tuzilishi haqida ma'lumot bering.
10. «Qoralar falsafasi» asari fasllaridagi ilgari surilgan g'oyalar qaysilar?
11. Shoira she'rlarida qanday mavzu yetakchi o'rin tutadi?
12. Anbar Otin she'rlaridan yod olish.

MUMTOZ JANRLAR VA MUSAMMATLAR

Mumtoz adabiyotda adabiy tur tushunchasi o'ziga xos ifoda shakllariga ega. U ko'proq adabiy tur nuqtayi nazaridan emas, balki janrlarga munosabat hamda ifoda shakllari nuqtaui nazaridan rivoj topgan. Arastu hakimning mimesis nazariyasi asosiga qurilgan adabiy turlar haqidagi ta'limot Forobiy orqali Sharq adabiyotiga kirib kelgan bo'lsa ham, musulmon Sharqida adabiy turlar (epos, lirika va drama) tasnifi jihatidan emas, asosan, ifoda shakllari (nashr va nazm) yo'lidan borilgan.

Fitratning «She'r va shoirlik» maqolasidagi «*Turklar musulmonlikdan burun ham buyuk, madaniy, dong'li bir kun kechirganlar. Turklarning musulmonlikdan burun ham she'rlari, shoirilari, adabiyotlari bor edi*» degan so'zlari nafaqat badiiy adabiyot taraqqiyotiga, balki adabiy-nazariy tafakkur tadrijiga ham taalluqlidir. Demak, mumtoz adabiyotni adabiy tur va janrlar nuqtaui nazaridan o'rganganda islomdan burungi davr adabiy yodgorliklarining janr xususiyatlarini ham unutmaslik kerakki, bu yo'nalishda biz uchun muhim manba prof. R.Orzibekov «Turkiy adabiyotlardagi tur va janrlar geneologiyasini o'rganishga doir ikki muhim manba»ning dastlabkisi deb belgilagan Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'atit turk» asari hisoblanadi. «*Men bu kitobni hikmatlar, saji, maqol, qo'shiq, rajas va nashr deb atalgan narsalar bilan bezadim*» deb yozganida buyuk alloma devondagi adabiy parchalarning janr xususiyatlarini ham nazarda tutgan bo'lishi kerak. «Devonu lug'atit turk»dagi *etuk, otunch, sav kabi nasriy va qo'shug', qo'mug', yir singari she'riy janrlarning ilk izohini* prof. R.Orzibekov mana shu manba orqali tushuntiradi. Samarqandlik boshqa bir olim A.Abdurahmonov «Turkiy adabiyotning qadimgi davri» qo'llanmasida yuqoridagilardan tashqari qadimgi turkiy adabiyotda mavjud bo'lgan *bitig, o'fluk, tabzge, sandruch, yig'i-viqlov, to'rtlik, myuq, olqish, qarg'ash, ko'g, irq bitigi, tangrikla* kabi janrlar haqida ma'lumot berish barobarida ularning namunalari islomgacha bo'lgan adabiy manbalardan keltiradi.

Taassufki, qadimgi turkiy adabiyotning janrlar odami haqida tasavvur beruvchi birlamchi nazariy manbalar yaxlit holda mavjud bo'lmagani uchun ham biz ushbu majmuada ulardan namunalar bera olmadik. Biroq Fitrat domlaning yuqorida tilga olingai maqolasida «*Adabiyotimizning ikkinchi bo'limi musulmonlikdan boshlanadir. Adabiyotimizning bu bo'limi uchun kerak bo'lgan negizlar va tamallarni bizga Eron*

orqali arablar yuborganlar» degan fikrlariga asoslanib, arab va fors manbalaridagi adabiy tur va janrlarga oid fikrlarni o'rganishni o'z vazifamiz deb bildik. Bu o'rinda ko'hna yunon adabiyoti xususiyatlarini arab tilida anglatgan Abu Nasr Forobiyning «Kitobu-sh-she'r» risolasidagi ushbu fikrlarni keltirish bilan cheklanamiz: «Ular (yunon adabiyotidagi janrlar) quyidagilardir: *(traguziyo) tragediya, (disirambi) difiramba, (kumuzaya) komediya, yamb (yombu), drama (damoto), eyniy, diagramma (diakramma), satira (saturu), poema, epos, ritorika (ritoriy), efijonosous va akustika*».

Islomiy adabiy manbalarda adabiy tur va janrlar tasnifiga oid qarashlar *nasr* va nazmni ifoda shakli sifatida farqlashdan, ularning xos xususiyatlarini aniqlab, nasriy va she'riy asarlar tahlilida mana shular asosida ish ko'rishni tavsiya qilishdan boshlanadi. Bu jihatdan mashhur arab olimi Qudama ibn Ja'farning «Naqdu-sh-she'r» va «Naqdu-n-nasr» asarlari e'tiborlidir. Ming yillar osha bizning davrimizgacha to'liq yetib kelgan har ikki asar ham G'arb olimlarining e'tiborida bo'lgan. «Kitobu-l-bayon» ham deb atalgan «Naqdu-n-nasr»da muallif nafaqat poetika mavzulari, balki nasrdagi adabiy masalalar: til, bayon, insho, yozuvchilikka va ilmi bade'ga hamda nutq madaniyatiga aloqador barcha masalalar haqida fikr yuritgan. Ovrupada «Ritorika» nomi bilan mashhur bo'lgan «Naqdu-n-nasr» asarini faksimile tarzida nashr etgan va rus tiliga tarjima qilgan olim I.Yu.Krachkovskiy uning muallifini yunon manbalariga munozarali qaragan, ularga qarshi o'laroq arab tili xususiyatlaridan kelib chiqib, arab poetikasiga asos solgan va unga asosiy shakl bergan olim sifatida qadrlaydi.

Arab tilida «nasr» so'zining lug'aviy va istilohiy ma'nolarini izlaganda dastlab Qur'oni karimdagi «Nasr» surasi yodga keladi: «Qachonki Allohning yordami va g'alabasi kelsa...» oyati karimasidagi bu so'z «yordam, inoyat» (1) ma'nolarida qo'llanilgan. Bundan tashqari «nasr» so'zining «g'alaba keltirish» (2), «himoyalash» (3) kabi ma'nolari ham qayd etilgan. «G'iyosu-l-lug'ot»da bu so'zning «yordam beruvchilar jam'i» (4) ma'nosi ham keltiriladi. Hk islom davri allomalaridan Abdul Hamid Kotib «nasr»ni «xitobalar majmuasi» (5) tarzida talqin etsa, Abu Bakr Xorazmiy «Qur'oni karim sharhlarining yig'indisi» (6), ya'ni tafsir ma'nosida ishlatgan. Badiuzzamon Hamadoniyning «Maqoma»larida musoviy an'anal bilan islomiy aqidalar o'rtasidagi bahsu munozaralar ham «nasr» (7) istilohi bilan anglatilgan. Biroq yuqoridagi ma'nolarning hech biri adabiy istiloh sifatida qabul qilingan «nasr»ga to'la mos kelmaydi. Chunki adabiy istiloh sifatida bizga tanish bo'lgan «nasr»ning arab tilidagi ma'nosi «sochilmoq, tarqalmoq» so'ziga to'g'ri keladi.

Alisher Navoiy asarlarida bo'lsa, bu so'zlar nafaqat adabiy istiloh ma'nosida qo'llanilgan, balki ularning ma'no va ifodaviy mazmunlari ham anglatilgan. Hazrat Navoiy «nazm bir ipga tizilmoqlig'i va nasr aning qaro yerga sochilmoqlig'i» baytida «nasr» so'zining adabiy istiloh sifatidagi ma'nosi «sochmoq»dan olinganiga ishora qiladi. Darhaqiqat, ayni so'z arab tili lug'atlarida yuqoridagi ma'nolardan (ular «sod» va «sin» bilan yozilgan edi) farqlanib (biz kutgan ma'nodagi nasr «se» bilan yoziladi), «sochilgan» ma'nosini anglatadi. Demak, adabiy istiloh sifatidagi ma'ni so'zning lug'aviy ma'nosiga mos kelishi Navoiy tomonidan

eslatilgani uchun ham 20-yillar adabiyotshunosligida Fitrat va Abdurahmon Sa'diy arabcha «nasr» yoki ovrupacha (ruscha ham) proza (lotin tilida «faqat olg'a yuruvchi, ortga qaytmaydigan») o'rniga «sochim», «sochma» adabiy istilohini qo'llagani Hazrat Navoiyning talqinini davom ettirganidan darakdir.

Navoiy hazratlari nasrning xos xususiyatlarini sharhlash orqali aytilmoqchi bo'lgan fikrning yangi inja qirralarini ochib berishni ham lozim biladi:

Nasr andaki, anjom ila og'oz erdi,

Har lafzi aning moyayi e'joz erdi.

Agar (yozganing) chin mohiyat, ya'ni oqibat-natijani ifoda qilsa, uning har lafzi asl mo'jiza bo'lsa, o'shanda nasr tugal bo'ladi. Bunday zohiriy ma'nodan tashqari «anjom ila og'oz» jihati, ya'ni «nujum bila boshlamoq»ni ham nazarda tutadigan bo'lsak, Navoiyning nasriy asarlarga bo'lgan talabi nazmnikidan kam emas, balki undan ziyodaligini uqish mumkin. «Layli va Majnun»da shunday qiyosiy ta'rif mavjud:

Ham nazming nasrdek kelib xo'b

Ham nasring nazmdek diloshub.

Agar nazming (she'rlaring) nasrdek yaxshi tushunarli bo'lsa, nasring ham nazmdek dildan, ehtirosli qabul etilsa, deb adabiy niyat qilgan ediki, «Mahbubu-l-qulub»ning nasriy va uslubiy tajribasi bu niyatga erishganligini tasdiqlaydi.

Nasr va nazm bahsida Navoiyning nazmga ustivor xoslik tilaganini ham unutib bo'lmaydi. Albatta, bu «nazmning har sinfini raqam qilgan» ulug' san'atkor uchun nasrning murakkab ifoda usullari og'ir kelganini ko'rsatmaydi, balki turk lafzi og'ir, zalvorli edi, uni nazmga solganlar ham mana shu og'irlikni dildan tuyganlar, unga munosib shakl va vaznlar topa bilgani mumtoz adabiyotga oshno bo'lganlar uchun tushunarli hol.

20-yillar adabiyotshunosligi birgina Fitratning «sochim, tizim» istilohlari bilan cheklanib qolmagan, mohiyatga munosib turkcha istilohni izlashda davom etgan. Xususan, A.Sa'diy ishlarida esa «yurakchilik va ko'chirik» atamaları tavsiya etilganini unutmaslik kerak. Biroq olim tavsiya etgan yuqoridagi istilohlar, bizningcha, «nazm, nasr» urniga emas, «dirika va epos» singari adabiy turlarga nisbatan qo'llanilganda maqsadga yaqinroq kelingan bo'lar edi. Shuni ham unutmaslik lozimki, shu kun adabiyotshunosligida ham ba'zan «dirika va epos» o'rniga «nazm va nasr» atamalarini qo'llash hollari ham uchramoqdaki, bunday qo'llanish nazariy jihatdan jiddiy xatoga yo'liqish bilan barobardir. Chunki adabiy tajribaning ko'rsatishicha, «dirika» har doim ham «nazm» bilan, «epos» esa har doim ham «nasr» bilan ifodalanmagan. Nasriy yo'lda ifodalanishi mumkin bo'lgan lirik turdagi asarlar (masalan, mansuralar) va she'riy yo'l bilan bayon qilingan epik asarlar (she'riy roman yoki qissa)ning ham mavjudligi bunday qo'llanilish faqat nazariy jihatdan emas, balki amaliy jihatdan ham xato ekanligini anglatib turibdi.

«Nasr, nazm» istilohlarini ovrupacha «proza, poeziya»ning ham ayni ma'no jihatidan muqobili sifatida qabul qilib bo'lmaydi. Chunki «adabiyot – literatura» tushunchalari o'rtasiga hap doim ham tenglik alomatini qo'yib bo'lmagani adabiyotshunoslarga ayon, Ovrupa nazariyotchilari adabiyotni «litera – yozmoq» so'zi bilan bog'lab anglatadilar. Sharqda, ayniqsa, mumsulmon Sharqida esa, «adabiyot – odobi

kulliyot» sifatida sharhlangani uchun dam ko'proq nazariy manbalarda «adaba», ya'ni hikmatlar yig'indisi sifatida talqin qilingan. Ushbu talqindan kelib chiqib ilk nasr namunalari sifatida muqaddas kitoblardagi rivoyatlar, toshbitiklardagi lavha va yozuvlar, islomiy adabiyotdagi xitoba, maqomot va manqabalar, tarixiy yilnoma, va umuman, nasriy nomalar misol sifatida keltiriladi.

Mumtoz adabiyotshunoslikning nodir namunasi sanalgan Shayx Ahmad Taroziyning «Fununu-l-baloga» asarida «nasr va nazm» istilohlarini yozma adabiyotning ifoda yo'llari ma'nosida farqlab, ularga adabiy nav'lar unvoni berilgan. Nasr adabiy nav' (tur) sifatida talqin etilar ekan, tabiiyki, unga mansub janrlar dam mavjud bo'ladi. Islomiy adabiyotda nasr nazmga nisbatan birmuncha ustivor xususiyat kasb etganini turk olimi Fuod Ko'prulu quyidagicha anglatib, *«...Badaviy she'riyatga qarshi o'laroq madaniy bir muhohasa yo'sini, sharh va tafsirlar yig'indisi sifatidagi nasr diniy tuyg'u va fikrlar ifodasi sifatida uchqur she'riyatga nisbatan kengroq tarqala boshladi»* deb yozadi. Nasriy janrlar xususida fikr yuritganda, xitoba, va'z, tafsir, manqaba, maqomot, niqra, munozara, masal, adaba kabilar turli manbalarda qayd etilgan.

Arab adabiyotshunoslari nazmni *«kalomi mavzunu muqaffan»* (vazn va qofiyali) tushuntirganlari holda nazm nasrdan vazn va qofiyasi bilan farq qilinishini nazarda tutganlar. Shu o'rinda Shamsiddin Qays Roziyning «Al-Mu'jam...» asaridagi *«Bilgilka, aruz manzum so'z mezonidir, nahv mansur so'z mezoni bo'lgani kabi»* ta'rifi yodga keladi. Ayni shu ta'rifdan kelib chiqib, nazmiy janrlar masalasiga munosabat bildirilgan, ya'ni janrni hosil qiluvchi omillar sifatida ham vazn va qofiya yuzaga chiqqan. Shuning uchun ham arab va uning ta'siridagi fors adabiyotshunosligi adabiy tur va janrlar masalasiga alohida ilm turi sifatida yondashmagan. She'r-dagi janriy o'zgarishlar asosida vazn yotgani uchun aruz vaznidagi she'r shakllari ilmi aruz tarkibida, qofiya ta'sirida vujudga kelishi mumkin bo'lgan janriy o'zgarishlar ilmi qofiya tarkibida o'rganilgan. Bu nisbatga bo'lgan asosli munosabatni Qudama ibn Ja'farning «Naqdu-sh-she'r» asarida kuzatamiz. Muallif she'r tanqidi bilan bog'liq barcha jihatlar haqida gapirganda, vazn, qofiya, badiiy san'atlar, nutq go'zalliklari barobarida she'riy shakllar masalasiga ham to'xtalgan. Undan keyingi arab olimlari, xususan, Johiz (ukkiko'z) nomi bilan mashhur bo'lgan (basralik asli ismi Abu Usmon Amr ibn Bahr, 780-869) hamda andalusiyalik Ibn Xaldun asarlarida ham she'riy shakllar mana shu tartibda o'rganilgan.

Arab mumtoz poetikasi ikki davrni qadim (johiliya) va yangi (hadis) davrini farqlagani holda she'r tahliliga yondashadi. Johiliya shoirlarining hodisalarga munosabatida majusiylik yoki badaviylik yotsa, yangi she'riyat zamirida olamga islomiy munosabat turadi. Arab olimi Asmay she'riyat rivojiga islomning ta'sirini va undagi sifat o'zgarishlarini birinchilardan bo'lib qayd etgan. Johiliya davrida she'r nazm shakllaridan qit'a va qasida faol iste'molda bo'lgan, yangi davrga kelib, ularning miqdori ko'paygan va mazmun jihatdan ham mushakkal janriy birlikka aylanish davrini boshdan kechirgan. Islomiy davrda taraqqiy qilgan nazm shakllari turli manbalarda turlicha kursatiladi, Biroq turk adabiyotshunosligining mumtoz namunasi sanalgan Shayx Ahmad Taroziyning «Fununu-l-baloga» asarida «Aqsomu-sh-she'r» (She'r taqsimi) rukni ostida quyidagi 10 ta she'r nav'i tasnif

qilingan: *qasida, g'azal, qit'a, ruboiy, masnaviy, tarje'*, *musammat, mustazod, mutavval va fard*). Adabiy tur va janrlar masalasiga aruz, qofiya, san'atlar va muammo ilmidan avval to'xtalgan olim o'zining Sharq mumtoz poetikasi nazariyasiga doir asarini she'riy shakllar tasnifi bilan boshlagan hamda har bir she'riy janrning mohiyati, o'zgarishi, tamsillari va boshqa jihatlarini jiddiy tahlildan o'tkazgan.

Alisher Navoiy ham adabiy turlar masalasiga ifoda shakllari nuqtayi nazaridai qaragan va buni *adabiy nav'lar* deb atagani holda she'riy janrlarni sinf istilohi bilan bergan: *nazmning har sinfshsh qildim raqam*. She'riy shakllarning janr xususiyatlari Navoiy talqinlarida ularning aruziy xususiyatlari bilan bog'lab tushuntirilgan. Shuning uchun ham biz quyida ulug' shoir va allomaning adabiy tur va janrlarga oid qarashlari tarzida «Xamsa» tarkibidagi ayrim fikrlari va «Mezonu-l-avzon»dan keltirilgan mulohazalaridan namunalar berish bilan cheklandik.

O'zbek adabiyotshunosligida mumtoz lirika janrlari bo'yicha jiddiy mashg'ul bo'lgan olim R.Orzibekov tadqiqotlarida lirik janrlar tasnifi uch yo'nalishda amalga oshirilgan: 1) mazmun jihatidan lirikaning janrlari; 2) shakl jihatidan va 3) misralar soni va band tuzilishiga ko'ra. Dastlabki jihatga hasbi hol, *marsiya, chiston, qasida, muammo, vasf, yor-yor, bag'ishlov, debocha, nazir, faxriya va vasiyat* she'rlari kiritilgani holda shakl jihatidan lirikaning janrlari sifatida *mustazod, muvashshah, mushoara, shiru shakar, qit'a, g'azal, tuyuq, ruboiy, masnaviy, fard, tarkibband va tarjeband* keltiriladi. Nihoyat, misralar soni va band tuzilishiga ko'ra esa *musammatlar* va ularning shakllari nazarda tutiladi. Olim ushbu tasnifni dastlabki tadqiqotlarida amalga oshirgan bo'lsa-da, so'nggi monografiyasida yana mana shu tasnif asosida ish ko'radi. Bizningcha, olim tasnifidagi birinchi va ikkinchi jihatlar o'zlarini mohiyatan to'la oqlamaydi. Chunki R.Orzibekov mazmunni asos qilib olgan janrlar shakl jihatdan ham ma'lum xususiyatlarga ega va shakl asnosiga qurilgan deb atalgan qit'a, g'azal, ruboiy, masnaviy, fard va boshqalar qofiya damda bandlar miqdorini (uchinchi tasnif) ham o'zida aks ettirganlar.

Ma'lumki, mumtoz poetikada bandshunoslik (G'apb istilohi bilan aytganda strofika) alohida ilm sifatida qaralmagan. Ular, ko'pincha, qofiya ilmi tarkibida bayon qilingan. Shunday ekan, bizningcha, she'riy janrlarni mohiyatan keskin farq qilmaydigan bunday jihatlar bo'yicha qayta tasnif qilish o'rniga ularga asos bo'lgan aruziy va qofiya omillarini o'rganish maqsadga yaqinroq natija berishi mumkin. Ayni holatni majmuada keltirilgan namunalar ham, arab poetikasi tarixiga bag'ishlangan fundamental tadqiqotlar ham tasdiqlashi mumkin. Bu jihatdan she'riy janrlar haqida maxsus risolalar bitmagan bo'lsa-da, turk ilmi rivoji uchun Alisher Navoiy va Fuzuliy qarashlari e'tiborli. Ulug' shoirlarning ayrim mumtoz janrlar haqidagi qarashlarini berish barobarida she'riy janrlar nafaqat faylasuf va adabiyotshunos olimlar tomonidan, balki bevosita badiiy ijod bilan shug'ullangan shoirlar tomonidan ham ularning xos va inja jihatlarini o'rinli qayd etilganligining guvohi bo'lamiz.

Shu o'rinda XX asr boshlarida Ovrupa tipidagi adabiyot nazariyalarini shakllantirish borasida Sharq poetika maktabiga qayta-qayta murojaat qilib, undagi omil va jozib sifatlarini o'rgangan prof. Fitratning she'riy janrlar sharhiga bag'ishlangan qarashlarini ham keltirishni lozim topdik. Zero, «Adabiyot qoidalari»

mumtoz poetika bilan zamonaviy adabiyot nazariyasini tutashtiruvchi o'ziga xos ko'prik vazifasini o'tagani uchun ham bunday benazir vositaga tayangan holda o'tmish she'riyatiga nazar tashlash ham mumkin ekanini olimning nazariy qarashlari asoslaydi.

Musammat – arabcha so'z bo'lib, "ipga o'tkazilgan marvarid" degan ma'noni bildiradi va yaratilish xususiyatiga ko'ra 2 xil bo'ladi: **tab'i xud**, ya'ni mustaqil musammatlar va **tasmit** – g'azal asosida yaratiladigan musammatlar yoki tazmin musammatlar.

Tab'i xud musammatda barcha misralar bir shoirning o'zi tomonidan yaratiladi. Bunda ijodkor o'zga shoir she'rini asos qilib olmaydi, balki o'zi mustaqil ravishda musammat yaratadi. Tazmin musammatda esa muallif o'zga shoir yoki ba'zida (juda kam hollarda) o'z g'azalini asos qilib olib, mavzuni davom ettirgani holda, vazn, qofiya va radifni saqlab qolib, musammat yaratadi. Bunda asos qilib olingan g'azaldagi har baytning yuqori qismiga 3 va undan ortiq misralar qo'shiladi. Maqta' badda tasmit bog'layotgan shoirning taxallusi ham keltiriladi. Odatda, g'azalga tasmit bog'lash muxammas va musaddas doirasida amalga oshiriladi, agar g'azal beshlantirilsa, u **taxmis** deb, agar oltilikka aylantirilsa, **tasdis** deb ataladi.

Alisher Navoiy ijodida musammatlarning muxammas, musaddas va musamman turlari qo'llanilgan. Biz avvalgi izlanishlarimizda "Xazoyin ul-maoniy" kulliyotidagi muxammas va musaddaslarning yaratilish xususiyatlarini o'rganib chiqib, shoirning barcha muxammaslari tazmin yo'nalishida (10 muxammasdan uchtasi Lutfiyga, qolgan yettitasi o'z g'azallariga bog'langan) ekanligi haqida ma'lumot bergan edik. Kulliyotdagi 5 musaddasdan ikkitasi Lutfiyga, bittasi Husayniyga, bittasi shoirning o'z g'azaliga tasdis ekanligi va bittasi Navoiyning o'z tab'idan yaratilgan musaddas ekanligi ham aytib o'tilgandi. Lekin qizig'i shundaki, "Xazoyin ul-maoniy"dagi bitta musamman (sakkizlik) ham shu yo'nalishda, ya'ni *tazmin musamman* bo'lib, shoirning o'z g'azalini sakkizlikka aylantirishi, boshqacha aytganda, tasmin qilishi asosida vujudga kelgan ekan.

Musamman kulliyotning so'nggi devoni – "Favoyid ul-kibar"ga kiritilgan. Olimlarimizning ma'lumot berishlaricha, shoirning keksalik davri lirikasiga mansub, 7 band – jami 56 misradan iborat bo'lib, quyidagi band bilan boshlanadi:

Har taraf azm aylab ul sho'xi sitamgor, ey ko'ngul,
Tig'i hajridin necha bo'lg'aybiz afgor, ey ko'ngul,

Chun safar aylab edi bir qatla dildor, ey ko'ngul,
Dardi hajrig'a bo'lub erduk giriftor, ey ko'ngul,

Buylakim, ta'rif etib g'urbatni bisyor, ey ko'ngul,
Shahru kishvardin malolat aylab izhor, ey ko'ngul,

Anglading yo yo'qmukim, aylar safar yor, ey ko'ngul,
Vahki, bo'lduq yana hajri ilgidin zor, ey ko'ngul...

Musamman muayyan ma'noda hasbi hol mazmuniga ega bo'lib, shoirga yaqin bo'lgan inson(yor yoki do'st)ning safarga chiqishi munosabati bilan yozilgan. Shu

ma'noda unda kichik lirik syujet bor. Matla' bandga e'tibor qaratilsa, bu yorning birinchi safari emasligi ma'lum bo'ladi: yor avval ham safarga otlangan va lirik qahramon (Navoiy)ni hijron alamiga giriftor qilgan ekan:

Chun safar aylab edi bir qatla dildor, ey ko'ngul,
Dardi hajrig'a bo'lub erduk giriftor, ey ko'ngul...

Keyingi bandlardan o'rin olgan misralarda shoirning unga hamroh bo'la olmayotganligi sabablari anglashiladi:

Ul xud aylar azm, men ham xastadurmen, ham g'arib,
Goh-gohi bo'lg'asen mendin xabardor, ey ko'ngul...
... Gar desam hamrah boray, za'f ichra ko'ptur shiddatim,
Yo'q turarg'a toqatu muhliktr onsiz mehnatim,
Ne borurg'a quvvatim bor, ne turarg'a toqatim...

Lirik qahramon xasta. Yorning safarga ketish xabari uni yanada zaiflashtirgan. Yoriga hamroh bo'la olmasligidan ozor chekayotgan oshiq unga ko'nglini "rafiqu hamqadam" qilib jo'natadi va yorning xizmatlarini bajarishni, unga mahrami roz bo'lishni, agar bunga imkon bo'lmasa, itlariga hamdam bo'lishni o'tinadi.

G'azal (arabcha – ayolni sevis, unga oshiqona munosabatda bo'lish) – Sharq adabiyotida eng keng tarqalgan lirik janr. "G'azal" atamasi dastlab VI-VII asrlarda arab she'riyatida paydo bo'lgan. So'ng O'rta Osiyo va Sharq xalqlari adabiyotlariga o'tib, X asrda forsiy adabiyotga, XIV asr boshlarida turkiy adabiyotga kirib kelgan. Hajmi 3 baytdan 19 baytgacha qilib belgilangan. Lekin 21, hatto 27 baytli g'azal namunasi ham uchraydi.

G'azal *aa, ba, va, ga, da* va h.k. tarzda qofiyalanadi, boshdan-oxir bir xil vaznda yoziladi. Ilk bayti matla' yoki mabda', oxirigisi maqta' deb ataladi. Agar ikkinchi baytning misralari ham o'zaro qofiyalansa, zebi matla' yoki husni matla' deyiladi. G'azalning paydo bo'lishi va rivojlanishi musiqa san'ati bilan chambarchas bog'liq. Dastlab G'azalga taxallus qo'yilmagan, bu keyinchalik an'anaga aylangan.

G'azal dastlab ishqiy mavzuda yozilgan bo'lsa-da, keyinchalik uning mavzu doirasi kengayib bordi hamda ijtimoiy-siyosiy, falsafiy-axloqiy, mav'iza (pandnasihat) va hajviy G'azallar yuzaga keldi. G'azal tuzilishiga ko'ra 4 mustaqil turga ajraladi: mustaqil baytlardan tuzilgan (parokanda) g'azal; yakpora g'azal; voqeaband g'azal.; musalsal g'azal. Ma'no jihatidan esa orifona, oshiqona va rindona g'azallarga bo'linadi.

Fors so'z san'atida g'azal dastlab Rudakiy ijodida uchrasa-da, Sa'diy ijodida u to'la shakllanib, she'riyatning asosiy janrlaridan biriga aylandi, keyin Hofiz uni yuksak darajaga ko'tardi: u o'zigacha tasavvufiy va dunyoviy yo'nalishda rivojlanib kelgan g'azalchilikni o'zaro omuxta qildi. Xusrav Dehlaviy, Kamoliddin Isfahoniy, Fariddin Attor, Jaloliddin Rumi, Xoja Kirmoniy, Salmon Sovajiy, Abdurahmon Jomiy, Mirzo Abdulqodir Bedil kabi shoirlar g'azal taraqqiyotida katta rol o'ynaganlar.

O'zbek adabiyotida g'azalning ilk namunalari Rabg'uziyning «Qisasi Rabg'uziy», Xorazmiyning «Muhabbatnoma»sida uchraydi; keyinchalik Sayfi Saroyi, Hofiz Xorazmiy, Yusuf Amiriy, Sakkokiy, Atoiy, Gadoiy, Lutfiy, Alisher

Navoiy, Bobur, Ubaydiy, Mashrab, Mujrim Obid, Amiriy, Nodira, Uvaysiy, Munis, Ogahiy, Muqimiy, Furqat, Avaz O'tar va boshqalar ijodida rivojlantirildi.

Fors-tojik g'azalchiligida aruz vaznining hazaj bahri, turkiy xalqlar g'azalchiligida ramal bahri ko'p qo'llangan. Masalan, Navoiyning 2600 g'azalidan 1600 ga yaqini, Atoiyning 260 g'azalidan 109 tasi, Husayn Boyqaroning esa barcha g'azallari ramalda yozilgan. Aruzda 21 ta bahr bo'lib, o'zbek g'azaliyotida faqat Navoiy ularning ko'pchiligini qo'llagan. G'azalda ishqiy mavzu yetakchilik qilishiga qaramay, g'azalnavislar bu janrning imkoniyatlaridan inson ma'naviy dunyosining, shuningdek, tabiat va jamiyatning barcha murakkab tomonlarini ifodalash uchun foydalanганlar.

XV asrdan g'azal o'zbek she'riyatida ham asosiy va yetakchi janrga aylandi. Navoiy o'zbek tilida 2600 dan ortiq g'azal yara-tib, bu janrning g'oyaviy-tematik doirasini kengaytirdi, g'azalni hayotga yaqinlashtirdi, g'azalda realistlik tamo-yillarni kuchaytirdi. Keyinchalik o'zbek she'riyatida Hamza, Cho'lpon, Xurshid, G'afur G'ulom, Sobir Abdul-la, Habibiy, Charxiy, Chustiy, xolis, Vosit Sa'dulla, Jumaniyoz Jab-borov, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Jamol Kamol va boshqa g'azalni yangicha sharoitda davom ettirdilar va uning mavzu doirasini boyitdilar, shu bilan birga, an'anaviy ishq oshiqlik mavzuida ham ko'plab badiiy barkamol g'azallar yaratdilar 2) musulmon Sharq madaniyatidan keng o'rin olgan mumtoz musiqa janri. Dastlab (mas, Abdulqodir Marogiy ko'rsatishicha, XI-XV asrlarda) «navbat» deb ataluvchi murakkab shakldagi janrning ikkinchi qismi sifatida, asosan, fors tilidagi she'rlar bilan ijro etilib, 2 sarxona va bozgo'ypyan iborat bo'lgan. So'ngra Navoiy, Kavkabi, Noiniy, Chishtiy va boshqalarning asarlarida g'azal O'rta Sharq xalqlarida eng sevimli musiqa janrlaridan biri sifatida ta'riflangan. Hozirda, asosan, lirik-falsafiy (jumladan, tasavvufiy) mazmundagi g'azal namunalar, yakkaxon xonanda va cholg'u ansambli tomonidan ijro etiladigan, yirik shakldagi musiqa janri sifatida Pokiston, Shim. Hindiston, Bang-ladesh, Eron, Afg'oniston va ayrim arab mamlakatlarida tarqalgan. Kuylar diapazoni kengligi, ohang va ritmik rivojining murakkabligi bilan ajralib turadi. g'azallarga singari kichik cholg'uvokal muqaddimasi bilan boshlanadi, unda xonanda yuqori par-dalarda ijro etiladigan aylanma tuzilmalar, glissando (sirg'anuvchi ohanglar) va boshqa uslublardan foydalanib, asarning asosiy tovushqatori, shuningdek, badiiy o'ziga xosli-gini namoyon etadi. Cholg'u ansambli tarkibida sitor, sarangi, bansuri nay, tanpura, figarmoniya va tabla (yoki faqat figarmoniya va tabla) cholg'ulari qo'llanadi. G'azal urdu, hind, fors, panjob, gujarot va boshqa tillarda kuylanib, unda Xusrav Dehlaviy, Kabir, Surdas, Mirzo G'olib, Muhammad Iqbol, Fayz Ahmad Fayz kabi shoirlarning she'rlari asosiy o'rin tutadi. XX asrda G'ning zamonaviy shakllari rivoj topib, ular konsert dasturlari (Mehdi Hasan, Roshan Ara begim, Bare G'ulom Ali Xon, Ramzan Xon va boshqalar), kino musiqasi (Lata Mangeshkar, Muhammad Rafi va boshqalar)da keng ijro etilmoqda.

Parokanda so'zi "tarqoq", "sochilgan" degan ma'nolarni bildiradi. Parokanda g'azallarda boshdan-oyoq yagona fikr, kechinma yoki holat tasvirlanmaydi. Har bir bayt mazmunan mustaqil bo'lib, avvalgi bayt keyingi baytning mazmunini belgilamaydi. Yagona kechinma yoki holat tasvirining yo'qligi sababli parokanda

g'azallardagi baytlarning o'rni almashtirilsa yoki biror bayt tushib qolsa ham, g'azalning umumiy mazmuniga unchalik putur yetmaydi. Albatta, matla' va maqta' bundan mustasnodir. Chunki matla'dagi misralar o'zaro qofiyadosh bo'lsa, maqta'da shoirning taxallusi keladi. Parokanda g'azal namunasi bo'lgan Atoiyning quyidagi g'azalini ko'rib chiqaylik:

Jamoling vasfini qildim chamanda,
Qizordi gul uyattin anjumanda.
Tamanno qilg'ali la'lingni ko'nglum,
Kishi bilmas onikim qoldi qanda.
Chu jonimdin aziz jonona sensan,
Kerakmas jon mango sensiz badanda.
Mangu ul dunyada jannat na hojat,
Eshiging tuprog'i basdur kafanda.
Solib borma meni, ey Yusufi husn,
Bu kun Ya'qubdek baytul hazanda.
Uzun sochingdin uzmasman ko'ngulni,
Oyog'ing qanda bo'lsa, boshum anda.
Tilar el mansabi oliy va lekin,
Atoyi sarvi ozodingg'a banda

G'azal mahabbat mavzusida bo'lib, oshiqning ma'shuqaga nisbatan otashin sevgisi tasviridan iborat. Ammo har bir baytda qandaydir mustaqillik, alohidalik seziladi, ya'ni keyingi bayt oldingi bayt mazmunining davomi emas. Baytlar mazmunini qisqacha ifodalasak, quyidagi manzara hosil bo'ladi:

- 1-bayt: Sening jamoling guldin go'zal.
- 2-bayt: La'l lablaringni ko'nglim orzu qiladi
- 3-bayt: Sensiz hayot kerak emas.
- 4-bayt: Eshiging tuprog'i jannatdan afzal.
- 5-bayt: Meni tashlab ketma.
- 6-bayt: Boshim uzun sochingga fido.
- 7-bayt: Men sarvi qadding bandasiman.

Ko'rinadiki, har bir baytda g'azalning asosiy mavzusi bo'lgan muhabbat bilan bog'liq masalalarning ma'lum bir tomoni ochiladi, hatto bir qarashda tasodifiy fikr-mulohazalar keltirganday tuyuladi. Shunday holni boshqa o'zbek shoirlarining g'azallarida ham ko'rish mumkin. G'azalning kompozitsion jihatdan ikkinchi turi yakpora g'azaldir. Yakpora so'zi "butun", "yaxlit" degan ma'nolarni bildiradi. Yakpora g'azallarda baytlararo munosabat parokanda g'azallarning aksi bo'lib, matla'da biror kechinma yoki holat qalamga olinadi-da, keyingi baytlarda ana shu kayfiyat va kechinma yoki u bilan bog'liq masalalar izchil tasvirlanadi. Yakpora g'azallardagi har bir bayt o'zidan avvalgi baytning bevosita davomi bo'lib, g'azaldan biror baytni olib tashlash ham, baytlarning o'rnini almashtirish ham mumkin emas. Agar shunday hol sodir bo'lsa, baytlarni mantiqiy jihatdan bog'lab turgan ip uzilib, g'azal mazmunida g'alizlik yuzaga keladi. Alisher Navoiyning quyidagi g'azalini ko'rib chiqaylik:

Jong'a chun dermen: "Ne erdi o'lmakim kayfiyati?"

Derki: "Bois bo'ldi jism ichra marazning shiddati".

Jismdan so'rsamki: "Bu za'fing'ga ne erdi sabab?"

Der: "Anga bo'ldi sabab o'tluq bag'ining hirqati".

Ushbu g'azal baytlari xuddi zanjir halqalari singari bog'lanish hosil qilgan. Bordi-yu g'azaldan biror bayt olib tashlansa yoki baytlarning o'zni almashtirilsa, mazmuniy rishta zanjir halqalari singari uzilib ketadi.¹ O'zbek adabiyotida yakpora g'azallar Lutfiy ijodida shakllana boshladi va Navoiy ijodida kamolga yetdi, keyinchalik go'zal bir an'anaga aylanib, Bobur, Mashrab, Munis, Ogahiy, Muqimiy, Furqat va boshqa shoirlar tomonidan davom ettirildi. G'azaliyotda yakporalikni yuzaga keltiruvchi xilma-xil vositalar bor: shoir mantiqiy izchillikni ta'minlash uchun bir o'rinda biror tushunchani g'azal markaziga qo'yib, uni har taraflama izchil tasvirlasa, bir o'rinda savol-javob usuli yoki tabiat tasviridan foydalanadi, boshqa o'rinda esa turli poetik timsollarni ishga soladi. Jumladan, Alisher Navoiyning yuqoridagi g'azalida ham tadrij san'ati, savol-javob usuli, "Har qachonkim kemaga ul oy safar raxtin solur" deb boshlanuvchi g'azalida esa daryo bilan bog'liq timsollar mazmuniy yaxlitlikni yuzaga keltiruvchi asosiy vosita bo'lib xizmat qilgan. Ayrim yakpora g'azallarda lirik qahramon kayfiyat va kechinmalari muayyan hayotiy voqea bilan bog'liq holda ham tasvirlanadi. Bunday g'azallarda boshqa yakpora g'azallardan farqli o'laroq, mukammal sujet bo'ladi. Yakpora g'azallar sujetli- sujetsizligiga ko'ra ham ikkiga bo'linadi:

1. Musalsal g'azallar.

2. Voqeband g'azallar.

"Musalsal" so'zi "zanjirsimon" degan ma'noni bildiradi. Istilohning ma'nosidan ham ko'rinib turibdiki, musalsal g'azallar deganda baytlar mazmuni bir-biri bilan zanjirsimon bog'langan, ammo sujetga ega bo'lmagan g'azallar nazarda tutiladi. Yuqorida tilga olingan Navoiyning uch g'azali ham musalsal g'azalning yetuk namunalaridir. Voqeband g'azallarda lirik qahramonning kayfiyat va kechinmalarishu kayfiyat va kechinmalarni yuzaga keltirgan muayyan voqea bilan bog'liq holda tasvirlanib, o'ziga xos tugun, voqea rivoji va yechim mavjud bo'ladi. Alisher Navoiyning quyidagi g'azalida bu holat ko'zga aniq tashlanadi:

Hava hush erdi-yu, oldimda bir qadah mayi nob

Ichar edim vale g'amdin qadah- qadah xunob.

Kihozir erdi ushul sarvi nargisi maxmur,

Valek rag'mima qilmas edi qadah'ga shitob...

Bu g'azalda ko'zimiz oldida bir voqea – lavha jonlanadi: xushhavo kunlardan biri, lirik qahramon oldida bir qadah toza may turibdi. U mavdan quvib ichadi, lekin u xunob. Chunki uning yonida o'tirgan yor aksiga olib shonli uzatgan qadahni olmaydi. Yoni may ich deyishga oshiqda jur'at ham, yolg'iz may ichmoqqa mayi ham, may ichmasdan turishga toqat ham yo'q. Bu alamdan uning ichi qizil may to'la qadahga o'xshab qolgan, ko'z yoshlari esa may ustidagi pufakchalar singari dam-badam quyilib turibdi. Oshiqning bu alamdan hushini yo'qotayotganini ko'rgan oshiq masti xarob bo'lib qolgan edi. Zotan, ma'shuqa husnining qadah ko'zgusida jilva qilishi oshiq uchun haqiqiy visol bo'lib, visol chog'ida mayxo'r oshiq ko'nglining xarob bo'lishi ajablanarli emas. Hijron azoblaridan qutulgan oshiq ushbu fursat uchun

shukr qiladi. Ushbu mufassal manzaradan ko'rinadiki, g'azalda mukammal bir sujet mavjud.Chunonchi:

1.Tugun: berahm ma'shuqaning may ichmasligi tufayli oshiqning qadah- qadah xunob yutishi.

2.Voqea rivoji:oshiqning yorga may tutishga jur'at qilolmay, ichi qonga to'lib, ko'z yoshi to'kishi va oshiq ahvolini anglagan ma'shuqaning qadahdagi mayni ichib, so'ngra oshiqqa ham tutishi.

3.Yechim:ma'shuqaning may ichganini ko'rgan oshiqning masti xarob bo'lib qolishi.²

Voqeaband g'azallarning o'zbek adabiyotida paydo bo'lishi va inkishofi Alisher Navoiy nomi bilan bog'liqdir. Ulug' shoirning " Tun aqshom keldi ul gulrux kulbam sori shitob aylab", "O'tgan kecha men erdimu ul siymtan erdi", "Dayr kuyida bugun asru alolo erdi" deb boshlanuvchi g'azallari voqeaband g'azallarning noyob namunasidir. Keyinchalik Bobur, Ogahiy, Furqat kabi o'zbek shoirlari ham voqeaband g'azallar rivojiga o'z hissalarini qo'shdilar.Lekin voqeaband g'azal yozish g'oyat murakkab bo'lib, shoirdan juda katta mahorat talab qiladi.

G'azal janri g'oyaviy- tematik jihatdan ham bir qator o'ziga xosliklarga ega. "G'azalda yetakchi masala sevikli jamolining zikri, seviklining jamolini sifatlash hamda oshiqning kechinmalarini tasvirlashdir.Pand- nasihat she'rning boshqa turlarida zikr etiladi"- deb yozadi atoqli olim Qobul Muhammad.Biroq Qobul Muhammadning so'zlari unchalik to'g'ri emas,chunki g'azal ishq- muhabbat bilan birga, falsafiy, axloqiy, may va boshqa mavzularda ham yozilavergan.G'azal mavzu jihatidan g'oyat rang-barang va mazmunga boydir. Atoqli navoiyshunos A.Hayitmetov o'zining "Navoiy lirikasi" nomli tadqiqotida g'azallarning quyidagi g'oyaviy-tematik guruhlari borligini ko'rsatadi:

- 1.Ishqiy g'azallar.
- 2.So'fiyona g'azallar.
- 3.May mavzusidagi g'azallar.
- 4.Hajviy g'azallar.
- 5.Falsafiy g'azallar.
- 6.Vatanparvarlik mavzusidagi g'azallar.
- 7.Peyzaj g'azallar.

O'zbek adabiyotshunosligida g'azal haqida maxsus tadqiqot yaratgan professor Odiljon Nosirovning tasnifi ham mazkur tasnifga juda yaqin:

- 1.Oshiqona g'azallar.
- 2.Orifona g'azallar.
- 3.Rindona g'azallar.
- 4.Hajviy g'azallar .
- 5.Axloqiy- ta'limiy g'azallar.
- 6.Peyzaj g'azallar.
- 7.Publitsistik g'azallar

G'azallarda ko'pincha 2 ta markaz bo'lgan.Biri – lirik qahramonning ahvoli, ikkinchisi – ma'shuqa ta'rifi. Barcha obraz va ifodalar shu ikki markazga kelib

tutashadi. Ishqiy g'azallarda ma'shuqa, oshiq, va raqib ramzlari asosiy obraz hisoblanadi.³

Ma'shuqa – ishqqa sabab bo'lgan, oshiq ko'nglini rom etgan go'zal yor, uning go'zalligi chiroyli tashbehlar bilan ifodalanadi. Sharq she'riyatida noziklik go'zallikning muhim belgisi sanalgan.

Oshiq – ishqqa muhtalo bo'lgan, o'zini unutgan kishi. U raqibga o'zining nafratini ochiq bayon etadi. Oshiqlik timsollari bo'lmish bulbul, Majnun, Farhod, Vomiq obrazlariga o'xshatiladi.

Raqib – ma'shuqaning vasliga da'vogar bo'lgan boshqa bir oshiq. Bu obraz g'ayr, ag'yor, o'zga nomlari bilan ham yuritiladi. Tasavvuf adabiyotida yuqoridagi obrazlar yangicha ma'no kasb etadi: ma'shuqa – Alloh yoki Payg'ambar yohud pir, do'st ma'nosida; oshiq – Allohga ruhan yaqinlashishga intilayotgan inson, so'fiy banda; raqib esa nafs, dunyo ma'nolarida keladi.

Xulosa o'rnida aytganda g'azal ijodkor ijodidagi gultojdir. Mumtoz adabiyotimizga nazar tashlaydigan bo'lsak, unda g'azal salmoqli o'ringa ega. G'azal badiiyatiga doir minglab nazariyalar esa uni mohiyatan chuqur anglashimizda katta dasturamal bo'ladi. Shunday ekan, biz yoshlar g'azalnavislik an'analari davom ettirib, kelgusida zamonaviy adabiyotni ham bu janr ila boyitsak, nur ustiga a'lo nur bo'lar edi.

VI BOB. XIX ASR OXIRI VA XX ASR BOSHLARIDA MA'RIFATCHILIK ADABIYOTI

MUQIMIY IJODI

Muqimiyning asl ism-sharifi Muhammad Aminxo'ja Mirzaxo'ja o'g'li bo'lib

u 1850 -yilda Qo'qon shahrida tugilgan va O'zbek demokratik adabiyoti asoschilaridan. Otasi toshkentlik, onasi Oyshabibi xo'jandlik bo'lib, Qo'qonda yashaganlar.

Muqimiy boshlang'ich ma'lumotni mahallasidagi maktabda olgan. Onasi Muhammad Aminxo'jada she'riyatga havas uyg'otgan. Muqimiy Qo'qondagi Nodira bino qildirgan «Moxlar oyim» madrasasida, so'ng Buxoro madrasalaridan birida o'qigan (1864 – 65; 1875 – 76). 1876 yilda Qo'qonga qaytgach, er qurilishi mahkamasida mirzalik qilgan. 70-yillar oxirlarida Qo'qonga qaytgan va ijod bilan shug'ullangan. Otasi vafotidan so'ng moddiy ahvoli og'irlashgach, «Hazrat» madrasasining kichik bir hujrasiga ko'chib o'tgan (1885), butun umri qashshoklikda kechgan.

Bir necha bor Toshkentga sayohat qilgan (1887 – 88, 1892), Toshkentdagi yangiliklar bilan tanishgan. Toshkent madaniy va adabiy hayotini chuqur o'rgangan. Almaiy, Nodim kabi ilg'or ruhdagi ijodkorlar bilan aloqa bog'lab, ijodiy hamkorlik qilgan. Muqimiy yashab ijod etgan davr adabiy hayoti murakkab edi. Bunday muhit Muqimiy ijodiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Ijodining ilk davrida qisman shaklbozlik unsurlari, san'atpardozlik mayllariga berilish ham uchraydi. Lekin tezda bu xil an'analardan voz kechib, jamiyatdagi illatlarga, eskilik aqidalariga tanqidiy nazar bilan qaradi. Navoiy, Jomiy, Nizomiy va Fuzuliydan o'rgandi, ular g'azallariga muxammaslar bog'ladi. Jomiyni o'ziga ustoz bildi. O'zbek, fors mumtoz shoirlari an'alarini davom ettirdi. O'zbek adabiyotida demokratik yo'nalishning vujudga kelishi va shakllanishi Muqimiy nomi bilan bog'liq. U boshliq Furqat, Zavqiy, Avaz, Komil kabi ilg'or fikrli shoirlar o'zbek adabiyoti tarixida yangi sahifa ochdilar. Muqimiy lirikasi chuqur optimizm bilan sug'orilgan, hayotiylik ushbu lirikaning asosiy va yetakchi xususiyatlaridan. Muqimiy real muhabbatni, insonni kuylagan. She'rlarining tub mohiyatini inson kechinmalari, sevinch va alamlari, istak va armonlari, kurashlari tashkil etgan. Ularda do'stlik, sadoqat, samimiyat, vafodorlik, sabot va matonat ulug'langan va bular orqali shoir kishilarda yaxshi xususiyatlarni tarbiyalashga intilgan. Adolatli va baxtli zamonni orzu qilgan, shunday kunlar kelishiga ishongan («Kelur oxir seni ham yo'qlag'udek bir zamon yaxshi» va boshqa). Hasrat, shikoyat, norozilik motivlari mavjud bo'lgan she'rlarida ham kelajakka ishonch, farovon hayot haqidagi orzu-ideallari aks etgan.

Muqimiy dunyoqarashi va intilishlari bilan muhit o'rtaqidagi ziddiyat uning ijodida tanqidiy yo'nalishni maydonga keltirgan. Bu uning hajviyotida ko'proq aks etgan. Hajviyoti mazmunan satira va yumorga bo'linadi. Satiralarida chor amaldorlari, ayrim mahalliy boylarning kirdikorlari ochib tashlangan («Tanobchilar» va boshqa) «Saylov», «Dar mazammati zamon» va boshqada o'lkaga kirib kelayotgan kapitalistik va g'ayriaxloqiy munosabatlar hamda ularning oqibatlari

ko'rsatilgan. Ba'zan, o'sha davrdagi hukmron qarashlarga ergashib, Dukchi eshon haqida ham hajviy asarlar yozgan («Hajvi halifai Mingtepa»).

Ot, arava, loy, pashsha, bezgak kabi mavzularda 30 ga yaqin hajviy asar yaratgan. Ularda shoir turmushning qoloq va chirkin tomonlari, ijtimoiy ongdagi nuqsonlar ustidan kulgan, mustamlakachilik azobi, xarobalikni zaharxandalik bilan tasvirlagan («Devonamen», «Ko'samen» «Hayron qildi loy», «Pashshalar», «Shikoyati bezak» va boshqa). Boshqa bir qator hajviyalarida jamiyat hayotidagi o'zgarishlarga yangicha munosabat aks etgan («Ta'rifi pech», «Aroba qursin», «Loy» va boshqa).

Muqimiy o'zbek adabiyotiga ishchilar mavzuini olib kirdi, tiplar galereyasini yaratdi («Maskovchi boy ta'rifida», «Voqeai Viktor» va boshqa). Turli shaxar va qishloqlarga qilgan sayohatlari taassurotlari asosida 4 qismli «Sayohatnoma» asarini yozdi. Asar yengil, o'ynoqi vaznda yozilgan, 4 misrali bandlardan tashkil topgan. Unda xalq turmushining og'irligi, qishloklarning vayronaligi realistik tasvirlangan. Shoir yaxshilikni ma'qullab, go'zallikni madh etgan, kamchiliklar ustidan kulib, tanbeh bergan, yovuzlikni, turli illatlarni tanqid qilgan. Muqimiyning nasr va nazmdagi makublari epistolyar adabiyot namunasi hisoblanadi. 10 she'riy, 20 ga yaqin nasriy makublari saqlangan. She'rlari qo'lyozmalar, bayozlar, 20-asr boshlarida litografiyada nashr qilingan kitoblar, Toshkent va Peterburgda bosilgan vaqtli matbuot sahifalarida bizgacha etib kelgan.

Muqimiy ijodini o'rganish, asarlarini to'plash va nashr ettirish u hayot davridayoq boshlangan. Dastlab Ostroumov «Devoni Muqimiy» to'plamini nashr qilgan, so'ng 1910, 1912 yillarda «Devoni Muqimiy maa hajviyot» nomi bilan asarlari to'plami bosilgan. Keyingi davrlarda G'. Gulom, Oybek, H. Zarifov, H. Yoqubov, H. Razzoqov, G'. Karimov, A. Hayitmetov va boshqa Muqimiy ijodini tadqiq etganlar. She'rlaridan namunalar chet tillarga tarjima qilingan. Qo'qonda uy-muzeyi tashkil etilgan. Farg'ona viloyatidagi shaharcha, Toshkent ko'chalaridan biri, O'zbek davlat musiqali drama teatri Muqimiy nomi bilan ataladi. Shoir haqida So'fir Abdulla «Mavloni Muqimiy» romani va «Muqimiy» dramasini yaratgan. Muqimiyning aksariyat g'azallari ashluga aylangan.

Muqimiy shariyatining asosini muhabbat mavzusi tashkil etadi. U muhabbat alangasida yongan insonni kuylaydi. Bu inson istaklari, armonlari, kurashlari kechinmalari, sevgi va alamlari. Shoir sherlarining tub mazmunini tashkil etadi.

Muqimiy o'z shariyatining «muhabbat qo'shig'i» ekanligini qayta-qayta takidlaydi. U muhabbat alangasida yongan insonni kuylaydi. Bu inson istaklari, armonlari, kurashlari, kechinmalari, sevinch va alamlari, shoir sherlarining tub mazmunini tashkil etadi.

O'zimda, garchikim, had yo'q edi alhamdulillohkim,

Muborak ko'yniga jo topdi ashorim mani oni.

Muqimiy so'zidan bo'yi muhabbat kelgay, ey ahbob.

Tarannum qilsa mahfillarda hofizlarni hushxoni.

Muqimiy g'azallari muhabbat itziroblaridan entikkan bir oshiq kechinmalarining jonli va haqqoniy ifodasidir. Unda, xuddi hayotning o'zida bo'lganidek, nozik va chuqur tuyg'ular, qarama-qarshi kayfiyatlar aks etadi. Bu

g'azallarda muhabbat alangasida o'rtangan yurakka xos qayg'u-alam bilan birga og'ushining lazzati ham bor, ayriliq-hijron jafolaridan faryod qilish bilan birga, yorvisol umidining sevinchlari ham yangrab turadi.

Muqimiy ijodiy merosida hajviyot salmoqli o'rin tutadi. Shoir satiralarini tanqid obektiga qarab, shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin:

1. Chor chinovniklari va mahalliy amaldorlar zulmini ko'rsatishga qaratilgan satiralar («Tanobchilar», «Dod-xohim», «Axtaring», «Saylov», «Tar mevalar», «Dar mazammati sageki, ellik boshi nomi nixoda budand»).

2. Mahalliy boylar, mustamlakachilarning kirdikorlarini ochib tashlashga qaratilgan satiralar. («Maskovchi boy tarifida», «Hajvi Viktor boy», «Hajvi Viktor», «Voqeai Viktor», «Dar shikoyati Laxtin», «Voqeai ko'r Ashurboy», «To'yi Iqon bachcha», «Hoji qadoqchi», «Gap to'g'risida gap»).

3. Jamiyatda tekinoxlik bilan hayot kechiruvchi din ahllarini tanqid qilishga bag'ishlangan satiralar. («Hajvi xalifai Mingtepa», «Dar mazammati qurbaqa», «Avliyo» va boshqalar).

Muqimiy hajviyotining ikkinchi qismi yumoristik sherlardir. Muqimiyning o'ttizga yaqin yumoristik asarlari bo'lib, ulardan yigirma beshtasi nashr etilgan. Bu mutoyiba sherlar bir necha mavzularga bo'linadi. Muqimiyning tabiga yoqqan mavzular ham borki, shoir bu mavzularga qayta-qayta murojaat qiladi. Bu holni ot, arava, loy, pashsha, bezgak mavzularida ko'rish mumkin. Muqimiyning ko'sa mavzusiga alohida moyilligi seziladi. Chunonchi, u «Ko'samen», «Devonamen» radiflarida beshta sher yozgan. Ot mavzusidagi sherlari ham bundan kam emas.

O'zbek adabiyotida malum va g'oyaviy xususiyatlarga ega bo'lgan «Sayohatnoma» janrini boshlab beruvchi Muqimiy bo'ldi. Turli vaqtlarda qilgan sayohat taassurotlarini tasvirlab, uchta «Sayohatnoma» yozdi. Keyinchalik shoirning yangi «Sayohatnoma»si «Isfara sayohati»dan ham topildi.

Muqimiy «Sayohatnoma»lari o'z vaqtida naziralarni maydonga keltirdi. Chunonchi shoir Zavqiy ham Muqimiy ananasini davom ettirdi.

Muhokama uchun savollar:

1. Muqimiyning hukmron doiralar bilan bo'lgan munosabati haqida nimalar bilasiz?
2. Shoirning Toshkentga qilgan sayohati ijodiga qanday ta'sir ko'rsatgan?
3. Shoirning she'riyati mavzu jihatidan necha guruhga bo'linadi?
4. Shoirning hajviy asarlarida qanday muammolar ko'tarilgan?
5. «Sayohatnoma» janrining shakllanishi va uning Muqimiy ijodida tutgan o'rni haqida nimalar bilasiz?
6. Muqimiy ijodini tatqid etishga hissa qo'shgan ijodkorlarni aniqlang.
7. Shoirning yumoristik she'rlari haqida qanday ma'lumotlarga egasiz?
8. Chor chinovniklari va mahalliy amaldorlar zulmini ko'rsatishga qaratilgan satiralari haqidagi mulohazalaringizni bildiring.

9. Mahalliy boylar, mustamlakachilarning kirdikorlarini ochib tashlashga qaratilgan satiralari haqida ma'lumot bering.

10. Jamiyatda tekinko'rlik bilan hayot kechiruvchi din ahllarini tanqid qilishga bag'ishlangan satiralari qaysilar?

11. Muqimiy boshlagan «Sayohatnoma» janri an'analarini davom ettirgan ijodkor kim?

12. Muqimiy lirikasida qaysi she'riy san'atlardan mohirona foydalangan?

13. Muqimiy g'azallaridan yod oling.

EY, YORI JONIM

Oshiq bo'libman, ey yori jonim,
Vaslingni izlab, yo'qdur majolim.
Bir yo'qlamaysan kuygan qulingni,
Ko'zlari jallod, nozik niholim.
Rahm ayla manga, ey bag'ri qattiq,
Diydam to'la qon, ey sho'xi zolim.
Lab tashnalarga ayla nazora,
Qaddi chu shamshod qoshi hilolim.
Olding ko'ngulni bir-ikki so'zlab,
Devona bo'ldim, to'ti maqolim.
Har dam kuyarman, yodimga tushsang,
Bir ko'rmaguncha yo'qdur majolim.
Necha zamondur, ko'zdin nihondur,
Oshiq Muqimiy, ey xasta holim.

KIM DESUN

Ul tag'ofulpeshag'a holi xarobim kim desun?
Hajrida mundog' meni ko'rgan azobim, kim desun?
Kunduzi bir erda bir dam olmay oromu qaror,
Lahzae yo'q kechalar ko'zlarda xobim, kim desun?
O'z ko'mochig'a, masalkim, tortadur kul har kishi,
Bas, kuyub ishqida chekkan iztirobim, kim desun?
Kuymagan bo'lsa birov mehru muhabbat o'tig'a,
Sham'dek to subh o'rtab tabu tohim, kim desun?
Hamn'ishindurlar ulug'larga xushomadg'xlar,
Yo'lida jononimi xayru savobim kim desun?
Gar qilich boshimg'a ham kelsa, degayman rostin,
So'zki haq bo'lsa, savolim'ga javobim, kim desun?
Do'stlar, so'rsang g'izosidin Muqimiy, erta-kech,
Qon sharob ichsam, jigarlardur kabobim, kim desun?

ZULM ILA QAHRU G'AZAB

Zulm ila qahru g'azab izhor qilmoq shunchalar,
Oshiqi bechoraga ozor qilmoq shunchalar.
Gul debon sevgon kishining ko'kragiga nish urib,
Xasta-yu ma'yus etib, afgor qilmoq shunchalar.
To'tiyi shirinsuxan ag'yorlarning bazmida,
Bizga kelganda gapirmay, zor qilmoq shunchalar.
Sizga kim aydi: muhabbat ahlini qil ihtisob,
Qo'rqutib o'y aybiga iqror qilmoq shunchalar.
Garchi kelsa, eski to'n, bizdek duogo'yi faqir,
Kambag'alning xirqasidan or qilmoq shunchalar.
Har balo-yu, jabr kelsa, yonmagay hargiz, Muqim,
Oshiq ahlini urubon xor qilmoq shunchalar.

TOLEIM

Ohkim, afsus, emas har ishda rahbar toleim,
Vojgundur, imtihon qildimki, aksar toleim.
Yuz tarafdin etkurub gardi kudurat, zangi g'am,
Aylagay oinayi tab'im mukaddar toleim.
Har necha qilsam tavallo – zori qilmas, iltifot,
Ro'yigardon teskari, tobora badtar toleim.
Ro'zgorim tiyra, iqbolim zabun, baxtim qaro,
Bo'lsa ravshan, bormukin tadbiri digar toleim?
Nogahon bersam, Muqimiy, bir musulmonga salom,
Daf'atan ikki qulog'ini qilur kar, toleim.

TANOBCHILAR

Bo'ldi taajjub, qiziq hangomalar,
Arz etayin emdi yozib nomalar.
Adl qulog'i-la eshit hlimi,
Zulm qilur, baski, menga zolimi.
O'n ik(k)i oyda keladur bir tanob,
O'zgalara rohatu menga azob.
Sulton Alixo'ja, Hakimjon – ikav,
Biri xotun, birisi bo'ldi kuyav.
Ikkalasi bo'ldi chunon ittifoq,
Go'yo xayol aylaki (qilmay nifoq).
Osh esalar, o'rtada sarson ilik,
Xo'ja – chiroq yog'i, Hakimjon – pilik.
Bir-birisig'a solishurlar o'run,

Erta-yu kech o'pushib og'iz-burun.
 Sallalari boshlarida oq savat,
 Ko'rpacha tagda hama vaqt uch qavat.
 Birlari mo'ltotinamo, hiylagar,
 Birlaridur kunda pixu gavda xar.
 Og'izlar maqtanib, o'n besh qarish,
 Maydasuxan, ezma (churuk), zanchalish.
 Qaysiki qishloqqa tushar otidin,
 Elni yig'ib, voqif etar zotidin.
 Derki: "Ko'zungga xali kal jo'jaman,
 Maxdumi a'zamlilik o'zim xo'jaman.
 Bizga bobo hazrati Shoxlig' mazor,
 Muxlisimiz mardumi ahli diyor.
 Ham yana Erhubbi bo'lodur tag'o,
 Ammamizning erlaridur Nurato.
 Bibi Ubayda bo'ladur holamiz,
 Goh kelur erdi kichik bolamiz,
 Xizr otamlarga birodar erur,
 Chimlig' azizlar menga dodar erur.
 Garchiki men olimu shayxi zamon,
 Qirqingizga emdi beray bir qozon.
 Manki, tanobingga chiqibman kelib,
 Xizmatimi yaxshi qilinglar bilib.
 O't qo'yubon kuyduradurg'on o'zim,
 Hokimingu o'lduradurg'on o'zim.
 Xoh tanobingni duchandon qilay,
 Xoq karam birla boshingni silay".
 Xo'ja so'zini munga bermay qaror,
 Mardumi sahroyi bo'lur beqaror.
 Derki Hakimjoni: "Ayo, oqsoqol,
 Bizni topibsan magaramkim o'sol?
 Hozir eting to'rt nafar mardikor,
 To'g'ri qil, oldimga qilibon qator.
 Arqonimi eringa sudrab chiqay,
 Bachchataloq qishloqilarni (uray).
 Bir hurayin mo'yilabimni chiqib,
 To'rt tanobini - jazosi - siqib,
 Yaxshiligingni fuqaro bilmagay,
 Holi bular ko'zga bizi ilmagay.
 Ikki tanobini qilay o'n tanob,
 Yurtingizni kuydurub, aylay harob.
 Xoh o'lung, xoh qoling, bachchag'ar", —
 Debki, uzanguga ayog'in tirar.
 Bir-biriga qishloq eli boqishib,

Goh u yon, goh bu yon chopishib.
Jam bo'lib aylayubon maslahat:
- "Do'g'mag'a, - der, - bir nima berib jo'nat!"
Aqcha qo'lida ik(k)i-uch mo'ysafid
Derki: - "Bu nazringizu, bizlar - murid",
Zulm bilan elligu yuzni olur,
Boz tanobini duchandon solur.
Tag'i bular yaxshi-yu, bizlar yomon,
El tamizidin hazar et, al'amon.
O'zga yana g'ussa budurkim, deyin,
Shunchaki bir qissa bulardin keyin:
Qo'shti Jalolxon degan o'g'lin menga,
Dedi: "Ruqum o'rgatasiz siz anga".
Yukladi o'g'lini senga, muxtasar,
Bu dag'i ortiqcha (menga dardisar)...
So'zni, Muqimiy, kerka etmak tamom,
Mazzasi qolmas, uzun o'lsa kalom.

"Sayohatnoma"lardan

QO'QONDAN SHOHIMARDONGA

Faryodkim, garduni dun
Aylar yurak bag'rimni xun,

Ko'rdiki, bir ahli funun -
Charx anga kajraftor ekan.

Qolmay shaharda toqatim,
Qishloq chiqardim odatim,
Xohi yayov, bo'lsun otim,
Goh sayr ham darkor ekan.

"Ultarma"ga qildim yurush,
Yo'ldosh edi bir chitfurush,
Etdim jadallab vaqti tush,
Bir dam qiziq bozor ekan.

Bir ma'raka ko'rdim butun,
Ja'mi yopingan boshga to'n,
Boqsamki, besh yuzcha xotun,
Voiz so'zin tinglor ekan.

Mingboshilik kimning ishi,
Desam, dedi bedonishi,

Bir "Qo'shtegirmon"lik kishi,
Xo'ja Iso badkor ekan.

Mag'rur, xasisu beshu kam,
Har gapda yuz ichgay qasam,
Takjoy olur moxovdan ham,
Hoji o'zi murdor ekan.

"Do'rmoncha"ga ketdim o'tub,
Yoqamni har soat tutub,
Yotdim ul oqshom g'am yutub,
Dashti qaroqchizor ekan.

Unda bo'lus G'ozi dedi,
Ham mufti, ham qozi dedi,
Yurt barcha norozi, dedi,
Qilg'on ishi ozor ekan.

Boz izdihomi voizi,
Badkayf, ochilmas ko'zi.
Yuqori boshidin tizi,
Ermaklari ko'knor ekan.

So'rsam, dedilar: "Bo'rballiq",
Birmuncha echkilar ariq,
Kelsa kishi eyar tariq,
Shomu sahar tayyor ekan.

"Oq er"din o'tdim, boylari –
Oliy imorat joylari,
Mehmonsiz o'tkay oylari,
Kelsa birov nochor ekan.

Ammo nazarda "Roshidon",
Firdavs bog'idin nishon,
O'ynab oqar obi ravon,
Sahni gulu gulzor ekan.

Ma'yus bordim "Zohidon",
Bir ko'cha ketguncha do'kon,
Sho'x odami, ichmay piyon,
Mast, otasi bezor ekan.

Suvlar sepilgan so'rilar,
Bo'rlangan o'choq-mo'rilar,
Tab'ing mabodo choy tilar,
Damlashlari ishqor ekan.
"Oltiariq" qursin o'shal,
Sellarda qoldim bir mahal,
Bo'ldim ivib, yomg'urda shal,
To'n shilta, ho'l ezor ekan.

Mingboshisi so'finamo,
Tasbehu bo'ynida rido,
Cho'qub qochar zog'i alo
Bir dog'uli ayyor ekan.

Xayru soho vajhiga kar,
Bir pulni yuz erdin tugar,
Kelsa gadoy nogah agar,
Bir non chiqish dushvor ekan.

Ko'rdim chuqur "Chimyon" erur,
Er ostida zindon erur.
Dushmanlari mehmon erur,
Bog'i uning tutzor ekan.

Vodil maqomi dildizo
Ko'chalaridur dilkusho,
Anhorida obi safo,
Sebarga obishor ekan.

QO'QONDAN FARG'ONAGA

Chun shahrdin chiqdim «Qudash»,
Ko'ngul bo'lub mahzun-u g'ash,
Majnunsifat, devonavash,
Serchashma-yu kam chang ekan.

«Yayfan» agarchi xush havo,
Odamlari engilnamo,
Bir-birlari-la doimo
Bo'lar-bo'lmasga jang ekan.

«Nursux» kabi bir joy kam,
Tushmay o'tib qildi alam,

Olma, anor oʻrniga ham
Bogʻida tok-u zang ekan.

Koʻp odamidin «Beshariq»,
Bogʻlarda ekmishlar tariq.
Etim haqi — goʻshti baliq,
Qilmishlari nayrang ekan.

Charchashni bilmas yursalar,
Purzoʻr ketmon ursalar,
Vaqt namozga kelsalar,
Masjid soriga lang ekan.

«Rafqon» ajoyib joy ekan,
Bir koʻcha ketgan soy ekan,
Salqin supa hoy-hoy ekan,
Kim koʻrsa hang-u mang ekan.

Ozodadin toʻpori koʻp,
Dukchisidin attori koʻp,
Choyxoʻridin koʻknori koʻp,
Bir rasta nos-u bang ekan.

Ayvonchalar misli katak,
Bir yoʻlki, odam siqqudak,
Chit birla bir erda alak,
Bozori tor-u tang ekan.

Xuftonda kirdim bir doʻkon,
Qildi ashula bir juvon,
Eshak demang, undin yamon,
Hangarda yaxshi hang ekan.

Qlygʻir koʻtargon uch yigit,
Uxlatmadilar bir minit,
Ham boshda tong otquncha it
Gʻingshib chiqib, vang-vang ekan.

Aylay sayohat endi bas,
«Konibodom» qilmay havas,
Har erda yotgan xor-u xas,
Koʻzga tikan yakrang ekan.

QO'QONDAN ISFARAGA

Aflok kajraftor uchun,
Har dam ko'ngul afgor uchun,
Ho'qand tang-u tor uchun,
Sahro chiqish darkor ekan.

Bordim shahardin «Yakkatut»,
Baqqoli duzdi badburut,
Bir tanga sotkay bir qurut,
Insofi yo'q, tarror ekan.

Qishloq juvoni yig'lishib,
Issig'da o'ynashgay pishib,
O'tgan tamoshobin tushib,
Seshanba kun bozor ekan...

Mingboshi Eshdavlat akam,
Ammo quruq savlat akam,
Qilsa chiqim gar bir diram,
Uyqu qochib, bedor ekan.

«Yayfan» kabi tolzor kam,
Yo'q soyasida zarra g'am,
Zebo sanam, qoshi qalam
Jononlari bisyorl ekan.

Do'g'malari ham xo'b bajo,
Volosnoyi uhdaburo,
Yurt ishlarini doimo
Xayriyatini ko'zlor ekan.

«Nursux» kabi ham yurt yo'q,
Bog'dor-u dehqon qorni to'q,
Masjidlari ham ko'p uluq,
Turfa farah osor ekan.

«Rafqon»ni bozor joyi tang,
Mullolari chaqqon, garang,
Omilari ham mullarang,
Ko'ylak kiyib, dastor ekan.

Gar mevasi bir tup sotar,

Bir pulni yuz erdin tugar,
Bersa gadoga non agar,
Ming yilda ham dushvor ekan.

Ammo «Raboti» bachchag'ar,
Yo'q hech odamdin asar,
Bir podajoyi gov-u xai,
Chun og'uli tayyor ekan.

Du bora yurdim dashtlab,
Bodom koniga qarab,
Mirza Umarni so'rag'lab,
Havlisida najrjor³ ekan.

Bo'lg'ay o'shal Burhon omon,
Yaxshi yigitdur begumon,
Xursand qildi nogahon,
Mingboshi Xol sarkor ekan.

Armonki, ko'prak yurmadim,
Bir-ikki hafta turmadim,
«Tikka Rabot»ni ko'rmadim,
Purfayz buzrukvor ekan.

Ma'yus chiqdim «Isfara»,
Dil xasta, majruh-u yara,
Issiqqa kuygan qop-qora,
Olti jihat ko'hsor ekan.

Anhor-u soy-u cho'llari,
O'ynab kelodur suvlari,
Shirinki zardolulari,
Qand-u asal bekor ekan.

Shersiz emasdur beshalar,
Bordur saxovatpeshalar,
Qilmang yomon andeshalar,
Yaxshilari ham bor ekan.

Hoji Zuhur ham o'rdada,
Sarhavzalar, oliy sada,
Borsa agar bir g'amzada,
Jonig'acha esor ekan.

Boyvachchasidur badburush,
To'g'ri so'zi achchig'-turush,
Sil, eski bachcha, choyfurush,
Hofiz Umar, Qahhor ekan.

Bo'lma halovatga kasal,
Olamda yo'q benish asal,
Beshak mukofoti amal,
Dunyo qurulg'on dor ekan.

Alhamdullo, bexatar,
Keldim, Muqim, aylab safar,
Muhtar qolib, ko'rmay zarar,
Haq bandasiga yor ekan.

ZOKIRJON FURQAT HAYOTI VA IJODI

Furqat (taxallusi; asl ismsharifi Zokirjon Mullo Holmuhammad o'g'li) (1859, Qo'qon – 1909, Yorkend) – milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyotining zabardast vakillaridan biri. U shoir va adib, adabiyotshunos va muarrix, elshunos va mutarjim sifatida o'zidan boy ma'naviy meros qoldirgan. Shuningdek, Furqat zamonasining mashhur xattotlaridan biri bo'lgan. Yoshligidanoq Muqimiy, Muhyi, Zavqiy, Nisbat, Muhayyir kabi shoirlar muhitida qizg'in ijodiy faoliyat bilan mashg'ul bo'lgan. Mahallasidagi maktabda savod chiqargan, mudarris va kotiblardan xattotlik, arab tilini o'rgangan. 8 yoshida Fariduddin Attorning „Mantiq ut-tayr“ asarini yod oladi. 14 yoshida madrasa talabasi bo'ladi. Furqat 1873–1876-yillarda madrasada o'qigan. Alisher Navoiy ijodini, fors adabiyoti namoyandalari merosini chuqur o'rgangan, fors tilini mukammal o'zlashtirgan. 1876-yilda Yangi Marg'ilon (hozirgi Farg'ona) shahridagi savdogar tog'asining iltimosiga ko'ra u yerga borib, savdo ishlarida unga yordamlashgan, keyinchalik o'zi ham kichik do'kon ochgan. Ayni paytda bilimdon ziyoli sifatida kishilarning arz va iltimoslarini rasmiy mahkamalarga arizalar shaklida bitib, mirzalik ham qilgan.

Furqat Yangi Marg'ilonida ijodkor sifatida to'la shakllandi, o'z g'azallariga "Furqat" taxallusini qo'yib, shuhrat qozona boshladi. Bu yerda o'tkazilgan yillar Furqatning xalqchil dunyoqarashi, ilg'or adabiy-estetik tushunchalarining shakllanishida ham muhim bir bosqich bo'ldi. 80-yillarning boshlarida Furqat Qo'qonga qaytib, oila quradi va, asosan, ijodiy ish bilan shug'ullanadi. Muqimiy va Muhyi yetakchi bo'lgan Zavqiy, Nodim, Nisbat, Muhayyir kabi ijodkorlar guruhi bilan bevosita muloqotda bo'ladi, ular uyushtirib turadigan adabiy majlislar, she'riyat kechalarining faol ishtirokchisiga aylanadi. Furqatning Qo'qondagi bu davr ijodi tur va mavzu, mazmun va shakl rang-barangligi jihatidan ham, sermahsulligi jihatidan

ham diqqatga sazovor. U mumtoz she'riyat an'analari ruhida ko'plab ishqiy g'azallar, muxammaslar yaratgan. Alisher Navoiy asarlariga go'zal nazira va taxmislar bog'lagan, uning she'rlarida ijtimoiy ruh va zamonaviylik tobora keng o'rin egallay boshlagan („Bo'ldi“ radifli muxammasi va boshqa she'rlarida). Furqat xalqning siyosiy huquqsizligi va iqtisodiy nochor ahvolidan qayg'irgan („Ne jurm o'ttiki bizdin, bunchalik Farg'ona tang bo'ldi?...“). Qo'qon xonligining uzil-kesil tugatilib, batamom mustamlakaga aylantirilishi voqeasiga bog'liq holda yaratilgan: „Demish xon bir kunikim, davru davronlar qayon qoldi?“ misrasi bilan boshlanuvchi muxammasi ham Furqatning shu davrdagi ijodi mahsulidir. Toju taxtdan, sha'nu shavkat va a'yonlardan maxrum bo'lgan Xudoyorxon nomidan bitilgan bu asar ham shoir ijodida zamonaviy ijtimoiy mavzu keng o'rin egallaganini isbotidir.

Furqatning ijodiy merosida an'anaviy she'riy turlar, o'zbek mumtoz adabiyotidagi asosiy mavzular yetakchi o'rin egallaydi. Uning g'azal va muxammaslari, bog'lagan taxmisleri o'zining hayotiyiligi, musiqiyiligi, nihoyatda samimiyligi bilan o'quvchini maftun etadi. Furqat she'rlarida ona yurt tabiati va bahor go'zalligi, jo'shqin sevgi-muhabbat va chin insoniy fazilatlar, hayot shodliklaridan quvonish va turmush tashvishlaridan shikoyat qilish, umuman, odam va olam, kishilarning ma'naviy dunyosi, mehri va qahri yaqqol tasvirlangan. Masalan, „Bahor ayyomida gulgasht etarga bir chaman bo'lsa“, „Umr xush o'tmas bahor ayyomi saho bo'lmasa“, „Surmadin ko'zlar qaro, qo'llar xindin lolarang“, „Jannatning gullaridan gulzoringiz chiroylik“, „Ko'ngul dardig'a topmay boraman hargiz davo istab“, „Fasli navbahor o'ldi ketubon zimistonlar“ kabi misralar bilan boshlanuvchi g'azallari, „Etti falak“, „Biri“, „Istar ko'ngul“, „Do'st“, „Kokulung“ radifli muxammaslari, Navoiy g'azallariga taxmisleri davr she'riyatining ham g'oyaviy, ham badiiy jihatdan yetuk namunalari hisoblanadi.

Furqat she'riyatida mustamlaka tuzumining illatlarini qoralash, joriy adolatsizlik va zo'ravonlikdan, huquqsizlik va nochor hayotdan, nodonlarning zamonada e'tibor topib, donolarning xor-zor etilishidan norozilik esda qolarli badiiy bo'yoqlarda tasvirlangan. „Charx kajraftorning bir shevasidan dog'men: Ayshni nodon surub, kulfatni dono tortadur“ kabi barkamol misralar shoir ijodidagi ijtimoiy yo'nalishni aks ettiradi. „Bormasmiz“ radifli she'rida esa o'zbek milliy ruhiyati badiiy ifodalangan. Mashhur „Sayding qo'yaber, sayyod...“ musaddasida esa shoir shaxsning erkin yashash huquqini himoya qiladi, zulm va istibdodni qat'iy qoralaydi.

Furqat xuddi shu yillarda „Xammomi xayol“ risolasini yozadi. „Chor darvesh“ hikoyatini forschadan tarjima qiladi. „Nuh manzar“ nomli she'riy kitob yaratadi. „Bulardin bo'lak har xil g'azaliyotim Farg'ona muzofotig'a (ya'ni, yon atrof qishloq-shaharlariga) va digar mamlakatlarga muntashir (mashhur) bo'ldi“, deb yozadi shoir. Xuddi shu yillarda Furqat ilk bor she'rlarini to'plab, majmua holiga ham keltirgan. Afsuski, shoirning o'zi qayd etgan risola, manzuma va tarjimalari kabi bu majmua ham shu kunga qadar topilgan emas.

Furqat taxminan 1886-1887-yillarda Marg'ilonga borib, u yerdagi Masjidi jome hujrasida istiqomat qilgan, yoru birodarlari ko'magida kichik do'kon ochgan bo'lsada, asosan, she'riyat bilan shug'ullangan, shaharning ziyolilari, jumladan, Xo'jajon Rojii, Muhammad Umar Ulshdmy Havoii, Mulla Toshboltu Royiq kabi

ijodkorlar bilan tanishib, adabiy suhbatlar qurgan. Furqat ilk bor gazeta bilan tanishib, uning „Toshkent shahrida bosma bo‘lg‘on“ ligini shu yerda biladi. Yangilikka chanqoq, taraqqiyparvar shoirda ijtimoiy hayotda yuz bergan o‘zgarishlarga, sekin-asta yoyila borayotgan fan va texnika namunalariga qiziqish uyg‘onadi, yangiliklar bilan bevosita tanishish, o‘z ko‘zi bilan ko‘rish ishtiyoqi zo‘rayadi. 1889-yil boshlarida Toshkent safariga chiqadi, Xo‘jandda to‘xtab, Toshxo‘ja Asiriy boshliq shoirlar, adabiyot muxlislari bilan uchrashadi, adabiy kechalarda ishtirok etadi. Nihoyat, 1889-yilning iyunida Toshkentga keladi. Toshkentdagi Ko‘kaldosh madrasasi hujralaridan birida yashaydi. Ko‘zga ko‘ringan olim, fozillar bilan tanishadi. Sharifxo‘ja eshon tavsiyasi bilan ma‘lum muddat „Farhat“ (shodlik, xursandlik) taxallusida she‘rlar yozadi, lekin ko‘p o‘tmay, eski taxallusiga qaytadi.

Furqat Toshkentda rus ziyolilari, yevropacha hayot tarzi bilan tanishdi. Chor ma‘murlari shoirning teatr, gimnaziya, turli konsertlarga kiritishni uyushtirdilar, ko‘rgazmalarga olib bordilar. Yangi tarixiy sharoit tufayli yuz bergan o‘zgarishlarni mushohada etish natijasida Furqat dunyoqarashida jiddiy o‘zgarish bo‘ladi va bu hol uning ijodida o‘z badiiy ifodasini topadi – ma‘rifatparvarlik, yevropacha ilm-madaniyat, fan-texnikaga xayrixohlik shoir she‘rlarining yetakchi g‘oyasiga aylana boradi. Bu esa Furqatning ko‘p asrli o‘zbek adabiyotiga yangi mavzular, yangi g‘oyalar olib kirishiga zamin bo‘ldi. Toshkentda ochilgan erlar gimnaziyasi, maorif muassasalari, madaniyat va san‘at o‘choqlarini, tobora ko‘proq kirib kelayotgan fan-texnika yangiliklarini kuzatish oqibatida uning „Ilm xosiyati“, „Gimnaziya“, „Vistavka xususida“, „Akt majlisi xususida“, „Toshkent shaxrida bo‘lg‘on nag‘ma bazmi xususida“, „Suvorov“ va boshqa asarlari maydonga keldi va ularning barchasi 1890-yillarda Turkiston viloyatining gazetasida chop qilindi. Bu turkum asarlarida Furqat yangilik va taraqqiyotning, ilm-fan va yevropacha maorif-madaniyatning targ‘ibotchisi sifatida namoyon bo‘ladi; o‘z vatandoshlarini zamonaviy bilimlarni puxta egallashga va ilg‘or xalqlar qatoridan o‘rin olishga da‘vat etadi. Biroq Furqat ayrim zamondoshlari singari rus istilochilik siyosatining asl mohiyatini birdaniga anglay olmadi. Rus, Yevropa madaniyatparvarligi orqasida mahalliy ruslashtirish siyosati pinhon ekanligini so‘ngroq tushunib yetdi. Xuddi shu yillarda yaratilgan „Shoir ahvoli va she‘r mubolag‘asi xususida“ asarida Furqat ijodkor va badiiy adabiyot xususida ran ochib, she‘riyatda realistik tasvir masalasini ko‘tardi.

Furqat haqli ravishda o‘zbek publitsistikasining asoschilaridan biri hisoblanadi. Furqatning publitsist sifatidagi faoliyati 1890-yildan boshlandi. „Turkiston viloyatining gazetasi“ ga rasman ishga kirdi, gazetani tayyorlashda bevosita qatnashdi. Bir yildan ko‘proq vaqt mobaynida Sattorxon kabi ilg‘or ma‘rifatparvarlar bilan hamkorlikda ishlab, gazeta sahifalarida o‘z maqolalarini e‘lon qildi. Masalan, 1891-yil 1-yarmida „Xo‘qandlik shoir Zokirjon Furqatning ahvoloti. O‘zi yozgoni“ publitsistik asarini yozib, shu gazetada e‘lon qildi. 1891-yil mayda Samarqandga bordi, osoriatiqalar bilan tanishdi, gazetaga xabarlar yo‘lladi, keyin Buxoroda bo‘ldi. Iyudda esa chet el sayohatiga chiqdi. Uning chet elga sayohati haqida turli taxminlar bor. Ayrim ma‘lumotlarga qaraganda, u atayin qaytib kelmaydigan qilib o‘z yurtidan chiqarib yuborilgan. Xullas, 1891-yilning iyulida Marv–Ashxobod–Boku–Batumi

orqali Istanbulga bordi. Do'stlariga yozgan maktublarida, voqealarni oldindan bilgandek, vatanidan bir umr ajralib qoladigan odamning kayfiyatini aks ettirdi. Masalan, Istanbuldan yozgan „Sabog'a xitob“ she'riy maktubida vatan ishtiyoqi, do'stlar sog'inchi, g'urbat azoblari va yolg'izlik motivlari birinchi o'ringa chiqqan.

Furqat Istanbuldan Bulg'oriya va Yunonistonga o'tdi. Bolqon yarim orolining qator shaharlarida bo'ldi. 1892-yilning martida Istanbuldan O'rta dengiz orqali Arabistonga – Makka, Jidda, Madina shaharlariga bordi. Makkadagi haj ziyorati munosabati bilan „Hajnoma“ asarini yaratdi. So'ng Bombayga keldi, Hindistonning qator viloyatlariga sayohat qildi. Uning bu davrda yozgan nasriy va nazmiy maktublarida tushkunlik, onayurt sog'inchi va iztiroblari aks etgan. „Adashganman“ radifli hamda „Kashmirda“, „Bulbul“ deb nomlanuvchi lirik she'rlar turkumi shu jihatdan o'ziga xos hijronnomadir. 1893-yil martida Furqat Kashmir va Tibet orqali Sharqiy Turkistonga borib, Yorkendda turg'un yashab qoldi. Oila qurdi. Tabiblikdan xabardor bo'lgan shoir dorivor o'simliklar bilan savdo qiluvchi do'kon ochdi, ijodiy ish va xattotlik bilan shug'ullandi. Furqat doimo Vataniga qaytish umidi bilan yashadi. Avval boshlagan „Sayohatnoma“ asari ustidagi ishni Yorkendda davom ettirdi. Lekin bu asar hanuz topilgani yo'q. U yerdan Toshkentga publitsistik asarlar, turli mavzudagi xat-maqolalar, Farg'ona va Toshkentdagi yor-do'stlariga maktublar yo'llab turgan. Furqat o'zbek matbuoti tarixida felyeton janrini boshlab berdi („Hind nayrangbozi Yorkendda“, 1905).

Barkamol lirikasi, jozibali nasri va publitsistikasi bilan 19-asr oxiri va 20-asr boshlaridagi milliy adabiyotimiz rivojiga ulkan hissa qo'shgan Furqat onavatanidan uzoqda vafot etdi. Uning jasadi Yorkendning Dongdor qabristoniga ko'milgan. 1990-yil shoir qabri ustiga maqbara qurilgan.

Furqatning she'rlari kitob holida dastlab 1913-yilda Muqimiy she'rlari bilan birga bayoz holida toshbosmada bosilgan edi, 50–80-yillarda ko'p bor nashr etildi. Shoir hayoti va ijodi haqida qator ilmiy asarlar yozildi, dissertatsiyalar yoqlandi, opera librettosi, kinossenariy va boshqa yaratildi. O'zbekistondagi bir qator qishloq, tuman, maktab, ko'cha va xiyobonlar, bog'lar uning nomi bilan atalad.

Furqat - lirik shoir. Shoir lirik merosining eng yuqori mavqeini asosan g'azallar egallaydi. Mutahassislarning belgilashicha, g'azallarining umumiy adadi 200 atrofida. Furqat so'z san'atkori sifatida „Bahor ayyomida“, „Bir qamar siymoni ko'rdim“, „Chiroylik“, „Kokuling“, „Yuzlaringdin sharm etib“, „Adashganman“ kabi bir qancha go'zal, aqlni hayratga soluvchi nurafshon she'rlar yaratdi. Shoir lirikasi g'oya va mazmun jihatidan ham, badiiy jihatdan ham yuqori saviyadagi asarlar bo'lib, unda ichki kechinmalar, fikr va hislar, kishi ruhining eng nozik tuyg'ulari ifoda etiladi. Furqatning purma'noli asarlar bitishida mumtoz shoirlarimiz ijodidan yahshigina bahramand bo'lganligi yordam berdi. Aytmoqchimizki, ulug' Navoiy va Fuzuliylerden saboq oldi, ularni o'ziga ustoz deb bildi. Ustozlarning merosiga muhabbat bilan qaragan Furqat bir umr ulardan ozuqalandi va ilhom oldi, g'oyaviylik va badiiylikni o'rgandi. Navoiyning juda ko'p g'azallariga muhammas tahmislar, naziralar bog'laydi, o'tkir fikr va g'oyalarni ifoda qilishda Navoiyga yaqinlashadi. Tubanda shoir ijodidagi hazrat Navoiyning „Do'st“ radifli g'azaliga bog'lagan muhammasning ohirgi bandini o'qiyimiz:

Furqato, ich zahr ayog'i kelsa, qonma, do'stdin,
Talhhom o'ldim dema, hargiz o'sonma do'stdin,
Tonimaslik qilsa ham harchand tonma do'stdin,
Ey Navoiy, necha dushman bo'lsa tonma do'stdin,
Chunki bo'lmushdir senga yuz ming tamanno birla do'st.

Furqat Navoiyning do'stlikni ulug'lovchi olijanob g'oyalari tasdiqlaydi, o'z fikricha kengaytiradi, aytish mumkinki, bu halqchil she'rlarni yanada ommalashtiradi. Yana shoir Furqat Ozarbayjon adabiyotining ulug' siymosi Fuzuliyning ham nozik fikrlariga jo'r bo'ladi:

Surmadin ko'zlar qaro, allar hinodin lolarang,
Hech shohid yo'qki, bu rangi-la sansan sho'h shang.

kabi misralaridan ilhomlanadi, buyuk shoirning mashhur g'azaliga tazmin bitadi:

Surmadin ko'zlar qaro, qo'llar hinodin lolarang,
G'ozadin yuzlarda tobu o'smadin qoshlar tarang.

Furqatning muhabbat lirikasi o'ziga hos chizgilarda beriladi. Undagi oshiqning kechinmalari, iztiroblari, rashki, sevgi qasamyodlari ham, mahbubaning nozu karashmalariyu husnu malohati ham boshqa shoirlarnikiga o'hshamaydigan kutilmagan lavhalarda tasvir etiladi. Qarangki, shoir tasviridagi ma'shuqa husnda tengsiz, uning "jamol"ini qancha "vasf" qilsa ham, shoirlar minglab kitoblar yozsa ham ado qilib bo'lmaydi:

Jamoli bokamoling qaysi bir vasfin ado qilg'oy,
Daqoyiq bobida shoir agar yuz ming kitob aylar.

O'shal mahbubaning chiroyu latofatidan, nafaqat muhib shoir, balki gulzordagi gullar ham lolu hayron. Ular bu malohatning go'zal yuzlaridan uyalib, "har yil bahor ayyomida" bir boragina ko'rinadi, o'shanda ham o'zlarini mahbubaga fido qilib, "yo'llariga poyondoz" bo'ladilar:

Yuzlaringdin sharm etib gulshanda, ey ruhsor gul,
Ko'rinur har yil bahor ayyomida bir bor gul.
Vahki, solmish o'zini yo'lingga poyondoz etib,
Qo'y qadam, gar jonu dildan bo'lsa minnatdor gul.

Tavsifiy uslubdagi ushbu baytlarda mahbuba jamoli kuylangan. Shoir bu go'zallikning badiiy kashfiyotini istiora, tajnis, istihroj, nido san'atlari orqali yaratadiki, bu esa she'rga oroyish va mazmun baxsh etadi. Shoir tavsif etgan mahbubaning go'zal raftoridan gullargina "sharm"da emas, uni ko'rgan to'lin oy ham "parishon"likdan yo'llaridan adashgusi. Shuning uchun lirik qahramon mahbubaga bir muruvvat qil, kechasi husningni ko'rsatib, o'rim sochlaringni yoyma, toki oyning hayoli parishon bo'lib, yo'ldan adashmasun, deb najot so'raydi:

Yo'l adoshib ko'kda oy holi parishon o'lmasun,
Bir muruvvat ko'rgazu, tarqatma gisu kechalar.

Shoir mahbubani tashqi ko'rinishini "To'kkali jallod erur ishq ahlidin qon ko'zlaring", "dilbaro, qildi meni ko'b zoru sargardon qoshing", "dilbaro, boshing uza chun toji sulton kokuling" deya qayta-qayta ta'rif-tavsif etadi. Shoir tasviridagi bu go'zal husnda qanchalik dilbar bo'lsa, nozu karashmada ham shunchalik ustamon:

Ko'z uchidin qil nigoh, ey sho'hi tannoz, ozgina,

Husn shohisen, gadoni et sarafroz ozgina.

Yorining visolin qo'msab fig'onlar chekkan oshiqning berahm ma'shuqa sitamlaridan sabri to'ldi, so'zlari-da, so'roqlari-da qat'iylashdi:

Ko'ngli jafog'a moyilu ko'b bag'ri toshsen,

Berahmlik qilursan tag'i, ey jon, qachongacha?

Oshiq qanchalar yor ishqida jafolar chekmasun, sevgida sadoqatli, sobit va sodiq:

Ko'r bo'lsun ko'zlarimkim, o'zgaga solsam nazar,

Jonga o't tushsun agar sendin bo'lak yor aylasam.

Ham ko'ngul yuz pora bo'lsun – mayl qilsam o'zgaga,

Til kesilsun o'zgag'a bir harf guftor aylasam.

E'tibor bering, muhabbatni nozik fahm etish va ishq tabiatini belgilashda g'oyat ohorli satrlar. Bunday kutilmagan lavha - "ishqiy ahdnoma" yohud "sevgi qasamyodi" boshqa hech bir shoirda Furqatchilik ifodalanmagan edi.

Furqat ijodida mavzular ko'lami keng. Shoir ijodida muhabbat mavzui bilan bir qatorda ijtimoiy muhitdan norozilik kayfiyatida tug'ilgan ruhiy holat-kechinmalar aks etuvchi bir qancha hasratnamo she'rlari, shuningdek, Vatan ishqida yozilgan g'urbat motividagi talaygina asarlari mavjud.

Charxi kajraftorning bir shevasidin dog'men,

Ayshni nodon surub, kulfatni dono tortadar

kabi baytlarida jamiyat tartiblaridan hasrat, nolihs va shikoyat kayfiyati hukm sursa,

Vatanning ishtiyoqin tortaram g'urbat g'ami birlan,

Turub erdim qutulmay g'ussau ranju inolardin

baytida esa shoirming Vatanga bo'lgan muhabbati va g'urbat alamlari sezilib turadi.

Furqat lirikasi doirasidagi hajm va mazmun jihatdan katta asarlardan biri «Sayding qo'yaber, sayyod» musaddasidir. Asarda muallifning chinakam insoniy tuyg'ulari namoyon bo'ladi. Musaddas erkin hayot haqida jo'shqin qo'shiq, haqiqiy erkinlik madhiyasidir.

Yuqorida e'tirof etganimizdek, shoirming "Turkiston viloyati gazetisi" da chop etilib borgan "Ho'qandlik shoir Zokirjon Furqatning ahvoloti – o'zi yozg'oni" deb nomlangan memuari Furqatning butun hayoti va ijodiy faoliyati haqida aniq va ishonchli ma'lumot beruvchi muhim manba bo'lib hismat qiladi. Asar har jihatdan – ilmiy, tarixiy, badiiy qimmatga ega. Negaki, asarda faqat shoirming tarjimai holi haqida ma'lumotlargina emas, balki Turkistonning XIX asr ikkinchi yarmidagi siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayoti bilan bog'liq voqealarning tafsiloti ham real lavhalarda berilgan.

Mutaxassislarning aniqlashicha, bizgacha Furqatning uchta elshunoslik yo'nalishidagi ("To'y xususida", "Aza xususida", "Gap xususida") va bitta adabiyotshunoslik yo'nalishidagi ("Ilmi she'rning qoidai avzonini bayoni") ilmiy asari etib kelgan. Bu to'rt ilmiy asar Furqatning ilmiy faoliyati haqida muayyan tasavvur bera oladi

Furqat – ilk o'zbek jurnalisti. Uning dastlabki jurnalistlik faoliyati "Turkiston viloyati gazetisi"da boshlandi. Ilk maqolasi Toshkentdagi rus gimnaziyasidan olgan taassurotlari asosida yozilgan. Keyinchalik esa Xorijdan – Istanbul, Hindiston, Qashqardan yo'llagan habar va maqolalarida bu mamlakatlarning ijtimoiy-siyosiy,

madaniy hayoti haqidagi muhim masalalarni ko'tarib chiqadi. Shuningdek, shoirning "Yoqubbek marhumning qo'liga tushgan Qashqar viloyatining ahvoloti xususida", "Qashqar viloyatidagi sartiya halqlarining zindagonlik ahvolutlari xususida", "Ho'qandlik Zokirjon Furqatning "Peysai ahbor" nom Hindiston gazetidin naql qilib yozgan habari" kabi maqolalari uning jurnalist sifatidagi yuksak salohiyatini his etish imkonini beradi. Bulardan tashqari, "Sarguzashtnoma"da aytilishicha, shoir bir necha asarni turkiy tilga tarjima qilgan. "Hammomi xayol" asarini she'riy yo'lda, "Chor darvesh"ni forschadan nasriy shaklda, "Nuh manzar" nomli asarni erkin tarjima qilgan.

Ko'rinadiki, Furqat serqirra ijod sohibi. Uning she'riyati, nasri, publitsistikasi va tarjimalari o'zbek adabiyoti, madaniyatining hazinasidan munosib joy olgan.

G'AZALLAR

Kashmirda

Bir qamar siymoni ko'rdim baldayi Kashmirda,
Ko'zlari masxur-u yuz jodu erur tasxirda.
Zarra-zarra zar sochar boshig'a har kun oftob,
Subh kelgach kecha yotib chashmayi iksirda.
Bir ko'rub chohi zaqan Horut ila Morut ikov,
Chohi Bobil ichra qolmishlar bo'lak tadbirda.
Lam'ayi qiyg'och ko'zidin aning barqi nigoh,
Tezlik javharlari gar bo'lsa har shamshirda.
Qoshi uzra xolining asroridin bir nuqtadur,
"Surayi Nun" o'qidum payvasta har tafsirda.
Forig' ermas hech kim ul dilraboning ishqidin,
Zulfug'a dilbastaliq har bir juvon-u pirda.
Aydim: "Ey jon ofati, zulfingga bo'lmisham asir!"
Aydi: "Bu savdoni qo'y, umring o'tar zanjirda!"
"Nuqta lab ustida bejodur"-dedim, aydi kulib,
"Sahv qilmish kotibi qudrat magar tahrirda".
Aydi: "Ey bechora qilding, na uchun tarki vatan",
Man dedim: "G'urbatda Furqat bor ekan taqdirda!"

SURATING

Ne balolig' erdi, ey sho'xi dilrabo surating,
Aqimi lol etti qilg'uncha tamosho surating.
Ketti bir ko'rgach ani sabr-u qarorim shevasi,
Ayladi toqat nechuk chekkanda tarso, surating?
Yoki Gulandom erursan, boz keldin dar vujud,
Ayladi Bahromdek bizlarni shaydo surating.
Sarvqadlar suratin chekkanda naqqoshi azal,
Bir alif shaklida yozmish qaddi zebo surating.

Naqshe poyingda chekolmas erdi Chin suratgari,
 Olg'usi mir'ot ila rus ahli qaydo surating.
 Bu latofatlar bila borsa kalisog'a agar,
 Qo'ymag'uymi bosh ayog'ig'a chalipo surating.
 Turfakim tasviri la'ling murdalarg'a jon berur,
 Yo'q erur, jono, ajab bo'lsa Masiho surating.
 Kecha-kunduz jur'at aylab mehr-u moh oyinasi,
 Bo'lmadi ko'rmoq ila mustag'ni aslo surating.
 Furqatiy, qosh-u ko'zing ayni tasavvur aylagach,
 Soldi g'orat ko'ngliga, jonig'a yag'mo surating.

Shoir lirikasida inson erki va g'urbat ohanglari

Shoir chet ellarda kezar ekan, bir lahza ham Vatanidan ko'ngil uza olmaydi. Yurtidan ayri tushganini dildilidan sezib turadi. Iztirob chekadi. Uning xorijda yozgan «Adashganman» radifli g'azali va muhammasi buning yorqin misoli. She'rga «adashganman» so'zining radif qilinib, urg'u berilishining o'zida katta ma'no bor. Qayerga bormasin, shoir o'zini g'arib, oshiyonidan ayrilgan qush, bo'stonidan adashgan bulbul singari his qiladi:

G'aribi bu viloyat – honumonidin adashganman,
 Basoni murg'i vahshiy - oshiyonidin adashganman.

Yo'q, yo'q, u shunchaki Vatanidan emas, tandagi jonidan ay-rilgan. Falak bir aylandi-yu, u boshidagi soyabonidan ayrildi. Boshiga g'urbat oftobi tushdi. Bu olamga nur, hayot berguvchi odatdagi oftob emas, aksincha, hayotni so'ndiruvchi, borliqni yo'q etuvchi «olamtob» (olamni kuidiruvchi)dir. Shoir oftobga butunlay yangi ma'no beradi, g'urbat mazmunini anglashga hizmat ettiradi.

“Ko'rdim” radifli g'azalida dunyo kezgan shoirning falsafiy o'ylari berilgan. U dunyo odamlari (“ahli jahon”)da vafodan asar ko'rmaydi. O'z holidan birovga shikoyat qilishga hojat sezmaydi, chunki ularning ahvoli bunikidan “battar”. Uningcha, umuman, birov bilan gaplashish imkoni yo'q. Chunki “Hamani ko'zini ko'ru qulog'i kar ko'rdum”, – deb yozadi shoir. U Vatanga qayta olmasligini yurakdan sezadi. Shoirning “Murod nahlini togshimu besamar ko'rdim” (Murod darahlini topdimu mevasiz ko'rdum), “Firog' kechasini oh, besahar ko'rdum” deyishidan shu ma'no anglashilib turadi. Shoir Vatanidan kelgan har bir hat-habarni ko'ziga to'tiyo qiladi. Zavqiyning 1898- yili yozgan satrlaridagi ehtirosli sog'inchdan hayajonga tushadi:

Jonimga tob soldi so'zi firoq, Furqat,
 Kelkim, harob qildi bu ishtiyoq, Furqat!
 Qosid, etur payomim, har erda topsang oni,
 Zavqiyni toqatini qo'p qilma toq, Furqat.

Shoir Furqat darhol:

Kezdim jahonni qolmay, Shomu Iroq,
 Zavqiy! Bir topmadim seningdek ahli vifoq,
 Zavqiy! Shavqi visoling ila hargiz qaror yo'qtur!

Jonimni yoqti hajru ko'nglum - firoq, Zavqiy! -

degan satrlar bilan boshlanuvchi she'riy javob bitib yuboradi. "Iqboli noraso"ligidan, "ma'yus tole'i"dan qadrdoniga shikoyat qiladi. Sharqu G'arb omuxta bo'lgan muazzam Bombay ko'chalarini kezar ekan, musofirligi har daqiqada esiga tushadi. Toshkentdagi ulfatlari bilan bo'lib turgan dushanba kun suhbatlarini, "g'ijjagu setorlar"ni, qadrdoni - san'atkor Farzinxonni yodga oladi. Kashmirdagi go'zal bilan uchrashuv va u bilan bo'lgan suhbat ("Bir qamar siymoni ko'r dum baldai Kashmirda" g'azali) beihtiyor Vatan mavzusiga kelib taqaladi.

"Qamar siymo" shoirdan "tarki Vatan" sababini so'raydi. Shoir taqdirga yo'yadi. Hatto marg'ilonlik shoir va olim, donishmand qadrdoni Umidiy-Havoiy(1835-1905)ga yo'llangan she'riy maktubida o'z "Qori aka"sidan mo'tabar kitoblarga qarab, taqdirini ko'rib, yurtiga qaytish-qaytmasligini bilib berishni iltijo qiladi. Taqdir shoirni bo'ysunishga majbur etadi. 1903-yili Toshboltuga yozgan she'riy maktubida Yorkentda «muqim qolmoq»ni "Xudo taqdiri" deb bilgani, "chunucharo" (nega, nima uchun) debon sabab izlash bandalikka mos kelmasligini qayd etadi.

Shoir vatanjudoligi taqdir taqozosi ekanligiga shubha yo'q. Lekin buning ob'ektiv sabablari ham bor edi. Shoirning bir qancha asarlarida ham bunga ishoralar mavjud. Xususan, Zavqiyga yozgan mazkur she'riy maktubidagi quyidagi satrlar bu jihatdan e'tiborga molik:

Sargashta holatimdin voqiflik istar ersang,
Ibrat ko'zini ochib garduna boq, Zavqiy.

E'tibor bering: shoir sargashta holati sababini gardunda kechayotgan hodisalar zamiridan qidirishni tavsiya etmoqda. Uning boshqa asarlarida bu hodisalar mohiyati - yurtning istibdod iskanjasida qolganligi, «g'unchai davlat gul yanglig' parishon, hukumat gulshani hazon» bo'lganligi, bulbullar o'rmini zog'lar egallaganligi ochiq yozilgan. Demak, mazkur she'riy maktub yozilgan paytda bu haqda ochiqcha yozish imkoni bo'lmagan. Fikrni obrazlar vositasida, misralar tagmatnida berishdan o'zga chora qolmaganligi ma'lum bo'ladi. Shoir boshqa bir nazmiy maktubida shunday yozadi:

Borurman gar qutulsam bu tilismi hayratafzodin,
Etib imdod holimg'a jami'i muddaolardin.

Furqatning «Bu tilismi hayratafzodin qutulsam borurman» degan fikri chuqurroq o'ylab ko'rishni taqozo etadi. Demak, shoirning yurtga qaytish yo'llarida to'siqlar ko'p bo'lgan. U bularni ochiq aytmaydi. She'riy maktublarida o'z qadrdonlariga bu haqda ayrim ishoralar qiladi, xolos.

Furqatning "Sayding qo'yaber, sayyod, sayyora ekan mazndek" satri bilan boshlanuvchi musaddasi uning ijodida muhim o'rin egallaydi. Sayd (ov), sayyod (ovchi), dom (tuzoq) obrazlari Sharq adabiyotida qadimdan bor. XVIII asrda turkman shoiri Andalib ushbu obrazlardan unumli foydalanib, ovchi tuzog'iga tushgan ohuta hamdardlik tuyg'usi bilan to'lib-toshgan mahsus muhammas ham yozgan edi. Furqatning asari musaddas bo'lib, bu ham shu an'anada bitilgan. Lekin shoir yashagan zamon, Turkistonday yurtning egasi qo'lidan ketib, istilo asrining sayyodi qo'lga tushishi unga, tabiiyki, yangi ma'no, yangi mazmun beradi. Qolaversa,

furqatshunoslar ushbu musaddasning maydonga kelishida she'rda nomi zikr etiladigan Sa'dulla Hofizning yomonlar tomonidan fojiali o'ldirilishini ham bir sabab qilib ko'rsatadilar.

Musaddas 7 banddan iborat. Dastlabki band shunday boshlanadi:

Sayding qo'ya ber, sayyod, sayyora ekan mandek,
Ol domini bo'ynidin, bechora ekan mandek,
O'z yorini topmasdan, ovora ekan mandek,
Iqbolni nigun, bahti ham qora ekan mandek,
Hijron o'qidin jismi ko'p yora ekan mandek,
Kuygan jigari-bag'ri sadpora ekan mandek.

Shoir tuzoqqa tushgan ohuning holini xilma-xil tashbeh va muqoyasalar bilan tasvir etgach, ovchiga hitob qilib, uni banddan ozod etishini so'raydi. Yashamoq, dunyoga shunchaki bir kelib ketmoq emas, shilliqurt misoli faqat qorin g'amida g'ovakda g'imirlab o'tib ketish hdm emas. Yashamoq, birinchi navbatda, hur, erkin yashamoqdir. Bas, "rishtani (tuzoq iplarini) kes!.." hayqiradi shoir, tog'larga chiqib, yori bilan qovushsin. Kel, besh kunlik sening davringda bechora o'ynab-quvonsin. Tengdoshlari bilan dunyo ne'matlaridan bahramand bo'lsin. Umr bo'yi sening duoyi joningni qilsin. Ahir hijron o'qlaridan jismi butun jarohat ekan. Jigar-bag'ri ezilib, pora-pora bo'lgan ekan-ku! Har bir jonivor o'z jinsi bilan bo'lmog'i lozim. Har bir hayvonning o'z yaylog'i (yaylov joyi) va qishlog'i (qishloq joyi)ga teng keladigan saodati yo'q. Faqat uni ozod qilish va o'z holiga qo'yish kerak. She'rda ilgari surilgan g'oyalardan biri - shu, mazmuni - shu. Lekin bu fikrlar beihhtiyor har bir millatning turmush va taraqqiyoti mutlaqo uning mustaqilligi va milliy zamin hamda o'z an'analari asosida bormog'i lozim degan va so'ngroq jadidchilikning bosh masalalaridan biriga aylangan g'oyani esga tushiradi. Bu hol Furqat ijodini yangi davr adabiyoti bilan bog'laydigan muhim nuqtalardandir. Tarji'band shaklida yozilgan musaddasning har bir bandi nihoyasida takrorlanib kelgan:

Hijron o'qidin jismi ko'p yora ekan mandek,

Kuygan jigari-bag'ri sadpora ekan mandek, -

misralari asardagi lirik ruhning yanada jo'shqin, ta'sirli bo'lishini ta'minlagan. Professor G'.Karimov ta'biri bilan aytganda "...musaddas mazmun jihatidan nihoyatda kuchli va chuqur bo'lib, kompozitsiya jihatidan beqiyos tugallangan, badiiy forma va uslub jihatidan esa mislsiz yuksak asardir".

Tabiiyki, chor hukumati Furqatdek benazir iste'dodning, millatparvar shoirning, ortidan ko'plab kishilarni ergashti-ra oladigan salohiyatli tafakkur sohibining Turkistonda yashashidan manfaatdor emas edi. Shuning uchun ham uning yurtga qaytish yo'llari berkitib qo'yildi. Xalq shoiri Abdulla Oripovning "Furqat nidosi" she'rida shunday misralar bor:

Yurt u yonda, men bu yonda, o'rtada hijron seli -

Anga qo'prik tashlamakka baytlarim bo'ldi asos.

Darhaqiqat, shoirning muborak vujudi uzoqlarda qolib ketgan bo'lsa-da, uning o'lmas ruhi asarlari orqali avlodlar qalbida yashab kelmoqda.

Sharq she'riyatini manzur qilgan jihatlaridan biri ularda poetik so'zga benazir xilqat sifatida qaralib, uni ilohiylik darajasida yuksaklikka ko'tarilganligi, ma'no va

shakllarida alohida jilvalanish, alohida jozibadorlikning namoyon etilgani ekanligi ko'p ta'kidlangan. Zokirjon Furqat yangi o'zbek adabiyotining so'zga chechan shoirilaridan biri sifatida, she'riy so'zga mehru-muhabbat bilan qarab, ular vositasida bir-birdan go'zal, takrorlanmas va ta'sirchan timsollar tizimini yaratgan, an'anaviy timsol va badiiy tasvir vositalariga yangicha ruh, betakror joziba baxsh etgan. Mumtoz she'riyat xazinasidan mustahkam o'rin olib, asrlar osha o'tib kelgan poetik timsollar, she'riy san'atlar shoir yashagan davrning talab va ehtiyojlari, Furqatning she'riy mahorati natijasida, bir qadar yangilanish kasb yetib, ular ta'sirida xayoliy tasvirlardan hayotiylik tomon katta siljishlar yuz berganini kuzatish mumkin. O'zbek adabiyotida ma'rifatparvarlik yo'nalishiga asos solgan va bu yo'nalishning eng jo'shqin kuychisi Furqatdir. Murakkab va o'ta ziddiyatli davrda yashab, ijod etgan shoir Furqat o'z ilmini va butun qobiliyatini xalq xizmatiga bag'ishlab erkinlik, ozodlik va baht kuyini kuylagan ma'rifatparvar shoirdir. Badiiy adabiyotda o'z o'rnini va ovozigacha san'atkorlardan har birining yashash hamda ijod qilishdan ko'zlagan asosiy maqsadi bo'ladi. Ana shu maqsad ijodkorning shaxsiy hayotida ham, badiiy asarlarida ham yaqqol aks etadi. Buni shoir Furqat qoldirgan ijodiy merosdan ham bilishimiz mumkin. Furqat murakkab va ziddiyatli davrda yashab ijod qildi. O'z asarlari orqali ilmning, ma'rifatning beqiyos ahamiyatini alohida ta'kidladi, ilmu ma'rifatga millatni muqarrar tanazzuldan qutqaruvchi yagona vosita deb qaradi. Shoir chor istibdodining fojeyi oqibatlarini fosh etish barobarida millat farzandlarini o'sha paytda nisbatan ilg'or bo'lgan rus madaniyatini o'rganishga, undan o'z manfaatimiz yo'lida foydalanishga chaqirdi. Furqat murakkab va ziddiyatli davrda yashab ijod qildi. O'z asarlari orqali ilmning, ma'rifatning beqiyos ahamiyatini alohida ta'kidladi, ilmu ma'rifatga millatni muqarrar tanazzuldan qutqaruvchi yagona vosita deb qaradi. Shoir chor istibdodining fojeyi oqibatlarini fosh etish barobarida millat farzandlarini o'sha paytda nisbatan ilg'or bo'lgan rus madaniyatini o'rganishga, undan o'z manfaatimiz yo'lida foydalanishga chaqirdi.

Savol va topshiriqlar:

1. Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqat qachon va qayerda tug'ilgan?
2. Furqatning lirikasida aks etgan portret va peyzaj unsurlariga tavsif bering.
3. Furqatning publitsistikasi haqida ma'lumot bering.
4. Furqat devonining ayri xususiyatlari haqida gapirib bering.
5. Furqat lirikasida erk va ozodlik g'oyalarining ifodalanishi haqida bahs yuriting.
6. Shoir she'rlarida bahor va go'zallik tasvirining ifodalanishini bayon eting.
7. Professor G. Karimov musaddas she'riy shakli haqida qanday fikr bildirgan edi?
8. Furqatning "Sayding qo'yaber, sayyod, sayyora ekan mazdek" musaddasi obrazlari haqida ma'lumot bering.
9. Furqat she'riyatida Vatan sog'inchi tasviri haqida so'zlab bering.
10. Furqatning qanday ilmiy asarlari mavjud?
11. Furqatning tarjima sohasiga qo'shgan hissasini bilasizmi?
12. Shoir she'rlaridan yod oling.

UBAYDULLOH ZAVQIY HAYOTI BA IJODI

Zavqiy – XIX asr ikkinchi yarimi va XX asrning birinchi choragida yashab ijod etgan yirik ijodkorlardan biridir. Zavqiy taxallusi bilan shuhrat qozongan Ubaydullo Qo'qon shahrida Usta Solih maxsido'z oilasida tug'ildi. Yoshligidanoq Usta Solih uning tarbiyasiga jiddiy ahamiyat beradi, moddiy qiyinchiliklarga qaramay avval mahalliy maktabda, so'ng Madrasai Oliy va Madrasai Chalpakda o'qitadi. Madrasa ta'limi va shaxsiy tinimsiz mutolaa Ubaydullo iste'dodini kamol topishiga, fors va arab tillarini egallashiga, Sharq adabiyotining buyuk namoyandalari ijodiy meroslarini chuqur o'rganishiga mustahkam zamin bo'ladi. Madrasada o'qib yurgan davrida birinchi she'riy mashqlarini yozgan Zavqiy tez orada Qo'qon adabiy muhitining Muqimiy, Muhyi, Furqat kabi ilg'or shoirlari davrasiga kelib qo'shildi, ular bilan mustahkam ijodiy hamkorlik o'rnatdi. Zavqiy to umrining oxiriga qadar maxsido'zlik hunarini tashlamadi. Avvaliga madrasa hujralaridan birida, keyinchalik bozor rastasida ochgan kichik do'konida kosibchilik bilan ota-onasigaqarashdi, o'z oilasini tebratdi. Bu hunar ayni zamonda Zavqiyning mehnatkash xalq bilan doimo hamnafas yashab, oddiy kishilarning turmush sharoiti va orzu-intilishlaridan bevosita xabardor bo'lishida juda qo'l kelgan. Zavqiy XIX asrning 70–80-yillaridayoq xalqchil shoir sifatida uzil-kesil shakllanib, davr adabiy hayotida ko'rinarli o'rin egalladi, she'riyat muxlislari orasida shuhrat topdi. O'z ijodiy faoliyatini ishqiy g'azal, muxammaslar yozishdan boshlagan Zavqiy tez orada ijtimoiy mavzularda, davrning dolzarb muammolariga diqqatini qaratdi, mehnatkash xalq hayotidan, shahar va qishloqning ezilgan tabaqasi turmushidan lavhalarini badiiy tahlil etishga kirishdi. Mustamlaka voqeligiga va ijtimoiy hayotdagi salbiy hodisalarga tanqidiy baho yondoshuv, shaxslar faoliyati va tabiatidagi yaramaslik, pastkashlik, nopoklik, firibgarlik kabi belgilariga hajviy munosabat shoir asarlarining yetakchi g'oyaviy mazmuni darajasiga ko'tarildi. Davr milliy adabiyotimizda Muqimiy bosh bo'lgan hajviy yo'nalishning keng taraqqiy topishida ko'plab hajviy asarlar yozgan Zavqiyning xizmatlari juda katta bo'ldi. Shoirning ijtimoiy mavzudagi va hajviy ruhdagi qator asarlarida chor mustamlakasiga aylantirilgan o'lka hayotining eng dolzarb muammolari, jumladan, mavjud jamiyatdagi insoniy haq-huquq va moddiy boyliklarga egalik jihatidan keskin tabaqalanish mavjudligi hamda uning naqd oqibatlari haqida jiddiy mulohazalar, qat'iy xulosalar bayon etiladiki, bunday asarlar davr adabiyotimizda yangilik bo'ldi.

“Zamona kimniki?” deb yuritiluvchi muxammasida Zavqiy ilg'or ijtimoiy-siyosiy qarashlarini badiiy yuksak misralarda nihoyatda ta'sirchan va keskin bayon etadi. Chor mustamlakasi ma'muriyati va mahalliy zo'rovonlar hukmron bo'lgan mavjud tuzumda shoirning qat'iy fikricha:

...Davlagu izzu sharaflar mardi bodunyoniki!

...Bu zamona g'arch kavush kiygan silliq salloniki!

...Davru davron hama joyda hokimu mirzoniki!

Xuddi shu muxammasda shoir "Xoh kosib, xoh dehqon qayg'a borsa bag'ri qon!", "Bekasu bechora so'ziga kishi bermas javob. Shu sababdan bevayu bechoralar bag'ri kabob!" deya jamiyatdagi ezilgan tabaqaning ayanchli hayotini haqqoniy tasvirlaydi. Mustamlaka etilgan jamiyatdagi hukmron adolatsizlikni haqqoniy tasvirlash mavzusi Zavqiyning yana bir qator she'rlarida ham ("Kajdor zamona", "Ajab zamona", "Abdurahmon shayton" va boshqa) xuddi shunday xalqchil ruhda tahlil etilgan.

Zavqiyning "Muncha ko'p" radifli hamda "Ajab zamonadur, ahhob, bosh qotib qoddi" misrasi bilan boshlanuvchi muxammaslari XIX asr boshlari she'riyatimizdagi eng o'tkir ijtimoiy asarlar jumlasiga kiradi. Zamonasidagi adolatsizlik, huquqsizlik, mashhaqqatli hayot xalqchil shoir qalbini larzaga soladi, xususan mehnat ahlining cheksiz azob-uqubatga, kulfat-xorlikka mahkum etilganligidan qat'iy norozilik tig'day o'tkir misralardan o'quvchi ongiga ko'chadi, unda ham o'sha tuzumga nisbatan nafrat, o'sha nochor ommaga nisbatan achinish va xayrixohlik tuyg'ularini shakllantiradi. Ta'kidlash lozimki, "Muncha ko'p!" radifli muxammasida savol ohangidan ko'ra qat'iy tasdiq, xitob ohangi ustivor:

Zolim falak bisotida ozor muncha ko'p!

Inson sharaflari nomida xor muncha ko'p!

Har ko'chalarda qashshoq ila zor muncha ko'p!

Tarxi jahon binosida badkor muncha ko'p!

Ho'qand aro baloga giriftor muncha ko'p!

Zavqiy ijodiy merosida qishloqlar holati, dehqon ahli hayoti mavzui ham katta o'rin tutadi. Bu aslo bejiz emas. Gap shundaki, Zavqiy Farg'ona vodiysi bo'ylab yakka o'zi, ba'zan esa Muqimiy bilan hamrohlikda bir necha bor sayohatlar uyushtiradi. Bunday safarlar qishloqning ahvoli, dehqon ahli turmushi bilan, ularning og'ir mehnatlari va nochor kun kechirishlari bilan yaqindan tanishish imkoniyatini bergan. Bu taassurotlar esa Zavqiyning qator asarlarida o'zining badiiy ifodasini topgan. Bu turkumda "qish-u yoz, kecha-yu kunduz mehnatda kuyib ishlayotgan", "g'amli kuyuk kulchasini ham umrida to'yib yemagan", "oriq, rangi sariq, qorni ochliqdan shishgan" dehqonlarning ayanchli turmushlari ularga to'la xayrixohlik, hamdardlik ruhida kuchli achinish bilan tasvirlangan. "Yangiqo'rg'on qishlog'i", "Suv janjali", "Shohimardon sayohati" she'rlari shu turkumga kiradi.

1898 yilda uyushtirilgan ana shunday sayohati chog'ida Zavqiy Andijon qo'zg'olonini bostirish bahonasida chor ma'muriyatining butun xalq boshiga balalar keltirib, ayovsiz jazo choralari ko'rganiga, qanchadan-qancha kishilarni dorga osib, ta'qib-tazyiqni kuchaytirganiga, ko'plab qishloqlarni to'pga tutib yer bilan yakson qilganiga jonli guvoh bo'ldi. Xuddi shu taassurotning badiiy mevasi sifatida "Eshon" radifli she'r maydonga keldi. Shoir bu xalq qo'zg'olonining asl mohiyatini, uning asosiy maqsadini to'g'ri tushuna olmadi. Samimiy kuyunch bilan "Qancha odam o'ldilar, ko'p xalq bo'ldilar asir!" deb yozgan Zavqiy birinchi galda mustamlaka ma'muriyati ko'rgan jazo tadbirlari oqibatida odsiy xalq aholining yanada og'ir bo'lganligi, qishloq-shaharlarning esa xonavayron etilgani ("Xonavayron bo'ldi bir ming manzila ma'vo!") larzaga soladi. Taassufki, Zavqiy bularning hammasiga xalq qo'zg'olonining rahbarini aybdor deb biladi. Shu munosabat bilan Zavqiy tarjimai

holi va ijodining hali to'la o'rganilmagan sahifalari ham oz emasligini aytib o'tish o'rinli. Katta ijod yo'lini bosib o'tgan shoirning adabiy merosi afsuski, to hanz to'la aniqlanib to'planmagan. Uning o'z asarlarini devon holiga keltirgani to'g'risida og'zaki ma'lumotlar uchraydi, ammo bu devon ilmga ma'lum emas. Jiddiy ijtimoiy-siyosiy voqealar silsilasi yuz bergan murakkab davrda yashab ijod etgan shoirning dunyoqarashida va unga to'la muvofiq holda ijodiy merosida esa ziddiyatli o'rinlar oz emas. 1900-yil avvalida Zavqiy haj safariga otlangan tog'asi Muhammad Siddiqqa hamroh bo'lib qator mamlakatlarni bosib, Makka va Madinani ziyorat qiladi. Uning taassuroti "Hujjoji Makka ahliga chunu charo demang" misrasi bilan boshlanuvchi she'rida o'z badiiy ifodasini topgan. Zavkiyning asrimiz boshlarida yaratgan ijtimoiy yo'nalishdagi asarlari jumlasidan "Voqei qozi saylov" deb nomlangan hajman kattagina masnaviysi alohida diqqatga sazovor. Xalqchil shoir mustamlaka ma'muriyatining qattiq nazorati ostida o'tkaziladigan qalbaki "saylov"larning puch mohiyatini, undagi poraxo'rlik va hiyla-nayranglarni, shuningdek, (saylanuvchi) shaxslarning jirkanch bashalarini, iflos qilmishlarini o'quvchi qo'zi oldida ishonarli fosh etadi.

Qahatlik bo'ldi bu Farg'onamizda,

Topilmas parcha non vayronamizda –

bayti bilan boshlanuvchi masnaviyda esa birinchi jahon urushining mustamlakalardagi og'ir hayotning yanada ayanchli bir holga kelgani, ochlik va vabo kasalining mehnatkash omma boshiga yangi-yangi kulfatlar solgani haqqoniy bo'yoqlarda tasvirlangan. Bu asar xalq harakatlari kabi ijtimoiy-siyosiy mavzuning to'la xalqchil ruhda yoritish bobida Zavqiy katta yutuqlarga erishganini isbotlovchi hujjatdir. Shoir dunyoqarashidagi bunday g'oyalarining qat'iy shakllanishida asrimiz boshlarida milliy ozodlik g'oyalarini, ilm-ma'rifat targ'ibotini bayroq qilib ko'targan jadidchilik harakatining ta'siri beqiyosdir. Jadidchilik g'oyalarini to'la qabul qilgan shoir o'z amaliyijtimoiy faoliyati bilan ham ilm-ma'rifatni, yangi usdagi maktab maorifni targ'ib qildi, fan-texnikani egallashga, zamona bilan hamqadam bo'lishiga da'vat etdi. Bu jihatdan shoirning "Fursat g'animat, ahbob, millatga ko'z ochaylik" misrasi bilan boshlanuvchi muxammasi alohida diqqatga sazovor. 1916 yilda yozilgan deb taxmin etilgan "Ajab ermas" radifli muxammas, faqat Zavqiy ijodida emas, balki XX asr boshlaridagi butun o'zbek ijtimoiy-siyosiy she'riyatida katta hodisa bo'ldi. Bunda shoir mustamlaka asorati ostida ezilayotgan ona yurtning kulfatli kunlari unut bo'lishi haqida so'z ochadi, og'ir iqtisodiy hayot kechirayotgan xalqning baxtli taqdiri haqida, bo'lajak katta ijtimoiy o'zgarishlar xususida bashorat qiladi.

O'tib bir qarn aqronim jahon obod ko'rgaysiz!

Jahon ahlini zolim zulmidan ozod ko'rgaysiz!

Giriftori alam ermas – hammani shod ko'rgaysiz!

Ubaydullo Zavqiy adabiyotimiz tarixidan faqat ijtimoiy-siyosiy va hajviy she'rlar muallifi sifatidagina emas, balki, ayni zamonda, iste'dodli yumorist va noziqdid lirik ijodkor sifatida ham o'rin olgan. Uning turmush ikir-chikirlari, kundalik hayotda uchrovchi nosozliklar va kishilar tabiatidagi salbiy odatlar ustidan beg'araz kulgi, yengil masxara qo'zg'ovchi, iliq tabassum va shirin hazil bilan qorishiq "Ta'rifi kalish", "Otim", "Fonus", "Sigirim", "Pashshalar" kabi yumorlari

o'quvchilarda yaxshi kayfiyat, quvnoqlik uyg'otadi, ayni zamonda ziyraklikka undaydi. Zavqiy yaratgan ishqiy g'azal va muxammaslarning ko'pchiligi esa o'sha davridayoq hofizlar ijrosida xalq qo'shiqlari qatorida katta shuhrat tutgan. Xususan, "Yuzungni ko'rsatib avval o'zingga bandalar qilding", "Yer kelur zamona yo'q, kelmasa-kelmasin, netay?", "Kulbam aro, ey maxliqo, bir yo'l xirom aylab keling" misralari bilan boshlanuvchi asarlari hayot shavqi va go'zalliklaridan bahramandlikka undaydi, sevgisadoqatni ulug'laydi, insoniy his-tuyg'ularni, nozik kechinmalarni nihoyatda ta'sirchan tarzda ravshan ifodalaydi.

G'AZALLARI

Nasihat

Jahonda kamsuxan kim bo'ldi, asrori nihon bo'ldi,
Kimiki so'zladi ko'p, bilki rasvoyi jahon bo'ldi.
Nazokat orturay desang, misoli g'uncha xomush bo'l,
Nadinkim og'zini to ochdi gul, bargi xazon bo'ldi.
Chamanda arg'uvondek surat oro bo'lmag'ing xub yo'q,
Pisharda mevasiz sharmandadur, sirri ayon bo'ldi.
Dema mashhur bo'lmoq yaxshi, bug'doy danasi pinhon,
Daraxti qildi javlon, sarg'ayib oxir samon bo'ldi.
Birodar, ol meni(ng) pandimni, o'z qadringni sindirma,
Kishi uz izzatini bilmadi, oxir yomon bo'ldi.
Agar izzat talabsan kamnamolig' orzusini qil,
Qayu ajnos bisyor o'lsa sudi yo'q, ziyon bo'ldi.
Sadaflar ko'p og'iz ochmak bilan ko'ksi bo'lur xoli,
Ki ba'zisi labin kam vo qilib durri yagon bo'ldi.
Ey Zavqiy, xasta og'zing kam ochib, ibrat ko'zing ochg'il
Ajabkim qo'l yaqoda yurgudek turfa zamon bo'ldi.

Muncha ko'p

Zolim falak bisotida ozor muncha ko'p,
Inson sharaflari nomi bila xor muncha ko'p,
Har ko'chalarda qashshoq ila zor muncha ko'p,
Tarhi jahon binosida badkor muncha ko'p,
Xo'qand aro baloga giriftor muncha ko'p.
Hamrozu do'st topilsayu jonlar fidosisdur,
Orzu shukim: kamina ko'ngil muddaosisdur,
Xush suhbat majruh dilim davosisdur,
Maqdami ko'zuma ayni shifo xoki posidur,
Yo'q andog' anisim, dunyoda ag'yor muncha ko'p.
Nodon sevar zamona, dod ilkidin netay,
Boshim olib fig'on ila yo bir tomon ketay,
Ushbu diyori masxarani emdi tark etay,
Tinmay shikoyat ila yomonga raqam bitay,
Jumla falokat ahlig'a g'amxor muncha ko'p

Savol va topshiriqlar:

1. Ubaydullo Zavqiy hayoti va ijodi haqida so'zlab bering.
2. Zavqiy lirikasining o'ziga xos xususiyatlarini sanab bering.
3. Shoir zamondoshlari haqida ma'lumot bering.
4. Zavqiy lirikasida hajviyotning o'rni haqida nimalarni bilasiz?
 5. Nazokat orturay desang, misoli g'uncha xomush bo'ldi,
Nadinkim og'zini to ochdi gul, bargi xazon bo'ldi.
Ushbu baytdagi badiiy talqinlarni izohlab bering.
 6. "Muncha ko'p" g'azalining Zavqiy ijtimoiy lirikasidagi o'rni haqida fikr-mulohazalaringizni bayon eting.
 7. Zavqiy Farg'ona vodiysi bo'ylab bir necha marotaba kim bilan sayohatlarga chiqdi?
 8. Xalqning ayanchli hayoti tasvirlangan she'rlarini aniqlang.
 9. Zavqiy Qo'qon adabiy muhitidagi qaysi ijodkorlar bilan hamkorlik qildi?
 10. Insoniy his-tuyg'ularini, nozik kechinmalarini nihoyatda ta'sirchan tarzda ifodalagan she'rlari qaysilar?
 11. "Hujjoji Makka ahliga chunu charo demang" misrasi bilan boshlanuvchi she'rida nimalar tasvirlanganligi haqida so'zlab bering.
 12. Zavqiy she'rlaridan yod oling.

VII BOB. YANGI O'ZBEK ADABIYOTI

Mahmudxo'ja Behbudiy. "Padarkush" dramasi

Mahmudxo'ja 1875- yili Samarqand muzofatiga qarashli Baxshitepa qishlog'ida imom oilasida tug'ildi. Hoji Muin ibn Shukurullo Mahmudxo'janing nasl-nasabi Ahmad Yassaviyga borib tutashishini eslatadi. Mahmudxo'ja ibn Behbudxo'ja ibn Solihxo'ja ibn Niyozxo'ja Behbudiyning ota-bobolari ilmi arabiya va diniyadan yaxshi xabardor kishilar bo'lib, qorilik, imomlik va xatiblik qilganlar. Tog'alari Muhammad Siddiq va Mulla Odil o'z davrining o'qimishli ilg'or ziyolilaridan bo'lib, Mahmudxo'ja taqdirida katta o'rin tutdilar. O'tkir zehnlil Mahmudxo'ja katta tog'asi Chashmaob bo'lisining qozisi Muhammad Siddiq yordamida 6 yoshida savodini chiqardi, keyin kichik tog'asi mufti Mulla Odildan arab tili, diniy ilmlar va matematikani o'rgandi. U quronni to'la yod oldi, qorilik ham qildi.

Mahmudxo'ja 20 yoshga to'lganida otasi vafot etadi. U tog'asi Muhammad Siddiqqa mirzolikka ishga kiradi. qozixonadagi ikki yillik xizmat uning uchun katta maktab bo'ldi. Muftilikka doir ilm, qonun-qoidalarni o'rgandi. Tog'asi qozilikdan ketgach, Kabud bo'lisining qozisi qo'lida mirzolik qiladi. Mahmudxo'ja fikhni, shariat ilmini shu qadar chuqur va puxta o'rganadiki, bir og'izdan o'z davrining eng kuchli, peshqadam muftisi, deb tan olinadi. Kabur bo'lisi qozixonasida bir necha oy ishlagach, muftilikka ko'tariladi. Bu erda uzoq yillar davomida (1916 yilgacha) ishlab, haqiqat, adolatni himoya qiladi.

Behbudiy Makka, Qohira, Istambulda (1900), keyinchalik Peterburg, Moskva, qozon, Orenburg, Boqhasaroy kabi shaharlarga safar qilgach (1903-1904), dunyoqarashi yanada kengaydi, siyosiy, madaniy hayotdagi, texnika sohasidagi taraqqiyot omilini ilmida, maorif va madaniyatida, deb bildi. Ikkinchi bor sayohatga chiqqanda (1914) Turkiyadagi texnika bobidagi yangiliklarni havas bilan tarifiyladi, Turkiston xalqining hayotidagi qoloqlikni afsus va iztirob bilan tanqid qiladi.

Behbudiy chet ellarda bo'lganida ayniqsa maktab-maorif, talim-tarbiya ishlari, gazeta-jurnallar va nashriyot masalalari bilan astoydil shug'ullanadi, qiziqadi. Ayniqsa, Ismoilbek Gaspiralining unga tasiri katta bo'ldi. Behbudiy Turkistonda jadidchilik g'oyalarini dastlabkilardan bo'lib targ'ib etdi. U Ismoilbek Gaspiralini uyda mehmon qilgan edi. Keyin 1914 yili hajga borayotganida Istambulda u bilan uzoq suhbatlashadi. Ismoilbek bu paytda Petrograddan shamollab kelgan, o'pkasi kasallangan va o'zi oriqlab ketgan ekan. Ular maktab, maorif haqida, Samarqand, Buxoro, Toshkent, Xiva, Farg'onadagi ahvol to'g'risidagi suhbatlashadilar.

Behbudiy masalakdoshlaridan Abduqodir Shakuriy uchun o'z uyidan maktab ochib beradi, barcha moddiy jihlatlarini ham o'z zimmasiga oladi, jo'g'rofiya, tarix, din tarixi, hisobdan dars o'tadi. Bolalarni tekinga o'qitib, darslik va qo'llanmalar yozib, nashr qiladi hamda ularni bolalarga tekinga tarqatadi, Turkistonning, Buxoro va Xivaning xaritasini tuzadi.

“Ikki emas, to‘rt til lozim”, “Yoshlarga murojaat”, “Ehtiyoji millat”, “Teyotr nadur?” maqolalarida davr muammolari, yosh avlodga murojaat, jadidchilik g‘oyalarining aks ettirilishi o‘ziga xos tarzda bayon etildi.

Behbudiy islom aqidalarini qattiq hurmat qilgani holda, dunyoviy fanlarsiz millatning taraqqiy etishi va kamol topishi mumkin emasligini qayta-qayta takidlaydi. «Ehtiyoji millat» maqolasida (1913) ochiqdan-ochiq dediki, «Boshqa millatlarga qaralsa, ko‘ra olurga muntazam maktablari bor va ul maktablarda diniy ilm ustinda dunyoviy ilm va fanlar ham o‘qilur. Chunki dunyoga turmoq uchun dunyoviy fan va ilm lozimdur. Zamona ilm-fanidan bebahra millat boshqa millatlarga paymol bo‘lur». Bu g‘oyat to‘g‘ri va dono fikrlardir.

Behbudiy zamona talabi bo‘yicha ziyoli to‘rt tilni bilishi shartligini ham aytadi: « ... bugun bizlarga to‘rt tilni tahlil va tahrir etuvchilar kerak, yani arabiy, rusiy, turkiy va forsiy» (“Omilimiz yoinki murodimiz”, 1913).

Mahmudxo‘ja Behbudiy 1913 yili nashr etgan “Samarqand” gazetasi (44 soni chiqarilib to‘xtagan) va “Oyina” jurnali (1913) Turkistonda ijtimoiy fikrning taraqqiyotida juda katta ahamiyatga molik bo‘ldi.

Behbudiyning o‘zi arab, fors tillarini yaxshi bilgan, rus tilini tushungan, gaplasha olmagan. “Oyina”ni to‘rt tilda – turkiy, forsiy, arab va rus tillarida chiqarmoqchi bo‘lgan. “Ikki emas, to‘rt til lozim” (1913) maqolasida lozim bo‘lsa, rusiy ham tiriklik va dunyo uchun lozimdur. «Arabiy bilmasang din, ruscha bilmasang, dunyo qo‘ldan ketar”, deydi.

Behbudiyning qiziqish va bilim doirasi shu qadar keng ediki, u Turkistonning hamma jihatiga – siyosiy va ijtimoiy ahvoli, iqtisodiy va madaniy holati, buguni va ertasiga g‘oyat qiziqib qaraydi, o‘zini shu xalq, shu yurtning taqdiriga javobgar shaxslardan biri deb his qiladi.

Behbudiy siyosat bilan ham faol shug‘ullanadi. Masalan, davlat dumasiga saylov masalasiga ham aralashadi.

Behbudiy na sotsialist va na kommunist. Uning dunyoqarashi kadetlarga yaqin edi.

O‘zbek milliy adabiyoti ham Behbudiy ila boshlanib, yangi bir yo‘lga kira boshladi. Behbudiy eng avvalo Turkistonni chor hukumati qo‘lidan qutqarish g‘oyasini elga targ‘ib qiluvchilardan, aholining ezilganligini birinchi sezganlardan va bu hakda turli yo‘llar ila xalqni istiqbol kurashiga chaqirganlardandir. Turkistonning uygonish davrini uch qismga – maorif, matbuot va jamiyatga bo‘lib, shu davr rahbarlarini tekshira boshlasak, bu harakatlarning boshida Behbudiy turganini ko‘ramiz.

U vaziyat taqozosi bilan sho‘ro hukumati idoralarida ishlab, o‘zining ezgu niyatlarini amalga oshirishga intildi. 1918 yilda Samarqandda «Musulmon ishchi va dehqon sho‘rosi» tuzildi va Behbudiy shu sho‘roning maorif komissari etib tayinlandi. Ammo ko‘p o‘tmay, Buxoro amiri Olimxonning odamlari 1919 yil 25 martda qarshida Behbudiy va uning do‘stlari - Mardonqul Shomuhammad o‘g‘li va Muhammadqul O‘rinboy o‘g‘lini tutib olishib, zindonga tashlaydilar va qatl etadilar.

Behbudiy – ilk o‘zbek teatr nazariyachisi va birinchi amaliyotchisidir. Uning “Padarkush” asari, o‘zi aytganidek, qayg‘ulik pardada yozilgan. Padarkush” – ilk o‘zbek realistik dramadir.

“Padarkush” 1912 yili “Turon” gazetasida elon qilindi. Asar 1913 yili Samarqandda B.Gazarov va K.Sayanov bosmaxonasida alohida kitob holida bosildi.

Asarda o‘sha davr Turkiston xalqi uchun eng dolzarb masala – marifatli bo‘lish, yoshlarni o‘qitish masalasi ko‘tarilgan edi.

P’esa Behbudiyning yuragidagi dardni, orzu-armonini, idealini yuzaga chiqara olgan. Zero, pesadagi Ziyoli ko‘p jihatdan Behbudiyning o‘ziga o‘xshab ketadi. Ziyoli faqat zamonaning ilg‘or ilm-hunarini mukammal egallash orqali baxtsizlikdan qutulish va milliy mustaqillikka erishish mumkin, deb biladi, hamma narsani taraqqiy qilgan Ovrupo mezonini bilan o‘lchaydi.

Asarda Behbudiy chorizm istibdodiga ishoralar qiladi va jaholat, axloqsizlik, qotillik illatining ildizini Rossiyaga olib borib taqaydi.

Dramaturg Toshmurod, Nor, Tangriqul, Davlat, Artun va Liza taqdirida Turkistonga kirib kelgan illatlarni ko‘rsatib, xalqni ogoh bo‘lishga, uyg‘onishga, ko‘zini ochishga va inqirozning oldini olishga davat etadi.

Muhokama uchun savollar:

1. Behbudiyning oilasi haqida nimalar bilasiz?
2. Behbudiy dunyoqarishining o‘zgarishiga nimalar sabab bo‘ldi?
3. Uning chet ellarga bo‘lgan sayohatlari nimasi bilan o‘zaro farq qiladi?
4. Behbudiyning Ismoilbek Gasprali bilan munosabati haqidagi

mulohazalaringiz?

5. Asar nima uchun “Padarkush” deb nomlangan?
6. Dramaning yaratilishi haqida nimalar bilasiz?
7. “Padarkush”da jadidchilik harakatining ta’siri mavjudmi?
8. Liza obrazi orqali qanday muammolar ko‘tarilgan?
9. Behbudiy «Ehtiyoji millat» maqolasida qanday fikrlarni ilgari surgan?
10. Drama qahramonlariga tavsif bering.
11. Dramada ijtimoiy hayot tasvirlari berilgan o‘rinlarni aniqlang.
12. Dramaning bugungi kundagi ahamiyati haqida mulohazalaringizni ayting.

ABDURAUF FITRAT SHE'RIYATI. "Abulfayzxon" dramasi

Abdurauf Fitratning "Shoir", "Sharq", "Bevafo gulistonim" she'rlari.

Abdurauf Fitrat – ma'rifatparvar. Lining milliy teatr san'ati rivoji yolidagi sa'y-harakatlari. "Abulfayzxon" – ilk o'zbek tarixiy fojeasi. XVIII asr Buxoro xonligi tanazzulining yoritilishi. Tarixiy va badiiy to'qima obrazlar. Abulfayzxon, Farhod otaliq, Hakimbiy, Rahimbiy, Ibrohimbiy, Qozi Nizom, Mir Vaf o kabi obrazlarning tavsifi. Asarning g'oyaviy-badiiy xususiyatlari va ma'rifiy ahamiyati.

Nazariy ma'lumot. Adabiy asar qahramoni. Statik va dinamik obrazlar.

Fitrat XX asrning birinchi choragi allomasi. Bunday deysishga bois o'n to'rt fan bo'yicha fikr yuritgan va ilmiy asar yoki maqola yaratgan. Shundan uning keng jabhada shug'ullangan sohasi adabiyotshunoslik, xususan, she'rshunoslikdir. She'rga madrasa tahsilidayoq qiziqqan va duvarak she'rlar yozgan. Keyinchalik she'rshunoslik bilan yaqindan shug'ullangan. Uning "O'zbek adabiyoti namunalari" kitobi mumtoz adabiyotning katta bilimdoni ekanidan dalolat beradi. U Ahmad Yassaviydan tortib, Furqatgacha bo'lgan o'zbek mumtoz shoir-lari borasida qalam tebratgan. Bu degan so'z mumtoz she'riyat sir-asroridan voqif bo'lish demakdir, Buning natijasida she'r nazariyasi bo'yicha qo'l urishga to'g'ri keldi. 1919- yilda "She'r va shoirlik" (ro'znomada bosilgan), "She'rmi she'r qiladigan vazn qofiyagina emas, uning go'zallik qonuniyatlariga asoslanadigan qator badiiy sifatlar borligi". 1936- yilda esa "Aruz haqida" risolasi nashrdan chiqdi. Fitratning adabiy-nazariy qarashlari normativ tarzda "Adabiyot qoidalari" (1926) darsligida jamlangan. Adabiyot nazariyasining ba'zi sohalar adabiyot muammolari va adabiyotga qiziquvchilar uchun yangilik bo'lgani uchun darslik sodda tilda, tushunarli qilib, qator masalalar vositasida yozilgan. Darslikda Sharq adabiyot nazariyasi bilan birga, jahon adabiyoti nazariyasi namunalari ham berilgan, bu milliy adabiyotda jahon adabiyot nazariyasining shakllanishiga birinchi qadam bo'ldi. Xususan, realizmning bosqichlari sodda tilda berilgan. Shuningdek, sharq adabiyot nazariyasida yangilik sifatida uslub borasida sodda va tushunarli tarzda nazariy ma'lumot berilgan. Misol tariqasida "Layli va Majnun" dostoni vositasida Navoiy va Fuzuliy uslubini muqolat qiladi hamda Fuzuliy uslubini soddaligini misollar asosida izohlaydi. Uslub muammosi o'zbek adabiyotshunosligida "ochilmagan qo'riq" edi. Davr uslubi, yozuvchi uslubi, milliy uslub kabilarni Fitrat idrok eta oldi. Fitratning yurak dardi va qayg'usi, ozodligi va erki borasidagi she'rlari Istanbulda o'qib yurgan yillari yozildi. Sharq va Buxoro adabiy muhiti an'anasiga ko'ra u she'rlarini fors tilida yozdi. Adabiyot qoidalarini ifoda etish uchun eng avvalo atama asqotishi hammaga ma'lum. Bu borada Fitrat ijodida tilak-g'oya, tizim-she'r, tarkib-syujet, ifoda-shakl kabi atamalarni qo'llaydi.

Ilk she'rlariga Mijmar (Cho'g'don) taxallus olgani ma'lum. Birinchi to'plamini "Sayha"deb ataydi. "Sayha" faryod, bong, na'ra ma'nolarini anglatadi. Undagi aksar she'rlar Vatani qayg'usi, ozodligi, erki, istiqloli haqida edi. "Vatandan buyuk va ulug' oshyon yo'q, men uchun"deydi "sayxa"to'plamiga kirgan she'r lirik

qahramonlaridan biri. Shunday bo'lishi tabiiy edi. Chunki Fitrat o'sha davrda Istambuldagi buxoroliklar jamiyatini tuzgan va "Yosh turkchilar" harakati ta'sirida bo'lgan. Vatanning har qanday "qonli panjasi" ozod bo'lishining mohiyatini chuqur anglagan Fitrat yurt qayg'usi borasida qalam tebratmasligi mumkin emasdi. Unga kirgan she'rlardan biri shunday jaranglaydi:

Banamo, sahari azmi tavofu Vatani man,
Oh-oh, chi Vatan, sajdagohi jonu tani man.
Ham mohi manu osoyishi, izzu sharafi man,
Ham Ka'bai man, qiblai man, ham chamani man.

She'r davriy gazetalarda bosildi. O'qigan she'rxonni larzaga keltirdi. Vatan haqida bir zum o'ylashga majbur qildi she'r. She'rning davrga bergan to'lqini haqida Fayzulla Xo'jaev shunday yozadi:

"Sayha"ni o'qigan kishilarni Buxoro hukumatigina emas, rus hukumati ham ta'qib qila boshladi. Chunki bu she'rlarda Buxoromustaqilligi g'oyasi birinchi marta juda yorqin shaklda ifodalab berildi". (Fayzulla Xo'jayev. Buxorodagi inqilob va O'rta Osiyoning milliy chegaralanishiga doir. Tan.asarlar. Uch jildlik. 1-j.147 b).

Fitrat Turkiston muxtoriyatining amalga oshishida ko'p ter to'kdi, qayg'urdi, jonini fido qilishga tayyor ekanini she'r va misralarida ifodaladi. Muxtoriyat to'liq ozodlik, erkinlik bo'lmasa-da, tashqaridan hamon Rossiya boshqaruvi, ichki tomondagi harakatlargagina milliy hukumat ixtiyorida bo'lar edi. Shu ham ozodlikka ilk qadam. Afsuski, 72 kun yashagan Muxtoriyat tor-mor qilindi. Bundan Fitrat qattiq iztirobga tushdi. Xalq boshiga kelgan yangi zulm, zulmat, qabohat shoirni esankiratib qo'ydi. Mansura she'rlarida va "Mirrix (Mars)yulduzi" she'rlarida Muxtoriyatning oyoq osti bo'lgani, barcha ijtimoiy harakatlar sarob bo'lib chiqqanligidan qayg'urdi. Shoirning "Mirrix yulduziga" murojaat qilishida alohida mazmun-mohiyat an'anasi bor edi.

O'tmish bashoratchilari yulduzlarning holatiga qarab vaziyatning qanday ekanligiga baho berar edilar. Xuddi shu ma'noda ulug' Fitrat ham yulduz vositasida tahqirlangan, oyoq osti bo'lgan, bolsheviklar zulmi ostida ezilgan va qontalash qilingan xalq nidosi, faryodini ifodaladi. Yulduz jonlantiriladi va shoir u bilan muloqot ham dialogga kirishadi. Turkiston zaminidagi ho'rliklar, qon to'kishlar buzilishlar senda ham bormi deya savol beradi, ammo yulduzning javobi keltirilmaydi. Shoir qo'ygan savollardan qanday javob bo'lishi anglashilib turadi. Turkiston zaminini goho, olchoq, ajdaho, qoplon kabi ochko'z dushman payhon qilgan. Dushmanni: "shaytonlar", "zuluklar", "qoplonlar" kabi dahshatli, yirtqich hayvonlarga nisbat bergan. Bu qiyoslar nafaqat oshkora dushmanlargagina emas, o'z yurti, elatini xoinlarga tutqun qilib bergan "ikki yuzlamachi" xiyonatchilarga ham dahldordir.

Bormi senda bir o'lkani yondirib,
O'z qozonin qaynatuvchi xoqonlar?

Shoir yulduzga qancha murojaat qilmasin, uni savolga tutmasin, u sukut saqlaydi. Sukut alomati rizo deganlaridek, unda bunday buzg'unchiliklar yo'q. Fitratning ijtimoiy-siyosiy lirikasida bo'lmasin, mansuro she'rlarida bo'lmasin, inja san'at kuzatilgan. Tabiiy manzarasi ifodalangan she'rlari bo'lmasin, barcha-

barchasida erk va mustaqillik tushunchasi barq urib turadi. Birgina “Qor” she’rini olaylik:

Shu kichkina, o’ksuz, oppoq bobahlar –
Ucha-ucha etmay qolgan tilaklar
Eskan elning qo’llariga o’zini
Tashlab qo’yar, borlig’ini unutar.

Bu baytlarda endigina voyaga etayotgan, intila-intila ko’zlagan manziliga etolmagan, o’zini-kuchini birovlarining inon-ixtiyoriga topshirib qo’ygan, beg’ubor, top toza, ozoda qor poetik obrazida aks etgan nima degan savol tug’iladi. Javob sherxonning ixtiyorida qolidiriladi. Sherxon davrni tafakkur elagida elab, bo’bak-“go’dak” qorning ixtiyorini olgan hukmronni anglab oladi. Bu – rus imperiyasi.

Shoiming keyingi misralarida o’z holicha tabiat qonuni va go’zalligi bo’yicha er yuzida yastanib yotgan oppoq, momiq

Savol va topshiriqlar:

1. Fitrat hayoti haqida ma’lumot bering.
2. Abdurauf Fitrat tahsili haqida so’zlang?
3. Abdurauf Fitratning shakllanishida onasining o’rni qanday?
4. Fitratning Buxoro jadidlari bilan aloqasini so’zlab bering.
5. Fitrat g’oyalarining shakllanishida chet el tahsilining o’rni qanday?
6. Fitratning chet elda yozgan asarlarining umumiy mazmunini

so’zlab bering.

7. Fitratning Turkiston muxtoriyati bilan aloqasi qanday?
8. Shoir she’rida dushmanlariga qanday nisbat beradi?
9. “Sayha” to’plami qanday g’oyaviy mazmundagi she’rlarni jamlaydi?
10. Fayzulla Xo’jaev “Sayha” to’plami haqida qanday fikr bildirdi?
11. “Aruz haqida” risolasini o’qing va mulohazalaringizni bildiring.
12. Fitrat lirikasida tabiat tasvirining o’rni.

Jek London. "Hayotga muhabbat" hikoyasi

Amerika demokratik adabiyotining yirik vakili, asarlarida xalq ommasining o'z huquqlari uchun kurashini aks ettirgan atoqli yozuvchi Jek London Kaliforniya shtatining San-Fransisko shahrida fermer oilasida tug'ildi. U yoshligidayoq hayotning bor mashaqqatlarini boshidan kechirgan. Iqtisodiy ahvoli sabab universitetni tashlagan.

Yozuvchining adabiy faoliyati 1898-yilda boshlangan. U o'z umrida 150 dan ortiq hikoya yozgan bo'lib, hikoyalari, asosan, mamlakat shimoli va Okeaniya orollaridagi hayotni zo'r badiiy mahorat bilan tasvirlagan. Bu hikoyalari unga katta shuhrat keltirdi. "Oq sukunat", "Qirq mil narida", "Otlar xudosi", "Sovuq bolalari" kabi hikoyalarining qahramonlari har xil toifadagi, har xil fe'l-atvorli kishilar. Ular erkka intiladilar, o'z burch va majburiyatlarini har xil sharoitlarda sinab ko'radilar, hayot mashaqqatlarida toblanadilar. Jek Londonning qahramonlari har qanday holatda ham Odamlikka xiyonat qilmaydilar.

U 1903-yilda Angliyaga qilgan sayohatidan keyin "Tubanlik kishilari" degan ocherklar to'plamini nashr ettirdi. Bu kitobda yozuvchi londonlik ishchilarning qashshoq hayotini tasvirlaydi.

Yozuvchi "Temir tovon" (1907) romanida, eng yaxshi romanlaridan yana biri "Martin Iden"da (1909) burjua jamiyatini qattiq tanqid ostiga oladi.

Jek London o'zining hikoyalari tabiatning asov kuchlariga qarshi mardona kurashuvchi kishilar hayotini zo'r badiiy mahorat bilan tasvirlaydi. Uning "Hayotga muhabbat" hikoyasi fikrimizga yorqin misol bo'la oladi. Bu hikoyada hayotga bo'lgan muhabbatning o'lim ustidan g'alabasi tasvirlangan.

HAYOTGA MUHABBAT

(Hikoya)

Ular oqsoqlanib soyga tomon tushib borardilar. Hamrohlardan biri, oldinda borayotgani toshloq yerda qoqilib gandaraklab ketdi. Ikkalasi ham charchab holdan toygan va tishini-tishlariga qo'yib taqdirga tan berganliklari yuzlaridan ko'rinib turardi – bu uzoq vaqt chekkan qiyinchiliklari oqibati edi. Orqalaridagi qayish bilan tortib bog'langan og'ir yuklari yelkalarini ezardi. Ikkalasida ham bittadan miltiq. Ikkalasi ham bukchayib ko'zlarini yerdan uzmay borardilar.

– Qani endi yashirib qo'ygan joyimizdagi o'qlardan hozir ikkitaginasini bo'lsa, deb qo'ydi ulardan biri.

Azbaroyi madorsizlikdan ovozi zaif chiqdi. U judabehafsalalik bilan gapirardi. Toshlariga urilib, ko'piklanib oqayotgan sutdek oppoq suvga endi oyoq bog'gan sherigi esa unga hech narsa deb javob bermadi.

Ikkinchisi ham sherigi orqasidan suvga tushdi. Suv muzdek sovuq bo'lishiga qaramay ular oyoq kiyimlarini yechmadilar. Suv shu qadar sovuq ediki, oyoqlari

barmoqlarigacha uvishib qoldi. Ba'zi joylarda suv tizzadan kelardi. Shunda suv shi-tob bilan urganda, ular o'zlarini tutohnay, gindiraklab ketardilar.

Orqada kelayotgan yo'lovchi silliq toshga tiyg'anib ketib, yiqilishiga oz qoldi, og'riqdan qattiq ixrab yubordi, ammo yiqilmadi. Boshi aylandi, shekilh, munkib ketib, xuddi havodan madad so'raganday, bo'sh qo'lini oldinga cho'zdi. o'zini o'nglab oldi-da, oldinga qadam bosdi, lekin yana toyib ketib, yiqilishiga sal qoldi. Shundan keyin, to'xtab o'z sherigiga qarab qo'ydi: sherigi esa orqasiga ham qaramay, hamon oldinga qarab ketmoqda edi.

Orqada qolgan bir narsani o'ylagandek birpas qimirlamay turdi, keyin:

– Menga qara, Bill, oyog'imni chiqarib oldim, shekilli! – deb qichqirdi.

Bill oyoqlarini sudrab, sutdek oppoq suvdan kechib borardi. U orqasiga biror marta ham qayrilib qaramadi. Sherigi uning orqasidan qarab turardi. Uning yuzi avvalgidek hech narsani ifoda qilmasa-da, ko'zlarida yaralangan bug'u singari chuqur qayg'u ifodasi aks etdi.

Mana Bill qarshi qirg'oqqa o'tib oldi-da, kalovlanib yurib ketdi. Suvning o'rtasida turgan hamrohi undan ko'zini olmay qarab turdi. Uning lablari shu qadar titrar ediki, o'siq sariq mo'ylovi uchib-uchib ketardi. U tilining uchi bilan qovjiragan lablarini bir yalab oldi-da:

– Bill! – deb qichqirdi.

Bu falokatga yo'liqqan odamning jon achchig'idagi qichqirig'i edi, ammo Bill qayrilib ham qaramadi. Ketib qolgan sherigining orqasidan uzoq vaqt qarab turdi: sherigi lapanglab, oqsoqlanib, qoqinib-suqilib, tepalikda ko'ringan egri-bugri chiziqlar tomon asta-sekin ko'tarilib borardi. Bill to tepalikni oshib, ko'zdan g'oyib bo'lguncha, sherigi orqasidan qarab turdi. Shundan keyin u tarafdin ko'zini uzdi-da, Bill ketgandan keyin yolg'iz o'zi qolgan yerni bir-bir ko'zdan kechirib chiqdi.

U butun og'irligini bir oyog'iga sohb turib, soatini oldi, soat to'rt edi. So'nggi ikki hafta ichida u hisobni yo'qotib qo'ydi: iyulning oxiri yoki avgustning boshlari bo'lganligi sababli quyosh shimol-g'arbda bo'lishi kerak edi. U janub tomonga qaradi. Mana shu ko'rimsiz tepalik orqasida, allaqayerdadir, Katta Ayiq ko'h bor, xuddi o'sha tomonda Kanada sahosidan mudhish Shimoliy Qutb doirasi o'tadi, deb o'ylab qo'ydi. U turgan soy Kappermayn daryosining irmog'i, Kappermayn esa shimol tomonga oqib, Koronatsiya ko'rfaziga, Shimoliy Muz dengiziga quyiladi. Uning o'zi u yerlarga hech qachon bormagan, lekin buning hammasini Gudzon ko'rfazi kompaniyasining kartasida ko'rgan edi.

U o'zi yolg'iz qolgan joyini yana bir marta ko'zdan kechirdi. Tevarak-atrof jimjit, ko'rimsiz edi. Na daraxt, na buta, na o't-o'lan ko'rinadi – poyonsiz va dahshath sahrodan boshqa hech narsa yo'q. Uning ko'zlarida qo'rquv ifodalari ko'rindi.

– Bill! – deb pichirladi. – Bill! – deb takrorladi u yana ketidan. Poyonsiz sahro go'yo qudratli kuchi bilan bosayotganday, o'zining mudhish sokinligi bilan ezayotganday bo'ldi: u loyqalanib oqayotgan soy o'rtasida cho'qqayib o'tirib qoldi.

U xuddi bezgak tutayotgandek qaltirab ketdi, shu payt miltig'i shalp etib suvga tushdi. Bu uni o'ziga keltirdi. U qo'rquvni yengib, es-hushini yig'di, keyin qo'lini suvga tiqib, piypasladi-da, miltig'ini topdi. So'ng mayib oyog'iga og'irlik kamroq tushsin deb, yukni chap yelkasiga oldi-da, og'riqdan basharasini burishtirib, juda ehtiyotlik bilan asta-sekin qirg'oqqa tomon yurdi.

U to'xtamay yuraverdi. Og'riqqa sira parvo qilmay, Bill oshib o'tgan tepalik ustiga shosha-pisha dadil chiqaverdi. Tepalikka chiqib qarasa, vodiya hech kim ko'rinmadi. Uni yana qo'rquv bosdi, keyin qo'rquvni yengib, qopini chap yelkasiga yana ham ko'proq surib, oqsoqlanib-oqsoqlanib pastga tusha boshladi.

Vodiyning pastligi chalchiqzor bo'lib, chimliq jiqqa suv edi. U har qadam bosganda suv sachrar, nam chimliqdan oyog'ini har ko'targanda, shalop-shulip etgan tovush chiqardi. U Billning izidan yurishga intilib, ko'loblarni aylanib o'tar yoki chimliqlarda xuddi orol singari cho'qqayib turgan toshlar ustidan borardi.

U yolg'iz qolgan bo'lsa ham yo'ldan adashmadi. Yana bir oz yurgandan keyin atrofini pastakkina, nimjon, quruq pixta va archalar o'rab olgan kiclikina Titchinichili ko'liga yetib borishini bilardi, bu ko'lning nomi mahalliy tilda «Kichik og'ochlar o'Ucasi» degan ma'noni anglatardi. Shu ko'lga bir ariq kelib quyiladi, suvi ham loyqa emas. Ariq bo'ylarida qamish o'sadi. Buni u yaxshi eslaydi – lekin u yerda daraxt yo'q. Shu yerdan g'arbga tomon boshqa bir ariq oqadi, shu ariq yoqalab u Diz daryosiga qadar boradi. Xuddi o'sha yerda to'ng'arib, ustiga tosh bostirib qo'yilgan qayiqni topadi. U qayiqning ostida miltiq o'qi, qarmoq, qarmoq iplari, kichik bir to'r, umuman, ovqat topish uchun zarur bo'lgan narsalarning hammasi yashirib qo'yilgan. Bundan tashqari, o'sha yerda oz bo'lsa ham un, bir parcha go'sht, loviya ham bor.

Bill uni o'sha yerda kutib turadi, keyin ikkisi Diz daryosi bUan Katta Ayiq ko'liga boradUar, undan keyin ko'ldan o'tib janubga, to Makkenzi daryosiga yetib olguncha, janubga qarab boraveradUar. Janubga, hamma vaqt janubga qarab boraveradilar, qish esa ularni quvib boradi. Tez oqar soy va jUg'alar muz bUan qoplanadi, sovuq tushadi, ularesajanubga, Gudzon ko'rfazidagi faktoriyalardan biriga yetib oladilar, u tomonlarda baland-baland azamat daraxtlar o'sadi va oziq-ovqat ham istagancha topUadi.

Zo'rg'a sudralib borayotgan yo'lovchi mana shular haqida o'ylar edi. Lekin yurish qanchalik og'ir bo'lmasin, Bill uni yolg'iz tashlab ketmaydi, degan fikrga ishonish undan ham qiyin edi. Bill hech shubhasiz uni narsalar yashirUgan joyda kutib o'tiradi. U shunday deb o'ylashi kerak, aks holda bundan keyin kurashni davom ettirishning hech hojati yo'q – unda oyoqni cho'zish-u, o'lib qo'ya qolishdan boshqa iloj yo'q. Quyoshning xira gardishi shimoli g'arb tomonga sekin-asta yashirinayotgan qishdan qochib, janub tomonga qo'yiladigan har qadamini bir necha bor hisoblab chiqdi. U narsalar yashirilgan joydagi va Gudzon kompaniyasining omboridagi oziq-ovqat zapasini qayta-qayta o'z xayolidan kechirdi. Ikki kundan beri u hech narsa yegani yo'q, lekin undan ilgari ham to'yib ovqat yemagan edi. U tez-tez egilib, rangsiz botqoq mevalarini uzib og'ziga solar va chaynab yutib borardi. Mevalar juda

sersuv, suvi ichiga ketib, og'zida faqat taxir va qattiq urug'largina qolardi. Bu mevalar qorin to'yg'izmasligini u bilardi, shunday bo'lsa ham ularni sabr bilan chaynar, chunki umid achchiq haqiqat hilan hisoblashishini istamas edi.

Soat to'qqizlarda u oyog'ining katta barmog'ini o'tkir tosh qirrasiga urib oldi. Charchoq va darmonsizlikdan gindiraklab, yiqilib tushdi, Bir yonboshiga ag'nab, anchagacha qimirlamay yotdi. Bir ozdan keyin orqasidagi qop qayishini yelkasidan chiqarib, ixrab-ixrab o'tirib oldi. Hali uncha qorong'i tushganicha yo'q edi, g'irashirada toshlar orasini paypaslab, quruq xas-cho'p yig'a boshladi. Bir tutam xas-cho'p yig'ib, o't yoqdi, keyin kotelokka suv solib, burqsib yonayotgan o'tga qo'ydi.

U qopini ochib hammadan burun gugurtlarni sanab ko'rdi. Hammasi bo'lib oltmish yetti dona gugurt cho'pi bor edi. U yanglishgan bo'lmay, deb gugurt cho'pini uch marta sanab chiqdi. Gugurti uch bo'lakka ajratib, har bir bo'lagini bir qog'ozga o'radi. Bir bo'lagini bo'sh hamyonga solib qo'ydi, ikkinchisini ohori to'kilgan shapkasi ostiga tiqdi, uchinchisini esa ko'krigiga yashirib qo'ydi. Shundan keyin uni birdan qo'rquv bosdi: uch bo'lak gugurti yana qaytadan ochib sanab ko'rdi. Gugurt cho'plari avvalgidek oltmish yetti dona edi.

Oyoq kiyimini o'tga tutib quritdi, mokasini julduri chiqib ketgan, o'deyaldan tikilgan paypoqlari teshik, oyoqlari bo'lsa qontalash bo'lib ketgandi. To'pig'i shishib, xuddi tizzasidek yo'g'on bo'lib ketgandi. U o'deyallardan bittasining chetidan uzun qilib yirtib oldi-da, to'pig'ini mahkam siqib bog'ladi. Keyin yana bir necha parcha yirtib, mokasini va paypoq o'rmini bosar deb, oyog'iga aylantirib o'radi-da, qaynagan suvdan ichib oldi, soatni buradi, so'ng o'deyalga o'ranib yotdi.

U dong qotib uxlaydi. Yarim tunga borib qorong'i tushdi, lekin bu uzoqqa cho'zilmadi. Sharq-shimoldan quyosh ko'tarildi, to'g'rirog'i, o'sha tomondan tong yorisha boshladi, chunki quyosh yuzini quyuq tuman qoplagan edi. Soat oltida u chalqancha holda uyqusidan uyg'ondi, kulrang osmonga qaradi va och qolganini sezdi. Tirsagiga suyanib, qaddini ko'targan edi, qulog'iga qattiq pishqirgan tovush eshitildi. Qarasa, unga hushyorlik va qiziqish bilan bir bug'u qarab turibdi. Bug'u undan ellik qadamcha narida turardi. Shu ondayoq tovada jizillab qovurilayotgan bug'u go'shtining hidi dimog'iga urilgandek, o'zi go'sht mazasini totgandek bo'ldi. Beixtiyor o'qi yo'q miltig'ini olib o'qtaldi, tepkisini bosib yubordi. Bug'u cho'chib bir chekkaga tashlandi va tuyuqlarini tapillatib qochib ketdi.

U so'kinib, miltig'ini uloqtirib tashladi, ixrab-ixrab o'rnidan turishga urinib ko'rdi, ancha uringandan keyin zo'rg'a turib oldi. Bo'g'inlari xuddi zanglab qolgandek edi, qaddini rostlash yoki bukish juda mashaqqatli edi. Nihoyat u oyoqqa bosgandan keyin ham odamga o'xshab tik turib olish uchun rosa bir minutcha urindi.

U chog'roq bir tepalik ustiga chiqib, atrofga nazar tashladi. Bo'z rang chimliq dengizdan boshqa hech narsa – na daraxt, na biron buta – hech narsa ko'rinmasdi. Osmon bo'z rangda edi. Quyosh na nur sochadi, na yilt etgan shuiasini ko'rsatadi. U, shimol qayoqda ekanini, kecha kechquran bu yerga qaysi tomondan kelganini esiy olmasdi. Lekin u yo'ldan adashmagan edi. Buni u yaxshi bilardi. U tezda Kichik

og'ochlar o'lkasiga yetib oladi. U o'lka shu yaqin orada, chap tomonda bo'lishi kerak, ehtimol xuddi mana shu ko'rinib turgan tepalikning narigi tomonidadir.

U tepalikdan qaytib tushib, yo'lga otlandi. Tugunini tugdi, uch bo'lak qilib yashirgan gugurtlari turibdimi, yo'qmi, deb paypaslab ko'rdi, lekin sanab o'tirmadi. U bug'uning terisidan tikilgan xaltachaga qarab turib, xayol surib qoldi. Xalta uncha katta emas, ichidagi narsalari bilan bir hovuch kelardi. Lekin og'irligi o'n besh qadoq bo'lib, boshqa yukning og'irligidan qolishmasdi, – uni mana shu tashvishga solardi. U xaltani bir tomonga surib qo'yib, boshqa narsalarni o'ray boshladi. Keyin xaltachaga qaradi-da, uni shartta qo'lga oldi, xuddi sahro uning qo'lidan oltinni tortib olayotgandek, atrofga xo'mrayib qaradi. Yana o'rmidan turib yo'lga tushganda, boshqa narsalar qatori xaltacha ham uning orqasida edi.

U chagga burildi. Ahyon-ahyonda to'xtar va botqoq mevalaridan terib yer edi. Uning oyog'i butunlay qotib qoldi, o'zi borgan sari kuchliroq oqsar, lekin oyoq og'rig'i qornidagi og'riqqa qaraganda hech gap emasdi. Ochlik azobi uni ko'proq qiynar, qornidagi og'riq esa unga ich-ichdan azob berardi. Endi u Kichik og'ochlar o'lkasiga yetib olish uchun qaysi tomonga yurishni bilmasdi. Mevalar uni ochlik azobidan qutqarolmas, til va tanglaylarini lovullatib achitardi. Kichikroq bir soylikka yetib borganda, toshlar orasidan qanotlarini qoqib, qirqirlashib bir to'p oq kaklik ko'tarildi. U kakliklarga qarab tosh otdi, lekin tegizolmadi. Keyin u yukini yerga qo'yib, xuddi chumchuq poylagan mushukdek, kakliklarning orqasidan pusib-o'rmalab bora boshladi. Shimi o'tkir tosh qirralarga tegib yirtiib ketdi, tizzalaridan oqqan qon qonli iz qoldirib borardi. Lekin ochlik azobi shu qadar kuchli ediki, u boshqa hech qanday og'riqni sezmasdi. U chalchiqzor chimliqlar ustidan o'rmalab borar, kiyimlari shalabbo boiib ketgan, badani sovuqdan dir-dir titrardi-yu, lekin u faqat ovqat haqida o'ylar, boshqa hech narsani sezmasdi. Atrofidan ha deganda par etib uchib ketayotgan kakliklarning qir-qiri endi uni masxara qilayotgandek tuyildi. U kakliklarni so'kib qo'ydi-da, ularga qarab qichqirmoqqa boshladi.

Bir gal u kaklikka juda yaqin kelib qoldi, qush chamasi uxlab yotgan bo'lsa kerak. U qush toshlar orasidagi uyasidan parillab uchib chiqmaguncha, odam uni ko'rmadi. Kakiik bexosdan parillab chiqib qolganiga qaramay, odam changal soldi. Qoiida qushning uchta pati qoldi. U uchib ketayotgan qush orqasidan uzoq qarab turdi, kaklik go'yo uning boshiga katta halokat keltirgandek, odam ko'nglida qushga nisbatan cheksiz nafrat uyg'ondi. Keyin orqasiga qaytib, yukini ko'tarib oldi.

Choshgohda u bir botqoqqa yetib keldi, bu yerda ov ko'proq edi. Xuddi unga o'chakishganday, oldidan yigirmatacha bug'u o'tib ketdi, ular shunday yaqindan o'tdiki, miltiq bilan bemalol otib olsa bo'lardi. Bug'ularni quvlagisi keldi, quvlasa ushlab olishigajuda ishonardi. Uning oldidan kakliktishlagan bir qora tulki ham o'tib ketdi. U qichqirib yubordi. Shunday qattiq qichqirdiki, cho'chib ketgan tulki o'zini bir chetga urdi, ammo kaklikni og'zidan tushirmadi.

Kechqurun u qamishlar orasidan oppoq ohakdek loyqalanib oqayotgan ariqcha yoqalab borardi. Bir qamishning ostidan mahkam ushlab, xuddi piyozga o'xshagan bir narsani sug'urib oldi. Qamishning tomiri yumshoq bo'lib, chaynaganda qars-qars ovoz chiqarar edi. Lekin mazasi taxir, xuddi chalchiqzor mevasiga o'xshagan sersuv bo'lib, och qorirmi to'yg'izmasdi. U yukini yerga tashladi-da, xuddi kavsh qaytarayotgan molga o'xshab kavshana-kavshana qamishlar orasidan o'rmalab ketdi. U juda charchagan, bir oz orom olgisi, yotib uxlagisi kelardi, lekin Kichik og'ochlar o'lkasiga yetib olish orzusi, undan ham zo'rroq bo'lgan ochlik azobi unga tinchlik bermasdi. U bunday uzoq shimolda qilrt va qurbaqa bo'lmasligini btlsa ham, chuqurchalardan qurbaqa axtarar, oyoqlari bilan yerni titkilab, qurt qidirar edi.

U har bir ko'lmakni sinchiklab qaradi. Nihoyat qosh qorayganda, bir chuqurda bittagina baliq suzib yurganini ko'rib qoldi. U qo'hni yelkasigacha suvga tiqdi. Lekin baliqcha qo'lidan sirg'alib chiqib ketdi. U baliqni ikki qo'llab tutmoqchi bo'lib suvni loyqalatib yubordi. Esi-dardi baliq bilan bo'lib, hayajondan suvga tushib ketdi, beligacha suvga botdi. Suvni shunday loyqalatib yubordiki, baliqni ko'rib bo'lmay qoldi. Shundan keyin u suvning tinishini kutib turdi.

U yana baliqni tutish bilan ovora bo'ldi, suvni yana loyqalatib yubordi. Ortiq kutishga toqati qoimadi. Yukka qo'shib bog'langan paqirchani oldi-da, chuqurdagi suvni chetga olib to'ka boshladi. Avvaliga u zo'r berib ishladi, usti-boshi shalabbo bo'lib ketdi, shoshganidan suvni chuqurga shunday yaqin to'kar ediki, suv yana qaytib chuqurga oqib tushardi. So'ngra u qo'lining titrashi va yuragining qattiq urishiga qaramay, xotirjam ishlashga qaror berdi. Yarim soatdan keyin chuqurchada bir hovuch ham suv qolmadi. Biroqbaliqyo'qbo'libqolgandi. Uningko'zitoshlar orasidagi bir yoriqqa tushdi. Baliq shu yoriqdan katta bir chuqurga o'tib ketibdi, u chuqurda suv shu qadar ko'p ediki, uning suvini bir kecha-yu bir kunduzda ham tamom qilib bo'lmasdi. Yoriq borligini ilgari bilganida, hammadan buran uni tosh bilan berkitib qo'ygan bo'lardi, shunda baliq uning qo'lidan qochib qutulolmasdi.

Odam chalchiq yerga o'tdi-da, alamiga chidayolmay yig'lab yubordi. Boshda sekin-sekin yig'ladi. Keyin atrofini o'rab olgan shafqatsiz cho'lni uyg'otmoqchi bo'lganidek ovozinfg boricha ho'ngrab yig'layverdi. A'zoyi badani titrab, uzoq yig'ladi.

U o't yoqdi. Qaynagan suvdan ancha ichib, bir oz isidi, yotish uchun tosh ustiga kechagidek joy qildi. Yotishdan avval gugurtning ho'l, quruqligini tekshirib ko'rdi va soatini burab qo'ydi. Odeyal ho'l va muzdek edi. Og'riqdan oyoqlari o'tday yonar, lekin u faqat ochlik azobini sezar edi, xolos. Kechasi har xil ziyofatlar, mehmondorchiliklar va dasturxonga tortilgan turli noz-ne'matlarni tushida ko'rib chiqdi.

U sovuq qotib uyg'ondi, tobi qochgandi. Quyosh ko'rinmasdi. Yer-u ko'kning bo'zrang tusi yana ham quyuq-lashgan, qattiq shamol esar, birinchi qor tepaliklarni oppoq libosga burkagan edi. U o't yoqib suv qaynatguncha havo yana

ham quyuqlashgandek, yana ham sovuqlashgandek tuyuldi. Laylak qor yog'a boshlagan edi. Qor avvaliga yerga tushishi bilan eriyverdi, lekin bora-bora ko'payib, yer betini qoplab oldi-da, quruq xas-cho'plarni ho'l qilib, o'tni o'chirdi.

Bu unga yukini orqasiga ko'tarib, boshi oqqan tomonga qarab yo'lga chiqish uchun signal bo'ldi. U endi Kichik og'ochlar o'lkasi haqida ham, Bill haqida ham, Diz daryosi sohilida qayiq ostiga yashirilgan narsalar haqida ham o'ylamasdi. Uning xayoliga ovqatdan bo'lak narsa kelmasdi. Ochlik uni aqldan ozdirdi. U qayoqqa ketayotganini ham o'ylamay qo'ydi. Unga endi ikki dunyo bir qadam bo'lib qolgandi. Ishqilib tekis yerda yursa bo'lgani edi. Yo'lda ketarkan, u mazasi achchiq bir o'simlik topdi, giyohdan qancha topsa, hammasini yedi. Lekin bu giyoh juda oz ekan, u yerga yoyihb o'sganidan, qor tagida qolgan edi.

Shu kecha u o't yoqmadi, suv ham qaynatmadi, odeyal ichiga kirib oldi-da, ochligicha yotib qoldi. Qor asta-sekin sovuq yomg'irga aylandi. Yuziga yomg'ir tomchilari tushayotganini sezib tez-tez uyqusidan uyg'onardi. Tong otib, yana quyoshsiz, bulutli kun boshiandi. Yomg'ir tingan. U endi ochlik to'g'risida o'ylamay qo'ygandi. Qorni sal-pal og'rirdi xolos, ammo bu og'riq unga unchalik azob bermasdi. Uning fikri bir oz ravshanlashdi. Endi u yana Kichik og'ochlar o'lkasi haqida, Diz daryosi bo'yiga yashirib qo'ygan narsalar haqida o'ylay boshladi.

U yirtiq odeyaldan qolgan qismini yana uzunasiga yirtib, shililib qontalash bo'lib ketgan oyog'ini bog'ladi, chiqqan to'pig'ining lattasini yangiladi-da, yana yo'lga tushishga hozirlandi. Yukni ko'tarib olishdan oldin bug'u terisidan tikilgan xaltaga uzoq tikilib turdi-yu, yana xaltani o'zi bilan olib ketdi.

Yomg'ir qorni eritib yuborgandi, tepachalarning cho'q-qilarigina oqarib turardi. Quyosh ko'rinib qoldi, bundan foydalanib yo'lovchi dunyoning to'rt tomonini belgilab oldi, yo'ldan adashganligi aniq bo'ldi. So'nggi kunlarda chap tomonga ko'proq ketib qolgan bo'lsa kerak, endi u to'g'ri yo'lga tushib olish uchun o'ng tomonga qarab yura boshladi.

Ochlik azobi unga kor qilmay qolgan edi-yu, lekin u o'zining holdan ketganini sezdi. Dam olgani tez-tez to'xtar, yerdan meva terar va qamishlarni tomiri bilan sug'urib olardi. Uning tili qaqrab, shishib ketdi. Og'zida ham achchiq va bemaza ta'm bor edi. Hammadan ko'proq uni yuragi bezovta qilardi. U bir necha qadam bosmasdan, yuragi duk-duk urib ketar, qinidan chiqib ketay deb dukkillab ura boshlardi-da, nafasi bo'g'ilib, boshi aylanar, o'zidan ketib qolay derdi.

Tush paytida u katta bir chuqurda ikkita tanga baliq suzib yurganini ko'rib qoldi. Chuqurning suvini quritib bo'lmasdi. Lekin u o'zini ancha bosib olgandi, paqirchasi bilan baliqlarni tutib oldi. Baliqlar jimjiloqdek-jimjiloqdek kichkina edi. Lekin uning uncha ovqat yegisi yo'q edi. Qorin og'rig'i ancha pasaygandi. U, baliqlarni xomligicha og'ziga solib, hafsala bilan chaynay boshladi. Ishtahasi bo'lmasa ham, ovqat yeyishga o'zini majbur qildi, chunki yashamoq uchun ovqat yeyish zarurligini yaxshi bilardi.

Kechqurun u yana uchta tanga baliq tutdi, ikkitasini yeb, uchinchisini ertalabga olib qo'ydi. Quyosh onda-sonda uchrab turgan xashaklarni quritgandi, u suv qaynatib ichib, bir oz isidi. o'sha kuni u o'n mildan ortiq yo'l bosolmadi. Ertasiga yuragi qattiq urib, besh milga yaqin yo'lni bosib o'tdi. Qorni ortiq og'rimay qo'ydi. Endi u notanish yerlardan borardi, bug'ular tez-tez uchrar, hatto bo'rilar ham ko'rinib qolardi. Uning qulog'iga ularning uvillagani tez-tez chalinardi. Bir marta u pusib yo'lni kesib o'tayotgan uchta bo'rini ko'rib qoldi.

Yana tun kirdi. Tongda u bir oz o'ziga kelib, xaltaning qayishini yechdi-da, ichidagi oltinni yerga to'kdi. Oltinni bab-baravar ikki qismga bo'ldi. Bir bo'lagini lattaga o'rab, uzoqdan yaxshi ko'rinib turadigan bir tepalikka, toshlar orasiga yashirib qo'ydi. Ikkinchi qismini yana xaltaga solib, og'zini bog'ladi. Keyin u bitta-yu bitta odeyalini yirtib, oyoqlarini o'radi. Lekin u hamon miltig'ini tashlamasdi, chunki Diz daryosi bo'yida yashirib qo'yilgan narsalar orasida patronlar bor, axir.

Bugun hamma yoqni quruq tuman qopladi. Shu kuni u yana ochlik azobini tortdi. Yo'lovchi juda zaiflashib qolgan, tez-tez boshi aylanar, vaqti-vaqti bilan hech narsani ko'rmay qolardi. U endi tez-tez qoqilar, yiqilar edi. Bir marta u kaklik uyasi ustiga yiqilib tushdi. Uyada endigina tuxumni yorib chiqqan kaklik bolalari bor ekan. U shoshib-pishib ularni tiriklayin og'ziga sola boshladi. Kaklik bolalarining suyaklari uning tishlari orasida xuddi tuxum po'stlog'i singari qasirlar edi. Ona kaklik uning tepasida charx aylanib, uchib yurar va achchiq-achchiq faryod qilardi. Odam miltiq qo'ndog'i bilan kaklikni urib tushirmoqchi bo'ldi, lekin qush chap berib qochdi. Keyin u kaklikka tosh ota boshladi, qanotini sindirdi. Kaklik yaralangan qanotini sudrab, bir tomonga qarab qochdi. Odam uning orqasidan quvlashga tushdi.

Kaklik bolalari uning ishtahasini yana ham ochib yubordi. U kalovlanib, oqsoqlanib, goh kaklikka tosh otib bo'g'i qovush bilan qiyiqirar, goh har yiqilganda chidam bilan o'rnidan turib, qovog'ini solib, indamay qadam tashlar edi, boshi aylanganda hushidan ketmaslik uchun ko'zlarini ishqalar edi.

Kaklik orqasidan quvib borayotib, pastlikdagi bir chal-chiqzorga duch keldi. Uning ko'zi ho'l chimliqdagi odam iziga tushdi. Bu izlar uniki emasligi ravshan edi. Billning izlari bo'lsa kerak. Lekin u to'xtab turolmasdi, chunki kaklik tobora undan uzoqlashar edi.

U qushni quvlay berib charchatdi, lekin o'zining ham tinkasi quridi. Kaklik yonboshiga ag'darilib og'ir-og'ir nafas olib yotardi, lekin odam ham o'n qadamcha berida entikib yotar, qushga yetib olishga sira ham madori qolmagandi. Odam bir oz dam oldi, lekin qush ham nafasini rostlagandi. U qo'l uzatish bilan qush tipirlab qochdi. Yana quvishga tushdi. Qosh qorayib, qush ko'zdan g'oyib bo'ldi. Odam juda charchaganligidan madori qurib qoqildi va orqasidagi yuki bilan yiqildi-da, yuzlari shilini ketdi. U anchagina qimirlamay yotdi, keyin yonboshiga ag'darilib, soatini burab qo'ydi-da, tong otguncha shu holatda yotib qoldi.

Yana tuman bosdi. Odeyalning yarmisi oyoqni o'rashga ketdi. Billning izini u qaytib topolmadi. Endi unga baribir edi. Ochlik uni tinmay olg'a haydardi. Bordi-

yu... Bordi-yu, Bill ham adashib qolgan bo'lsa-chi? Tushga borib u juda ham holdan toydi. U yana oltinni ikkiga bo'ldi. Bu gal o'Ichab o'tirmay, yarmisini yerga to'kib qo'ya qoldi. Kechga borib, odeyalning yarmini, paqircha va miltiqni olib qolib, oltinning hammasini yerga to'kib tashladi.

Ba'zi bir fikrlar uning miyasini juda chulg'ab olgandi. Tasavvurida miltiqda xuddi bir o'q bordek, u esa buni ko'rmay qolgandek edi. Shu bilan bir vaqtda miltiqda o'q yo'qligini yaxshi bilardi. Lekin bu xom xayol uni sira tinch qo'ymasdi. Pirovardida miltig'ini qarab, o'qning yo'qligiga ishonch hosil qildi. Shunday hafsalasi pir bo'ldiki, go'yo u haqiqatdan ham o'q borligini kutgan edi.

Yarim soat o'tdi. Keyin miyasiga yana o'sha fikr keldi, u bu fikrni miyasidan chiqarib tashlayolmadi-da, o'zini bir oz ovutish uchun miltig'ini yana tekshirib chiqdi. Ahyon-ahyonda miyasi ishlamay qolar, o'zi esa jonsiz narsadek beixtiyor kalovlanib borar edi; g'alati xayollar va bema'ni tasavvurlar uning miyasini qurtday kemirar edi. Lekin u tez o'ziga kelardi, chunki ochlik uni hamma vaqt haqiqatga qaytishga majbur qilardi. Bfr marta uning ko'z oldida shunday bir ajib manzara paydo bo'ldiki, hushidan ketib qolishiga sal qoldi. Uning oldida bir ot turardi. Ot! U ko'zlariga ishonmadi. Ko'z oldi jimirlashib, atrofni tuman bosganday bo'ldi. U zo'r berib ko'zini ishqaladi, ko'z oldi ravshanlanganda qarasa, qarshisida ot emas, kattakon bir targ'il ayiq turibdi. Ayiq unga o'qrayib-o'qrayib qarardi. U miltig'ini yelkasidan oldi-yu, shu ondayoq esini yig'di. Miltiqni qo'yib, munchiq qadalib tikilgan qinidan pichog'ini sug'irdi. Uning oldida go'sht va hayot turardi, Bosh barmog'i bilan pichoqning tig'ini tekshirib ko'rdi. Pichoqning tig'i ham, uchi ham o'tkir edi. U hozir ayiqqa tashlanib, uni o'ldiradi. Lekin uning yuragi xuddi xavfdan ogohlan-tirayotgandek, duk-duk ura boshladi. Keyin birdan yuragi qfnidan chiqar darajada sakrab ketdi; miyasi xuddi iskanjaga olgandek qattiq og'ridi, ko'z oldi qorong'ilashdi.

Hozirgina jo'sh urib turgan botirlik o'rmini qo'rquv egalladi: u shu qadar zaif tortib ketdiki ayiq hujum qilsa, nima bo'ladi? U mumkin qadar haybatliroq bo'lib ko'rinish uchun qaddini rostladi, pichoqni qo'lga olib, to'g'ri ayiqning ko'zlariga tikildi. Yirtqich lapanglab oldinga bir qadam bosdi, ikki oyog'ini ko'tarib o'kirib yubordi. Odam qochganda, ayiq uning orqasidan quvgan bo'lardi. Lekin odam qo'rquvni bosib, o'rnidan, qimirlamadi; u ham yirtqich hayvonday dahshat bilan o'kirib yubordi, bu o'kirik qo'rquv ifodasi edi, chunki qo'rquv yashash uchun kurash bilan chambarchas bog'liqdir.

Ayiq undan qo'rquv tik turgan mana shu sirli maxluqdan hayiqib, o'kirgancha bir tomonga chekindi. Lekin odam o'rnidan qimirlamadi. U xavf o'tib ketguncha qaqqayib turaverdi, keyin xuddi bezgak tutgandek, titrab-qaqshab ho'l chimliqqa yiqildi.

U bir oz o'ziga kelib, qo'rquv ichida yana yo'lga tushdi. U endi ochlikdan o'lishdan emas, balki hayot uchun kurashning so'nggi intilishlari so'nguncha yirtqich hayvonlar panjasida o'hib ketishdan qo'rqardi. Atrofida bo'rilar izg'ib yuribdi.

Bo'rilar ikkita-ikkidadan, uchta-uchtadan bo'lib, tez-tez uning yo'lini kesib o'tishardi. Lekin ular odamga yaqin kelishmasdi. Ular juda ham ko'p emasdi. Bundan tashqari, ular qarshilik ko'rsatmaydigan bug'ularni ovlashga o'rganishgan edi, ikki oyoqli g'alati maxluq esa chang solib qolsa ham, tishlab olsa ham ajab emasdi.

Kechga borib u yerda sochilib yotgan suyaklarni ko'rib qoldi. Bo'rilar xuddi mana shu yerda ovni qo'lga tushirishgan edi. Bir soat ilgari bu bug'ucha sakrab-sakrab, ma'rab yurgandi. Odam top-toza qilib qo'yilgan, yarqiroq qizg'ish suyaklarga qarab turdi. Suyaklarning rangi qizg'ish edi, chunki undagi hayot hali so'nmagandi. Kechqurunga borib, ehtimol, uning taqdiri ham shunday bo'lar. Hayot shunaqa, hayotfieveafo va bebaqo. Lekin hayot alam chektiradi, o'limda esa qiynalish yo'q. OTmoq uxlamoqdir, o'lim orom olmoqdir. Bo'lmasa nima uchun u o'lishni istamaydi?

Lekin u uzoq o'ylab o'tirmadi. Ko'p o'tmay u cho'kka tushdi-da, suyaklarni kemira boshladi, suyaklarga qizg'ish tus berib turgan hayotning oxirgi nishonalarini so'rmoqqa tutindi. Go'shtning o'tmishdan qolgan xotira singari bo'lib tuyulgan sezilar-sezilmas mazasi uni o'zini yo'qotar darajada hayajonga soldi Suyakni tishlari orasiga olib, g'ajiy boshladi. Goh suyak sinar, goh uning tishi sinardi. Keyin u suyakni tosh bilan yanchib, ochko'zlik bilan yuta boshladi. Shoshilganidan toshni barmoqlariga urar, ammo qancha hovliqmasin, nima uchun og'riqni sezmayotirman, deb ajablanib qo'yardi.

Qor va yomg'irli kunlar yetib keldi. U endi qachon yotib, qachon yo'lga tushganini eslay olmasdi. Vaqtni surishtirmay, kechasi ham, kunduzi ham yo'l bosdi, yiqilgan yerida dam oldi, undagi so'nayotgan hayot uchquni alangalandi deguncha yana oldinga qarab o'rmaladi. Odam endi hayot uchun kurashmay qo'ydi. Undagi hayotning o'zi o'lishni istamas, shuning uchun ham uni ilgariga haydardi. U ortiq azob chekmasdi. Uning asablari uyushib qoigan, miyasi esa g'alati xayollar, shirin tushlar bilan to'la edi.

U yo'lda borarkan, bitta qo'ymay yig'ishtirib olgan suyaklarni tinmay so'rar va chaynar edi. U ortiq tepaliklarga ko'tarilmas, ariqlarni kechib o'tmasdi, u endi keng vodiyan oqib o'tayotgan anhor yoqalab borardi. Uning ko'ziga xayoliy manzaralar ko'rinar edi. Uning tani bilan joni birga borardi-yu, shunday bo'lsa ham, ular bir-birlaridan ajraigandek edi: ularni bir-birlariga bog'lab turgan hayot rishtasi shu qadar ingichka edi.

Bir kuni u yassi tosh ustida yotganida hushi o'ziga keldi. U uzoq vaqtgacha qimirlamay yotdi. Quyosh saxiylik bilan nur sochib, uning ayanchli badanini isitar edi. U ming azob-uqubat bilan bir yonboshiga ag'darildi. Pastda katta sokin bir daryo oqib yotardi. Bu daryo odamga notanish edi: bu uni ajablantirdi. U notanish daryoning oqimini shoshmasdan, sovuqqonlik bilan to ufqqa qadar kuzatdi-da, daryoning uzoqda yarqirab turgan dengizga quyilayotganini ko'rdi. Shunday bo'lsa ham bu narsa uni sira hayajonlantirmadi. «Qiziq, – deb o'yladi u. – Ko'zimga shunday ko'rinyaptimi yoki miyam aynib qoldimikin». Dengiz o'rtasida langar

tashlab turgan kemani ko'rganda bu fikrning to'g'ri ekanligiga yana bir bor ishondi. U bir zumga ko'zlarini yumib yana ochdi. Qiziq, o'sha narsalar yana ko'rindi. Bunga ajablanmasa ham bo'lardi. Miltig'ida patron bo'lmaganidek, mana shu sahroning qoq o'rtasida dengizning ham, kemanding ham bo'lishi mumkin emasligini bilardi u.

Orqadan xirillagan bir tovush eshitildi, bu xo'rsinishmi, yo'talmi – bilib bo'hnas edi. Goy'at zaiilik va karaxtlikni juda sekinlik bilan yengib, u ikkinchi yonboshiga ag'darildi. Yaqinida hech narsa ko'rinmadi. U sabr bilan kuta boshiadi. Yana xirillagan va yo'tal tovushi eshitildi. Yigirma qadamcha narida o'tkir qirrali ikki toshning orqasidan bir bo'rining kulrang boshi ko'rindi. Uning quloqlari boshqa bo'rilarniki singari tik emas, ko'zlari xira va qon quyilgan, boshi solingan. Bo'ri kasal bo'lsa kerak: u tinmay aksa urar va yo'talar edi.

«Hech bo'lmaganda bunisi haqiqatdir» deb o'yladi u va sarob pardasi bilan qoplanmagan, haqiqiy dunyoni ko'rish uchun boshqa yonboshiga ag'darildi. Lekin dengiz hali ham ilgarigidek uzoqda yaltirab turar, kema ham aniq ko'zga chalinardi. Ehtimol, bu rostdan ham haqiqatdir. U ko'zlarini yumib o'ylay boshladi. Pirovardida hamma narsa ayon bo'ldi. U sharq-shimolga qarab yurgan va Diz daryosidan uzoqlashib, Kappirmayn daryosi vodiysiga kelib qolgan. Sokin oqayotgan shu daryo Kappirmayn daryosining xuddi o'zginasi. Yaltirab turgan dengiz Shirnoliy Muz dengizi. Bu kema kit ovchilarining kemasi bo'lib, Makkenzi daryosi dengizga quyiladigan joydan sharq tomonga ancha ketib qolgan. Bu kema Koronatsiya ko'rfazida turibdi. U bir vaqtlar ko'rgan Gudzon ko'rfazi kompamyasining kartasini esladi-yu, shunda bor gap ravshan va tushunarli bo'lib qoldi.

U yerga o'tirib oldi-da, eng zarur ishlar haqida o'ylab ketdi. Oyoqlarini o'rab bog'lagan odeyal parchalari titilib ketganidan oyoqlari shilini qip-qizil go'sht bo'lib qolgandi. Eng so'nggi odeyalni ham ishlatib bo'lgan. Miltiq bilan pichoq yo'qolgan. Qalpog'i ham tushib qolibdi, qalpoq bilan birga astariga yashirilgan gugurt ham yo'qoigandi, lekin qog'ozga o'rab, hamyoniga yashirib qo'ygan gugurt hali ham turibdi. U soatiga qaradi, soati yurib turar va o'n birni ko'rsatardi. Soatni burab turgan bo'lsa kerak.

U xotirjam, aqli joyida edi. Juda ham holdan toyganiga qaramay, og'riqni sezmas, ovqat yegisi ham kelmasdi. Ovqat haqida o'ylagisi ham keimmasdi. U nima qilmasin, hammasini idrok hukmi bilan qilardi. U, shimining pochasidan to tizzasigacha yirtib oldi-da, to'pig'ini o'rab bog'ladi. Chelakchasini nima uchundir tashlamagan edi. Kemaga qarab yo'l sohasidan avval suv qaynatib ichish kerak, – bu safarning juda og'ir bo'lishini u oldindan bilardi.

U juda sekin qimirlar, shol odamdek qaltirar edi. Quruq xashak yig'moqchi bo'ldi-yu, lekin o'rnidan turolmadi. Bir necha marta o'rnidan turishga urinib ko'rди, bo'lmagach, emaklab ketdi. Bir gal hatto kasal bo'rining oldiga juda yaqin borib qoldi. Bo'ri istar-istamas o'zini chetga oldi va zo'rg'a tilini qimirlatib, tumshug'ini yaladi. Uning tili sog'lom bo'rnikidek qizil emas, kulrang, sarg'ish bo'lib, yelim singari quyuq shilliq bilan qoplangan. Odam qaynagan suvdan ichdi-da, deyarli kuch-

quvvatdan qolgan bo'lsa ham, o'rnidan turishga, hatto yurishga ham madori yetishini his qildi. Minut sayin to'xtab dam olardi, bazo'r qadam tashlar, bo'ri ham uning orqasida xuddi shu yo'sinda sudrahb borardi.

Qorong'i tushib, yarqirab turgan dengiz zulmat ichiga g'arq bo'lganda, u oraliqdagi masofa ko'p emas to'rt milga qisqarganini angladi.

Tun bo'yi kasal bo'rining yo'talishi va ba'zan bug'u bolalarining ma'rashi eshitib turdi. Atrofda hayot qaynamoqda, u kuch-quvvatga to'la, sog'lom hayot. U esa orqasidan kasal bo'ri ergashib kelayotganini, kasal odam avval o'ladi, degan umidda ekanligini tushunar edi. Ertalab turib qarasa, bo'ri unga g'amgin va ochko'zlik bilan tikilib turibdi. Bo'ri dumini qisib, xuddi tinkasi qurigan it kabi boshini quyi solib turardi. Bo'ri sovuq shamolda qaltirar, odam xirillagan tovush bilan unga so'z qotganda, tishini tujaytirib, irillar edi.

Ufqdan yorqin quyosh ko'tarildi. Odam choshgohga qadar yiqilib-surilib yaltiroq dengizda turgan kemaga qarab yurdi. Tushdan keyin u bir izga duch keldi. Bu boshqa bir odamning izi bo'lib, u odamning emaklab yurgani bilinib turardi. «Ehtimol bu Billning izidir» deb o'yladi u xotirjam. Unga baribir edi. To'g'risi, u hech narsani sezmay, hech narsadan hayajonlanmay qo'ygan edi. U hatto og'riqni ham sezmasdi. Qorin bilan asablari go'yo mudrab qolgandek. Lekin hali so'nmagan hayot uchquni uni olg'a boshlardi. U juda charchagan, lekin sira o'lgisi kelmas edi. Shuning uchun ham u chalchiqzordan meva terib yer, tanga baliq ovlar, suv qaynatib ichar va olazarak bo'lib kasal bo'rini kuzatar edi.

U o'rmlab o'tgan boshqa odamning izidan borardi. Ko'p o'tmay, o'zidan oldingi odamning manziliga yetib keldi. Ho'l chimliq ustida kemirib tashlangan suyaklar va bo'rining iziga ko'zi tushdi. Yerdan xuddi o'zinikiga o'xshash, o'tkir tishlar tortqilab yirtgan bug'u terisidan tikilgan xalta yotardi. Bunday og'ir yukni ko'tarishga madori keimasa ham kuchsiz barmoqlari bilan qopni yerdan ko'tarib oldi. Bill oltinlarini so'nggi minutilarga qadar tashlamagan. Ha-ha-ha! U hali Billning ustidan masxara qilib kuladi, tirik qoladi va xaltani yarqirab turgan dengizdagi kemaga olib ketadi. U xuddi qarg'aning qag'illashiga o'xshagan bo'g'i'q ovozdahshatli qilib kulardi. Kasal bo'ri ham unga jo'r bo'hb xirillagan tovush bilan uvilladi. Odam darhol jim bo'ldi. Agar mana shu suyaklar Billniki bo'lsa, shu toza kemirilgan, qizg'ish suyaklar Billniki bo'lsa, qanday qihb uning ustidan kulyapti-ya!

U yuzini o'girib oldi. Nima qilsin, Bill uni tashlab ketdi, lekin u Billning oltinlarini olmaydi, uning suyaklarini kemirmaydi. Agar mening o'rnimda Bill bo'lganda shunday qilgan bo'lardi, deb o'ylab qo'ydi va kalovlanib yo'lga tushdi.

U kichkina bir ko'lga duch keldi. Baliq yo'qmikan deb chuqurchaga engashib qaradi-yu, xuddi ilon chaqqandek seskanib o'zini orqaga tashladi. Suvda u o'z aksini ko'rib qoldi. Basharasi shu qadar qo'rqinchli ediki, bu diydasi qotib qolgan odamning ko'ngliga vahima soldi. Ko'lchada uchta baliq suzib yurardi, lekin ko'lcha kattagina bo'lib, suvni quritishga uning qurbi yetmasdi. U baliqlarni chelakcha bilan tutishga urinib ko'rди, keyin bu fikrdan qaytdi. o'lgundek charchaganidan suvga yiqilib,

cho'kib ketaman, deb qo'rqdi. Cho'kib ketishidan qo'rqib u qumloq sohilda yog'och xodalar ko'p bo'lsa ham, sol yasab, datyodan suzib ketishga jur'at qilolmadi.

O'sha kuni u kemagacha bo'lgan masofani uch milga qisqartdi. Ertasiga esa ikki mil yo'l bosdi. Endi u xuddi Billga o'xshab o'rmalab borardi. Beshinchi kun kechqurun kemaga yetish uchun yana yetti mil yo'l qolgan edi; endi bir kunda bir mil yo'l bosishga ham madori qohnadi. Erta kuzning iliq kunlari hali tugamagan edi, u esa goh o'rmalar, goh hushidan ketib yiqilardi, kasal bo'ri esa yo'talib, aksa urib, uning orqasidan qolmay sudralib borardi. Odamning tizzalari qip-qizil go'sht bo'lib ketgan, tovonlari bundan ham badtar edi. Ko'ylagidan yirtib olib tizza va tovonlarini o'rab bog'lagan bo'lsa ham orqasidan chimliq va toshlar ustiga qonli iz qoldirib borardi. U bir marta orqasiga qayrilib qarab, bo'rining ochko'zlik bilan qonli izlarni yalayotganini ko'rib qoldi. Agar bo'rini bir yoqliq qilmasa, holi nima kechishini juda yaxshi bilardi. Shundan keyin hayotda uchrashi mumkin bo'lgan kurashlarning eng shiddatlisi boshlandi: emaklab borayotgan kasal odam, uning orqasidan sudralayotgan kasal bo'ri ikkisi ham chala o'lik holda bir-birini poylashib, sahodan sudralib bordilar.

Bo'ri sog' bo'lganda, odam bunchalik qarshilik ko'rsatib o'tirmagan bo'lardi, lekin mana shu badburch, deyarli o'laksa bo'lib qolgan razil mahluqning qorniga tushishini o'ylasa, ko'ngli aynir edi. U yana alahlay boshladi, yana ko'ziga allanimalar ko'rini boshladi, bu safar uning o'ziga kelishi ancha qiyin bo'ldi.

Bir marta xuddi qulog'i ostida kimdir tez-tez nafas olayotganini eshitib, hushiga keldi. Tepasida turgan bo'ri o'zini orqaga tashladi va qoqilib ketdi-da, nimjonligidan yiqilib tushdi. Bu juda kulgili edi, lekin odam kulmadi. U hatto qo'rqmadi ham. U endi qo'rqish nimaligini ham sezmay qolgan edi. Uning ongi bir minutga ravshanlashdi, u o'ylab ketdi. Kemaga qadar endi ko'pi bilan to'rt mil yo'l qolgandi. U tuman bosgan ko'zlarini ishqalab, kemani juda ravshan ko'rdi, yarqirab turgan dengizni kesib o'tayotgan oq yelkanli qayiqchani ham ko'rdi. Lekin bu to'rt millik masofani bosib o'tishga holi qolmagan edi. Odam buni bilardi, shuning uchun ham bezovtalanmadi. Yarim mil ham yo'l bosa olmasligiga aqli yetardi. Shunday bo'lsa ham yashashni istardi. Shuncha azob-uqubatlardan keyin o'lib ketish bema'nilik bo'lardi. Taqdir undanjuda ko'p narsa talab qilardi. Joni halqumiga tiqilganda ham u o'limga bo'ysunishni istamasdi. Ehtimol, bu aqlsizlik edi, lekin u o'lim changaliga tushib qolgan bo'lsa ham, uning changalidan qutulib chiqish uchun jon-jahdi bilan kurashaverdi.

U ko'zlarini yumib, bor kuchini to'pladi. Xuddi to'lqin singari uning vujudini bosib olayotgan alahsirashga yon bosmaslik uchun o'zini tetik tutishga urinardi. Bu to'lqin o'qtin-o'qtin ko'tarilib, uning ongini xiralashtirardi. Ba'zan u chorasiz tipirchilab, o'zini bilmay qolar, keyin yana bir amallab hushini yig'ar edi.

U qimirlamasdi, chalqancha yotganicha kasal bo'rining xirillagan tovushi tobora yaqinroq eshitalayotganiga quloq soldi. Bo'rining nafasi juda yaqindan eshitila boshladi-yu, qurg'ab qolgan til xuddi shildiroq qog'oz singari uning yuzini tim-

daladi. Qo'llari yuqoriga cho'zildi, barmoqlari xuddi changak singari bukildi, lekin mehnati zoye ketdi. Tez va ishonch bilan harakat qilish uchun kuch kerak, unda esa kuch yo'q.

Bo'ri sabrli edi, lekin odam undan ham sabrliroq edi. U hushdan ketib qolmaslik uchun urinib va bo'rini poylab, yarim kun qimirlamasdan yotdi. Bo'ri uni yemoqchi edi, qo'ldan kelsa, odam ham bo'rini yemoqchi edi. Vaqti-vaqti bilan u hushidan ketib qolar, shunda u uzoq-uzoq tushlar ko'rar edi; lekin tushida ham, o'ngida ham mana hozir bo'ri tili bilan meni yalaydi, deb kulib yotardi.

Nafas tovushini eshitmadi, lekin bo'ri uning qo'lini yalayotganligini sezib o'ziga keldi. Odam kutib yotdi. Bo'ri uning qo'lini tishiari orasiga olib kuchining boricha qisdi, keyin u shuncha vaqtdan kutgan g'animatiga qattiqroq botiraverdi. Lekin odam ham shu paytni sabrsizlik bilan kutgandi, uning tishlangan qo'llari bo'rining jag'ini qisdi. Bo'ri bazo'r o'zini himoya qilardi, odam bir qo'li bilan uning jag'ini qisardi, ikkinchi qo'lini ham uzatib bo'rining tomog'idan bo'g'a boshladi. Besh minutdan keyin odam o'zining butun og'irligi bilan bo'rini bosib tushdi. Bo'rini bo'g'ib o'ldirish uchun uning kuchi yetmas, shunda odam tishi bilan bo'rining tomog'iga yopishdi, uning og'zi yungga to'ldi. Yarim soat o'tdi, odam o'z tomog'iga issiq qon quyilayotganini sezdi. Xuddi uning og'ziga eritilgan qo'rg'oshin quyilayotgandek, uni yutish bir azob edi. Lekin u o'zini chidashga majbur qildi. Keyin odam chalqanchasiga ag'darildi-da, uyquga ketdi.

Kit ovlovchi "Bedford" kemasida ilmiy ekspeditsiya a'zolari bor edi. Ular kema palubasida turib, qirg'oqda g'alati bir maxluqni ko'rib qolishdi. Bu maxluq qum ustida zo'rg'a o'r-malab dengiz tomonga kelardi. Olimlar buning nima ekanligini bilolmadilar, tabiiyotshunos bo'lganliklari uchun qayiqchaga o'tirib qirg'oqqa suzib ketdilar. Ular tirik bir maxluqni ko'rdilar, lekin uni odam deb bo'ladimi?! U hech narsani eshitmas, hech narsani tushunmas, qum ustida ulkan qurt singari buralar edi. U oldinga deyarli siljimas, lekin orqasiga ham qaytmasdi, buralib-buralib oldinga qarab harakat qilar va soatiga yigirma qadamdan yo'l bosardi.

Uch hafta o'tgandan keyin u «Bedford» kemasida karavotda yotgan holda ko'z yoshlarini oqizib, o'zining kimligi va qanday mashaqqatlarni boshidan kechirganini hikoya qilib berdi. U onasi, serquyosh janubiy Kaliforniya apelsin daraxtlari va gullar orasiga ko'milgan uyi haqida poyma-poy gapirib berdi.

Bir necha kun o'tgandan keyin u olimlar va kapitan bilan birga kayut-kampaniyada o'tirar edi. U ovqatning mo'lbog'idan quvonar, boshqalarning og'ziga tushib yo'q bo'lib ketayotgan har bir luqma uni zo'r tashvishga solardi. Uning aqli joyida, lekin stol atrofida o'tirgan odamlarga nafrat bilan boqardi. Ovqatning tamom bo'lib qolishidan qo'rqib, bezovta bo'lardi. U hadeb oshpazdan, xizmatchi boladan, kapitandan ovqat zapasini surishtirardi. Ular yuz martalab tasalli bersalar ham ishonmas, o'z ko'zi bilan ko'rgani ovqat omboriga tez-tez tushib turardi.

Kemadagilar uning o'nglanayotganini sezib qoldilar. U kun sayin semiraverdi. Olimlar bosh chayqab turli taxminlar qilishardi. Unga ovqatni kamroq bera boshladilar, lekin shunda ham semirib, qorin sola boshladi.

Matroslar bunga kulishardi, ular gap nimada ekanligini bilishardi. Olimlar uning orqasidan poylab, sirni bilib oldilar. Ertalab nonushtadan keyin u bakka chiqar va matros'larga xuddi tilanchiday qo'l cho'zardi. Matros kuhib, unga suxari berardi. U ochko'zlik bilan suxarini olar va xuddi oltinga ko'zi tushgan xasisdek, nonni qo'ltig'iga urardi. Boshqa matroslar ham yo'lini topib, uni quruq qo'ymasdi.

Olimlar indamay uni o'z holiga qo'yib qo'yidilar. Utar o'ziga bildirmay uning karavotini tekshirdilar. Karavotning osti suxari bilan to'la edi. To'shakning ichiga ham suxari to'ldirgan ekan. Har bir burchakka suxari yashirilgan. Lekin uning miyasi joyida edi. U faqat, yana och qolguday bo'lsam deb shuning chorasini ko'rardi, xolos. Olimlar bu kasallik tez o'tib ketadi, degan fikrda edilar. Haqiqatan ham "Bedford" kemasi San-Fransisko gavaniga langar tashlamasdan oq bu kasalx o'tib ketdi.

"HAYOTGA MUHABBAT" HIKOYASI HAQIDA

Amerikalik yozuvchi Jek Londonning "Hayotga muhabbat" hikoyasi "Skandinaviy hikoyalar" deb nomlangan turkumga kiritilgan. Ular muallifga katta shuhrat keltirdilar. Hikoyalar qahramonlari o'quvchilarni hayratda qoldirdi. Qoida tariqasida, bu oddiy va oddiy odamlar. Baxtsiz hayot ularni oltin qidirish yo'lida turti. Shimoldagi hayot uchun qiyin sharoitda o'zlarini topib, ular ko'p qiyinchiliklarga duch kelishadi. Qiyin vaziyatlar ularning insoniylik sinoviga aylanadi. Bu erda siz har doim qanday odam ekanligingizni ko'rishingiz mumkin.

"Hayotga muhabbat" hikoyasining qahramonlari ham ko'plab sinovlardan o'tishadi. Oltin qidirish ularni uzoq vaqt begona va odamlar yashamaydigan mamlakatda yurishga majbur qildi. Qahramonlarga omad kulib boqdi va ular sariq metallni topishga muvaffaq bo'lishdi. Ammo muallif uchun bu ahamiyatsiz bo'lib qoladi. Hikoyaning asosiy mavzusi - ochlikdan birinchi lager joyiga qaytish yo'lini tasvirlash.

Qahramonlardan biri – Bill g'ayriinsoniy harakat qildi. Do'sti oyog'ini qisdi va Bill uni daryoning o'rtasida qoldirdi. Bill egoist kabi harakat qildi. U faqat o'z farovonligi haqida o'ylardi. Uning hamrohi «cheksiz va dahshatli sahrodan boshqa narsa bo'lmagan» katta «koinot doirasida» butunlay yolg'iz qoldi. Va o'rtoq Bill qo'rqqan bo'lsa –da, u bu sahrodan chiqish uchun kuch topa oldi. Uzoq vaqt davomida qahramon hech narsa yemadi, juda kasal edi, yo'ldan adashdi, lekin baribir yurdi va davom etdi. Uni nima qilishga undadi? Albatta, topilgan oltin va pul haqida o'ylash emas. Hayotga bo'lgan ulkan muhabbat, omon qolish istagi unga kuch berdi. «Bu hayotni yo'q qilishni xohlamagan va uni oldinga surgan.

Qahramon oltin va hayot qarama-qarshi ekanligini anglay oldi. Bill oltinni tanladi va shuning uchun omon qololmadi, garchi u deyarli o'z maqsadiga erishdi. Og'ir yuk uning butun kuchini olib ketdi va u bo'rilar uchun oson o'ljaga aylandi.

Uning hamrohi hayotni tanladi va bo'laklarga qaramay, u baribir oltindan qutuldi. Ko'pincha uni achchiq umidsizlik kutib olardi, lekin ular undagi asosiy narsani - insoniy irodani engisholmasdi. Qahramon bir necha bor yovvoyi hayvonlar bilan yuzma-yuz keldi. U ayiq bilan uchrashganda, u nafaqat jonivorning ko'ziga tik qarab, balki hayot huquqini himoya qilib, qichqirgan. Qiyin yo'lning oxirigacha «faqat hayotda bo'ladigan eng og'ir kurash» davom etdi. To'rt oyoq bilan harakatlanayotgan kasal odam bo'lining tuzog'iga tushib qoldi. Ammo, hatto o'lsa ham, bosh qahramon "o'limga bo'ysunmagan". Zaiflashgan bo'ri uni yeydi, degan fikrning o'zi unga jirkanch edi. U bu xavf bilan kurashish uchun kuch topdi. Katta iroda va omon qolish istagi mukofotlandi. Qahramonni odamlar «Bedford» kit ovlash kemasining ilmiy ekspeditsiyasidan qutqarib qolishdi. Ular uni faqat harakatsiz manzara fonida burishib, sudralib yurgani uchun payqashdi. Hayot uchun oxirgi soniyaga qadar kurash – bu hikoyaning asosiy g'oyasi. Muallif insonning kuchi va imkoniyatlariga ishonadi. "Hayotga muhabbat" hikoyasi qahramonlari misolida u mehribon, jasur, kuchli va odobli odam har doim eng qiyin vaziyatdan chiqish yo'lini topishini ko'rsatadi.

Birinchi satrdan oxirgi satrgacha, siz hayron qolasiz, qahramon taqdirini kuzatib, nafasingizni ushlab turasiz. Siz xavotirlanasiz va uning tirik qolishiga ishonasiz.

Savol va topshiriqlar:

1. Matndan inson va tabiat munosabati tasvirlang epizodlarni qayta o'qing, ularga munosabat bildiring.
2. Bill hamrohini qachon, qayerda va nima uchun tashlab ketdi? Matndan aynan o'sha joyni topib o'qing va Billga baho bering?
3. Yo'lovchi nima sababdan xaltasidagi oltinlardan voz kechdi?
4. Hikoya qahramoni yo'l bo'yi qorin to'ydirish g'amida qanday mashaqqatlarni boshdan kechiradi?
5. Adib o'z hikoyasiga kasal bo'ri obrazini nima sababdan kiritgan?
6. Kasal bo'ri bilan yo'lovchi holatini o'zaro qiyoslab, fikr bildiring.
7. Hikoya qahramoni qanday qilib tirik qoldi?
8. Ushbu asarning tarbiyaviy qiymatini tushuntirib bering.
9. Jek London asarlari asosida suratga olingan filmlarni ko'rganmisi angan asar ekanligi.
10. Adib hikoyalari qahramonlari qanday fe'l-atvorli kishilar edi?
11. Hayot insonga berilgan eng ulug' ne'matlardan biri ekanligi haqida o'z fikringizni bildiring.
12. "Boylik inson uchun qanchalik zarur?" mavzusida munozara o'tkazing.

ALFONS DODE (1840–1897)

Mashhur adib Alfons Dode fransuz romannavisi va dramaturgi. Fransiyaning Nima shahrida 1840-yil 13-mayda ipak mato ishlab chiqaruvchi Vinsent Daudet oilasida tug'ilgan. Bolalikgi otasining fabrikasida, Nimadan uncha uzoq bo'lmagan joyda bo'lib o'tdi. 1848-yildagi inqilob paytida oila bankrot bo'ldi va Lionga ko'chib o'tdi. Lionda maktab ta'limini olgan.

Yoshlik yillari maktablarda muallim bo'lib ishlaydi. Yoshi yigirmaga yetmasidanoq bir qancha jurnallar bilan muxbir hamda teatr tanqidchisi sifatida hamkorlikni yo'lga qo'yadi. 1856-yil avgustda Daudet Lion litseyida ritorika kursini tamomladi. O'qishni davom ettira olmaganidan so'ng, u kichik viloyat provintsiyasidagi Ale shahridagi kollejda ishlaydi.

«Sevgi orzulari» birinchi she'riy to'plamini yaratadi. «Tegirmonimdan xatlar» (1869) deb nomlangan birinchi kitobida hikoyalari jamlangan edi. Bu hikoyalarda oddiy insonlar hayoti, mehnati tasvirlangan.

Yoshlikdagi mashaqqatli yillari to'g'risida avtobiografik xarakterga ega bo'lgan «Kichikintoy» (1868) nomli roman yozadi. Dastlabki ikki kitobi bilan

A. Dode fransuz adabiy muhitida shuhrat topadi. 1868- yilda birinchi romani paydo bo'ladi **“Chaqaloq”**. Roman – bu o'sib – ulg'aygan va atrofidagi voqelikni o'zining ziddiyatlari, adolatsizligi, boylik va qashshoqlik o'rtasidagi ziddiyat bilan kashf etgan bolaning lirik kundaligi. So'ngra “Safo” (1884), “Jek” (1876), “Nabob” (1877), “Surgundagi qirollar”, “Tartaren Alp tog'larida” (1885), “Port Taraskon” (1890), “Tarasonlik Tartaranning sarguzashtlari”, “Kichik Fromon va katta Risler”, “Roza va Ninetta” kabi bir qancha romanlar yozadi.

“Borliq bilan kurash” (1889), (“Arlezianka” (1872), pesalari, “Adabiyotshunos xotiralari” (1888), “Parijda 30 yil” (1888) adabiy xotiralari chop etilgan.

Adabiyotshunoslar uning ijodidagi ikki qirraga alohida urg'u berishadi. Birinchisi – yumor, kinoya hamda tasvirdagi aniqlik.

A.Dodening XIX asr 80-yillarida yozgan asarlarida psixologik tahlil muhim rol o'ynaydi.

A. Dode 1897-yil 17-dekabrda Parijda vafot etadi.

SO'NGGI SABOQ

(Hikoya)

O'sha kuni ertalab maktabga juda ham kech qolayotgan edim. Muallimdan tanbeh eshitishimni o'ylasam yuragim orqaga tortib ketardi. Ustiga-ustak mosye⁵ Amel bizdan avvalgi dars mavzusini – sifatdoshlarni so'ramoqchi edi. Men esa yarimta so'z ham yodlamaganman. Bir zum xayolimga darsga kirmasdan sayr qilib yurish fikri keldi.

Havo juda ochiq va iliq edi...

O'rmon chetida sayroqi qorayaloqlarning kuylayotgani, taxta yo'nish zavodi ortidagi River o'tlog'ida nemislarning safda yurish mashg'ulotlarini bajarayotganliklari eshitisib turardi. Bularning bari meni darsdagi sifatdosh qoidalaridan ko'ra ko'proq o'ziga jalb qildi, lekin men o'zimni qo'lga olib, maktabga yugurdim.

Meriya⁶ yonidan o'tayotib, e'lonlar taxtasi oldida to'planib turgan odamlarga ko'zim tushdi. So'nggi ikki yil ichida biz u yerda barcha ko'ngilsizlikdan xabardor bo'lar edik: boy berilgan janglar, rekvizitsiyalar, kommandant buyruqlari; o'ylanib qoldim: «Yana qanday noxushliklar bo'lishi mumkin?»

Shu payt shogirdi bilan e'lonlarni o'qib turgan temirchi Vaxter meni chaqirib oldi:

– Shoshma, bolakay, ulgurasan o'sha maktabingga.

U ustimdan kulyapti deb o'yladim va halloslagancha mosye Amelning uyi oldidagi gulzor tomonga yugurdim.

Odatda, dars boshida ko'chaga eshitarli darajada shovqin ko'tarilardi. Bolalar quloqlarini qo'llari bilan yopgancha o'tilgan mavzularni g'o'ng'illab takrorlashar, partani do'mbira qilib chalishar, muallimimiz esa chizg'ichi bilan tinchlantirishga urinardi:

– Sekinroq, sekinroq, bolalar!

Men mana shu shovqin-suron ostida joyimga sezdirmasdan o'tirishni mo'ljallagandim, ammo shu bugun yakshanba tongidek jimjit edi.

Ochiq oynadan o'rtoqlarim allaqachon joy-joylarida o'tirganini, mosye Amel esa vahimali chizg'ichini qo'ltiqlagancha u yoqdan bu yoqqa borib kelayotganini ko'rdim. Bu jimjitlikda qanday qilib eshikni ochib kirsam ekan? Qo'rquvdan qanchalik qizarib, qaltirayotganimni tasavvur qilib ko'ring.

Xavotirim o'rinsiz ekan, mosye Amel menga muloyim qaradi va erkalab dedi:

– Qani, Frans, o'g'lim, kira qol. Biz sensiz darsni boshlamoqchi bo'lib turgandik.

Men stulni hatlab o'tib o'z joyimni egalladim. Shundagina, qo'rquvim bosilganidan keyin, muallimning egnidagi dabdabali yashil syurtuk⁷ l, burama galstuk va boshidagi qora ipak taxyani ko'rdim. U faqat inspektor tashrif buyurganida yoki mukofotlar taqdim etilayotganida shunday kiyinardi. Butun sinf ko'zimga ajib va dabdabali bo'lib ko'rindi. Ammo meni boshqa holat hayron qoldirdi: ko'pincha bo'sh turadigan orqa o'rindiqlarda qo'lida uchburchak musiqa asbobi bilan qariya Xauzer,

⁵ Mosye – "janob" ma'nosida.

⁶ Meriya – shahar boshqarmasi binosi.

⁷ Syurtuk – uzunligi tizzagacha keladigan ustki kiyim

uning yonida sobiq mer, pochtachi va boshqa qishloq kishilari o'tirardi. Ularning yuzi g'amgin, Xauzerning tizzasida chetlari titilgan eski alifbe, uning ustida esa katta ko'zoynak turardi.

Mosye Amel avvalgiday muloyim, lekin jiddiy ohangda hammamizga murojaat qildi: Bolalar, bugun sizlar bilan so'nggi bor dars o'tishimiz. Berlindan Elzas va Lotaringiya maktablarida faqat nemis tili o'qitilishi haqida buyruq keldi. Yangi o'qituvchi ertaga keladi. Bugun fransuz tilidan oxirgi mashg'ulotimiz. Iltimos, e'tiborliroq bo'linglar!

Mana shu ikki og'izgina so'z meni larzaga soldi. Ax, razillar! Meriya devoriga ilingan e'lon nima haqida ekanligiga endi tushundim.

So'nggi fransuz tili darsi!..

Men bo'lsam zo'rg'a yoza olardim! Demak, endi yozishni yaxshi o'rganolmayman! Butun umr savodsiz bo'lib qolaman! Darsga kirish o'rniga qush uyasini axtarib yurganim, muzlagan Saara ko'li ustida sirpanchiq uchib yo'qotgan vaqtinga shunchalar achinib ketdimki! Biroz oldin zerikarli bo'lgan kitoblar endi men uchun qadrdon do'stlardek bo'lib tuyuldi. Ulardan ajralish men uchun og'ir edi. Mosye Amel-chi?! Xayolimda uni boshqa ko'rolmaydigandek edim. Bir lahzada uning tanbehlari, chizg'ich bilan jazolashlarini ham unutdim.

Bechora! U oxirgi dars sharafiga o'zining bayramona liboslarini kiygandi. Orqa o'rindiqlardagi qishloq odamlarining nima uchun bu yerda o'tirishganlarini endi tushundim. Ular tez-tez bu yerga – maktabga kelib turmaganliklaridan afsusda edilar. Ularning bari muallimning qirq yillik halol xizmati uchun minnatdorlik bildirayotganga o'xshab ko'rinaradi.

Ism-familiyam yangraganini eshitib xayolim bo'lindi. Javob berish navbati meniki edi. Qaniydi, sifatdosh qoidalarini baland ovozda, tutilmasdan, dona-dona qilib gapirib bera olsam. Biroq men hammasini chalkashtirib yubordim, og'irligimni u oyog'imdan bu oyog'imga tashlab, ko'zimni yerdan uzolmay turaverdim. Mosye Amel menga tikilganicha so'zlay boshladi:

– Men seni koyimayman, Frans, o'g'lim, shundoq ham jazolanganligingni bilsang kerak. Har safar «Qayoqqa ham shoshildim, ertaga yodlayman» deb o'ylaysan. Oqibati nima bo'ldi? Biz elzasliklar o'qishni doimo ortga suramiz – fojiamiz ham ana shunda. Sizlar o'zingizni fransuz deb bilasiz, vaholanki, o'z ona tillaringda to'g'ri gapirishni ham, yozishni ham eplay olmaysiz. Bunda sening aybing boshqalarnikidan kam emas, Frans, o'g'lim. Biz o'zimizdan o'pkalashimiz kerak. Ota-onalarimiz o'qishlarimiz haqida ko'p ham qayg'uraverishmaydi. Maktabga jo'natish o'rniga qo'shimcha aqchaga ega bo'lish maqsadida sizlarni dalaga yoki fabrikaga ishlash uchun yuborishadi. Men o'zim-chi? Men emasmi sizlarga bilim berish o'rniga bog'dagi gullarni parvarishlashni zimmangizga yuklagan? Men emasmi, baliq ovlagim kelib qolganida sizlarni tap tortmay darsdan ozod qilgan?

Shundan so'ng mosye Amel fransuz tili dunyodagi eng ajoyib til ekanligini, bu tilni asrashimiz lozimligini, chunki mustamlaka xalq o'z ona tili yordamidagina yorug'likka chiqa olishini uqtirdi... So'ngra muallim grammatikadan ma'ruza o'qidi. Darsni yaxshi tushunayotganimdan o'zim ham hayratda edim. Mosye Amel mavzuni

juda ravon tushuntirardi. Avvallari darsni bunchalik diqqat bilan tinglamagandim. Muallimimiz ketish oldidan bor bilimni bizga qoldirmoqchidek edi go'yo.

Grammatikadan so'ng yozuvga o'tdik. Mosye Amel namuna sifatida doskaga chiroyli husnixat bilan quyidagi so'zlarni yozib qo'ydi: «Fransiya, Elzas. Fransiya, Elzas».

Sinf suv quygandek jimjit, faqat qog'oz ustida yugurayotgan qalamning qitirlashigina eshitalardi...

France, Alsace.

Savol va topshiriqlar:

1. Alfons Dode qachon va qayerda tug'ilgan?
2. Alfons Dodening ijodkor bo'lib yetishishida uning kasbi qay darjada o'rin tutgan?
3. Alfons Dodening romanlari haqida ma'lumot bering.
4. Alfons Dodening vataniga bo'lgan muhabbati qaysi hikoyasi orqali ifadalangan?
5. Alfons Dode ijodiga ta'rif bering.
6. Adibning "So'nggi saboq" asari badiiyati xususida so'zlang.
7. Hikoyadagi obrazlarga tavsif bering.
8. Asardagi muallim obrazi xususida so'zlang.
9. Hikoyada psixologik tasvir aks etgan sujet voqealari.
10. Hikoyada ijtimoiy-siyosiy hayotning aks ettirilishi.
11. "So'nggi saboq" hikoyasida ilm-ma'rifatning ahamiyatli ekanligi qanday chizgilar orqali tasvirlangan?
12. Hikoya ta'sida "Men ona tilimga qanday munosabatdaman?" mavzusida esse yozing.

MUNDARLJA:

Kirish

Adabiyot – ma'naviyatni yuksaltirish vositasi.....	3
--	---

Xalq og'zaki ijodi

Xalq og'zaki ijodi. "Alpomish" dostoni.....	6
---	---

Doston va uning turlari.....	11
------------------------------	----

Adabiyot tarixi

Qadimgi davr adabiy yodgorliklari.....	
--	--

O'rxun-Enasoy obidalari haqida.....	31
-------------------------------------	----

Mahmud Qoshg'ariy.....	35
------------------------	----

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostoni.....	39
---	----

Ahmad Yassaviy. "Devoni hikmat".....	46
--------------------------------------	----

Jaloliddin Rumi.....	52
----------------------	----

Pahlavon Mahmud.....	59
----------------------	----

Sayfi Saroyi.....	66
-------------------	----

Atoyi.....	78
------------	----

XV-XVIII asrlar adabiyoti

Temuriylar davri adabiyoti va unda Alisher Navoiyning tutgan o'rni.....	83
---	----

Alisher Navoiy lirikasi.....	91
------------------------------	----

Navoiyning epik asarlari. Xamsachilik tarixi.....	100
---	-----

"Xamsa". "Hayrat ul-abror".....	103
---------------------------------	-----

"Farhod va Shirin" dostoni.....	111
---------------------------------	-----

"Layli va Majnun" dostoni.....	121
--------------------------------	-----

"Sab'ayi sayyor" dostoni.....	131
-------------------------------	-----

"Saddi Iskandariy" dostoni.....	143
---------------------------------	-----

Zahiriddin Muhammad Bobur lirikasi.....	156
---	-----

Zahiriddin Muhammad Bobur "Boburnoma".....	159
--	-----

Boborahim Mashrab va tasavvuf adabiyoti.....	169
--	-----

Nazariy ma'lumot. Tasavvufiy istilohlar haqida.....	179
---	-----

Xonliklar davri o'zbek adabiyoti

Abulg'azi Bahodirxon.....	185
---------------------------	-----

Turdi Farog'iy lirikasi.....	191
------------------------------	-----

Muhammad Rizo Ogahiy.....	198
---------------------------	-----

Jahon Otin Uvaysiy.....	203
-------------------------	-----

Nodira.....	214
-------------	-----

Anbar Otin.....	220
-----------------	-----

Mumtoz she'riy janrlar.....	225
-----------------------------	-----

Ma'rifatchilik davri adabiyoti

XIX asrning oxiri – XX asr boshlari ma'rifatchilik adabiyoti. Muqimiy.....	237
--	-----

Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqat.....	249
---	-----

Zavqiy.....	260
-------------	-----

Mahmudxo'ja Behbudiy. "Padarkush" dramasi.....	265
--	-----

Abdurauf Fitrat she'riyati. «Abulfayxon» dramasi.....	268
---	-----

Jahon adabiyoti

Jek London. "Hayotga muhabbat" hikoyasi.....	271
--	-----

Alfons Dode. "So'nggi saboq" hikoyasi.....	287
--	-----

**Obidaxon FAYZULLAYEVA, Muzaffar MAMATQULOV,
Rayhon UBAYDULLAYEVA, Yulduz PARDAYEVA**

ADABIYOT

AKADEMIK LITSEYLAR UCHUN DARSLIK

Texnik muharrir: Yakubov B.T.
Sahifalovchi: Mukumova Sh.A.
Bosishga 26.10.2021. da ruxsat etildi.
“Times New Roman” garniturası.
Ofset bosma usulida bosildi.

Bichimi 108x84/16. Shartli bosma tabog‘i 18.25
Adadi 100 nusxa. Buyurtma №.241
“Sirdaryo Print” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Sirdaryo shahri, O‘zbekiston ko‘chasi, 92-uy.